

Arş. Gör. Buse DURU

HAYVAN HAKLARI TEORİSİ VE POZİTİF HUKUK İNCELEMESİ

onikilevha
ONİKİLEVHA YAYINLARI

Arş. Gör. Buse DURU

HAYVAN HAKLARI TEORİSİ VE POZİTİF HUKUK İNCELEMESİ

onikilevha
ONİKİLEVHA YAYINLARI

HAYVAN HAKLARI TEORİSİ VE POZİTİF HUKUK İNCELEMESİ

Arş. Gör. Buse Duru

YAYIN NO: 2439

Hayvan Hakları Teorisi ve Pozitif Hukuk İncelemesi

Arş. Gör. Buse Duru

1. BASKI - İSTANBUL, ARALIK 2023

© **ON İKİ LEVHA YAYINCILIK A. Ş.**

Adres Prof. Nurettin Mazhar Öktel Sokak No: 4/1 Şişli / İSTANBUL

Telefon (850) 811 01 41

Faks (212) 224 40 02

Web www.onikilevha.com.tr

E-Posta bilgi@onikilevha.com.tr

 facebook.com/onikilevha

 twitter.com/onikilevha

 instagram.com/onikilevha

Baskı/Cilt Dijital Basım Merkezi A.Ş.
Gürsel Mah. Bahçeler Cad. Hanım Apt.
No: 40 Kağıthane / İstanbul
Tel: 0530 139 06 61

Arş. Gör. Buse Duru
Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı

HAYVAN HAKLARI TEORİSİ VE POZİTİF HUKUK İNCELEMESİ

ÖNSÖZ

Bu çalışma, 10.07.2023 tarihinde Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde sunulan “Hayvan Hakları Teorisi ve Pozitif Hukuk İncelemesi” isimli yüksek lisans tezini ihtiva etmektedir. Danışmanlığını Doç. Dr. Selman ÖZDAN yapmakla birlikte, jüri tarafından oybirliğiyle başarılı bulunmuştur.

Her akademik çalışma için geçerli olduğu gibi çalışmamın olgunlaşıp nihayete ermesi uzun ve zorlu bir süreç aldı. Belirtmem gerekir ki; özellikle hayvanlarla ilgili hissettiğim hassasiyet ve bu alana ilgi gösteren herhangi birinin de karşılaşılabileceği acılara daha fazla tanıklık, bunları açıklama ve çözümü için küçük de olsa katkı sunma çabası bu sürecin daha zor ve uzun olmasına sebebiyet verdi. Nihayetinde hayvanların haklarını tanımak ve bu temelde insanlarla ilişkilerini düzenlemek; hayvanlara verilecek bir hediye değil, onların zaten sahip olduklarını onlara teslim etmektir. Ancak ne yazık ki; hayvanların haklarına, devletin bu konudaki yükümlülüklerine güçlü bir karşı çıkış olmakla beraber tüm dünyadaki pozitif hukuk düzenlemeleri de bu konuda eksik ve yetersiz kalmaktadır. Çalışmam ile tam olarak bu kapsamda; hayvan haklarının çeşitli disiplinler temelinde aydınlatılması, devletin bu konudaki yükümlülüklerinin incelenmesi ve pozitif hukuktaki güncel düzenlemelerin eksiklik ve yetersizliklerinin ortaya çıkarılmasını hedefledim. Bu hedefe paralel olarak, hayvan hakları temelinde hukuki düzenlemeler yapılması yolunda bir adım atılmasına yol gösterici olmak ve bu konudaki akademik eksikliği gidermek amacı da çalışmamın özünü oluşturmaktadır.

Çalışma süresince yanımda olan, destek sunan herkese teşekkür ederim. Bu çalışmanın yayınlanması sürecinde, acı çeken veya çekmeyen, daha iyi bir hayata kavuşması için önünde herhangi bir engel olan veya olmayan tüm hayvanların gerçekten haklarına kavuşabileceği geleceğe daha yakın olduğumuzu umut ediyor ve diliyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ	XI
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM HAYVAN HAKLARINA DİSİPLİNLER ARASI BİR BAKIŞ

1.1.Hayvan Haklarının Felsefi Boyutu	5
1.1.1. Felsefede Kronolojik Olarak “Hayvan” Algısı.....	5
1.1.1.1. Antik Yunan’dan Aydınlanma Dönemine	6
1.1.1.2. Aydınlanma Dönemi ve Sonrası	13
1.1.2. Ahlaki Statü Kavramı ve Önemi	18
1.1.3. Hayvanların Ahlaki Statüsünün Belirlenmesinde Kullanılan Argümanlar	20
1.1.3.1. Türçülük, Antroposantrizm ve Misothery	20
1.1.3.2. Menfaatlerin Eşit Önemszenmesi İlkesi	24
1.1.3.3. Hayatın Öznesi ve Saygı İlkesi/Doğrudan Ödev	27
1.1.3.4. Sözleşme Kuramı/Dolaylı Ödev	32
1.1.4. Ahlaki Statü Kavramının Reddi/Erdem Etiği.....	38
1.2.Hayvan Haklarının Biyolojik Boyutu.....	44
1.2.1. Hayvanların Bilişsel Yetkinleri	44
1.2.2. Hayvanların Duygusal Yetkinlikleri	50
1.3.Hayvan Haklarının Sosyolojik Boyutu	55
1.3.1. Benlik ve Öznelarasılık	55
1.3.2. Hayvanların Sınıflandırılması ve Sosyozoolojik Ölçek.....	60

1.4. Hayvan Haklarının Psikolojik Boyutu	66
1.4.1. Hayvan Hakları Karşıtlığı Psikolojisi.....	66
1.4.1.1. İnsan Üstünlüğü Psikolojisi	66
1.4.1.2. Hayvan Kullanımı Psikolojisi.....	70
1.4.2. Hayvan Zulmü Psikolojisi.....	75

İKİNCİ BÖLÜM
DEVLETİN HAYVAN HAKLARI İLE
İMTİHANI: HAYVAN HAKLARI
KONUSUNDA DEVLETİN ROLÜ

2.1. Hayvan Hakları vs. Hayvan Refahı	81
2.1.1. Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı Kavramları	81
2.1.2. Hayvan Hakları/Hayvan Refahı İkileminde Hayvanların Hayatları	88
2.1.2.1. Gıda ve Giyim Endüstrisi.....	89
2.1.2.2. Bilim Endüstrisi	95
2.1.2.3. Eğlence Endüstrisi.....	101
2.1.3. Hayvan Hakları/Hayvan Refahı Konusunda Devletin Sorumluluğu	108
2.2. Hayvanların Devlete/Siyasete Dahil Edilmesi.....	113
2.2.1. Tarihsel ve Mekansal İnsan-Hayvan İlişkileri	114
2.2.1.1. Kırsal Alan ve Evcilleştirme	114
2.2.1.2. Kentsel Alan ve Sanayileşme	119
2.2.2. Vatandaşlık Kuramı ve Evcil Hayvanlar	124
2.2.2.1. Vatandaşlık Kavramı	124
2.2.2.2. Evcil Hayvanlara Vatandaşlık Hakkının Tanınması	127
2.2.3. Egemenlik Kuramı ve Vahşi Hayvanlar	137
2.2.3.1. Egemenlik Kavramı	137
2.2.3.2. Vahşi Hayvanlara Egemenlik Hakkının Tanınması.....	140
2.2.4. Yerleşimcilik Kuramı ve Liminal Hayvanlar.....	149

2.2.4.1. Yerleşimcilik Kavramı	149
2.2.4.2. Liminal Hayvanlara Yerleşimcilik Hakkının Tanınması	151

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

POZİTİF HUKUKTA HAYVAN HAKLARI

3.1. Uluslararası Hukukta Hayvan Hakları	159
3.1.1. Hayvan Haklarıyla İlgili Uluslararası Bildiriler	159
3.1.2. Bölgesel Hayvan Hakları Sözleşmeleri	164
3.1.3. Uluslararası Hayvan Hakları Sözleşmeleri	172
3.2. Karşılaştırmalı Hukukta Hayvan Hakları	177
3.2.1. Avrupa	177
3.2.2. Amerika	184
3.2.3. Asya	189
3.2.4. Afrika	196
3.2.5. Okyanusya	200
3.3. Türk Hukukunda Hayvan Hakları	205
3.3.1. 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu	205
3.3.1.1. Genel Hükümler	206
3.3.1.2. Koruma Tedbirleri	209
3.3.1.3. Hayvan Koruma Yönetimi	216
3.3.1.4. Cezai Hükümler	220
3.3.1.5. Çeşitli, Son ve Geçici Hükümler	224
3.3.2. İlgili Diğer Kanunlar	226
3.3.3. İlgili Yönetmelikler	233
SONUÇ	243
KAYNAKÇA	253

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
bkz.	: bakınız
CITES	: Convention on the International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna/ Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme
E.	: Esas
E.T.	: Erişim Tarihi
HHEB	: Hayvan Haklarına İlişkin Evrensel Bildiri
HNSRKY	: Hayvanların Nakilleri Sırasında Refahı ve Korunması Yönetmeliği
HREB	: Hayvan Refahına İlişkin Evrensel Bildiri
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
K.	: Karar
RG	: Resmi Gazete
RTÜK	: Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
TBK	: Türk Borçlar Kanunu
TCK	: Türk Ceza Kanunu
TDK	: Türk Dil Kurumu
TMK	: Türk Medeni Kanunu
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization/ Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
vd.	: ve devamı

GİRİŞ

Hayvanlar, gezegenimizi paylaştığımız, hayatımızın her anında ve alanında önemli bir yere sahip olan canlılardır. Yaşamımızla bu kadar iç içe olan canlıların hukuksal konumu, haklarının var olup olmadığı ise gerek ulusal gerek uluslararası alanda hala yeterince gelişme kaydedilememiş bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne yazık ki bu alanda yapılan uygulamaya yönelik pozitif hukuk çalışmalarının ise ülkemiz ve dünyada çok kısır kaldığını söylemek mümkündür. Bu şekilde eksiklik bulunan alanların gelişmesinde de olduğu gibi, yaşanan eksikliğin giderilebilmesi için ise kısır kalmış konuların yeşertilmesi ve bu alana ilginin artırılması gerektiği ortadadır. Yazacağımız çalışma bahsedilen düzenleme eksikliklerine dair bir çalışma olup alandaki bu boşluğu bir nebze de olsa kapatmaya çalışacaktır.

Hayvan hakları konusunda genel anlamda akademik camiadaki eksikliğin özelleştirilmiş görüntüsünü ise kamu hukuku alanında görmekteyiz. Bu alanda yapılmış hayvan hakları çalışmaları diğer alanlara göre daha kısıtlı sayıdadır. Oysaki hayvan hakları konusunun kuramsal çerçevesi yanında ülke içerisinde yaşayan her canlı için en güçlü kamu kişiliği olan devletin bu noktadaki önemi göz ardı edilmemelidir. Devletin teorik rolü haricinde pozitif hukuk incelemesi yapılarak gerek ulusal gerekse de uluslararası alanda bu konudaki eksikliklerin veya yanlışlıkların aydınlatılması gerekliliği kamu vicdanını yaralayan pek çok olayla da ortada bulunmaktadır. Yapılacak olan kuramsal inceleme, devlet kavramlarıyla inceleme ve pozitif hukuk incelemesi olarak üç farklı boyuttaki çalışma bu konuların birbiriyle bağlantılı olması hasebiyle tek bir çatı altında toplanacağı için çalışmamızın önemini vurgulamaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde kuramsal açıdan hayvan hakları incelemesi yapılacak olup hayvan haklarına felsefi, biyolojik, sosyolojik ve psikolojik bir bakış açısıyla disiplinler arası irdelemede bulunulacaktır. Zira

hayvan hakları pek çok farklı disiplini ilgilendiren ve farklı disiplinlerin bilgi birikimlerinden beslenerek temellendirilmesi, farklı bakış açıları kazandırılarak daha iyi kavranması gereken bir konudur. Bu şekilde yapılacak bir inceleme hayvan haklarının teorik incelemesinin daha sağlam olmasını sağlayacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde hayvan haklarına devlet ve devlet kavramları perspektifiyle bakılacaktır. Ancak çalışma her ne kadar hayvan hakları temelindeki bakış açısıyla ilerletilse de hayvan refahı kavramının da önemi hasebiyle hayvan hakları ve hayvan refahı kavramları bu bölümde açıklanarak aynı zamanda pratikte yansımaları da incelenecek ve devletin tüm bu temellerle hangi yönde davranmasının ve düzenlemeler yapmasının doğru olduğu bu bölümde tartışılacaktır. Hayvan haklarının temellendirilmesi ve devletin hayvan refahından ziyade bu bakış açısını benimsemesi gerektiği tartışmasının ardından, bu hakların siyasi hayatta nasıl pratiğe geçirilebileceği incelemesine başlanacaktır. Hakların pratik hayata ve siyasete nasıl yansıtılacağı konusu ise özellikle devlet/siyaset alanında hayvanların konumlandırılması ve haklarıyla ilgili olan Donaldson ve Kymlicka'nın teorisi çerçevesinde incelenecektir. Bu kapsamda; hayvanlara türlerine göre; vatandaşlık, egemenlik ve yerleşimcilik statüleri tanınması ve bu tanımanın sonucunda haklarının nasıl pratiğe döküleceği ve sonuçlarının neler olacağı tartışması yapılacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise pozitif hukuktaki hayvan hakları düzenlemeleri incelenecektir. İlk olarak, Dünyadaki yumuşak hukuk kuralları olan hayvan hukukundaki bildiriler, sonrasında bölgesel ve uluslararası sert hukuk belgeleri olan çok katılımcılı sözleşmeler incelenecektir. Ardından farklı dünya ülkelerinde yapılmış hayvan haklarıyla ilgili pozitif düzenlemeler karşılaştırmalı olarak incelenecektir. İncelenecek ülkeler kıtalara göre ayrılarak öncelikle bölgeselliklerin de vurgulanması amaçlanmıştır. Ülkeler hayvan hakları düzenlemeleri konusunda önde gelen, eksik kalan veya bölgeyi bu konuda en iyi şekilde yansıtabilecek olanlar şeklinde seçime tabi tutularak belirlenecektir. Çalışmanın sonraki aşamasında ise ulusal hayvan hakları düzenlemeleri incelenecektir. Çalışma, bu noktada öncelikle temel kanun olan 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu'nun ayrıntılı incelemesi, her maddenin açıklaması,

gerekli değerdendirilmeleri ve bu kanun kapsamındaki öneriler ile başlayacak; sonrasında diğder ilgili kanunların incelenmesiyle devam edecektir. Kanunlar kadar hayvan hukuku alanına etkisi olan ve kanunların genel olarak düzenlenmesi konusunda yetkili mercilere yükümlölük getirdiğı yönetmelikler ise kanun incelemelerinin sonunda değerdendirilerek çalışma nihayete erdirilecektir. Tüm bu değerdendirme ve öneriler birinci ve ikinci bölümde incelenmiş teorik bilgiler ışığında yapılacak pozitif hukuk değerdendirmeleri olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYVAN HAKLARINA DİSİPLİNLER

ARASI BİR BAKIŞ

1.1. Hayvan Haklarının Felsefi Boyutu

1.1.1. Felsefede Kronolojik Olarak “Hayvan” Algısı

İnsanlık tarihine baktığımızda felsefenin özellikle ontolojik boyutunun bir bölümünün insanın kendisinin ne olduğunu anlamaya çalışma girişimleri olduğunu görürüz. Bu anlamda insan kendisi ile ilgili düşünürken kendi dışındaki canlı ve cansız türlerini de algısının dışında tutamamış ve bunların ne olduğu sorusuyla da ilgilenmiştir. Günlük hayatımızda pek çok alanda etkileşimde olduğumuz hayvanların ne olduğu, bizden farklarının olup olmadığı ve varsa bu farkların neler olduğu üzerinde tartışılan ve fikir çatışması yaşanan bir alan olagelmıştır. Bu noktada özellikle çalışmamızın ilgili kısımlarında da inceleneceği üzere batı geleneğinde bu tartışmalarda öne sürülen pek çok düşüncenin antroposantrik¹ düşünme biçiminde ortaya çıktığını söylemek doğru olacaktır.

Hayvan haklarının etik anlamında değerlendirmesini ve temellendirmesini yapmadan önce hayvan kavramının incelenmesi bu alana bir zemin hazırlayacağı için bu bölüm çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmamızın kapsamı gereği her bir düşünürün bu konuda görüşleri incelememle beraber seçilen düşünürler hem dönemlerinin genel bakış açısını yansıtmaları açısından hem de hayvanlarla ilgili olumlu ve olumsuz diyebileceğimiz farklı görüşlerin okuyucuya yansıtılabilmesini sağlamak amacıyla önemli görüldüğü için seçilmiştir.

¹ İnsanmerkezcilik. (TDK Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, (E.T. 09.05.2023))

Felsefede hayvan kavramı tartışmalarını kronolojik olarak incelemek istediğimizde temelde iki dönem ayırımına gitmek yol gösterici olacaktır. Zira bu dönemler her ne kadar genel olarak antroposantrik düşüncenin hakimiyetinde olsa da bu düşüncenin zıttı olan düşüncelerin de filizlenmesine yol açmış dönemlerdir. Bunlar öncelikle klasik felsefecilerin hayvan hayatını sistematik olarak ilk defa ele almış oldukları Antik Yunan döneminden Aydınlanma dönemine kadar geçen süreç ve aydınlanmayı etkileyen felsefecilerin insanın doğadaki konumunu kavrama çabalarında inanç ve gelenekten ayrılıp bilim ve akli merkeze aldığı 17. yüzyıl Avrupası döneminden günümüze kadar geçen süreçtir.²

1.1.1.1. Antik Yunan'dan Aydınlanma Dönemine

Antik Yunan dünyasına baktığımızda hayvanları en çok inceleme konusu yapmış filozofun Aristoteles olduğunu görürüz. Bu konudaki temel eseri olan *Hayvanların Tarihi*³nde hayvanları sınıflandırmış ve onların özelliklerini sıralamıştır. Bu yapıtında daha çok biyolog bakış açısını kullanmış ve ampirik gözleme dayanmıştır. Aristoteles'in canlılık kapasiteleriyle ilgili belirttikleri şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. Beslenme kapasitesi
2. Yeniden üretme kapasitesi
3. Duyusal aygıtlar aracılığıyla dünyayı fark etme kapasitesi
4. Arzu etme, hissetme, hatırlama ve hayal etme kapasitesi.⁴

Bu sınıflandırmaya göre bitki ve hayvanlar birinci ve ikinci kapasiteyi paylaşıırken, bitkilerin üçüncü ve dördüncü kapasiteleri bulunmamaktadır.⁵ Her hayvan bitkilerin aksine duyu kapasitesine ve dokunma

² Derek Ryan, *Hayvan kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, Çeviren Ayten Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, 17.

³ Aristotle, *The History of Animals*, Çeviren Richard Cresswell, London: George Bell & Sons, 1883.

⁴ Tom Regan, "Introduction", içinde *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976, 3.

⁵ Aristotle, "How Humans Differ From Other Creatures?", içinde *Animal Rights and Hu-*

hissine sahiptir. Bu nedenle de arzuya ve hissetme kapasitesine de sahiptirler; bir başka deyişle üçüncü ve dördüncü kapasiteye de sahiptirler.⁶ Ancak algılama ve zihin gücüne sahip olan tek canlı insandır.⁷ Yani tüm hayvanlar arasında akıl yürütmeye, bağımsız yargıda bulunmaya, bunu eylemlerine aktarmaya veya kısaca pratik aklın etkinliğine sahip olan tek canlı insandır.⁸

Aristoteles'e göre insan akıl sahibi olduğu için, politik bir hayvandır ve diğer hayvanlardan bu yönüyle de ayrılır.⁹ Aristoteles bu argümanının sonrasında doğanın, herhangi bir canlı doğası aracılığıyla hiçbir şeyi boş yere yapmayacağını insanı politik bir hayvan yapmak için yalnızca ona dili yani anlamlı konuşma yetisini verdiğini öne sürmektedir.¹⁰ Diğer hayvanların ise ses çıkarabildiğini, gürültü yapabildiğini¹¹ ve bu sayede acı ve hazlarını ifade edebildiklerini ancak dile sahip olmadıkları için doğruyu ve yanlışlı bildiremediklerini ifade eder.¹² Burada ise insan ve hayvan arasındaki gerçek ayrılığın yalnızca insanların dil sayesinde doğru ve yanlış, iyi ve kötüyü sezebildiği olduğunu¹³ söyleyerek insanın hiyerarşik olarak hayvanın üzerindeki konumuna temel sağlamaktadır.

Aristoteles, genel felsefesi ve devlet kuramı açısından incelendiğinde de mutlak bir eşitlik olgusuna rastlanmaz. Aristoteles hiyerarşisinde en tepede semavi sistemi oluşturan şeyler onun altında insanlar onun

man Obligation Editör Tom Regan, Peter Singer, Obligation, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976, 53.

⁶ Aristotle, "How Humans Differ From Other Creatures?", 53; Aristotle, *The History of Animals*, 7; Aristoteles, *Hayvanların Hareketi Üzerine*, Çeviren H. Nur Beyaz Erkızan, Ankara: Sentez Yayıncılık, 2. Basım, 2013, 40.

⁷ Aristotle, "How Humans Differ From Other Creatures?", 54.

⁸ Oxana Timofeeva, *Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme*, Çeviren Barış Engin Aksoy, İstanbul: Kolektif Kitap, 2018, 35, Martha Craven Nussbaum. *Aristotle's De Motu Animalium*, Princeton: Princeton University Press, 1985, 102.

⁹ Aristoteles, *Politika*, Çeviren Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi, 12. Basım, 2010, 9; Ryan, *Hayvan kuramı*, 17.

¹⁰ Aristoteles, *Politika*, 9.

¹¹ Aristotle, *The History of Animals*, 5.

¹² Aristoteles, *Politika*, 9-10.

¹³ Aristoteles, *Politika*, 10.

altında hayvanlar ve en sonda ise bitkiler bulunmaktadır.¹⁴ Bu eşitsizliğin yanı sıra insanlar arasında da eşitsizliğin doğal olduğunu savunur ve genel sisteminin içinde bunun kanıtını sunma gayretine girişir. Ona göre insani hiyerarşide en tepede yurttaş¹⁵ bulunurken, onun altında kadınlar kadınların da altında köleler bulunmaktadır. Öyle ki kölelerin insanlardan çok hayvanlara yakın olduğunu savunur.¹⁶ Androsantrik bir bakış açısıyla kadınların erkeklere hizmet etmek için var olduğunu ve tıpkı bunun gibi hayvanların da insanlara hizmet etmek için¹⁷ var olduğunu iddia etmektedir.¹⁸

Hayvan kullanımı meselesi Aristoteles açısından karşımıza bir de para kazanmanın doğal türü kapsamında çıkmaktadır. Servet kazanma işin başından doğaca sağlanmış olması gerekir ki doğru bir para kazanma yolu olsun. Bu kapsamda hayvan yetiştiriciliği (at, sığır, koyun vb.), arıcılık, kümes hayvanları ve balık yetiştiriciliği geçim sağlamanın en doğal ve tabiatıyla en uygun yolunun üç ana dalıdır.¹⁹ Burada üzerinde durulması gereken noktanın “doğal” ve “tabiata uygun” kabul olduğunu söylemek mümkündür. Bu değerlendirme ile hayvan kullanımı sıradanlaştırılmış ve hatta teşvik edilmiştir. insanın hiyerarşik üstünlüğü ve hayvanları kullanma konusundaki sınırsızlığı antroposantik bakış açısıyla dillendirilmiş olur.

¹⁴ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çeviren Saffet Babür, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997, 134 vd.

¹⁵ Yetişkin, erkek bireyleri tanımlar. Antik Yunan'da yurttaşlığın önkoşulu özgürlüktür. Ancak buradaki özgürlük köle olmamakla sınırlı değildir. Zira meteikoslar ve kadınlar da köle değilken yurttaş sayılmamaktadır. Buradaki özgürlük bir başkası için çalışmak zorunlu olmamayı betimler. (Oktay Uygun, *Devlet Teorisi*, İstanbul: On İki Levha Yayınları, 6. Baskı, 2019, 74; Mehmet Ali Ağaoğulları, *Sokrates'ten Jakobenlere Batıda Siyasi Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2015, 43.)

¹⁶ Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 37.

¹⁷ Aristoteles için hayvanlar insanın ondan sağlayabileceği besinin yanı sıra kullanabileceği gibi kullanması (giymesi, araç olarak kullanması vb.) için vardır ve doğa hiçbir şeyi boşa yapmadığı gibi görüldüğü üzere hayvanları da insanlar için var etmiştir. (Aristoteles, *Politika*, 18-19.)

¹⁸ Ryan, *Hayvan Kuramı*, 18.

¹⁹ Aristoteles, *Politika*, 24.

Aristoteles için insan her ne kadar hayvandan hiyerarşik üstünlük halindeyse de hala hayvanlar aleminin bir parçası (zira diğer hayvanlardan farkı politik bir hayvan oluşudur.) iken kronolojik olarak kendinden önce gelen Sokrates ve Platon'da insanlarla doğanın geri kalanı arasında aşılmaz bir mesafe bulunmaktadır.²⁰ Bunlar gibi Aristoteles'ten daha katı olan bakış açısının tersine görüşler de Antik Yunan dünyasında mevcuttur. Özellikle Aristoteles'in hayvanların insanlar için var olduğu görüşüne hayvanların insanların reenkarnasyonu olduğu itirazını getiren Pythagoras²¹ ve ruhların insanlardan hayvanlara göç ettiğini iddia eden Pisagor²² örnek verilebilir. Bu filozofların da ötesinde Plutarhos ve Porfiryus, hayvanların ahlaki ilgiyi hak ettiğini; zeki, hissedebilen ve Aristoteles'ten farklı olarak ussal varlıklar olduğunu ve bu nedenle onları kullanmanın ve özellikle yemenin vahşi ve gayri-adil olduğunu iddia etmişlerdir.²³ Görüldüğü üzere Antik Yunan genel olarak antroposantrik bakış açısı etkisinde olsa da karşıt görüşlerin varlığı inkâr edilemeyecektir.

Aydınlanma dönemine önemli etkisi olan ve Katolik felsefesinin büyük ismi Thomas Aquinas'ın hayvanlara bakış açısını da incelemek bu dönemi anlamak açısından yol gösterici olacaktır. Thomas Aquinas, büyük oranda Aristoteles'i izlemiştir²⁴ ve hayvanlara bakış açısı yönünden Aristoteles ile benzerlikleri olması bu sebeple doğaldır. Thomas Aquinas açısından incelenmesi gereken ilk nokta akıl sahibi olma yetkinliğidir. Thomas Aquinas'a göre, akıl sahibi olmak varlıkları mükemmeliyete yaklaştıran bir unsurdur ve Tanrı saf olarak akıldır ve mükemmel olan varlıktır.²⁵ Aquinas'a göre, insanda da melekler kadar olmasa da akıl bulunmaktadır ve bu sebeple bir miktar mükemmeliyete sahiptir.²⁶ Hayvanlar ise

²⁰ Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 42.

²¹ David DeGrazia, *Hayvan Hakları*, Çeviren Hakan Gür, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006, 14.

²² Ryan, *Hayvan Kuramı*, 23.

²³ Ryan, *Hayvan Kuramı*, 23.

²⁴ Bertrant Russell, *Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: Katolik Felsefesi*, Çeviren Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2016, 256.

²⁵ Regan, "Introduction", 8-9.

²⁶ Regan, "Introduction", 9.

akıl sahibi varlıklar değildir.²⁷ Bu iddiası sonrasında akıl sahibi olmamaları sebebiyle hayvanların adalet ve iyilik kavramlarına sahip olmadığı ve bu yüzden akıl sahibi olan insanlar tarafından kendi iyilikleri için yönetilip kullanılmaları gerektiği ve bunun günah olmadığı sonucuna varmıştır; zira insanların daha mükemmel varlıklar olması durumu da bu argümanı güçlendirmektedir.²⁸ Akıl sahibi olma hasebiyle oluşan mükemmellik algısı ve sonrasındaki mükemmellik hiyerarşisinin sonucu olarak Aquinas bitkilerin hayvanlar için, hayvanların insanlar için yaratıldığını söyler ki bu şekilde Aristoteles etkisinin en çok hissedildiği düşüncelerinden birini dile getirmiş olur.²⁹ Bu düşüncenin nihayeti olarak da hayvanların besin, giyecek vb. olarak kullanımının günah olmadığını savunmaktadır.

Thomas Aquinas daha önce belirttiğimiz üzere Aristoteles gibi hayvanların haz ve acı duyabildiklerini savunduğu için onların zalimlikten kaynaklı deneyimleri tecrübe edebileceğini söylemiştir ancak insanların onlara zalimlik yapmamak veya hayırseverlik yapmak gibi ödevleri olmadığını da belirtmiştir.³⁰ Bunun sebepleri ise hayvanların iyilik kavramına sahip olamamaları, onlarla ortak duygularımızın olmaması ve sonsuz mutluluğu paylaşmaya erişemeyecek olmalarıdır.³¹ Thomas Aquinas yalnızca hayvanlara yapılan zalimliğin insanlara yapılan zalimliğe sebep olacağı şeklindeki türcü bakış açısıyla hayvanlara zulmetmekten kaçınmanın daha iyi olduğunu belirtmiştir.³² Böylece Katolik felsefesinin baskın olduğu dönemde Antik Yunan düşüncesinin daha katı bir hale

²⁷ Russell, *Batı Felsefesi*, 266; Çetin Nerse, *Hayvan Hakları*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016, 76. Aquinas, Aristoteles'e paralel olarak hayvanların acı ve haz hissedebildiğini ancak akılları olmadığını iddia etmektedir. (Regan, "Introduction", 9; Nerse, *Hayvan Hakları*, 77)

²⁸ Regan, "Introduction", 8; Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, Çeviren Hayrullah Doğan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005, 266; Saint Thomas Aquinas, "Differences Between Rational and Other Creatures", *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, Obligation, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976, 56.

²⁹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 266; Regan, "Introduction", 10; Saint Thomas Aquinas, "Differences Between", 58.

³⁰ Regan, "Introduction" 10; Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 267.

³¹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 267-268.

³² Nerse, *Hayvan Hakları*, 77; Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 268-269; Regan, "Introduction", 10; Saint Thomas Aquinas, "Differences Between", 59.

geldiğini, hayvanlara bakış açısının bu geçiş döneminde daha dar kalıplara sokulduğunu söylemek mümkündür. Bunun sebebi olarak ise Katolik felsefesinin dine dayalı yapısı nedeniyle karşı çıkmalara veya eleştirilere kapalı olmasına rağmen Antik Yunan'da böyle bir katılık bulunmamasını gösterebiliriz.

Hayvana bakış açısından kronolojik olarak Aydınlanma Dönemine geçmeden önce incelenmesi gereken düşünür kuşkusuz Descartes'tır. Descartes'ın düşünceleri, pratik hayattaki ve felsefi dünyadaki yansımaları nedeniyle onun dönemi ve ondan sonrası için çok etkili olmuştur. Öncelikle Descartes'ın genel felsefesi kapsamında incelenecek olursa insan vücudu da maddeden oluştuğu için tıpkı hayvan bedeni gibi fiziksel evrenin bir parçasıdır.³³ Ancak teolojik inancı gereği³⁴ insanı hayvandan ayıracak bir şey gerekmektedir ki bunun yolunu da akıl veya ruh dediği şeyde bulacaktır.³⁵ Bu noktada kartezyen bakış açısı öne çıkmış, canlı varlıkları beden ve ruh olarak ikiye ayırmasını sağlamıştır ve sadece insanın, ruha erişimi olduğunu söylemiştir.³⁶ Hayvanların akıldan veya ruhtan yoksun olduğunu kanıtlamak için de pek çok deneyler yapmış ve nihayetinde insandaki ruhun kaynağının günde (epifiz bezi) olduğunu ve hayvanlarda bunun bulunmadığı için ruhları olmadığını³⁷ iddia etmiş-

³³ Regan, "Introduction", 5.

³⁴ Descartes Hristiyan'dır ve bu noktada dini inancına göre ölümsüz olan tek ruh insan ruhudur. Öyle ki eğer hayvanların da insanlar gibi olduğu kabul edilip bilinç, akıl vb. yetenekleri olduğu söylenirse insan gibi olacaktırlar ve ölümsüz ruha sahip oldukları kabul edilecektir. Bu durumda da insanın hiyerarşik üstünlüğü inancı ve iddiası zedelenmiş olacaktır. (Rene Descartes, "Animals are Machines", *Animal Rights and Human Obligation*, Editör: Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976, 65.)

³⁵ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 274; Regan, "Introduction", 5.

³⁶ Rene Descartes, *Duygular ya da Ruh Halleri*, Çeviren Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 3. Basım, 2017, 23; Rene Descartes, *Metod Üzerine Konuşma*, Çeviren Atakan Altınörs, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013, 46-47; Ryan, *Hayvan Kuramı*, 19.

³⁷ Descartes hayatının sonraki zamanlarında aldığı pek çok eleştiriden sonra görüşlerini yumuşatmıştır. (Regan, "Introduction", 5.) Örneğin son eseri olan *Duygular ve Ruh Halleri*'nde duyguların ruhun algıları olduğunu söyledikten sonra ruhtan yoksun olan hayvanlarda da duygu uyandıran zerrecikler olduğunu söyleyerek görüşünü yumuşatmış olmuştur. (Descartes, *Duygular ve Ruh Halleri*, 44, 66.)

tir.³⁸ Sonuç olarak, Descartes için hayvanlar tıpkı Aristoteles ve Thomas Aquinastaki gibi akıl sahibi varlıklar değildir ve en akılsız insandan bile ruhları olmadığı için hiyerarşik anlamda daha aşağıdadırlar.³⁹ Zira akıl sahibi olmadıkları için dil de kullanamamaktadırlar⁴⁰. Dil kullanımı ise Descartes'ın iddiasına göre akla sahip olma konusundaki en kesin testtir⁴¹ ve bu yetenekten yoksun olacak kadar ahmak ve aptal tek bir insan bile yoktur.⁴² Dilsiz ve sağır insanlarla ilgili gelen eleştirilere ise bu insanların dil kullanamasa bile düşüncelerini ifade edecek çeşitli semboller bulmuş oldukları ve bu sebeple akıl sahibi olduklarını kanıtladıklarını ifade etmiş ve hayvanlarda ise söz konusu eksikliğin organ eksikliği değil akıl eksikliği olduğu şeklinde savunma yapmıştır.⁴³ Hayvanlar için döneminin makine bakış açısının da etkisiyle yalnızca bir otomat veya makine⁴⁴ olduğunu söylemiştir.⁴⁵ Descartes'e göre aynı zamanda akıldan yoksun oldukları için zaten tıpkı bir makine gibi hissetme yetilerinden de yoksundurlar ve bu sebeple üzerlerinde deneyler⁴⁶ yapılabilir veya diğer insan ihtiyaçları

³⁸ Descartes, *Duygular ya da Ruh Halleri*, 47; Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 76.

³⁹ Kurt Smith, *The Descartes Dictionary*, London: Bloomsbury Academic Publishing, 2015, 108; Ryan, *Hayvan Kuramı*, 20; Regan, "Introduction", 4.

⁴⁰ Descartes, *Duygular ve Ruh Halleri*, 64; Smith, *The Descartes Dictionary*, 103.

⁴¹ Regan, "Introduction", 5.

⁴² Ryan, *Hayvan Kuramı*, 20; Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 74; Descartes, *Duygular ve Ruh Halleri*, 64.

⁴³ Descartes, *Duygular ve Ruh Halleri*, 63-64.

⁴⁴ Eğer herhangi bir hayvanı taklit eden makineler yapılıyorsa bunlar arasındaki farkı anlayamazdık demiştir. Ancak insanlara benzeyen makineler yapılıyorsa bunu anlamak için iki yolumuz olacaktır. Bunlardan ilki bizim düşüncelerimizi başkalarına ifade etmekte kullandığımız gibi sözcükler veya diğer ifadeleri kullanamayacaklardır. İkinci olarak ise bazı şeyleri bizim gibi hatta bizden daha iyi yapsalar bile bir noktada hata yapacaklardır. Çünkü makinede mantığımızın sayesinde hayatın her olayına karşılık verecek ölçüde organ olması imkansızdır. Böylece hayvanların makine olduğu argümanını sağlamlaştırdığını iddia etmiştir. (Descartes, *Duygular ve Ruh Halleri*, 60.)

⁴⁵ Smith, *The Descartes Dictionary*, 42; Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 76; Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 274.

⁴⁶ Zira Descartes kendisi de hayvanlar üzerinde pek çok deney ve hatta diri kesim uygulamaları yapmıştır. Bu uygulamaları pek çok yerde belirtmiştir. Örneğin; Plomp'e yazdığı mektupta balık kalplerinin kesip çıkarıldıktan sonra kara hayvanları kalplerinden daha uzun süre attığını söylemiş, canlı bir tavşanın göğüs kafesini açıp kaburgalarını çıkartarak kalp atardamarı üzerinde Galen'in görüşünü çürüttüğünü ve sonrasında diri kesime

için kullanılabilirler.⁴⁷ Yapılan eylemlere karşılık tepki verebilirler ancak bu onların hissetme yetileri olduğunu veya haz ve acıyı algılayabildiklerini göstermez, bunlar yalnızca yanıltıcı durumlardır.⁴⁸

1.1.1.2. Aydınlanma Dönemi ve Sonrası

Aydınlanma Dönemi içerisinde Descartes'ın katı görüşlerine Voltaire karşı çıkmıştır. Voltaire'e göre hayvanların farkındalık ve duygudan yoksun makinalar olduğunu iddia eden kişinin ruhu yoksundur ve kınanması gerekir.⁴⁹ Bu noktada Descartes'ın iddia ettiği gibi dili akıllıca kullanmak bunların varlığı için bir ölçü değildir, ki bunu sahibini kaybeden bir köpeğin hareketlerinde de rahatlıkla anlayabiliriz çünkü dilini kullanmasa da bize hislerini ve duygularını anlatabilmektedir.⁵⁰ Voltaire bu görüşleriyle çelişmeyen bir şekilde yapılan diri kesimler için "barbarlık" terimini açıkça kullanmıştır.⁵¹ Bu noktada biraz da alaycı bir tavırla yapılan bu deneylerde bulunan his organlarının (sinirler) bizimkilerle aynı olduğunu ve bu organların tanrı⁵² tarafından verildiği halde hayvanların histen yoksun olduğunu söylemenin bir çelişki olduğunu belirtmiştir.⁵³ Ruhlarının olup olmamasıyla ilgili ise kanıt eksikliği olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴

devam ederek kalbin de yarısını kesip aldığını belirtmiştir. (George Steiner, "Descartes, Christianity and Contemporary Speciesism", *A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science and Ethics*, Editör Paul Waldau, Kimberley Patton, New York: Columbia University Press., 2006, 123.). Descartes döneminde canlı hayvanlar üzerinde deney yapmak Avrupa'da yaygınlaşmıştır. Öyle ki Descartes'ın kuramı, deney yapanların teredütlerini ortadan kaldırıyordu. (Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 275)

⁴⁷ Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 75.

⁴⁸ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 274; Regan, "Introduction", 4.

⁴⁹ Raymond Giraud, "Rousseau and Voltaire: The Enlightenment and Animal Rights", *Between the Species*, 1/1 (1985), 5.

⁵⁰ Voltaire, "A Reply to Descartes", *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976, 67.

⁵¹ Voltaire, "A Reply to Descartes", 67.

⁵² Bu noktadaki alaycılığın bir nedeni de Descartes için hayvanlar ve tüm varlıklar tanrı eliyle yapılmışken Voltaire için yaratılışın baş mimarı doğanın kendisidir. Yani Descartes'ın savunduğu tanrı görüşüne de alaycı bir cevap vermiş olmuştur. (Giraud, "Rousseau and Voltaire", 6.)

⁵³ Voltaire, "A Reply to Descartes", 68.

⁵⁴ Voltaire, "A Reply to Descartes", 68.

Aydınlanma döneminde yaşanan bu değişikliklerle ilgili incelenmesi gereken bir diğer düşünür ise David Hume'dur. Hume, esasen insanın anlama yetisini yarı-tanrısal usullama üzerinde temellendirerek sınırlarını göstermiş ve hayvanlarla insanları daha da yakınlaştırmıştır.⁵⁵ Hume'a göre, hayvanların da insanlar gibi düşünce ve akılla donatılmış olması açık bir gerçekliktir.⁵⁶ Bu argümanının temellendirmesini ise hayvanların dış eylemlerinin insanların dış eylemleriyle benzerliği ve bu benzerliğin de iç nedenin benzerliğini gerektirdiğini yani insanlar gibi akıllarının olduğunu söyleyerek yapmıştır.⁵⁷ Hume için hem insanlarda hem hayvanlarda bilginin kaynağı deneyimdir.⁵⁸ Burada hayvanların bir makine gibi yalnızca içgüdüleriyle hareket ettikleri düşüncesine bir itirazını dile getirir. Hayvanlar öngörü sahibi olduğu için öğrenme deneyimi aracılığıyla doğal içgüdü ve eğilimlerine en aykırı davranışlar bile öğretilir.⁵⁹ ki bu da bir makinadan fazlası olduklarını gösterir.⁶⁰ Bunların yanında Hume'da hayvanlar sempatiye⁶¹ sahiptir, iyi karakteri ayırt etme yetileri vardır ve sosyal yapıları insanlarla benzerlik içerir.⁶² Sonuç olarak Hume için hayvanlar akıl sahibi olmalarının yanında ayrıca insanlara atfedilen diğer pek çok özelliğe de sahiptirler ve bu da insan-hayvan arasında var olduğu düşünülen uçurumu azaltan yönde bir bakıştır.

Descartes'tan sonra oluşan ve kanımızca türleri birbirine yaklaştıran, bu sebeple de daha yumuşak diye adlandırabileceğimiz bakış açısı

⁵⁵ Ryan, *Hayvan Kuramı*, 27.

⁵⁶ David Hume, "Of the Reason of Animals", *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976, 69.

⁵⁷ Hume, "Of the Reason of Animals", 69.

⁵⁸ David Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, Çeviren Münevver Özgen, İstanbul: Biblos Kitabevi, 2014, 130.

⁵⁹ Bu noktada her ne kadar mantığın yerini almayacak olsa da deneyime yaslanan, bütün bir hayatın işleyişinin bağlı olduğu bir tür "öğrenilmiş güdü" önerdiğini söylemek mümkündür. (Ryan, *Hayvan Kuramı*, 27.)

⁶⁰ Hume, *İnsanın Anlama*, 130.

⁶¹ Hume, sempatiyi duyguların bir kişiden diğerine aktarılmasına izin veren psikolojik bir mekanizma olarak nitelemektedir. (Denis G. Arnold, "Hume on the Moral Difference between Human and Other Animals", *History of Philosophy Quarterly*, 12/3 (1995), 308.)

⁶² Arnold, "Hume on the Moral", 314.

Hegel ile tekrar katılma eğilimi göstermiştir. Hegel'de tekrar katı bir antroposantrik bakışı görüyoruz ve insanın üstünlüğü fikri kuvvetli bir savunu buluyor. Hegel için hayvanların güzelliği yetersizdir, çünkü her ne kadar ruha sahip oldukları açığa vurulsa da ruhları çorak ve yetersizdir.⁶³ Hegel'in genel felsefesinde hayvanların dış özelliklerine göre tasnife rastlarız. ⁶⁴ Buna göre; öncelikle hayvanların bedeninin pul, yün, tüy vb. ile kaplı olması onların az gelişmişliğiyle ilgilidir zira derideki gelişim yani bu yapıların ortadan kalkması tinselliğin gelişmesini sağlar ki bu da insanda meydana gelmiştir.⁶⁵ Ayrıca Hegel dış özellik olarak gözlerin yalnızca insanlarda ruhu gösterdiğini ve baskın organ olduğunu; hayvanlarda ise varoluşlarının ana amacı olan beslenmeye hizmet eden ağızın baskın organ olduğunu söylemiştir.⁶⁶ İnsan hayvan ayrımındaki en önemli noktanın ise tinin yolunu oluşturan insan bedeninin dik duruş kazanması olduğunu iddia etmiştir.⁶⁷ İnsanın dik duruşa geçişinin iradi bir eylem sonucu olduğunu belirterek özgür irade olmadan gerçekleşemeyeceğini söylemiş bu sayede insanın üstünlüğünü vurgulayan bir başka özelliği ifade etmiştir ki sonuç olarak hayvanlarda özgür irade olmadığını iddia etmektedir.⁶⁸ Bu noktada özgür iradeyle ilgili hayata sahip çıkmak anlamında değerlendirmelerde bulunmuştur. Öyle ki hayvanların acı ve hissetme yetileri olduğunu ancak özgür iradeden yoksun oldukları için hayatlarına sahip çıkamadıklarını ve ölümün farkında olamadıklarını söylemiştir.⁶⁹ Son olarak Hegel hayvanları dil açısından değerlendirmiştir.

⁶³ G.W.F. Hegel, *Aesthetic: Lectures on Fine Arts*, Çeviri T. M. Knox, Oxford: Oxford University Press, 1998, 132.

⁶⁴ Hegel hayvanları omurgasızlar ve omurgalıları olarak ikiye ayırmıştır. Sonrasında da omurgalıları kara hayvanları, kuşlar ve balıklar olarak sınıflandırmıştır. Gerçek kara hayvanı olan memelileri en kusursuz hayvanlar olarak tasvir etmiş sonrasında kuşlar ve balıklar şeklinde sıralama yapmıştır. Sürüngenler ve amfibiler için ise kısmen karada kısmen suda yaşadıklarından ve evrim veya yeniden üretim doğada olmadığından doğanın bir kusuru, hatası nitelendirmiştir. (G.W.F. Hegel, *Philosophy of Nature: Part Two of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*, Çeviri A. V. Miller, Oxford: Oxford University Press, 2007, 424-425.)

⁶⁵ Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 87, Hegel, *Philosophy of Nature*, 426.

⁶⁶ Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 87.

⁶⁷ Hegel, *Aesthetic: Lectures on Fine Arts*, 739.

⁶⁸ Hegel, *Aesthetic: Lectures on Fine Arts*, 739.

⁶⁹ Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 92.

Bu noktada Hegel'de hayvanların çıkardığı sesler anlamdan yoksundur, henüz bir dil değildir çünkü yalnızca insanda bulunan tin dilde kendini açığa çıkarır ve hayvanların tini olmadığı için sesleri dil olamaz.⁷⁰

Hegel ile aynı dönemde hayvana bakış açısı daha ontolojik bir yaklaşımla Kant'ta karşımıza çıkar. Kant, insanın saf hayvanlık üzerinde yükseldiğini ve esasen mantık bahşedilmiş bir hayvan olduğunu ifade ederek hayvanları insanlığın en alt seviyesi olarak nitelemiştir.⁷¹ Ancak daha ileri bir dönemde bu antroposantrik bakış açısına Nietzsche'den karşı koyma gelmiştir. Nietzsche de benzer şekilde insanın da bir hayvan olduğunu⁷² söylemekteyken insanın hayvandan hiyerarşik olarak üstün olması görüşüne karşı çıkar.⁷³ Hatta insanın kendi inandığı gibi⁷⁴ evrimin doruk noktası değil, bir hiyerarşiye tabi tutulması halinde en başarısız, en hastalıklı ve içgüdülerinden en tehlikeli şekilde uzaklaşmış hayvan olduğu için en aşağı seviyeye yerleştirilmesi gerektiğini söylemiştir.⁷⁵ Bu bakış açısıyla uyumlu bir şekilde insan yaşamının genel yaşam içerisinde ayrı bir ada oluşturmadığını⁷⁶ ve hatta diğer hayvan yaşamlarıyla karşılaştırıldığında

⁷⁰ Jean Hyppolite, *Studies on Marx and Hegel*, Çeviri John O'Neill, New York: Harper&Row Publishers, 1969, 177.

⁷¹ Ryan, *Hayvan Kuramı*, 81.

⁷² İnsanı hayvandan ayıran özelliğin o zamana kadar kabul edilmiş rasyonellik ve sosyallik gibi ayrımlar değil kültür olduğunu ancak bunun da bir üstünlük sağlamadığını iddia etmiştir. Zira bahsettiği üstün insan da kültüre sahip olan değil içindeki hayvanlığa açık olandır. (Vanessa Lemm, *Nietzsche's Animal Philosophy: Culture, Politics and the Animality of the Human Being*, New York: Fordham University Press, 2009, 7.)

⁷³ Lemm, *Nietzsche's Animal Philosophy*, 1.

⁷⁴ Bu noktaya ise insanın kendi üzerine inşa ettiği dört yanılgısının üçüncüsü olarak değinmiştir. Buna göre insanın üçüncü yanılgısı kendisini hayvanlar ve doğa karşısında yanlış konumlandırmasıdır. Burada bahsettiği konumlandırma muhakkak ki hiyerarşik üstün konumlandırma değildir. (Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, Çeviren Josefine Nauckhoff, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 114)

⁷⁵ Friedrich Nietzsche, *Twilight of the Idols and The Anti-Christ*, Çeviren R. J. Hollingdale, Londra: Penguin Books, 2003, 136.

⁷⁶ Bu noktada Nietzsche için önemli bir kavram olan süreklilik perspektifi insan yaşamının, yaşamın bütününde merkezi bir rol oynamadığını, onun sadece küçük ve önemsiz bir parçası olduğunu varsayar. Zira bu kavrama göre insan bir amaç değil oluşun parçasıdır ve hatta doğa insanı kendini tamamlamak için bir araç olarak kullanır. (Lemm, *Nietzsche's Animal Philosophy*, 3.)

en kırılğan yaşam biçimi olduğunu ve bundan kurtulmak için insanın en büyük erdemi olan içindeki hayvanlığa dönmesi gerektiğini söylemiştir.⁷⁷

Nietzsche'nin anlatılan hayvan ve insan tanımından sonra Heidegger insanın hayvan ve buna eklenen herhangi bir özellik olmadığını, hayvandan tamamıyla farklı olduğunu ve hatta hümanizme de insanı yeterince yüceltmediği için karşı çıktığını ifade etmiştir.⁷⁸ Bu noktada insanın üstünlüğünü dünya kavramıyla açıklamaya girişmiştir. Heidegger'e göre, maddi nesneler dünyasız, hayvanlar dünyaca yoksun, insanlar ise dünya-biçimlendirendir.⁷⁹ Hayvanlar dünyaca yoksun oldukları için sadece hayatlarını yaşarlar ancak hayatlarının akışı çevrelerindeki dünyayla sınırlıdır adeta genişlemeyen veya daralmayan bir çemberin içinde sıkışmış gibilerdir.⁸⁰ Hayvanların dili olmadığını, ancak ses çıkarabildiklerini ve bu seslerin anlam ifade etmediği için bir gürültü olduğunu da ortaya atmıştır.⁸¹ Ancak burada önemli olan nokta; Heidegger'e göre hayvanlar dilden yoksun oldukları için dünyadan yoksun değildirler, dünyadan yoksun oldukları için dilden yoksundurlar.⁸² Yani sebep sonuç ilişkisinde sebep dilden değil dünyadan yoksunluktur. Ayrıca bundan kaynaklı olarak hayvanların bir diğer yoksunluğu elden yoksunluktur ki, insan için ele sahip olmak da bu noktada insanın özsel bir işareti olmuş olur, bu da onların alet kullanma, yazma, üretme ve paylaşmaktan yoksun olmasını doğurur ve pati veya pençeler elin yerine geçemez.⁸³ Ayrıca Heidegger'in felsefesi içerisinde hayvanlar kendi ölümünü bilmezler zira hakikatle ilişki kuramamaktadırlar ki bu yaklaşım Hegel'i akla getirmektedir.⁸⁴

⁷⁷ Lemm, *Nietzsche's Animal Philosophy*, 3-6, Ryan, *Hayvan Kuramı*, 82.

⁷⁸ Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 157; Martin Heidegger, "Letter on Humanism", Çeviren Frank A. Capuzzi, İçinde *Pathmarks*, Editör Will McNaill, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 251.

⁷⁹ Martin Heidegger, *The Fundamental Concepts of Metaphysics: World, Finitude, Solitude*, Çeviren William McNaill and Nicholas Walker, Bloomington: Indiana University Press, 1995, 171.

⁸⁰ Heidegger, *The Fundamental Concepts*, 198.

⁸¹ Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 160-161; Susanna Lindberg, "Heidegger's Animal", Çeviren Engin Yurt, Erdal Yıldız, *Tabula Rasa*, 29 (2018), 21.

⁸² Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 160.

⁸³ Timofeeva, *Hayvanların Tarihi*, 161.

⁸⁴ Lindberg, "Heidegger's Animal", 24-25.

Görüldüğü üzere tarihte genel olarak hayvanlara bakış insan üzerinden gelişmiştir. İnsandan üstünlükleri veya insan karşısındaki yoksunlukları belirtilerek hayvan tanımı yapılmaya çalışılmış; dil, his, akıl, ruh gibi özellikleri dahi insanlara göre karşılaştırılmalı olarak incelenmiştir. Çalışmamızın bu noktasında 20. yüzyıl filozoflarından olan Peter Singer, Tom Regan, John Rawls ve Rosalind Hursthouse'un hayvan tanımları ve kavramlaştırmaları ayrıca incelenmeyecek olup konu bütünlüğü açısından "Hayvanların Ahlaki Statüsünün Belirlenmesinde Kullanılan Argümanlar" başlığı altında hayvanlara bakış açıları da anlatılacaktır.

1.1.2. Ahlaki Statü Kavramı ve Önemi

Çalışmamız kapsamında felsefi inceleme yaparken uzak kalamayacağımız ve merkeze alacağımız asıl felsefe alanı etikdir. Etik açısından baktığımızda hayvan hakları tartışmasının merkezini "ahlaki statü" kavramının oluşturduğunu söylemek mümkündür. Zira hayvan hakları konusundaki temellendirmeler bu kavram çevresinde gelişmiştir.

"Ahlaki statü" kavramının altında yatan temel fikrin Mary Anne Warren'e ait olduğu söylenebilir. Buna göre, ahlaki statü gözlemleyebileceğimiz bir nesne veya olgu değildir; ahlaki yükümlülüklerle sahip olduğumuza inandığımız varlıkları ve bu yükümlülükleri nasıl ve neden kabul ettiğimizi belirtmenin bir yoludur⁸⁵ veya bir varlığı belirli şekillerde değerlendirmek ve muamele etmek için nedenlere atıfta bulunmaya yarayan bir tür yer tutucudur.⁸⁶ Ahlaki statüye sahip olmak ise ahlaki açıdan önemli olmak veya ahlaki konuma sahip olmaktır yani ahlaki faillerin ahlaki yükümlülükleri olduğu veya olabileceği bir varlık olmaktır.⁸⁷ David DeGrazia bu düşüncüyü daha sistemli bir şekilde şöyle ifade etmiştir:

X'in ahlaki bir statüye sahip olduğunu söylemek; (1) Ahlaki faillerin X'e ilişkin yükümlülükleri olduğunu, (2) X'in çıkarları olduğunu ve

⁸⁵ Mary Anne Warren, *Moral Status: Obligations to Person and Other Living Things*, New York: Oxford University Press, 1999, 9.

⁸⁶ Joshua Shepherd, *Consciousness and Moral Status*, New York: Routledge Press, 2018, 15.

⁸⁷ Warren, *Moral Status*, 3.

(3) yükümlülüklerin (en azından kısmen) X'in çıkarlarına dayandığını söylemektir.⁸⁸

Ahlaki statünün gerekçelendirilmesine yönelik ontolojik ve fenomenolojik diyebileceğimiz iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Ontolojik yaklaşımın özellik temelli bakışına göre söz konusu varlığın bilinç, acı ve haz hissetme kapasitesi gibi içsel bir özelliğine atıfta bulunularak ahlaki statü atfedilir.⁸⁹ Ontolojik yaklaşımın sosyal-felsefi temelli bakışına göre ise ahlaki statü atfedilmesi belirli bir varlık sınıfına yapılr ve toplumda yapılmış olan sosyal sözleşmeye bağlıdır.⁹⁰ Fenomonolojik yaklaşıma göre ise ahlaki statünün gerekçelendirici zemini ontolojik değil fenomenolojiktir yani önemli olan söz konusu varlığın ne olduğu değil varlığın insana nasıl görüldüğü, nasıl bir deneyim yaşattığı, kişi ile varlık arasında nasıl bir ilişki olduğudur.⁹¹ Bu görüşün daha farklı ve güçlü biçimini ise erdem etiği⁹² anlayışında görürüz. Bu fenomenolojik yaklaşıma göre ise bir varlığa vereceğimiz ahlaki statü onun değeri ile değil, bizim değerimizle belirlenir ve biz insanlar erdemli kişiler olmak için ahlaki statüsüne bakmadan varlıklara iyi davranmalıyız, ahlaki değerlendirme nesnesinin özelliklerini bilmemize gerek yok.⁹³

⁸⁸ David DeGrazia, "Moral Status as a Matter of Degree?", *Southern Journal of Philosophy*, 2/46 (2008), 183-184.

⁸⁹ Sistemleştirilmiş prosedüre göre: (1) P özelliğine sahip olmak S ahlaki statüsü için yeterlidir, (2) E varlığı, P özelliğine sahiptir. Sonuç: E varlığı, S ahlaki statüsüne sahiptir. Bu prosedür bir varlık sınıfı veya türüne de uygulanabilecektir. E varlığı değil, E varlık türü şeklinde prosedür ilerletilebilecektir. (Mark Coeckelbergh, *Growing Moral Relations: Critique of Moral Status Ascription*, Hampshire: Macmillan Publishers, 2012, 14.)

⁹⁰ Coeckelbergh, *Growing Moral Relations*, 16-17.

⁹¹ Coeckelbergh, *Growing Moral Relations*, 24-25.

⁹² Her ne kadar günümüzde erdem etiği yaklaşımı bireyselleşmişse de orijinalinde toplumla güçlü bir bağı bulunmaktaydı. Bu durumu Aristoteles'e kadar geriye götürmek mümkündür. Burada önemli olan topluluğun ve üyelerinin ahlaki statüdür. Ahlaki statüyü belirlemek için sorulan soru "A varlıklarının ahlaki statüsü nedir?" değil, "A sınıfındaki varlıklar ahlaki-politik topluluğa dahil mi ve öyleyse topluluktaki yeri neresidir?" sorusudur. Diyebiliriz ki burada ahlaki statü toplumsalın sınırları ve yapısı ile ilgilidir. (Coeckelbergh, *Growing Moral Relations*, 33-35.)

⁹³ Coeckelbergh, *Growing Moral Relations*, 26-27.

Ahlaki statünün önemi ve neden ihtiyaç duyduğumuz konusu ise iki noktada temellenmektedir. Temellendirmeyi sağlayan ilk nokta, insanların tarihlerinde her zaman yıkıcı olmuşlar da günümüzde hem birbirleri hem de dünyanın geri kalanı için en yıkıcı zamanlarını yaşamakta olmaları; ikinci nokta ise belki bu duruma zıt olsa da hem insan hem de insan olmayan varlıklara karşı psikolojik ve nörolojik olarak hasar görmemiş olan kişilerin bir koruma ve ilgilenme güdüsü olmasıdır.⁹⁴ Biz bu iki özelliğe sahipken ahlaki kuralları formüle etmeli ve temellendirmeliyiz ki verdiğimiz zararı en aşağı seviyeye indirebilelim. Bu noktada ahlaki bir kural olan ahlaki statü kavramı ne yapmamız ve ne yapmamamız gerektiğiyle ilgili çelişkilerimizi gidererek davranışlarımıza asgari standartlar getirecek veya ideali belirlememize ve bu yolda ilerlememize yardımcı olacaktır.⁹⁵

1.1.3. Hayvanların Ahlaki Statüsünün Belirlenmesinde Kullanılan Argümanlar

1.1.3.1. Türçülük, Antroposantrizm ve Misothery

Hayvanların ahlaki statüsünün belirlenmesinde kullanılan ve incelenmesi gereken ilk argümanlar birbiriyle de bağlantılı olan türçülük (*speciesism*), antroposantrizm (*anthropocentrism*) ve *misothery*⁹⁶. Bu argümanlar hayvanların ahlaki statüsünün belirlenmesinde olumsuz olarak kullanılmaktadır.

“Türçülük” terimi ilk olarak Richard Ryder tarafından 1972’de kullanılmış, 1975’te ise “insanın diğer türlere karşı uyguladığı ayrımcılık” şeklinde Ryder tarafından tanımlanmıştır.⁹⁷ Ancak bu kavramı ABD ve Avrupa başta olmak üzere çok kullanılır hale getiren kişi Peter Singer

⁹⁴ Warren, *Moral Status*, 10-11.

⁹⁵ Warren, *Moral Status*, 13.

⁹⁶ Kavram, temelde hayvanlara yönelik nefret ve aşağılama anlamına gelmektedir. Ayrıntılı açıklama bu başlığın son bölümünde yapılacaktır.

⁹⁷ Richard D. Ryder, *Speciesism, Painism and Happiness: A Morality for the Twenty-first Century*, United Kingdom: Imprint Academic, 2017, 72.

olmuştur. Singer, türçülüğü “bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine önyargılı ya da yanlış davranmasıdır” şeklinde tanımlamıştır.⁹⁸ Terimin resmi olarak dile kabul edilmiş olduğunu ise 1985’te Oxford İngilizce Sözlüğünde “İnsanlığın üstünlüğü varsayımına dayalı olarak insanlar tarafından belirli hayvan türlerine karşı ayrımcılık yapılması veya bu türlerin insanlar tarafından sömürülmesi.” şeklinde tanımlanmasından anlayabiliyoruz.⁹⁹

Çeşitli düşünürler tarafından türçülüğün nitelikli-niteliksiz ve katı-esnek gibi türleri olduğu savunulmuştur. Ancak bizim de katıldığımız görüş olan Horta’nın görüşüne göre, bu ayrımlar farklı türçülük türleri değil, farklı türçülük pozisyonlarıdır.¹⁰⁰ Türçü pozisyonların ise temelde iki tane olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre; basit türçü pozisyonu savunan bir kişiye göre bir bireyin ahlaki statüden yoksun olması için sadece belli bir türün üyesi olması yeterliyken; birleşik türçü pozisyonu savunan birisine göre bir türe dahil olmak yalnızca bir kriterdir ve dil sahibi olmak, rasyonel olmak gibi ayrı kriterler de arayarak bireyin ahlaki statüden yoksun olduğu belirlenir.¹⁰¹ Türçülük savunuları da bu pozisyonlara göre şekillenmektedir. Buna göre tanımsal savunmalarda bireyin belli bir türe ait olması türçülük yapmak için yeterlidir, bunu savunmak için daha fazla argümantasyon yapmaya gerek yoktur. Türçülüğün argümantasyonla savunuları ise; sahipliği doğrulanabilen bireysel özelliklere (entelektüel, dilbilimsel vb.), sahipliği doğrulanabilen ilişkisel özelliklere (duygusal bağlar, güç ilişkileri vb.), sahipliği doğrulanamayan bireysel özelliklere (ontolojik statü gibi) ve sahipliği doğrulanamayan ilişkisel özelliklere (seçilmiş türün üyesi olmak gibi) dayanılarak yapılır.¹⁰² Ancak görüldüğü gibi bu kriterlerden hiçbirisi ya kanıtlanamamakta ya da tam anlamıyla türler arasında katı bir çizgi çizememektedir. Bu argümanlara yönelik

⁹⁸ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 43.

⁹⁹ Richard D. Ryder, “Speciesism”, İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 320.

¹⁰⁰ Oscar Horta, “What is Speciesism?”, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, (2010), 13. Türçü pozisyon ile türçülük ise eş anlamlı değildir. Türçü bir pozisyonun öncülleri arasında türçülük vardır. (Horta, “What is Speciesism?”, 17)

¹⁰¹ Horta, “What is Speciesism?”, 18-19.

¹⁰² Horta, “What is Speciesism?”, 13-14.

savunma da zaten marjinal vaka (*marginal case*)¹⁰³ yoluyla yapılmaktadır. Marjinal vaka savunmasını bir örnekle açıklamak gerekirse; dil kullanma yeteneğine sahip olmak veya güç ilişkileri içinde bulunmak eğer ahlaki statü için önemliyse bu özelliğe sahip olmayan insanlar marjinal vakayı oluşturmaktadır ve argümantasyonu çöktürmektedir. Yani türler arasında özellikle insan ve insan olmayan hayvanlar arasında ahlaki bir sınır çekmek için hangi kriteri kullanırsak kullanalım ya tüm insanlar tarafından geçerli olmayacak ya da bazı insan olmayanlar tarafından geçerli olacaktır ki bu durum “türlerin örtüşmesi” (*species overlap*) olarak adlandırılır.¹⁰⁴ Bu düşünce sonucunda ise türçülüğün haksız olduğu sonucuna varmak mümkün hale gelir. Çünkü bu durumda eğer ki insan türüne çok önem verip hepsini kapsayıcı bir statü belirlemek istiyorsak başka türlerin de dahil olduğu bir özellik belirleriz ve sınırı genişletiriz. Ancak eğer böyle bir kaygımız yoksa zaten türçülük kapsamında değildir ve diğer türleri bu statüden dışlayamayız.

Antroposantrizm; insanları varlık düzeni olarak doğadan ayrı olarak kabul etmek veya varsayımsal olarak bulunan varlıklar hiyerarşisinin en tepesine koymaktır.¹⁰⁵ Antroposantrizm türleri olarak kabul edilen; bas-kınlık antroposantrizmine göre doğa ve hayvanların tamamı insanların ihtiyaçları için vardır, idare antroposantrizmine göre insanlar en kıymetli türdür ve buna bağlı olarak doğayı ve hayvanları serbestçe kontrol edebilir, evrimsel perspektif antroposantrizmine göre ise insan ve doğa arasında temelde bir karşıtlık veya zıtlık bulunmamaktadır ve insan kendi için iyi olacak şekilde hayvanları kullandığında hayvanlar için de iyi olanı

¹⁰³ Bazı düşünürlere göre marjinal vakalara başvurmak bizi kaygan zemin (*slippery slope*) argümanına sürükler. Buna göre marjinal vaka örnekleri vererek insanların ahlaki statüsünü tartışmak bir sonraki adımda marjinal vakaları oluşturan insanların ahlaki statüden yoksun olduğunu gerektirebilecektir. Bu tehlikeli zemin ise soykırımlara, savaşlara ve bu insanların haklarının elinden alınmasına neden olabilecektir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. James Lindemann Nelson, “Marginal Cases”, İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 237-241)

¹⁰⁴ Catia Faria, Eze Paez, “Anthropocentrism and Speciesism: Captual and Normative Issues”, *Revista de Bioetica y Derecho*, (2013), 6.

¹⁰⁵ Michael Allen Fox, “Anthropocentrism”, İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 66.

yapmış olur.¹⁰⁶ Bir başka antroposantrizm sınıflandırması ise empirik antroposantrizm ve ahlaki antroposantrizmdir. Empirik antroposantrizm, insanların insan olmaları hasebiyle dış dünyayı algılarken insanı referans aldığı bilişsel durumu ifade eder.¹⁰⁷ Bu şekilde düşünüldüğünde insan olmaktan kaçınamayacağımız için empirik antroposantrizm haklı kabul edilebilecektir. Ahlaki antroposantrizm ise insanların, insan olmayan varlıklardan daha yüksek bir ahlaki statüde olması gerektiğine yönelik normatif görüşü ifade eder.¹⁰⁸ Bu iki kavram görülebileceği üzere birbirinden farklıdır ve empirik antroposantrizm esasen ahlaki antroposantrizmi haklı konuma getirmez. Çünkü, insanların dış dünyayı görmekteki bilişsel algısı kendilerini hiyerarşik üst olarak konumlandırmalarını haklı olarak kabul etmeye yeterli olabilecek kadar güçlü bir argüman değildir. Zira, bu algılama şekli bir yetenek veya üstünlük olarak görülebilecek bir özellik değildir, doğuştan gelen ve her türde kendi için sahip olunan bir özelliktir. Bu nedenle, hiyerarşik olarak üst konumda olma savunmasını desteklemek için kullanılamayacak kadar zayıf bir iddiadır.

Türcülük ve antroposantrizm zaman zaman birbirleri yerine kullanılan kavramlar olsa da esasen farklı kavramlardır. Buna sebep olan şey ise türcülük kavramının genelde insan türüne ait olmayanların dışlanması olarak kullanılmasıdır ki kavramı bu şekilde sınırlamak temelde gereksizdir.¹⁰⁹ Bu noktada bir insanın sadece tiksindiği için farelerin çıkarlarını önemsememesi veya kedileri daha sempatik bulduğu için çıkarlarını köpeklerden daha üst bir konuma koyması türcülük olarak tanımlanabilecekken antroposantrizm olarak nitelendirilemeyecektir. Zira türcülükte birisi insan da olabilen iki veya daha fazla tür arasında ayrımcılık yapılırken antroposantrizmde bir özne her zaman insandır ve insan türü ve çıkarları her zaman en üst seviyededir. Bu noktadan bakıldığında bizim de katıldığımız görüşe göre antroposantrizmin türcülüğün bir türü veya

¹⁰⁶ Fox, "Anthropocentrism", 66-67.

¹⁰⁷ Faria, Paez, "Anthropocentrism and Speciesism", 4.

¹⁰⁸ Faria, Paez, "Anthropocentrism and Speciesism", 4.

¹⁰⁹ Horta, "What is Speciesism?", 19.

alt dalı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır ve antroposantrizme insan türçülüğü de denebilecektir.¹¹⁰

*Misotherapy*¹¹¹ terimi ise Yunanca “*misein*” yani nefret ve “*therion*” yani canavar, hayvan kelimelerinden Jim Mason tarafından türetilmiştir ve kelimenin tam anlamı hayvanlara yönelik nefret ve aşağılama demektir.¹¹² *Misotherapy* kavramı; sadece hayvanları aşağılama anlamında değil pozitif olan bütün özellikleri insana, negatif olan bütün özellikleri hayvana atfedecek iki kutuplu bir değerlendirme kriteri olarak da kullanılır.¹¹³ Türçülük ve antroposantrizm *mistotherapy* anlamına gelmez. Türçülükte özellikle önemli olarak seçilen tür dışında kalan, antroposantrizmde ise insan türü dışında kalan varlıkların çıkarları küçümsenir ancak bunu yapmak için onlardan nefret duyma gibi bir şart gerekli değildir ki böyle bir durum varsa bu *misotherapy* olmuş olur.¹¹⁴ Açıklandığı üzere, nasıl ki antroposantrizm ve türçülük *misotherapy* değilse, anti-türçülük ve anti-antroposantrizm de zoofili (hayvanlara karşı aşırı sevgi ve bağlılık) değildir.¹¹⁵ Bu fikre karşı çıkmak için ayrımcılığın haksız olduğunu dile getirmek yeterlidir, aşırı bir sevgi veya bağlılık duymaya gerek yoktur.

1.1.3.2. Menfaatlerin Eşit Önemsenmesi İlkesi

Menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesini anlamadan önce faydacılık hakkında açıklama yapmak elzemdir. Zira bu ilkeyi ünlü hale getiren ve formülleştiren Peter Singer da bir faydacıdır ve bu ilke temelini faydacılıkta bulmaktadır. Etikte faydacı yaklaşım faydacı hesaba dayanmaktadır. Bu hesaba göre; ahlaken önemli olan şeyler haz ve acı unsurlarından oluşur ve bir eylem azami hazza sebep olup azami acıyı ortadan kaldırıyorsa

¹¹⁰ Horta, “What is Speciesism?”, 27, Faria, Paez, “Anthropocentrism and Speciesism”, 3.

¹¹¹ Kadınlara yönelik nefreti ifade eden “*misogyny*” kavramına benzetilmeye çalışılmıştır. Zira bu iki kelimenin benzerliği iki tutum ve fikir gövdesinin benzerliğini yansıtır. Her iki durumda da terimler öteki diye tabir edilen başkasının saygınlığını, statüsünü, gücünü azaltır. (Jim Mason, “*Misotherapy*”, İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 245.)

¹¹² Mason, “*Misotherapy*”, 245.

¹¹³ Horta, “What is Speciesism?”, 23.

¹¹⁴ Horta, “What is Speciesism?”, 23-24.

¹¹⁵ Horta, “What is Speciesism?”, 24.

doğru olarak kabul edilir.¹¹⁶ Yani faydacılık için önemli olan daha fazla mutluluktur.¹¹⁷

Faydacılık akımının kurucusu Jeremy Bentham “[h]erkes bir sayılmalı, hiç kimse birden fazla sayılmamalı.” ve diğer bir faydacı olan Henry Sidgwick “[h]erhangi bir bireyin iyiliği evrenin gözündeki, herhangi başka bir bireyin iyiliğinden daha önemli değildir.” ifadeleriyle menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesinin temelini oluşturmuşlardır.¹¹⁸ Bu ilkenin yalnızca insanlara uygulanacağı düşünülebilse de hayvan etiği hareketi bu ilkeyi insan dışı hayvanlara da genişletmenin doğru olduğunu iddia etmiştir. Buna ilk teşebbüs eden Bentham olmuştur. Ünlü pasajında belirttiği üzere hayvanların da menfaatleri vardır ve menfaatlerin olması için önemli olan akıl yürütme, konuşma veya bu gibi özellikler değil, acı çekme¹¹⁹ özelliğidir.¹²⁰

İlkeyi hayvanlara genişletmeye ilk teşebbüs eden Bentham olsa da Peter Singer bunu formüleştiren ve bilinen hale getiren düşünür olmuştur. Singer, Bentham gibi menfaat¹²¹ sahibi olmak için acı ve haz deneyim-

¹¹⁶ Engin Arıkan, *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2016, 15.

¹¹⁷ Peter Singer, *Practical Ethics*, New York: Cambridge University Press, 2011, 3.

¹¹⁸ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 41-42.

¹¹⁹ Acı çekme özelliğinin gerekleri, nasıl belirlenebildiği vb. gibi tartışmalar “Hayvan Haklarının Biyolojik Boyutu” başlığı altında incelenecek olup, bu bölümde düşünürlerin kabul ettiği gibi acının hayvanlar tarafından deneyimlenebildiği varsayılarak konu incelenecektir.

¹²⁰ Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Vol II., Printed for W. Pickering, Lincoln's-Inn Fields and E. Wilson, London: Royal Exchange, 1823, 236-237.

¹²¹ Menfaat kavramı için iki yaygın ifade kullanılmaktadır. Bunlar birinin bir şeyde menfaati olması ve bir şeyin birinin menfaatine olmasıdır. Eğer bir şeyde birinin menfaati varsa kişi o şeyi ister, arzu eder, tercih eder veya önemser. Bir şeyin birinin menfaatine olması durumunda ise o şey kişinin iyiliği, refahı vb. üzerinde etkiye sahiptir. Her iki durumda da kişinin menfaatinin olduğunu kabul etmek uygun bir yaklaşımdır. (David DeGrazia, *Taking Animal Seriously, Mental Life and Moral Status*, New York: Cambridge University Press, 1996, 39) Aynı zamanda menfaatlerin olgusal ve normatif boyut içerdiğini söylemek mümkündür. Olgusal boyut, meydana gelmesi veya gelmemesi bir varlığının yaşamının gidişatını etkileyen bir durumu belirtirken; bunun neden böyle olduğu ve bir varlığın yaşam beklentilerine olumlu veya olumsuz katkı yapıp yapmadığı normatif boyuttur. Singer'in menfaatleri açıklaması ise neredeyse tamamen normatif boyuta odaklanır. (Federico Zuolo, “Equality, its Basis and Moral Status: Challenging the Principle of

lemeyi gerekli görmüştür. Ancak burada açıkladığı ve önemli olan nokta bu acı deneyimi yaşayabilmenin bir “eşik” değil, ön şart olmasıdır.¹²² Zira ahlaki açıdan önemseme için bir eşik belirlemek belirlenen özelliği keyfi seçmiş olma ihtimalini içinde barındırdığı gibi eşığın altında kalan her varlığı ahlaki önemsemekten mahrum etmektedir.¹²³

Menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesi için ilk adımın hayvanların menfaatleri olduğunu kabul etmek ve bunun için de acı çekebildiklerini varsaymanın önemli olduğunu belirttikten sonra Singer’ın bu ilke için ifade ettiği ilk şey ahlaki davranışlarımızda eylemlerimizden etkilenen herkesin benzer menfaatlerine eşit önem vermemiz gerektiğidir.¹²⁴ Buradan aslında söz konusu ilkenin türçülük karşıtı bir argüman olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, Singer türüne, cinsiyetine, ırkına vb. bağlı olmadan herkesin benzer menfaatlerinin eşit önemsenmesi gerektiğini iddia etmiştir. Bu iddia yalnızca insan türüne ait olduğu için kişinin acıdan kaçınmasının daha önemli bir menfaat olmadığını desteklemektedir.¹²⁵ Görüldüğü üzere bu yaklaşımda menfaat sahibi kişi veya özellikleri değil, menfaatin kendisi önem kazanmıştır.

Bu argümanla ilgili üzerinde durulması gereken noktanın ise menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesinin insanlar ve hayvanlar için eşit muameleyi öngörmediğidir.¹²⁶ Farklı menfaate sahip varlıkların arasındaki eşitliği sağlamak için farklı muamele etmek gerekebilir. Farklı muamele dezavantajlı muamele demek değildir; sahip olduğu menfaate uygun bir şekilde davranmak demektir.¹²⁷ Bu noktada, örneğin bir erkeğe kapsamlı jinekolojik muayene hakkı tanınması ne kadar menfaatine uygun muamele noktasında anlamsızsa bir köpeğe okuma yazma hakkı tanınması

Equal Consideration of Interests”, *International Journal of Philosophical Studies*, (2017), 175.)

¹²² Singer, *Practical Ethics*, 50.

¹²³ Peter Singer, “All Animals Are Equal”, İçinde *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976, 154.

¹²⁴ Singer, *Practical Ethics*, 20.

¹²⁵ Singer, *Practical Ethics*, 20; Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 56.

¹²⁶ DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 37; Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 39.

¹²⁷ Horta, “What is Speciesism?”, 8.

da o kadar anlamsız kalmaktadır. Bunun da ötesinde bazı durumlarda iki farklı varlığa eşit olarak muamele yapmamız aralarındaki uçurumu daraltmak yerine çoğaltacak¹²⁸ ve menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesiyle tamamen tezat bir sonuca neden olacaktır.¹²⁹ Sonuçta menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesinin faydacı bir sonuca varması için eşit muamele yapmak zorunlu değildir.

Bu argümanla ilgili esas problemin insanların menfaatleriyle hayvanların menfaatlerinin pek çok noktada çatıştığı düşüncesi olduğu ifade edilebilir. Bu iddia temelinde türçülük barındırmakla beraber pratik hayatta karşılığını bulmaktadır.¹³⁰ Singer, menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesi kapsamında bu durumları ayrı ayrı incelemiş ve bu hayvanların bu acıları çekmemekteki menfaatlerinin, insanların bundan elde ettiği menfaatlerden daha önemli olduğu sonucuna varmıştır.¹³¹ Faydacı bir bakış açısıyla da bu noktada bu hayvanların acıları çekmemekteki menfaati fazla olduğu için bu durumlardan kurtarılmasının daha büyük bir mutluluk sağlayacağı yorumunu yapmak kanaatimizce doğrudur. Ancak eğer ki bu acılar daha büyük menfaatlerin tatminine neden olaksa kabul edilmesi gerektiği de bu argümanın yumuşak karnı olarak belirtilebilecektir.

1.1.3.3. Hayatın Öznesi ve Saygı İlkesi/Doğrudan Ödev

Hayvanların ahlaki statüsünün belirlenmesinde kullanılan bir diğer argüman ise deontolojik argüman diyebileceğimiz, haklar teorisi olarak da genelleştirilen hayatın öznesi ve saygı ilkesini içeren Tom Regan'ın teorisidir. Regan, Kant ekolünden gelmektedir ancak kendisinin de

¹²⁸ Bununla ilgili olarak Singer iki depremzedeyi örnek olarak vermiştir. İki mağdur ve belirli miktarda tıbbi malzememiz var. A, daha ağır yaralanan bir kurbanken bu malzemeyle ancak bir parmağını kurtarabilecekken; B, daha az yaralanan bir kurbanken bu malzemeyle bacağına kurtarabileceğiz. Bu noktada eşit muamele etme halinde B'ye tıbbi malzemeyi vermemiz aralarındaki uçurumu çoğaltacaktır. (Singer, *Practical Ethics*, 23.)

¹²⁹ Ingmar Persson, "A Basis for (Interspecies) Equality", içinde *The Great Ape Project*, Editör Paola Cavalieri, Peter Singer, New York: St. Martin's Press, 1993, 184.

¹³⁰ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıca işlenecek olan sinai çiftlikler, hayvansal ürün tüketimi, hayvanlar üzerinde yapılan deneyler, eğlence veya giyim amaçlı kullanılan hayvanlar bu noktada önem kazanmaktadır.

¹³¹ Bkz. Singer, *Hayvan Özgürlüğü*; Singer, *Practical Ethics*.

belirttiği ve teorisi incelendiğinde görüleceği üzere Kant'tan ayrılan pek çok görüşü vardır.¹³² Kant ekolü kapsamında insan hakları teorisini temellendirmiş ve insan haklarından temel alarak hayvan haklarına bir geçiş yaparak teorisini genişletmiştir.

Regan'ın teorisinin başlangıç noktasının “bir hayatın öznesi” (*subject-of-a-life*) ifadesine dayandığını söyleyebiliriz. Burada, teorisinin faydacılık teorisiyle farkını ortaya koyuyor ve yalnızca acı çekmenin veya canlı olmanın bir hayatın öznesi olmak ve dolaylı olarak hak sahibi olmak için yeterli olmadığını vurguluyor.¹³³ Hayatın öznesi olmak için kendi inanç ve arzularına sahip olmak, kendi geleceği de dahil olmak üzere algı, hafıza ve gelecek duygusu, zevk ve acı duygularıyla birlikte duygusal bir yaşam, tercih ve refah menfaatlerine sahip olmak, başkaları için yararından bağımsız ve mantıksal olarak diğerlerinin menfaat nesnesi olmadan birey olmak ve kendisinin farkında olmak gerekmektedir.¹³⁴ Bu noktada tüm ahlaki failleri ve bir grup ahlaki edilgenleri¹³⁵ hayatın öznesi olarak kabul eden Regan, hayvanların çoğunun da ikinci grupta olduğunu belirtmiştir. Öncelikle memelileri bize benzerlikleri, evrimsel geçmişimiz, fiziksel ve psikolojik yakınlığımızdan dolayı hayatın öznesi kabul etmiş; sonrasında kuşları ve balıkları da dışlamadan kapsama almıştır.¹³⁶

¹³² Arıkan, *Hayvan Hakları*, 59.

¹³³ Tom Regan, “Fox’s Critique of Animal Liberation”, *Ethics*, 88/2 (1978), 129.

¹³⁴ Tom Regan, *The Case For Animal Rights*, Berkeley: University of California Press, 1983, 243.

¹³⁵ Ahlaki failler, özellikle ahlaki olarak yapılması gerekenlerin belirlenmesine tarafsız ahlaki ilkeler getirme ve bu belirlemeyi yaptıktan sonra özgürce seçim yapma yeteneği de dahil olmak üzere çeşitli karmaşık yeteneklere sahip olan bireylerdir. Ayrıca ahlaki olarak sorumlu kişilerdir. Ahlaki edilgenler, ahlaki ilkeleri formüle etme ve uygulama kapasitesinin yanı sıra hangi eylemlerin ahlaki olarak doğru olduğuna karar verme kapasitesinden de yoksun olan bireylerdir. Ahlaki edilgenler ahlaki sorumlu değillerdir, doğru olanı da yanlış olanı da yapamazlar. Ahlaki edilgenler ikiye ayrılır: (a) acı ve zevk alabilen ancak ek zihinsel kapasiteleri olmayan, bilinçli, hissedebilen bireyler, (b) ek bilişsel kapasitele ve bir irade yetisine sahip olan ve dolayısıyla hafıza veya inanç gibi olgulara sahip olan bireyler. Hayvanları türlerine göre esasen her iki gruba da dahil etmek mümkündür. Ayrıca küçük çocuklar, bebekler, zihinsel engelli insanlar da ahlaki edilgenler kategorisine girmektedir. (Regan, *Case for Animal Rights*, 151-153.)

¹³⁶ Tom Regan, *Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 92-94.

Regan, hayatın öznesi olma kavramını açıklayıp kimlerin hayatın öznesi olduğunu belirledikten sonra ise bir diğer temel kavram olan “içkin değer”e (*inherent value*) yer vermiştir. Öncelikle daha önce de belirtildiği üzere Regan, Kant ekolünden gelmesi nedeniyle bahsedilen içkin değer kavramını Kant’ın kendinde-amaç kavramından türettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.¹³⁷ İçkin değer, kendi içinde bağımsız bir değere sahip olmak anlamına gelmektedir.¹³⁸ Buna göre, bir hayatın öznesi olan her varlık içkin değere de sahiptir. İçkin değer yapısı gereği indirgenemez, ölçülemez, sahip olan herkes için eşittir, değiştirilemez ve herhangi bir şey sonucu kazanılmaz veya kaybedilmez.¹³⁹ Bu özellikleri irdelemek gerekirse; öncelikle Regan’ın büyük ölçüde eşitsizlik ve önyargıyı yendiği nokta, hayatın öznesi olan her varlığa eşit içkin değer atfetmiş olmasıdır. Buna göre, doğuştan gelen özellikler, yetkinlikler veya daha iyi bir hayat yaşamak gibi özellikler bireyin içsel değerinin azalması veya artmasına neden olmayacaktır.¹⁴⁰ Birey olumlu şeyler yaparak içsel değerini arttırmayacağı gibi, olumsuz şeyler yaparak da içsel değerini azaltamayacaktır.¹⁴¹ İçsel değerinin değişmeyeceği temeliyle bağlantılı olarak daha önce incelenen diğer ahlaki argümanların eksikliği olarak adlandırılabilir önyargı, türçülük ve dolaylı olarak ahlaki elitizme yaklaşan durumlar büyük ölçüde engellenmiş olacaktır.¹⁴²

Hayvanlar ile ilgili ise, hepimizin bir hayatın öznesi olmasıyla bağlantılı olarak eşit içkin değere sahip olmamız neticesinde, bizim hayvanlardan üst veya onların bizden ast bir pozisyonda olmadığı temellendirilmiş olmuştur. Bu durumun sonucu ise yine Kant’a yapılan atıfla içsel değere sahip olan hiçbir varlığın araç olarak kullanılamayacağıdır.¹⁴³ Yani

¹³⁷ Erwin Languaer, “Tom Regan’s Philosophy of Animal Rights: Subjects-of-a-Life in the Context of Discussion of Intrinsic and Inherent Value”, *Problemas*, 97 (2020), 94.

¹³⁸ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 60.

¹³⁹ Tom Regan, “The Case for Animal Rights”, *İçinde Advances in Animal Welfare Science 1986/87*, Editör M.W. Fox, L. D. Mickley, Washington: Martinus Nijhoff Publishers, 1986, 186-187.

¹⁴⁰ Regan, *The Case For Animal Rights*, 235-237.

¹⁴¹ Regan, *The Case For Animal Rights*, 237.

¹⁴² Regan, “The Case for Animal Rights”, 186-187.

¹⁴³ Tom Regan, *Animal Rights, Human Wrongs: An Introduction to Moral Philosophy*, Oxford:

Regan'a göre, daha büyük bir fayda veya sözde üst sınıf faillerin iyiliği için içkin değere sahip olan hiçbir canlının, burada hayvanın, araç olarak kullanılması doğru bir eylem olmayacaktır.

İçkin değer de açıklandıktan sonra teorinin bir sonraki aşaması ise içkin değere sahip olan varlıkların haklara da sahip olacağı yönündedir. Bu noktada Regan, negatif-pozitif hak ve yasal-ahlaki hak gibi ayrımlara gitmiştir. Ancak hayvan hakları açısından Regan için önemli olan ve daha tartışmasız bir alanda bulunan hakların negatif ahlaki haklar olduğunu söylemek mümkündür.¹⁴⁴ İçkin değerle de bağlantılı olarak, içkin değere sahip olan her varlığın temel hakkının saygı ilkesi çerçevesinde/saygıyla davranılması olduğu söylenebilecektir.¹⁴⁵ Örneğin daha önce de belirtildiği üzere içkin değere sahip bir varlığa araç olarak davranılması temel haklara saygı ilkesini ihlal edici bir davranış olacaktır.

Diğer temel haklar da saygı duyulma hakkı çerçevesinin içerisinde değerlendirilir.¹⁴⁶ Buna göre örneğin yaşam hakkı dediğimiz hak esasen yaşamına saygı duyulması hakkıdır. Adalet ilkesi gereği de içkin değere sahip her varlığın saygılı davranılma hakkı eşit olarak gözetilmelidir ve bu eşit olarak gözetilecek haklar bir cömertlik veya nezaket talepleri değil adalet çağrılarıdır.¹⁴⁷

Hayvan haklarının açıklanmasından sonra ise temel kavramlardan biri olan "doğrudan ödev" (*direct duty*) olgusu ortaya çıkmaktadır. Zira içkin değere sahip varlıkların saygılı davranılma hakkı varsa diğer içkin değere sahip varlıkların da saygılı davranma yükümlülüğü vardır. Açıklandığı üzere saygılı davranılma hakkının temelini varlıkların içkin değeri oluşturur ve buna bağlı olarak saygılı davranma yükümlülüğünü de varlıkların içkin değeri oluşturacaktır.¹⁴⁸ Nihayetinde bu yükümlülük sadece varlıkların içkin değerinden kaynaklandığı için doğrudan bir ödev olarak

Rowman&Littlefield Publishers, 2003, 67.

¹⁴⁴ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 25.

¹⁴⁵ Regan, *The Case For Animal Rights*, 249.

¹⁴⁶ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 29.

¹⁴⁷ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 75.

¹⁴⁸ Regan, "The Case for Animal Rights", 187.

kabul edilecektir.¹⁴⁹ Bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere burada konumuz özelinde hayvanlara karşı yaşamlarına, vücut bütünlüklerine, özgürlüklerine saygılı davranma yükümlülüğümüz başka ahlaki faillere karşı olan yükümlülüğümüzden kaynaklanmamakta, hayvanların bizzat kendi içkin değerinden kaynaklanmaktadır.

Saygı ilkesi incelendikten sonra teorinin en önemli olan noktalarından biri ise zarar verme konusudur. Tüm anlatılanlardan yola çıkarak bir hayatın öznesine zarar vermeyi veya zarar görürken müdahale etmemeyi yasaklayan ve onların refahını arttırmayı emreden bir zarar ilkesinin mantıksal olarak türetilmesi mümkündür.¹⁵⁰ Zarar vermek kişiye saygısız davranmak, saygı ilkesini ve saygılı davranılma hakkını ihlal etmek demektir. Bu ilkedен doğası gereği *prima facie* zarar vermeme ödevi türer.¹⁵¹ Buna göre ise kaçınılmaz bir şekilde zarar verilecek veya bir başkasının zarara uğramasına izin verilecek ise zarar geçerli olan diğer ahlaki ilkelere dayandırılarak, bu ilkelerin somut olayda zarar görmeme hakkından üstün olduğunu göstererek yapılacaktır.¹⁵² Bu durumda, daha önce değinildiği gibi toplam veya en yüksek fayda veya sözde üst sınıftakilerin faydası geçerli bir ahlaki meşrulaştırma sayılmaz. Ancak bazı durumlarda içkin değeri olan bireylere verilen zararlar meşrulaştırılabilecektir. Bunlar meşru müdafaa durumunda saldırgana zarar verilmesi, suçlunun cezalandırılmasında orantılı bir zarar veya mahrumiyet verilmesi, başkalarına zarar veren kişinin çevresinde canlı kalkanlara zarar verilmesi, masum ve bilinçli olmamasına rağmen başkalarına karşı tehdit oluşturanlara zarar verilmesi olarak tüketici bir şekilde sayılmıştır.¹⁵³ Hayvanlara verilecek zararlar da ancak bu kapsamda olması koşuluyla meşrulaştırılabilecektir. Örneğin, kendisine saldıran bir köpekten kaçmak için yapılan hareket sonucu köpeğe verilen zarar veya çocuğuna ateş edecek bir katile engel olmaya çalışırken çevrede bulunan bir kediye verilen zarar meşrulaştırılabilecektir. Bu durumlar haricindeki zararlar ise ilkenin ve hakkın ihla-

¹⁴⁹ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 73.

¹⁵⁰ Regan, *The Case For Animal Rights*, 262-263.

¹⁵¹ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 83.

¹⁵² Regan, *The Case For Animal Rights*, 262-263.

¹⁵³ Regan, *The Case For Animal Rights*, 287-293.

lidir. Ayrıca Regan, belirli bir zararın ortaya çıkması mecbur ise zararın dağıtılmasında yol gösterici olacak *miniride* ve *worse-off* ilkelerini¹⁵⁴ de belirtmiştir ki zararın dağıtılması önemli bir konu olduğu için bunları da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Sonuç olarak, Tom Regan'ın hayvan hakları teorisinin reformist değil devrimci bir yapısı olduğunu söylemek mümkündür. Hayvanların da bir kısmını yaşamın öznesi, içkin değer sahibi bireyler olarak kabul ettiği için ve onlara verilecek veya göz yumulacak zararların meşrulaştırılması istisnalarına dahil olmadığı için endüstriyel hayvancılık, deneyler veya sirkler gibi hayvanların kullanımını içeren kurumlar ve organizasyonların tamamen durdurulması ve kapatılmasını öngörmektedir. Hayvanlara bu durumlarda yapılan haksızlığın temelini içkin değerlerine saygısızlık olduğunun, uygulamaların hayvanları araçsallaştırdığının altını çizerek hayvanların yaşadıkları acının, eziyetin her ne kadar büyük bir kötülük olsa da temel haksızlık değil haksızlığın semptomları olarak görülebileceğini belirtir.¹⁵⁵ Sonuç olarak Regan' göre, bu nedenle hayvanların şartlarının iyileştirilmesi, refahlarının arttırılması çözüm değildir, temel haksızlık olan içkin değerlerine saygısızlığı gidermez. Hayvanlara yapılan haksızlığa geniş kafesler değil ancak boş kafesler çözüm olacaktır.

1.1.3.4. Sözleşme Kuramı/Dolaylı Ödev

Hayvanların ahlaki statüsünün belirlenmesi için kullanılan bir diğer argümanı ise sözleşme kuramında bulmaktayız. Sosyal sözleşme kuramı her ne kadar siyasi bir teori olarak temellense de kuramcılar veya eleştirmenleri, hayvanları ahlaki statülerini ve dolaylı olarak haklarını da bu teori içerisinde değerlendirmiştir. İncelemeye başlamadan önce söylenmesi gereken ortak özellikler sözleşme kuramcılarının hayvanların deneyimlerini veya acılarını reddetmiyor oluşu, onlar için önemli olanın bu acıların öneminin ne olduğu ve sözleşme durumunda bu acılara karşı ne şekilde

¹⁵⁴ *Miniride* ilkesi, zarar durumunda en yüksek faydaya ulaşmaktansa en az sayıdaki içkin değer sahibi bireyin zarar görmesini sağlamayı amaçlayan ilkedir. *Worse-off* ilkesi ise zararın dağıtılması neticesinde en zararlı durumda olan içkin değer sahibinin en zarar zarar görmesini hedefleyen ilkedir. (Regan, *The Case For Animal Rights*, 305-310.)

¹⁵⁵ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 76.

hareket edilmesi gerektiğidir.¹⁵⁶ Ek olarak sözleşme kuramcılarının neredeyse tamamı hayvanlara ahlaki statü atfetmez ve bu nedenle onlara karşı dolaylı ödevlerimiz olduğunu savunur.¹⁵⁷ Daha anlaşılır bir inceleme için sözleşme kuramlarını “basit sözleşmeciler” ve “Rawlsçu sözleşmeciler” olarak sınıflandırmak kolaylık sağlayacaktır.

Basit sözleşmeciler dediğimiz kuramcılar, özellikle Hobbes gibi modern dönem öncesi olanlar, hayvanlar ve hayvan hakları konusunda genellikle sessiz kalmışlar ve bu konulara çok az değinmişlerdir. Basit sözleşme teorisinin temeli rasyonel, ahlaki faillerin birbirleriyle yaptıkları, birbirlerine ve birbirlerinin değer verdikleri şeylere ne yapılması veya yapılmaması gerektiğini ana hatlarıyla belirledikleri bir sözleşme metaforudur.¹⁵⁸ Bu sözleşme, tüm tarafların çıkarını gözetmek ve tarafların faydasını en yüksek seviyeye çıkarmak için yapılır.¹⁵⁹ Nihayetinde ahlak ve haklar, üzerinde anlaşılmış bu sözleşmenin maddeleridir ve eylemler ahlak ve hak maddelerine uyduğu müddetçe doğru ve ahlaklı kabul edilir.¹⁶⁰ Görüldüğü üzere buradaki önemli nokta ahlaki statü sahibi bir ahlaki fail olabilmek için sözleşme yapma ve uygulama yeteneğine¹⁶¹ sahip olmaktır.¹⁶² Hayvanların rasyonel olmadıkları ifade edilir; bizi anlamadıkları, anlayamayacakları, hakkın ne olduğunun bile bilincinde olmadıkları ve sonucunda haklarını savunamayacakları için bu sözleşmenin dışında oldukları kabul edilir.¹⁶³ Hayvanlar, sözleşmenin dışında kal-

¹⁵⁶ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 39.

¹⁵⁷ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 39.

¹⁵⁸ Chris Tucker, Chris MacDonald, “Beastly Contractarianism? A Contractarian Analysis of the Possibility of Animal Rights”, *Essays in Philosophy*, 5/2 (2004), 477.

¹⁵⁹ Regan, *The Case For Animal Rights*, 157; Tucker, MacDonald, “Beastly Contractarianism?”, 477.

¹⁶⁰ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 40.

¹⁶¹ Görüldüğü üzere burada sözleşmeden dışlanan yalnızca hayvanlar olmayacaktır. Küçük yaştaki insan çocukları, bebekler, ciddi zihinsel engelliler, aşırı yaşlılar da sözleşmenin dışında kalacakları için hayvanlarla ilgili kabul edilen her durum bu kişiler için de kabul edilmiş olacaktır. Çünkü bu gruplar da diğer ahlaki faillerle sözleşme yapabilecekleri yeteneklerden yoksundurlar. (Regan, *The Case For Animal Rights*, 158-159.)

¹⁶² Tucker, MacDonald, “Beastly Contractarianism?”, 477.

¹⁶³ Jan Narveson, “Animal Rights Revisited”, içinde *Animals and Ethics*, Editör H.B. Miller & W.H. Williams, New Jersey: Humana Press, 1983, 57-58; Thomas Hobbes, *Leviathan*,

dığı için sözleşmeci ahlaki faillerin hayvanlara karşı doğrudan bir ödevi olamaz.¹⁶⁴ Ancak, hayvanlara karşı ahlaki ve/veya duygusal ilgisi olan bir ahlaki failin hakkı nedeniyle dolaylı ödev sahibi olunması mümkündür.¹⁶⁵

Bu duruma örnek olarak köpeğime tekme atılarak verilecek zarar gösterilebilir. Basit sözleşmeciliğe göre, benim köpeğim sözleşmenin kapsamı dışındadır ve bu nedenle diğer ahlaki faillerin ona zarar vermemek gibi bir ödevi bulunmaz, dolayısıyla ona atılacak tekme veya diğer şekillerde verilecek bir zarar yanlış değildir. Ancak ben sözleşme kapsamında bir ahlaki fail olduğum için ve köpeğime karşı ahlaki ve duygusal ilgim olduğu için ona verilecek zarar benim hakkımı ihlal etmek olacaktır. Yani zarar köpeğimin hakkından değil benim köpeğime zarar verilmemesini isteme hakkımın ihlalden kaynaklı olarak haksız ve yanlış sayılacaktır. Görüleceği üzere buradaki en önemli sorun, bazı ahlaki faillerin daha güçlü olması hasebiyle, sözleşme ile daha büyük korumaya ulaşabilmesi, bazı faillerin ise haklarının gaspının mümkün olması yani adalet ilkesinin zedelenmesinin büyük bir tehlike altında olmasıdır.¹⁶⁶ Ayrıca, sözleşmeye dahil edilmeyenler için ise ilgili bir ahlaki fail de olmadığı durumlarda her türlü istismara ve sömürmeye açık olmaları kabul edilmesi zor bir sonuçtur.¹⁶⁷

Sözleşmeciliğin daha detaylı halini ise John Rawls ortaya koymuştur. Rawls'un teorisinin kalbini orijinal konum (*original position*) ve cehalet perdesi (*the veil of ignorance*) oluşturmaktadır. Orijinal konum için esasında basit sözleşmeciliğin doğal durumunu karşılıyor şeklinde bir yorum yapmak yanlış olmayacaktır. Ancak, burada sözü geçen teoriyi farklı kılan özellik, orijinal konumdaki ahlaki faillerin cehalet perdesi sayesinde kendileri hakkında pek çok özelliği bilmeksizin ahlaki ve toplumsal kurallar koyması gerektiğidir.¹⁶⁸ Cehalet perdesinin arkasında kalan

Çeviren Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 21. Baskı, 2020, 110.

¹⁶⁴ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 40.

¹⁶⁵ Regan, *The Case For Animal Rights*, 160.

¹⁶⁶ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 41.

¹⁶⁷ Regan, *The Case For Animal Rights*, 160-162.

¹⁶⁸ John Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, Çeviren Vedat Ahsen Coşar, Ankara: Phoenix Yayınevi, 3. Baskı, 2020, 163.

faillerin bilmediği özellikleri ırk, cinsiyet, sosyal sınıf, ekonomik durum, zeka seviyesi gibi kişisel özelliklerdir.¹⁶⁹ Konumuza ilişkin olarak belirtilmesi gereken nokta, bu sözleşmecilerin hayvan olmayacaklarını bilmeleiridir.¹⁷⁰ Bu nedenle, hayvanların haklarını ve çıkarlarını düşünmeleri için bir sebep bulunmaktadır. Ayrıca cehalet perdesinin ardındaki bu failler psikoloji, sosyoloji, ekonomi gibi hayatın devamına etki eden alanlar hakkında genel bilgilere sahip olarak kabul edilir.¹⁷¹ Nihayetinde, failler bu bilinenler ve bilinmezler eşliğinde toplum kurallarını koyacaklardır ve kurallarını koydukları toplumda yaşayacaklardır. Nihayetinde hiçbir fail topluma zengin-fakir, kadın-erkek, becerikli-beceriksiz, beyaz-siyah olarak gelebileceğini bilmediği için her grubun haklarını ve çıkarlarını koruyan kurallar belirleyeceklerdir.

Görüldüğü üzere Rawlsçu kuram basit sözleşme kuramının en tehlikeli sonuçlarından kaçınmak için incelikle düşünülmüş ve bu noktada başarıya ulaşmıştır. Ancak, bu başarı için kusurlu bir başarı denilebilecektir. Nihayetinde azınlık gruplarına karşı olan önyargılar cehalet perdesi metaforu ile her ne kadar aşılmışsa da bu sözleşmenin kurucuları yine rasyonel failler olarak kabul edilmiştir.¹⁷² Yani zihinsel engelliler, bebekler, küçük yaştaki çocuklar gibi rasyonel kabul edilmeyen azınlıklar ve tabii ki hayvanlar bu sözleşmenin kurucularından olamayacağı için hayvanların ahlaki statüsü olmayacak, hayvanlar ahlaki fail olmayacak ve doğrudan ödevlerin öznesi olamayacaktır. Nihayetinde Rawls için de hayvanlara karşı ödevler, dolaylı ödev niteliğindedir ve ancak ilgili ahlaki failin hakkı çerçevesinde ödevler ortaya çıkacaktır.¹⁷³

Rawls'dan sonra ise Carruthers, Rawlsçu sözleşme teorisini takip ederek onu daha da geliştirdi. Konumuz özelinde, hayvanların ahlaki statüsüyle ilgili Carruthers de yokluk iddiasında bulundu. Ona göre, bu teorisinin temel noktası ahlaki faillerin rasyonel insanlar olmasıdır ve bu

¹⁶⁹ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, 164.

¹⁷⁰ Regan, *Animal Rights, Human Wrongs*, 47-48.

¹⁷¹ Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, 164.

¹⁷² Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, 48.

¹⁷³ Regan, "The Case for Animal Rights", 182-183.

nedenle hayvanları da sözleşmeye dahil etmek tutarsızlık yaratacaktır.¹⁷⁴ Ancak kendi tutarsızlığını bir nevi ortaya koyarcasına rasyonalite yeteneğine sahip olmayan insanların örneğin bebeklerin ve zihinsel engellilerin, sözleşmede hesaba katılabileceğini savunarak temelsiz bir şekilde sözleşmeye bu kişileri dahil etmiştir.¹⁷⁵ Ayrıca sözleşmeye, hayvanları temsil eden rasyonel insanları atamanın da mümkün olmadığını savunmuştur. Çünkü bu insanlar hayvanların temsilcileri olduğunda orijinal konumda olmaları gereken tarafsızlığı sağlayamayacaklardır.¹⁷⁶ Ancak bu noktada eğer bu temsilci olarak bulunan failer, hayvanlar lehine tarafsızlığını kaybedebiliyorsa insanlar lehine de önyargılı olabileceği yorumu yapılabilir ki bu da teorinin özüyle çelişecektir.¹⁷⁷ Carruthers'in hayvanları sözleşmeye dahil etmeme noktasındaki diğer sebebi ise hayvanların dahil edilmesinin sözleşmenin kapsamını tahmin edilemez şekilde genişleteceğidir. Hayvanları dahil ettikten sonra ağaçlar, taşlar, virüsler gibi varlıkları da dahil etmemek için bir sınır olmadığını ve bunun belirsizliğe neden olacağını iddia eder.¹⁷⁸ Buna yanıt olarak ise, hayvanların duyarlılığa sahip olduğu ve sözleşme kapsamının bununla sınırlanabileceği iddiası Mark Rowlands tarafından savunulmuştur.¹⁷⁹ Tüm bunların sonucunda, Carruthers'e göre hayvanlara karşı ancak dolaylı ödevler söz konusu olabilir. Yani hayvanlara gereksiz acı çektirmemenin gerekçesi, hayvanların ahlaki statüsünden kaynaklı değil, hayvan sever failerin endişelerine saygı gösterilmesi gerekliliğindendir.¹⁸⁰ Bu nedenle Carruthers'e göre, hayvanlara toplum içinde kötü muamele yapılmamalı, hayvancılık ve hayvan deneyleri halktan uzak yapıldığı müddetçe serbest olmalıdır.¹⁸¹ Bu bakış açısının sonucunda ise hayvanların ve hatta rasyonel olmayan

¹⁷⁴ Peter Carruthers, *The Animals Issue: Moral Theory in Practice*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 98.

¹⁷⁵ Carruthers, *The Animals Issue*, 114-118.

¹⁷⁶ Carruthers, *The Animals Issue*, 99.

¹⁷⁷ Rebekah Humphreys, "Contractarianism: On the Incoherence of the Exclusion of Non-Human Beings", *Percipi*, 2 (2008), 29.

¹⁷⁸ Carruthers, *The Animals Issue*, 99.

¹⁷⁹ Mark Rowlands, "Contractarianism and Animal Rights", *Journal of Applied Philosophy*, 14/3 (1997), 245.

¹⁸⁰ Carruthers, *The Animals Issue*, 107.

¹⁸¹ Carruthers, *The Animals Issue*, 107.

insanların her türlü acısına gözden uzaksa izin verilebilir ve bu şartla her türlü istismar meşru kabul edilir.¹⁸²

Rawls'un sözleşmecilik kuramına hayvanları dahil etme çabalarının en önemli temsilcisi olan Mark Rowlands'a göre, Rawls hayvanların sözleşmeye dahil edilemeyeceği konusunda katı bir görüş sergilememiş, bu noktayı belirsiz bırakmıştır.¹⁸³ Diğer pek çok yorumcu ise Rawls'u yanlış anlamış ve hayvanlarla ilgili oluşturulan katılığa sebep olmuştur. Rawls'un teorisinde sezgisel eşitlik argümanı ve sosyal sözleşme argümanının beraber ve karşılıklı olarak bulunduğunu ancak sosyal sözleşme argümanı üzerinde fazla durulduğu için sezgisel eşitlik argümanının gözden kaçırıldığını iddia etmiştir.¹⁸⁴

Sezgisel eşitlik argümanına göre eğer bir özellik, sahibinin sahip olmayı hak etmek için hiçbir şey yapmadığı anlamında hak edilmemişse o zaman zilyedi bu özellikten elde edilen hiçbir faydaya ahlaki olarak hak kazanamamış demektir.¹⁸⁵ Yani bu türden özelliklere sahip olmak ahlaki olarak keyfi bir konumdur. Rawls için önemi ise orijinal konumdaki failerin bilmedikleri özellikleri belirlemekte bu argümanın kullanılmasıdır. Örneğin, doğal yetenekler, sosyal ve ekonomik eşitsizlikler, ırk ve cinsiyet gibi özellikler hak edilmez, bu nedenle keyfidir ve orijinal konumda

¹⁸² Bu noktada en çok dikkati çeken ve eleştiriye açık durum ise petlerle ilgili olabilir. Petler, esasen sözleşmeci kuramın dolaylı ödev görüşü temelinde sahiplerinin/yoldaşlarının ahlaki statüye sahip sözleşmeci olmaları nedeniyle belirli bir korumaya sahiptirler. Ancak Carruthers gözden uzak olduğu ve endişe duyan insanlar bilmediği müddetçe her türlü muameleye izin vererek bu hayvanları sınırsız bir istismarla baş başa bırakmaktadır zira sahipleri/yoldaşları kimse görmeden, evlerinde istediği her istismarı yapabileceklerdir. Bu durumda hem dolaylı da olsa koruma hem sınırsız istismara neden olma olguları aynı anda ortaya çıkar ve Carruthers'in teorsinin bir çelişkisi haline gelir. (Humphreys, "Contractarianism", 35)

¹⁸³ Rowlands'ın bu konuyla ilgili temel görüşünü ise Rawls'un hayvanların insanlarla eşit statüde olmadığını bu nedenle genel sözleşme ilkelerinden yararlanamayacak olsalar da belirli bir koruma sahibi olduğunu kabul etmesi ve "(adalet) kapasitesinden yoksun olan yaratıklara bizim sıkı adalet vermemize gerek olmadığı gibi görünür." ifadesindeki "görünmek" kelimesinin belirsizliğini örneklendirerek temellendirir. (Bkz. Rowlands, "Contractarianism and Animal Rights", 244; Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, 535-542.)

¹⁸⁴ Rowlands, "Contractarianism and Animal Rights", 238.

¹⁸⁵ Rowlands, "Contractarianism and Animal Rights", 238-239.

bilinmemesi gereken özelliklerdir. Tam bu noktada Rowlands, aslında rasyonel olmanın veya insan olmanın da hak edilmemiş, keyfi özellikler olduğunu ve bu nedenle orijinal konumdaki failer tarafından bilinmemesinin tutarsızlık değil mantıklı olduğunu iddia etmiştir.¹⁸⁶

Nihayetinde kişiler hayvan veya insan olma konusunda bir seçim hakkına sahip değildir, bu doğanın tercihidir. Bu sayede hayvanlar da Rowlands tarafından sözleşmeye kesin olarak dahil edilmiş olmuştur. Buna göre; kişiler orijinal konumda cehalet perdesi ardında insan mı hayvan mı olduklarını bilemezlerse her iki konumda da kendileri için en az zararlı veya faydalı kuralları koymak isteyeceklerdir. Hayvanların sözleşme kapsamına kabulünün sonrasında hem bir sonuç hem bir sonraki aşama olarak Rowlands özellikle çiftlik hayvanları ve deney hayvanları açısından sonuçları ele almıştır. Failer bir deney hayvanı veya çiftlik hayvanı olma ihtimalini göz önünde bulundurarak vejetaryenliğin büyük ölçüde uygulama zorunluluğu veya hayvanların kullanılmadığı yöntemlere fon sağlanması konusunda kurallar koyacaklardır, zira insan olma durumlarında et yememek veya hayvanlar üzerinde denenmemiş ürünleri kullanmamak daha kabul edilebilir sonuçlardır.¹⁸⁷ Böylece hayvanların sözleşmeye dahil edilmesi durumunun, hayvanlar için önemli ve olumlu sonuçlara neden olacağını belirtmiştir. Her ne kadar sonuçları itibariyle konumuz ve görüşümüzce uygun sonuçlara ulaşmış olsa dahi Rowlands'ın Rawlsçu sözleşme yorumunun zorlama olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1.1.4. Ahlaki Statü Kavramının Reddi/Erdem Etiği

Erdem etiğinin ahlak felsefesine uyarlanması esasen eski bir uygulamadır. Temelleri, Antik Yunan'da Aristoteles'te bulunmaktadır. Geleneksel erdem etiği, evrensel ve kategorik haklar veya en büyük faydalı sonuçlarla ilgilenmemekte aksine kişinin zamanla pratik yaparak edindiği, uyguladığı ve geliştirdiği erdem özellikleriyle ilgilenmektedir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Rowlands, "Contractarianism and Animal Rights", 242.

¹⁸⁷ Mark Rowlands, *Animal Rights*, London: MacMillan Press, 1998, 149-150.

¹⁸⁸ Eduardo Salazar, "Animal Rights", İçinde *Introduction to Ethics: An Open Educational Re-*

Ancak, modern erdem etikçilerinin teorilerini Aristoteles'ten türettiğini ama özellikle hayvanlar, köleler, kadınlar hakkındaki görüşlerinin Aristoteles'ten farklı olduğunu vurgulamak gerekmektedir.¹⁸⁹ Hayvan etiği kapsamında ise uzun bir süre bu yaklaşımın ayrı bir statü arz etmediği, diğer teorileri tamamlayıcı bir rol üstlendiği kabul edilmiş olsa da yapılan çalışmalar sonucu ayrı ve tam statüsü tanınmıştır.¹⁹⁰ Bu noktada erdem etiğinin hayvan etiğine uyarlanmasındaki en önemli isim Rosalind Hursthouse olmuştur ve çalışmamız onun teorisi doğrultusunda ilerleyecektir.

Erdem etiğinin hayvan etiğindeki en radikal yaklaşımının “ahlaki statü” kavramını reddetmesi olduğunu söylemek mümkündür. İncelendiği üzere, hayvan etiği neredeyse tamamen hayvanların ahlaki statülerinin nasıl belirleneceği, belirlendikten sonra neler yapılacağı üzerinde gelişmiştir. Erdem etiğine göre ise ahlaki statü kavramı ahlak felsefesinin ve dolaylı olarak hayvan etiğinin onsuz daha iyi olacağı, hayvanlara muamelemiz konusunda ihtiyaç duyulmayan bir kavramdır.¹⁹¹ Bu durumun sebepleri, hayvan türlerinin heterojenliği ve günlük hayatın çeşitliliği, ahlaki statü belirlemek için belirli özellikler temelinde zorunda olunan bir sınır çekme durumu ve bunlarla bağlantılı olarak bazı hayvanların gözden çıkarılabileceği sonucuna yol açan hayvan elitizmi ve hiyerarşik sıralama mecburiyetidir.¹⁹² Ahlaki statüyü bu şekilde reddettikten sonra erdem etiği; hayvanlara davranışlarımızın nasıl olması gerektiğini hayvanların ahlaki statüsünü belirlemeye çalışarak değil, onlara karşı erdemli davranışların ne olduğunu düşünerek belirlememiz gerektiğini söyler.¹⁹³

source, Editör Noah Levin, California: N.G.E. Far Press, 2019, 89.

¹⁸⁹ Rosalind Hursthouse, *Ethics, Humans and Other Animals: An Introduction with Readings*, New York: Routledge, 2000, 146-147.

¹⁹⁰ Hursthouse, *Ethics, Humans and Other Animals*, 146.

¹⁹¹ Rosalind Hursthouse, “Virtue Ethics and the Treatment of Animals”, İçinde *The Oxford Handbook of Animal Ethics*, Editör Tom L. Beauchamp, R. G. Frey, Oxford: Oxford University Press, 2011, 120.

¹⁹² Rosalind Hursthouse, “Applying Virtue Ethics to Our Treatment of the Other Animals”, İçinde *The Practice of Virtue: Classic and Contemporary Readings in Virtue Ethics*, Editör Jennifer Welchman, Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2006, 139-140.

¹⁹³ Salazar, “Animal Rights”, 89.

Bu da bizi erdem etiğinin temel kavramları olan erdem, zaaf, erdemli kişi ve *eudaimoniayı* açıklamaya yöneltir.

Erdem etiği kapsamında erdem; iyi, takdire şayan veya övgüye değer karakter özelliklerine işaret eder. Yine bu kapsamda zaaf ise; kötü, aşağılık, övgüye değer olmayan ve sahip oldukları için insanları kınadığımız karakter özellikleridir.¹⁹⁴ *Eudaimonia* ise iyi, anlamlı ve yaşamaya değer bir hayattır.¹⁹⁵ Görüldüğü üzere erdemler *eudaimoniaya* ulaşmak için gerekli özelliklerdir ve buna bağlı olarak *eudaimoniaya* ancak erdemli kişi ulaşabilecektir. Erdemli kişi ise erdemlere sahip olan ve bu erdemler doğrultusunda hareket eden kişidir ve çoğu zaman bir ideali temsil etmektedir.¹⁹⁶ Burada vurgulanması gereken nokta erdemın bir karakter özelliğı olduğı ve erdemli kişinin sadece erdeme sahip olmayıp bunları uygulamaya geçirdiğidir. Yani erdemlere sahip olmak ve erdemli davranışlarda bulunmak birbirinden ayrılmıştır ancak erdemli kişi her iki özelliğı de bünyesinde birleştirmiştir. Bu açıklamaya bağılı olarak diyebiliriz ki erdem etiğı eylemlerle de ilgilenmektedir. Bu eylemlerin güdüsü, amacı, duygusu son derece önemlidir.¹⁹⁷ Yapılan bir eylem her ne kadar erdemli görünse de amacı veya duygusu erdemli davranışla bağdaşmıyorsa erdemli eylem olarak kabul edilmeyecektir.¹⁹⁸ Bağlamın devamında ise “duruma bağılılık” gündeme gelmektedir. Erdem etiğı kapsamında bir

¹⁹⁴ Bu noktada Hursthouse her ne kadar günlük dilde erdem veya zaaf kelimelerini kullanmasak da cömert, şefkatli, dürüst, adaletli, cesur, yardımsever, arkadaşcanlısı veya yalancı, duygusuz, zalim, bencil gibi kavramlarla erdem ve zaafı ifade ettiğimizi belirtmektedir. Bu özelliklerden oluşmuş ve daha da genişletilmiş bir erdem ve zaaf listesi verdikten sonra ise bu listenin tüketici olmadığını, günlük hayat bağlamında farklı özelliklerin de dahil edilebileceğini eklemiştir. (Hursthouse, *Ethics, Humans and Other Animals*, 147-148.)

¹⁹⁵ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 113.

¹⁹⁶ Hursthouse, *Ethics, Humans and Other Animals*, 147.

¹⁹⁷ Hursthouse, *Ethics, Humans and Other Animals*, 147.

¹⁹⁸ Örneğın tilkilerin yaşam alanını koruyan, o alana girenleri kovan kişinin davranışı ilk başta erdemli bir davranış olarak görülebilecektir. Ancak bunu yapan kişi tilkilerin doğal bir hayat sürmesini sağlamak amacıyla bunu yapıyorsa erdemli kabul edilir. Kişi tilkileri av için uygun hale getirip kendi sadist ve zalim duygularını tatmin amacıyla bu davranışlarda bulunuyorsa davranışları erdemli olarak kabul edilmeyecektir. Davranışının sebebi, güdüsü ve duygusu bizi bu değerlendirmeye yöneltmiş olur. (Hursthouse, *Ethics, Humans and Other Animals*, 150.)

eylem bir durumda erdemli bir davranış kabul edilirken başka bir durumda erdemli davranış kabul edilmeyebilecektir.¹⁹⁹ Temelde “merhametli olanı yap, zalimlikten kaçın” (*virtue and vice rules-v rules*) gibi bir mottosu olsa da erdem etiği bize katı ahlaki kurallar vermemekte, eylemlerimizi duruma bağlı değerlendirmektedir.²⁰⁰ Nihayetinde hem hayvan etiği konusunda hem de genel anlamda erdem etiğinin bize rehberlik eden yol gösterici özelliği “erdemli kişi bu durumda ne yapardı?” sorusunu hayatımıza uyarlamamızı sağlamasıdır.

Hayvan etiği kapsamında görüldüğü üzere erdem etiği diğer teorilerden bir miktar daha kişi merkezli bir görüntü oluşturmaktadır. Örneğin bir taşa veya kediye tekme atmamaktaki temel nokta erdemli kişinin dürtüsel davranmaması gerektiği ve sabır, ölçülülük gibi erdemlere sahip olmasıdır.²⁰¹ İki durum arasındaki fark ise kedinin belirli özellikleri sayesinde ahlaki statüye sahip olması değil, canlı ve duyarlı olduğu için ona karşı davranışta merhamet, nezaket gibi erdemlerin de davranışa karar verme aşamasında düşünceye dahil olmasıdır.²⁰² Yani ahlaki statünün reddi ve duruma bağlılık burada da temel taşlar olmaktadır.

Hursthouse’un erdem etiği ve hayvan etiği kapsamında özellikle üzerinde durduğu iki konu vejetaryenlik ve hayvan deneyleri olmuştur. Hursthouse, vejetaryenliğin bir erdem değil bir pratik olduğunu vurgulamıştır.²⁰³ Bu durumun ilk sebebi olarak, vejetaryen olmanın bir karakter özelliği olmadığını ileri sürer.²⁰⁴ Diğer sebep ise, vejetaryenlik kararının sadece ahlaki değil sağlıklı beslenme veya modaya uyma gibi sebeplerle

¹⁹⁹ Örneğin normal şartlarda bir kediye acı vermek erdemsiz bir davranıştır ve erdemli kişinin yapacağı bir davranış değildir. Ancak eğer kediyi daha kötü bir zarardan korumak için acı çekmesine neden olunuyorsa (örneğin bir hastalıktan kurtarmak için ameliyat edilmesi) bu durumda yapılan davranış erdemli bir hale gelecektir. (Hursthouse, *Ethics, Humans and Other Animals*, 149.)

²⁰⁰ Hursthouse, “Virtue Ethics and the Treatment of Animals”, 124.

²⁰¹ Taimie Bryant, “Virtue Ethics and Animal Law”, *Between the Species*, 16/1 (2013), 107-108.

²⁰² Bryant, “Virtue Ethics and Animal Law”, 108.

²⁰³ Hursthouse, “Applying Virtue Ethics to Our Treatment of the Other Animals”, 141.

²⁰⁴ Hursthouse, “Virtue Ethics and the Treatment of Animals”, 129.

de verilebilmesidir.²⁰⁵ Amaç, güdü ve duygunun önemi burada bir kere daha vurgulanmıştır. Bunun devamında ise ahlaki sebeple vejetaryen olmanın erdemli bir davranış olduğu ve erdemli kişilerin de haliyle buna yöneleceği belirtilmiştir.²⁰⁶ Hursthouse'a göre; et yemenin gerekli olduğunu iddia etmek, et elde edilirken sebep olunan acıları inkar etmek, görmezden gelmek veya bunları merak etmemek kusurlu cehalet ve sorumsuzluk gibi zaaflar olduğu için et yemek erdemli kişinin kaçınması gereken bir durumdur.²⁰⁷ Ancak, yine erdem etiğinin duruma bağlılık özelliği gereği kişi çok aç ve başka çaresi yoksa et yemek erdemsiz olarak kabul edilmeyecektir.²⁰⁸

Hursthouse tarafından hayvan deneylerinin ise neredeyse tamamının zalimce uygulamalar içermesi ve yine bu durumu inkar etmenin erdemsizlik olduğu vurgulanmıştır. Özellikle kozmetik deneylerinin elde edilen kozmetiklere hayati bir biçimde ihtiyaç olmaması nedeniyle kabul edilemez olduğu ancak tıbbi deneylerin yine duruma göre değerlendirilmesi gerektiği iddia edilmiştir.²⁰⁹ Hursthouse tarafından yapılan açıklamalar sonucunda erdemli kişinin bu güçlükler karşısında hareketsiz kalmaması gerektiği vurgulanır, çünkü merhamet gibi erdemlere sahip olmanın bu yönde davranış da gerektiği çalışmamızın önceki bölümlerinde açıklanmıştı. Peki erdemli bir kişi bu durumda ne yapmalı ve ne yapardı? Öncelikle bu kişinin zalimliklere rıza göstermemesi ve zalimlik sonucu üretilen ürünleri tüketmeyerek zalimliğin bir parçası olmaması gerekmekte; sonrasında ise umudunu kaybetmeden ancak ölçülülük erdemi çerçevesinde bunlara müdahale etmesi gerekmektedir.²¹⁰

²⁰⁵ Hursthouse, "Virtue Ethics and the Treatment of Animals", 129.

²⁰⁶ Hursthouse, "Applying Virtue Ethics to Our Treatment of the Other Animals", 141.

²⁰⁷ Hursthouse, "Applying Virtue Ethics to Our Treatment of the Other Animals", 141-142.

²⁰⁸ Hursthouse, "Virtue Ethics and the Treatment of Animals", 130.

²⁰⁹ Hursthouse, "Applying Virtue Ethics to Our Treatment of the Other Animals", 144-148.

²¹⁰ Ölçülülük erdemi çerçevesinde yapılacak müdahalelerle ilgili deneyleri tamamen kaldırmaya da belirli markaları deney yapmamaya, alternatif çözümler geliştirmeye yöneltmiş Henry Spira'nın davranışlarını örnek göstermiştir. Buna göre, kamuoyu bilgilendirmesi yapmak, dilekçeler imzalamak, küçük adımlar da olsa sözleşmeler yapmak, düşmanca davranmamak bunlara örnek olacaktır. Ancak öğrenciler, araştırmacılar gibi kişiler için bu müdahaleler farklılık gösterebilecektir. Çünkü onlar için durum daha farklıdır ve duruma bağlılık gereği erdemli davranışları örneğin deney yapmayı reddetmek,

Erdem etiğinin, hayvan etiği konusunda incelenmesi gereken bir diğer yönü de yasalara yansımadır. Kabul edilmiş kuralların yani özel anlamda yasaların takip edilmesi tek başına erdemli bir davranış olarak tanınmaz. Çünkü bu durumda daha önce incelenen güdü, amaç ve duygu olguları sağlanamayabilir.²¹¹ Ancak hem yasaya uygun hem de erdemli davranışlar aynı noktada buluşabilecektir ki bu ikisinin buluştuğu aynı nokta yasaların yapılmasıyla yakın ilişkilidir. Esasında yasaların yapılmasıyla ilgili erdem etiği yaklaşımı bizi Hursthouse'un çözülebilir, çözülemez ve trajik olarak sınıflandırdığı ikilemlerine götürmektedir. Buna göre çözülebilir ikilemler, erdemli kişilerin erdemlerine uygun şekilde davrandığında ortak bir yolla çözebileceği ikilemlerken; çözülemez ikilemler, diğerine tercih edilebilecek tek bir erdemli davranış biçiminin olmadığı, erdemli birden çok kişinin başkaca yollarla erdemli bir şekilde çözebileceği ikilemlerdir.²¹² Trajik ikilemler ise erdemli failin her ne yaparsa yapsın, hayatının yapacağı bu erdemli davranışla gölgeleneceği ikilemlerdir.²¹³ Erdem etiğinin doğası gereği katı kurallar koymama özelliği de göz önüne alındığında çözülebilir ikilemlerle ilgili genel zulüm önleyici yasalar kodifiye edilebilecekken; çözülemez ve trajik ikilemlerle ilgili katı yasalar koymak mümkün görünmemektedir. Sonuçta, erdem durumuna bağlılığı da gözetilerek belirsiz değil ancak erdemli kişinin seçim hakkına sahip olacağı kadar esnek ve çözülemez veya trajik ikilemlerin zamanla çözülebilir hale gelebileceği de hesaba katılarak²¹⁴ yeniliğe açık

alternatif yollara başvurmak gibi davranışlar olacaktır. (Hursthouse, "Virtue Ethics and the Treatment of Animals", 136-138.)

²¹¹ Örneğin kişi merhamet erdemi gereği bir köpeğe tekme atmıyorsa bu erdemli bir kişinin erdemli bir davranışdır. Ancak kişi yalnızca kanunlarda köpeğe tekme atmanın yasaklandığı sebebiyle bu davranışından vazgeçiyorsa burada erdemli bir davranış var denebilir. Burada kişi kendini cezadan korumak için bencillik zaafıyla hareket ediyordur.

²¹² Rosalind Hursthouse, *On Virtue Ethics*, New York: Oxford University Press, 1999, 42-52.

²¹³ Hursthouse, *On Virtue Ethics*, 57-63.

²¹⁴ Bu duruma örnek olarak bulaşıcı bir hastalığa yakalanmış bir kedi ve bakımevinde yaşayan diğer kedilerin durumu gösterilebilir. Esasında bu durum trajik bir ikilem arz eder. Öyle ki bulaşıcı hastalığa sahip kedinin öldürülmesi diğer kedileri kurtaracak olsa da bu kedinin ölümüne neden olacaktır. Sonuçta bakıcı ne kadar mantıklı bir akıl yürütme sonucunda eylemde bulunsu da yaptığı şey acıya ve ölüme sebep olacaktır. Ancak zaman içerisinde bu hastalığın çözümünün bulunması ve hastalığın önlenilebilir hale gelmesi

yasalar yapılması erdem etiğiyle uyumlu bir süreç olacaktır.²¹⁵ Görüldüğü üzere, her ne kadar tamamen erdem etiği üzerine kurulmuş bir yasalaştırma süreci mümkün olmasa da hayvanlar açısından olumlu bir duruma sebep olacak tamamlayıcı kodifikasyon işlemleri için yararlı olabilecek bir temel sağlanabilecektir. Ancak toplumdaki her bireyin erdemli bir kişi olmadığı eleştirisi de burada makul bir eleştiridir. Buna göre öncelikle toplumu oluşturan kişilerin erdemli kişi olmaları sorununu çözmek bahsedilen temelin sağlamlığını güçlendirecektir.

1.2. Hayvan Haklarının Biyolojik Boyutu

Hayvanların biyolojik yetkinliklerinin incelenmesi hak temellendirmesi açısından belki de en önemli etkenlerden birisi olarak kendini göstermiştir. Öyle ki çoğu düşünür hayvanlara hak tanınması için gerekli kriteri bilinç, zeka, acı hissetme kapasitesi, duygulara sahip olma gibi özellikleri temel alarak belirlemiştir. Bu nedenle çalışmamız için bu yetkinliklerin biyolojik kanıtları veya temellerinin incelenmesi önem arz etmektedir. Anlaşılma kolaylığı sağlamak adına bahsi geçen biyolojik yetkinlikler “Bilişsel Yetkinlikler” ve “Duygusal Yetkinlikler” olarak iki başlık altında incelenecektir.

1.2.1. Hayvanların Bilişsel Yetkinleri

Bilişsel yetkinlikleri incelemek için öncelikle “bilis” kavramını açıklamak iyi bir başlangıç olacaktır. Bilis, genellikle insan ve insan olmayan merkezi sinir sistemlerinde seçimlere ve kararlara yol açan bilgi işleme anlamına gelir.²¹⁶ Bu bağlamda bilise sahip olmak varlığın zihinsel bir durum yaşandığı anlamına da gelmektedir. Açıklamadan anlaşılacağı üzere bilis soyut ve öznel bir kavramdır. Ancak bu zihinsel durumun kanıtı olabilecek ve çalışmanın devamında detaylandırılacak dört unsur bulun-

bu ikilemi trajik ikilem olmaktan çıkaracaktır. (Bkz. Bryant, “Virtue Ethics and Animal Law”, 125-136.)

²¹⁵ Bryant, “Virtue Ethics and Animal Law”, 123-125.

²¹⁶ Donald R. Griffin, Gayle B. Speck, “New Evidence of Animal Consciousness”, *Animal Cognition*, 7/5 (2004), 5.

maktadır. Bunlar; zihinsel statüleri sınıflandırmaya ve neye benzediklerine yardımcı olan insan fenomenolojisi, zihinsel yaşam ve davranış arasındaki ilişki sebebiyle bağlam içindeki davranış, özellikle nörofizyolojiyi kapsayan ve nörolojik yapıların benzerliği ile ilgili olan fizyolojik kanıtlar, zihinsel durumun hayvana ne türde pozitif özellikler kazandığıyla ilgili olan işlevsel-evrimsel çıkarlardır.²¹⁷

Bilişsel yetkinler kavramı içerisine en çok dahil edilen olgular ise bilinç²¹⁸, farkındalık ve zekadır²¹⁹. Tüm bilişsel yetkinlikler temel olarak öznel olduğu için hayvanların bu yetkinliklere tam olarak ne seviyede sahip olduğunu bilmemiz mümkün değildir. Bu noktada farkındalık olasılığı (*probability of awareness*, pA) değerlendirmesi yararlı olacaktır. Buna göre; eğer bir hayvanın belirli bir bilişsel deneyime sahip olduğundan tam olarak eminsek pA=1.0 ve kesin olarak sahip olmadığına eminsek pA=0 olacaktır. Diğer türlerin bilişsel durumlarını kesin olarak bilmemiz mümkün olmadığı için pA'yı her zaman 0.50 kabul etmek zorunda kalırız.²²⁰ Ancak pratikte pA'yı 1.0 olarak kabul etme zorluğu 0 olması gerektiği savunularına neden olmuştur.²²¹ Bu durumdaki belirsizlik 0.50 pA değerinin ortalama alınmasının gerekliliği konusunda hak sağlama noktasında da önem arz etmektedir. Zira her ne kadar bilişsel durumlar öznel olduğu için bilinemese de pA değerlendirmesi tamamen yokluğunu gerektirmediğini ortaya koyar. Hayvanlara hak tanınmaması bu belirsizlik durumunda pek çok mağduriyetlere yol açmıştır ve yol açmaktadır.

²¹⁷ DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 71; DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 78-88; Frans de Waal, *Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki Miyiz?*, Çeviren Ahmet Burak Kaya, İstanbul: Metis Yayınları, 2. Baskı, 2018, 80.

²¹⁸ Bilinç, uyanık hayat boyunca nesneler ve durumlar hakkında sahip olunan öznel duyarlılık ve farkındalıktır. (Griffin, Speck, "New Evidence", 5; DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 101.)

²¹⁹ Organizmaların davranışlarını nispeten hızlı değişen ortamlara göre ayarlamasına izin veren genetik esneklik. (Thomas R. Zentall, "Animal Intelligence", İçinde *The Cambridge Handbook of Intelligence* Editör Robert J. Sternberg, Cambridge: Cambridge University Press, 2. Baskı, 2020, 397.

²²⁰ Griffin, Speck, "New Evidence", 6.

²²¹ pA=0 olabilir savunuları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Marian Stamp Dawkins, *Hayvanlar Ne İster?: Hayvan Bilinci, Hayvan Refahı ve İnsanın Esenliği*, Çeviren Çağatay Tarkan, İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 2013, 75 vd.

Aynı özelliğin insanlar için var olduğunu ve özellikle engelli insanlar ve çocukları düşündüğümüzde belirsizliğin büyüdüğünü de hesaba kattığımızda hak tanımının böyle bir pA değeri için yeterli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bilinç ve bilişsel yetkinlikler tartışmaları için en önemli dönüm noktalarından birinin ise 2012 tarihli Cambridge Bilinç Bildirgesi (The Cambridge Declaration on Consciousness) olduğunu söylemek mümkündür. Bu Bildirge ile bilim dünyası, insanların tek bilinçli varlıklar olmadığını buna paralel olarak tüm memeliler, kuşlar ve ahtapotlar dahil pek çok hayvanın bilinci destekleyecek kadar karışık nörolojik özelliklere sahip olduğu konusunda fikir birliğine ulaşıldığını ilan etmiştir. Bu noktadan sonra hayvanların bilinç gibi bilişsel yetkinliklere sahip olmaktan ziyade bunların dereceleri ve türleri tartışılır hale gelmiştir. Yeni kabule göre her türün kendine özgü bir bilinç profili vardır ve bu bilinç profilleri farklı boyutlar²²² göz önünde bulundurularak derecelendirilebilir.²²³

Hayvanların bilişsel yeteneklerini gösteren kanıtlardan ilkinin beyin yapısı olduğunu söylemek mümkündür. Beyin temel olarak üç bölüme ayrılarak incelenebilir. Bunlar ilkel beyin (beyin sapı), ara beyin (limbik sistem) ve üst beyin (neokortektir) ve algı ve bilinç merkezinin neokorteks olduğu kabul edilir.²²⁴ Ancak bu ayrım primatlar ve insanlar için yapılabilir. Neokorteks bulunmayan canlılarda da bilinç bulunabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira neokorteks veya benzeri yapıların²²⁵ bulunması yalnızca bilişsel yetkinliğe giden yolda küçük bir nokta olabi-

²²² Bilinç derecelendirilmesi için kullanılacak boyutlar: algısal zenginlik (a-zenginlik), değerlendirici zenginlik (d-zenginlik), anda bütünleşme, zaman içinde bütünleşme ve öz-bilinçtir. (Jonathan Birch, Alexandra K. Schnell, Nicola S. Clayton, "Dimension of Animal Consciousness", *Trends in Cognitive Sciences*, 24/10 (2020), 790-797.)

²²³ Birch, Schnell, Clayton, "Dimension of Animal Consciousness", 789.

²²⁴ Tamer Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2015, 268-272; Peter Wohlleben, *Hayvanların Gizli Yaşamı*, Çeviren Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Kolektif Kitap, 2019, 34.

²²⁵ Örneğin kuşların beyninin DVR (dorsal ventricular ridge) adı verilen bölgesi bizdeki neokortekse benzer işlev ve görevlerde bulunur. Farkı ise insandaki neokorteksin katmanlar halindeyken DVR'nin küçük topaklardan oluşmasıdır. (Wohlleben, *Hayvanların Gizli Yaşamı*, 36.)

lır. Bu yapıların homologlarının başka türlerde bulunması da bu kapsamda kabul edilmelidir. Bizim neokorteksimizle aynı yapıya sahip olmadığı için diğer türlerin bilince sahip olmadığını iddia etmek bizim kalbimizin aynısına sahip olmadıkları için kalpleri olmadığını iddia etmek gibidir.

Bilişsel yetkinliklerin diğer bir kanıtı ise alet kullanımı ve alet yapımıdır. Alet kullanımı, bağımsız bir nesnenin başka bir nesnenin durumunu daha etkin bir hale getirmek amacıyla kullanılması iken alet yapımı, bağımsız bir nesnenin amaca yönelik daha etkin hale getirilmesi için değiştirilmesidir.²²⁶ Şempanzelerin içme suyunu kullanmak için yaprakları kullanması²²⁷ veya bir deniz samurunun elinde bir deniz tarağı ve bir kaya tutarak yüzeye çıkıp kayayı göğsüne yerleştirip deniz tarağını açması²²⁸ alet kullanımı örnekleridir. Ayrıca alet kullanımı omurgasızlara kadar genişletilebilir ki bunun örneği hindistancevizi kabuklarını saklanmak için alet olarak kullanan ahtapotlardır.²²⁹ Alet yapımı örneği ise böcekleri ve kurtçukları dışarı çıkartmak için ince dalları kırarak ve yapraklardan soyarak kanca şeklinde alet oluşturan ve bunları bazı durumlarda tekrar kullanan Kaledonya kargalarıdır.²³⁰ Aynı cins kargalarla ilgili tasarlanan deneylerde ise bu kargaların doğru uzunlukta çubuğu seçebildiği ve doğal olmayan düz bir teli de kanca haline getirerek kullandığı ortaya konulmuştur ki bu da doğal olmayan malzeme gerektirdiği için alet yapımının bir üst seviyesini bize göstermektedir.²³¹ Vahşi şempanzelerin ise alet yapımının yanı sıra bu yöntemleri birbirlerine öğrettikleri de gözlemlenmiştir.²³²

²²⁶ de Waal, *Hayvanların Ne Kadar Zeki*, 88-89.

²²⁷ Rikaka Tonooka, "Leaf-folding Behavior for Drinking Water by Wild Chimpanzees (*Pan troglodytes* verus) at Bossou", *Animal Cognition*, 4 (2001), 325-334.

²²⁸ K.R.L. Hall, G. B. Schaller, "Tool-using Behavior of the California Sea Otter", *Journal of Mammalogy*, 45 (1964), 287-298.

²²⁹ Julian K. Finn, Tom Tregenza, Mark D. Norman, "Defensive Tool Use in a Coconut-carrying Octopus", *Current Biology*, 19/23 (2009), R1069-1070.

²³⁰ Alex A. Weir, Jackie Chappell, Alex Kacelnik, "Shaping of Hooks in New Caledonian Crows", *Science*, 297 (2002), 981.

²³¹ Weir, Chappell, Kacelnik, "Shaping of Hooks", 981; Jackie Chappell, Alex Kacelnik, "Tool Selectivity in a Non-primate, the New Caledonian Crow (*Corvus moneduloides*)", *Animal Cognition*, 71/5 (2002), 71-78.

²³² de Waal, *Hayvanların Ne Kadar Zeki*, 90.

Bir diğer bilişsel yetkinlik kanıtı ise özbilince sahip olmaktır. Esasen bu durum Hayvan Haklarının Sosyolojik Boyutu başlığında açıklanacak benlik kavramıyla yakından ilişkilidir. İlgili bölümde açıklanacak olması sebebiyle burada yalnızca bu yetkinliğin bilimsel kanıtı olarak gösterilen “Ayna Testi”²³³’ni pek çok hayvan türünün geçtiğini söylemek yeterli olacaktır. Diğer bilişsel yetkinlik ise geleceği planlama yetkinliğidir. Bu noktada gelecek planının belirlenmesinde iki ölçüt kullanılır; davranış direkt şu anki istek ve ihtiyaçlardan kaynaklanmamalıdır ve bireyi şimdiki bağlamdan farklı bir gerçekleşmesi muhtemel duruma hazırlamalıdır.²³⁴ Bu konuda ise kuyruksuz maymunlar (bonobolar) ve alakargalar olumlu sonuçlar vermiştir.²³⁵ Diğer bilişsel yetkinlik olan zihin teorisi kuramına göre ise başkalarının zihinsel durumlarını kavrama kapasitesine sahip olanların bilişsel yetkinliği vardır.²³⁶ Bu konuda özellikle maymunlarla ilgili pek çok kanıt ortaya konmuştur.²³⁷ Bununla bir noktada bağlantılı

²³³ İlk olarak Gallup tarafından geliştirilmiştir. Bu testte hayvanlar anestezi altındayken yüzlerine bir işaret konulmaktadır ve kendilerine geldiklerinde aynaya maruz bırakılmaktadır. Hayvanın aynayı bu işareti görsel ve dokunsal olarak keşfetmek için kullanıp kullanmadığı yani kendisinin farkında olup olmadığını anlamak için bu test yapılmaktadır. Şempanzeler (G. G. Gallup, “Chimpanzees Self-recognition” *Science*, 167 (1970), 86-87.), diğer maymunlar (A. Z. Rajala vd., “Rhesus Monkeys (*Macaca mulatta*) Do Recognize Themselves in the Mirror: Implications for the Evolution of Self-Recognition”, *PLoS ONE*, 5/9 (2010), e12865), yunuslar (Diana Reiss, Lori Marino, “Mirror Self-recognition in the Bottlenose Dolphin: A Case of Cognitive Convergence”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98/10 (2001), 5937-5942), saksakağalar (Helmut Prior, Ariane Schwarz, Onur Güntürkün, “Mirror-Induced Behavior in the Magpie (*Pica pica*): Evidence of Self-Recognition”, *PLoS Biology*, 6/8 (2008), e202.) ve hatta karıncalarda (Marie-Claire Cammaerts Tricot, Roger Cammaerts, “Are Ants (Hymenoptera, Formicidae) Capable of Self-recognition?”, *Journal of Science*, 5/7 (2015), 521-532.) bu testten olumlu sonuçlar alınmıştır.

²³⁴ de Waal, *Hayvanların Ne Kadar Zeki*, 226.

²³⁵ Bonobo Lisala’nın alet edinmek için planlama yapması bkz. de Waal, *Hayvanların Ne Kadar Zeki*, 228. Alakargalar çecekleri ağızla ilgili sıkıntıyı öngörerek planlama yapmışlardır bkz. C. R. Raby vd., “Planning For the Future by Western Cuckoo-jays”, *Nature*, 445/7130(2007), 919-921.

²³⁶ de Waal, *Hayvanların Ne Kadar Zeki*, 142.

²³⁷ Örnek olarak şempanzelerin yem almak için dolu kutuyu seçmeleri yönünde eğitildikten sonra yapılan bir deneyde iki eğitmen farklı kutuları göstermiştir. Bu kutulardan biri boş biri ise doludur. Şempanzeler kutuya yem konulurken ortamda olan eğitmenin işaret ettiği kutuyu seçme eğilimi göstermişlerdir. Bu da onların “bilen” ve “tahmin eden”

bir diğer bilişsel yetkinlik ise meta biliş yani ne bildiğini veya bilmediğini bilmektir.²³⁸ Meta biliş ile ilgili de rhesus makakları²³⁹, sıçanlar ve yunuslar²⁴⁰ üzerinde yapılan deneyler bu türlerin meta biliş yeteneğine sahip olduğu yönünde olumlu sonuçlar sağlamıştır.

Bilişsel yetkinliğin bir diğer kanıtı bir nesnenin artık görünür olmadığıda da hala var olduğunu anlama yeteneğidir ki örneğin evcil kedi ve köpeklerin top koltuğun altına kaçtığıda orada olduğunu bildikleriyle ilgili davranışları bunun bir kanıtı sayılabilecektir.²⁴¹ Güvercinler²⁴² dahil pek çok hayvanın bu yetkinliğe sahip olduğu kanıtlanmıştır. Bununla bağlantılı olarak epizodik belleğe sahip olmak da bir bilişsel yeterli olarak kabul edilmiştir. Bu bellek hangi mekanda, hangi zamanda ne olduğunu hatırlamakla yani 3N (ne, nerede, ne zaman) ile ilgilidir.²⁴³ Pek çok hayvanın bu yetkinliğe sahip olduğu düşünülse de epizodik bellekle ilgili en önemli kanıt alakargalardan gelmiştir.²⁴⁴ Pek çok incelenecek

arasında ayırım yapabildiği yani karşılarındakinin zihinsel durumunu kavrayabildiğini göstermektedir. (Daniel J. Povinelli, Kurt E. Nelson, Sarah Boysen, "Inferences About Guessing and Knowing by Chimpanzees (Pan troglodytes)", *Journal of Comparative Psychology*, 104/3 (1990), 203-210.)

²³⁸ de Waal, *Hayvanların Ne Kadar Zeki*, 243.

²³⁹ Makaklar deney öncesinde hatırlayacakları bir "doğru" olmadığında, kendilerine güvenmediklerinde deneye girmemeyi tercih etmeleri ve deneme şanslarının olmadıklarını bildiklerinde yem için öncelikle tek tek borulara bakmaları meta bilişin kanıtlarıdır. (Robert R. Hampton, "Rhesus Monkeys Know When They Remember", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98/9 (2001), 5359-5362; Robert R. Hampton, Aaron Zivin, Elisabeth A. Murray, "Rhesus Monkeys (Macaca mulatta) Discriminate Between Knowing and Not Knowing and Collect Information as Needed Before Acting", *Animal Cognition*, 7 (2004), 239-246.)

²⁴⁰ Sıçanlar için bkz. Allison L. Foote, Jonathon D. Crystal, "Metacognition in the rat", *Current Biology*, 17/6 (2007), 551-555. Yunuslar için bkz. J. David Smith vd., "The Uncertain Response in the Bottlenosed Dolphin (Tursiops truncatus)", *Journal of Experimental Psychology: General*, 124/4 (1996), 391-408.

²⁴¹ Zentall, "Animal Intelligence" 407.

²⁴² Thomas R. Zentall, Olivia L. Raley, "Object Permanence in the Pigeon (Columba livia): Insertion of a Delay Prior to Choice Facilitates Visible and Invisible-Displacement Accuracy", *Journal of Comparative Psychology*, 133/1 (2019), 132-139.

²⁴³ de Waal, *Hayvanların Ne Kadar Zeki*, 224.

²⁴⁴ Bu deneyde alakargalara saklamaları için farklı nesneler verilmiştir. Verilen unkurdu hemen bozulabilecekken fıstık hemen bozulamayacak bir nesnedir. Alakargalar sakladık-

kanıt olmasının yanında çalışmamız kapsamında bilişsel yetkinlikle ilgili incelenecek son kanıt ise bilinçli çıkarım yapma yetkinliğidir. Bu yetenek en basit haliyle A, B'den büyük ($A > B$) ve B, C'den büyükse ($B > C$) A'nın C'den büyük olduğunun ($A > C$) çıkarımlanabilmesi yeteneğidir. Şempanzeler, sıçanlar ve hatta balıklar gibi çeşitli türlerde bu yeteneğe dair olumlu ve tutarlı bulgular elde edilmiştir.²⁴⁵

1.2.2. Hayvanların Duygusal Yetkinlikleri

Duygu, bir uyaran veya olayın sunumuna karşı davranışlarımızın yönetimi ve kontrolüne yardımcı olan ve davranışlarımızı doğrultusunda kendimizi ifade etmemizi sağlayan çok bileşenli (özel, fizyolojik, sinirsel, bilişsel) yanıt şeklinde ortaya çıkan psikolojik fenomenlerdir.²⁴⁶ Anderson ve Adolphs ise duyguların dört temel yapıtaşı olduğunu bunların; değerlik²⁴⁷,

tan dört saat sonra fıstıktan önce sevdikleri kurtları aramışlardır. Ancak beş gün sonra tercihlerini değiştirmişlerdir. Beş gün sonunda çoktan çürümüş ve bozulmuş kurtları bulmaya zaman harcamamışlardır ve bu uzun zaman aralığına rağmen fıstıkların yerini unutmamışlardır. Yani alakargalar epizodik belleğin 3N'sine sahiptirler ve bilişsel yetkinlikleri bulunmaktadır. (Nicola S. Clayton, Anthony Dickinson, "Episodic-like Memory During Cache Recovery by Scrub Jays", *Nature*, 395/6699 (1998), 272-274.)

²⁴⁵ Şempanzeler için bkz Douglas J. Gillan, "Reasoning in the chimpanzee: II. Transitive inference", *Journal of Experimental Psychology: Animal Behavior Processes*, 7/2 (1981), 150-164. Sıçanlar için bkz. Hank Davis, "Transitive inference in rats (*Rattus norvegicus*)", *Journal of Comparative Psychology*, 106/4 (1992), 342-349. Balıklar için bkz. Logan Grosenick, Tricia S. Clement, Russell Fernald, "Fish can Infer Social Rank by Observation Alone", *Nature*, 445/7126 (2007), 429-432.

²⁴⁶ Marc Bekoff, *Hayvanların Duygusal Dünyası*, Çeviren Asude Taçyıldız İpekçioğlu, İstanbul: Destek Yayınları, 2020, 32-33; Elizabeth S. Paul, Michael T. Mendl, "Animal Emotion: Descriptive and Prescriptive Definitions and Their Implications for a Comparative Perspective", *Applied Animal Behaviour Science*, 205 (2018), 203.

²⁴⁷ Değerlik yapıtaşı deneyimlenen zıtlıklarla ilgilidir. Neşeye karşı öfke, mutluluğa karşı üzüntü ve bir nesneye karşı yaklama veya geri çekilme en önemli örnekleridir. (David J. Anderson, Ralph Adolphs, "A Framework for Studying Emotions across Species", *Cell*, 127 (2014), 191-192.)

ölçeklenebilirlik²⁴⁸, kalıcılık²⁴⁹ ve genellenebilirlik²⁵⁰ olarak sıralanabileceğini belirlemişlerdir. Belirledikleri bu dört temel yapı taşına bağlı olarak yaptıkları çıkarımla omurgasızlar da dahil olmak üzere duygu durumuna sahip olmanın filogenetik ağacın geniş bir bölgesinde ortak olarak bulunduğunu belirtmişlerdir.²⁵¹ Hayvansal duyguları sistematik olarak inceleyen ilk bilim insanı ise Darwin'dir ve öfke, mutluluk, üzüntü, iğrenme, korku ve şaşırma olarak altı evrensel duygu tanımlamıştır.²⁵² Stuart Walton kıskançlık, hor görme, utanç ve mahcubiyeti Antonio Damasio ise sempati, suçluluk, gurur, kıskançlık, hayranlık ve içlerlemenin de duygu olarak tanınması gerektiğini savunmuştur ve bu duygular ve nihayetinde sevgi de Darwin'in listesine eklenmiş olmuştur.²⁵³

Yapılan tanım, bahsedilen özellikler ve belirtilen duygular incelendiğinde görüldüğü üzere tıpkı bilişsel yetkinlikler gibi duygusal yetkinlikler de öznel ve esasen kesin kanıtını bulmak zordur. Bu noktada faydalı olabilecek ve bizi duygusal yetkinliklerin varlıklarına ikna edebilecek ka-

²⁴⁸ Ölçeklenebilirlik ise bir duygunun yoğunluğu ve ayrıca belirli bir değerlikli duruma eşlik eden fizyolojik aktivasyon veya uyarılma derecesini gösteren yapıtaşdır. Duygu yoğunluğu hem niceliksel hem de niteliksel olarak değişebilir. Bir evcil tavuğun daha değerli bir yem için hızlı koşması niceliksel bir duygu yoğunluğu değişimi örneğiyken, ahtapot ve kalamarın yırtıcı yaklaştıkça kripsis davranışından mürekkep püskürtme davranışına geçmesi niteliksel duygu yoğunluğu değişimine örnektir. (Anderson, Adolphs, "A Framework", 190-191.)

²⁴⁹ Kalıcılık ise duygunun veya etkisinin bir süre sürmesidir. Bu süreç birkaç dakika olabileceği gibi saatler, günler veya haftalar da sürebilir. Buna örnek olarak ise memelilerin kalp hızı, kan basıncı ve bir dizi stres hormonunun tehlike sonrasında dahi yüksek dozda kalabilmesi gösterilebilir. (Anderson, Adolphs, "A Framework", 192-193.)

²⁵⁰ Son yapıtaşı olan genellenebilirlik ise bir uyarıcı tarafından indüklenen bir duygu durumunun sonraki farklı bağlamlara genellenebilmesi ve böylece diğer farklı uyaranlara verilen tepkilere uyarlanabilmesidir. Bir nesneden alınan zarar sonucu gelişen endişenin ona benzer diğer nesnelere karşı da gösterilmesi örnek olabilecektir. (Anderson, Adolphs, "A Framework", 193-195.)

²⁵¹ Anderson, Adolphs, "A Framework", 197-198; Paul, Mendl, "Animal Emotion", 204-205.

²⁵² Charles Darwin, *İnsanda ve Hayvanlarda Duyguların İfade Edilmesi*, Çeviren Bahar Kılıç, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1. Basım, 2021, 71 vd. ; Bekoff, *Hayvanların Duygusal Dünyası*, 33

²⁵³ Bekoff, *Hayvanların Duygusal Dünyası*, 33; Antonio R. Damasio, *Descartes'ın Yanılgısı: Duygu, Akıl ve İnsan Beyni*, Çeviren Bahar Atlamaz, İstanbul: Varlık Yayınları, 3. Basım, 2006, 140 vd.

nıtlar önem arz etmektedir. Bu bağlamda Darwin ilk incelemeyi yaptıktan sonra hayvanların da duyguları olduğuna şüphesi olmadığını ve bunun evrimsel süreklilik kapsamında mantıklı olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁴ Zira evrimsel süreklilik ve evrimin en uyumlu olanı korumaya eğilimi (ki duygular pek çok avantajı beraberinde getirmektedir) ve bu nedenlerle en basit açıklamanın kabul edilmesini savunan tutumluluk ilkesi gereği hayvanların duygusal yetkinliklere sahip olduğunu kabul etmek makul görünmektedir.²⁵⁵ Duyguların ilk kanıtı da tüm bunlarla bağlantılı homoloji argümanından gelmektedir. Bu argüman, homolog organların benzer özellikler göstermesi nedeniyle duyguların birincil merkezi olan limbik sistemin sürüngenlerde ve balıklarda dahi homolog olarak bulunmasının duyguların pek çok türde hissedildiğinin kanıtı olduğunu göstermektedir.²⁵⁶ Bu argüman ile ilgili yapılan bir deneyde farelerin özellikle korku duygusuyla ilişkilendirilen beynin amigdala bölgesi uyarıldığında donma gibi korku tepkileri göstermesi korku hissettiklerinin ve amigdalanın duygularla ilişkisinin kanıtı olarak kabul edilmiştir.²⁵⁷ Aynı argüman duygusal bağlılık, neşe, öfke gibi duygular için de uygulanmış ve evrimsel süreklilik olgusu güçlendirilmiştir.²⁵⁸ Ayrıca belirtilmesi önemli olan bir nokta da hayvan hakları konusunda bilinç ve duygu hissetmeyi (özellikle acı) bir arada arayan ve birisi olmadan diğerinin olamayacağı iddiasında bulunanlar açısından duyguların genellikle bilinçdışı olduğu veya bilinçten önce meydana geldiğidir.²⁵⁹ Bu sebeple bilinci yönünde ciddi tereddütler olan hayvanlar açısından dahi duygu hissettikleri sebebiyle hak tartışması yapmak mümkündür.

Daha önce de bahsedildiği üzere Jeremy Bentham ile başlayan hak bakış açısına göre hayvanlara hak tanımak için dikkat edilmesi gereken

²⁵⁴ Darwin, *İnsanda ve Hayvanlarda Duyguların İfade Edilmesi*, 88 vd.

²⁵⁵ DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 80; Frans de Waal, "What is an Animal Emotion?", *Annals of The New York Academy of Science*, 1224 (2011), 192.

²⁵⁶ Kaya, *Evrimsel ve Biz*, 269; de Waal, "What is an Animal Emotion?", 193; Bekoff, *Hayvanların Duygusal Dünyası*, 35.

²⁵⁷ de Waal, "What is an Animal Emotion?", 193; Wohlleben, *Hayvanların Gizli Yaşamı*, 31; Bekoff, *Hayvanların Duygusal Dünyası*, 43.

²⁵⁸ de Waal, "What is an Animal Emotion?", 193.

²⁵⁹ Wohlleben, *Hayvanların Gizli Yaşamı*, 20; de Waal, "What is an Animal Emotion?", 201.

en önemli özellik acı çekiyor olup olmamalarıdır. Bu bakış açısının sadece teorik değil pratik hayatta da insanların en önem verdikleri nokta olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple üzerinde en çok durulması gereken duygunun “acı” olduğunu düşünmekteyiz.

Acı incelemesi yapmak için ilk olarak nosisepsiyon ve acının ayırt edilmesiyle başlamak doğru bir nokta olacaktır. Nosisepsiyon bir acı algılama durumudur ve acıyı içeren bir dizi gelişmenin ilk basamağıdır.²⁶⁰ Nosisepsiyonda aksonlar boyunca sinir uyarılarını ateşleyen özel sinir ucu organları yani nosiseptörler tarafından potansiyel olarak dokuya zarar veren uyarıların²⁶¹ saptanması gerçekleşir.²⁶² Nosiseptörler tüm memelilerde, kuşlarda, balıklarda, amfibilerde ve kafadanbacaklılarda bulunmaktadır.²⁶³ Nosiseptör sahibi olmak acı duyma yetkinliği için bir temel olsa dahi acı duymak için başka herhangi bir sistem de mevcut olabileceğinden sınır bir özellik teşkil etmediğini belirtmek önemlidir. Acıyı ise tipik olarak gerçek veya potansiyel doku hasarı ile ilgili hoş olmayan veya rahatsız edici bir duygusal deneyim olarak tanımlamak mümkündür.²⁶⁴ Görüldüğü üzere acının duyumsal yönü olduğu gibi kendisi bir duygudur. Hayvanların acı çektiğine dair pek çok kanıt sunulmuştur.²⁶⁵ Kanımızca en kapsayıcı ve açıklayıcı olan acı hissetme kanıtları DeGrazia'nın sunduklarıdır:

1. Zararlı uyarandan kaçma veya kaçınma (örneğin sıcak nesneden eli çekme)

²⁶⁰ DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 69.

²⁶¹ Bu tür uyarılar iğnelenme, kesilme, soğuk, ısı, basınç, dokuların iltihaplanması, kas spazmları olabilir. (DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 69.)

²⁶² DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 99.

²⁶³ Margaret Rose, David Adams, “Evidence for Pain and Suffering in Other Animals”, *İçinde Animal Experimentation: The Consensus Changes*, Editör Gill Langley, New York 1989, 48-49.

²⁶⁴ DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 107.

²⁶⁵ Örneğin menfaatlerin eşit önemsenmesi argümanını savunan Peter Singer için hayvanların acı çektiğinin kanıtları: Hayvanların da insanlar gibi acı çektiklerini düşündürecek sinir sistemine sahip olmaları, acı kaynaklarına maruz kaldıklarında bunlara tepki vermeleri, insanlar gibi aynı evrimsel süreçlerden geçmiş olmalarıdır. (Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 49.)

2. Yardım almaya yönelme, destek arama (örneğin bağıрма, sızlanma)
3. Dinlenmeye veya iyileşmeye izin vermek için yaralı veya yıpranmış vücut bölümünün kullanımını sınırlandırma. (örneğin kası hareketsiz bırakmak)²⁶⁶

Hayvanların neredeyse tamamı tip (1) acı kanıtını göstermektedirler. Tip (3) kanıtını da omurgasızlar dahil pek çok hayvan göstermekteyken tip (2) acı kanıtı daha çok memeliler ve kuşlar arasında yaygındır.²⁶⁷ Bunlara ek olarak acı gibi duyguları gösteren endorfin, serotonin, P maddesi gibi biyolojik geri bildirim mekanizmalarının²⁶⁸ bulunmasının da acı çekme kanıtı olduğunu söylemek mümkündür.²⁶⁹ Acının ilişkili olduğu duygulardan ise hayvan hakları açısından önemli olduğu için bahsetmek gereklidir. Bu duygular sıkıntı²⁷⁰, korku ve endişe²⁷¹, ıstırap²⁷²tır.

Duygularla ilgili son değinilmesi gereken konu ise kabulünden sonraki süreçle ilgilidir. Duyguların varlığı ile ilgili bunca kanıttan sonra hayvanların duygularının kabulüyle ise ortaya insan üstünlüğünü yeni-

²⁶⁶ DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 108.

²⁶⁷ DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 71-72.

²⁶⁸ Bahsi geçen biyolojik geri bildirim mekanizmaları esasında acı ile başa çıkma yöntemleri olarak da işlev görmektedir. Bu noktada ilginç bir teori Donald Broom tarafından ortaya atılmıştır. Broom'a göre kompleks ve karışık biyolojik varlıklar ve beyinler acıyla başa çıkmak için daha çeşitli tepkiler verir ve bu konuda daha başarılı olur. Bu hipoteze göre balıklar veya omurgasızlar gibi daha basit biyolojik sistemlere sahip hayvanlar sanılanın aksine daha fazla acı hissediyor olabileceklerdir. (Bekoff, *Hayvanların Duygusal Dünyası*, 54.)

²⁶⁹ DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 109.

²⁷⁰ Hayvanın değiştirilmiş bir çevreye ya da dengeyi bozacak türden içsel uyaranlara uyum sağlayamadığı durumlarda verdiği duygusal tepkidir. (DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 76.)

²⁷¹ Korku ve endişe temelinde birbiriyle benzer duygulardır. Korku daha ilkel ve basit bir duygudur. Korku, yakın çevrede yaşanan veya bilinen bir tehlikeyle alakalı iken endişe yakın çevrede bulunabilecek, bilinmeyen bir tehlikenin yol açtığı artan uyarılma ve uyanıklığı içeren duygusal durumdur. Korku ve endişe acıyı yoğunlaştırma eğiliminde olan duygulardır. Ayrıca acıya neden olma ihtimalleri de yüksektir. Endişe giderici olarak kullanılan ilaçların hayvanlarda da benzer sonuçlara sebep olması ise yaşadıkları duygunun kanıtı olarak gösterilebilecektir. (DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 77-78; DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 117-120.)

²⁷² Minimalden daha fazla acı veya sıkıntı ile ilişkili oldukça nahoş bir duygusal durumdur. (DeGrazia, *Taking Animal Seriously*, 116.)

den vurgulayacak hayvanların duygularını kontrol edemediği iddiası ortaya atılır. Öncelikle insanların da kimi durumlarda duygularına hakim olamadığı bilinen bir gerçektir. Duygular her ne kadar bilinçle net bağlantılı olmasa da tamamen refleksif olmaktan uzaktır ve uyaran ve tepki arasına yerleştirilmiş güçlü değerlendirme mekanizmalarına tabidirler.²⁷³ Örneğin dişiyle çiftleşmek için baskın erkeğin uzaklaşmasını bekleyen veya yavrusunu almadan yavru hırsızına saldırmayan şempanze duygu kontrolünün kanıtlarını sunmaktadır.²⁷⁴ Ayrıca yapılan bir deneyde birikmiş ödüllerin varlığında şempanzeler de çocuklar gibi oyuncaklarla daha fazla oynayarak dikkatlerini dağıtmaya ve duygularını kontrol etmeye çalışarak duygu kontrolü lehine kanıtlar sağlamıştır.²⁷⁵

1.3. Hayvan Haklarının Sosyolojik Boyutu

1.3.1. Benlik ve Öznelerarasılık

Benlik kavramını incelemek sosyolojik boyut için hayvanların toplumdaki yerlerini belirlemek açısından önem arz etmektedir. Zira hayvanların toplumdaki yerlerinin belirlenmesi onlara hak sağlanıp sağlanmaması veya ne tür haklar sağlanması gerektiğiyle ilgili oluşturulan hayvan hakları teorileri açısından önemli bir temel sağlamaktadır. Burada öncelikle “bilinç” ve “benlik” kavramının birbiriyle ilişkisi önemlidir ve bazı durumlarda birbirlerini gerektirdiği ve hatta aralarındaki ayrımın keyfi olduğu dahi iddia edilmiştir. Ancak çalışmamızın kapsamı gereği ve sosyologların genel eğilimleri²⁷⁶ ve tanımları sonucunda bu başlık altında “benlik” kavramı incelenecek olup “bilinç” kavramının incelemesi “Hayvan Haklarının Biyolojik Boyutu” başlığında yapılmıştır.

²⁷³ Klaus R. Scherer, “Emotion Serves to Decouple Stimulus and Response”, içinde *The Nature of Emotion: Fundamental Question*, Editör P.Ekman, R. J. Davidson, New York: Oxford University Press, 1994, 127-130.

²⁷⁴ de Waal, “What is an Animal Emotion?”, 196.

²⁷⁵ Theodore Evans, Michael J. Beran, “Chimpanzees Use Self-distraction to Cope with Impulsivity”, *Biology Letters*, 3/6 (2008), 599-602.

²⁷⁶ Leslie Irvine, “The Question of Animal Selves: Implication for Sociological Knowledge and Practice”, *Qualitative Sociology Review*, 3/1 (2007), 10.

Benliğin tekil bir tanımının yapılması genellikle kavramın davranışsal, bilişsel ve duygusal bir dizi tezahürü ifade ettiği için sorunlu olacağı öne sürülmüştür.²⁷⁷ Ancak bir tanım yapmak gerekirse benliği, bilinçte sosyal ilişkiler aracılığıyla ortaya çıkan, bir kere ortaya çıktığında ilişkiler olmaksızın da varlığını sürdüren ve davranışlarımızı çevresine göre uyarladığımız bir nesne olarak kendimizin bir görüntüsü olarak tanımlamak mümkündür.²⁷⁸ Burada önemli olan noktalar, benliğin sosyal ilişkiler aracılığıyla ortaya çıkması ve buna bağlı olarak toplum olmadan var olmayacağıdır.²⁷⁹ Sonuç olarak hayvanlarla olan sosyal ilişkilerimiz onların benlikleri olduğuna dair bir temel sağlarken, bu temel onların toplumu muza dahil olduğunu da bize göstermektedir.

Benliğin sosyolojideki önemi ve açıklamasının başlangıç noktası George Herbert Mead olarak kabul etmek mümkündür. Mead'e göre benlik, kişinin kendini bir nesne olarak görme kapasitesidir ve bu kapasite insanlara karmaşık sosyal ortamlarda başkalarıyla faaliyetlerini koordine edebilme yeteneği verir.²⁸⁰ Bunu sağlayan olgu ise insanı benzersiz kılan "hayal etme yeteneği"dir (*the ability to imagine*) ve bu sayede insanlar "genelleştirilmiş öteki"nin (*the generalized other*) bakış açısıyla kendisini başka birisinin yerine koyarak diğer insanların beklenti ve düşünceleri hayal edebilir ve akıllı veya akılcı davranabilirler.²⁸¹ Benlik kapasitenin ayrıca dil ile geliştiğini belirtir ve insanı benzersiz kılan diğer özelliğin de dile sahip olması olduğunu iddia eder. Mead dilden "anamlı semboller"²⁸² ola-

²⁷⁷ Irvine, "The Question of Animal Selves", 7.

²⁷⁸ Kay Peggs, *Animals and Sociology*, London: Palgrave Macmillan, 2012, 30; Leslie Irvine, *Biz ve Onlar: Hayvanlarla Bağımızı Anlamak*, Çeviren Serpil Çağlayan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, 162.

²⁷⁹ Peggs, *Animals and Sociology*, 40.

²⁸⁰ George Herbert Mead, *Mind, Self and Society From the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago: The University of Chicago Press, 1934, 182 vd.; Irvine, "The Question of Animal Selves", 7.

²⁸¹ Mead, *Mind, Self and Society*, 137.; Peggs, *Animals and Sociology*, 9.

²⁸² Mead'ın ardından onun dil üzerindeki düşüncelerini derinleştiren kişilerden biri de Herbert Blumer olmuştur. Blumer "sembolik etkileşimcilik"i icat etmiştir. Bu kavram anlamın eylemlere bağlanmasında yorumun rolüne dikkat çeker. Dilin sembolik ortamı bireylerin anlamı müzakere etmelerini sağlar ve bu nedenle Blumer'in teorisinin merkezinde yer alır. Yani insanlar birbiriyle konuşarak (sembolik etkileşim yoluyla) anlamları

rak söz etmiştir zira bu sözler hem gönderen hem de alıcı için bir anlam ifade etmektedir.²⁸³ Sonrasında ise hayvanların da kendi sosyal düzenleri olduğunu kabul etse de onların etkileşimlerinin anlamlı semboller değil “jestlerin söyleşi” (*conversation of gestures*) olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁴ Bunlar önemsizdir çünkü içgüdüsel ve anlamsız etkileşim türüdür ve akıllı veya akılcı eylemler içgüdüye dayanmaz.²⁸⁵ Tüm bu düşüncelerinin nihayetinde ise, tahmin edileceği üzere, hayvanların hayal etme yeteneği ve özellikle de dilden yoksun oldukları için sosyal ortama uyum sağlayamayacaklarını ve topluma dahil olmadıklarını iddia eder. Ancak bu fikirle ilgili haklı olarak karşı çıkışlar olmuştur. Bu karşı çıkışların en temelleri ise benliğin preverbal oluşudur²⁸⁶ zira böyle olmasaydı engellilerin veya bebeklerin de topluma ait olamayacağı, pek çok türün kendi iletişim yollarıyla anlamlı semboller kullandığı veya sembol kullanmayı öğrenebildiği²⁸⁷ ve esasen sözel olarak, bizim gibi dil kullanmayan varlıkların da bakıcıları vb. vasıtasıyla dil topluluğuna dahil edilebildiğidir.²⁸⁸

Bu karşı çıkışlarla beraber “ben”in temelini oluşturan ve bizim onun farkında olmamızı sağlayan dört temel unsur belirlenmiştir. Bu belirlenme işlemi bebekler üzerinde çalışarak ortaya çıkmış olsa bile hayvan benliği açısından da önem arz etmektedir. Bu dört temel özellik şunlardır:

1. Faillik duygusu (Öz iradeli eylem yetisi): Faillik duygusu kişinin yalnızca eyleminin başlatması değil aynı zamanda bu eylemler üzerinde denetiminin de olmasını ve bu eylemin farkında olmasını ifade etmektedir.²⁸⁹ Hayvanların failliğine ilişkin en önemli ka-

tanır. Hayvanların böyle bir yeteneği olmadığı için toplumdan ve sosyolojiden dışlanmaları konusunda Mead’i destekler. (Bkz. Herbert Blumer, *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, New Jersey: Englewood Cliffs, 1969.)

²⁸³ Mead, *Mind, Self and Society*, 47 vd.; Kay Peggs, “The ‘Animal-advocacy Agenda’: Exploring Sociology for Non-human Animals”, *The Sociological Review*, 61 (2013), 595.

²⁸⁴ Mead, *Mind, Self and Society*, 55; Peggs, *Animals and Sociology*, 8.

²⁸⁵ Mead, *Mind, Self and Society*, 55 vd.; Peggs, “The Animal-advocacy Agenda”, 595.

²⁸⁶ Irvine, *Biz ve Onlar*, 171.

²⁸⁷ Irvine, *Biz ve Onlar*, 166-167.

²⁸⁸ James A. Holstein, Jaber F. Gubrium, *The Self We Live By: Narrative Identity in a Post-modern World*, Oxford: Oxford University Press, 2000, 152; Arnold Arluke, Clinton R. Sanders, *Regarding Animals*, Philadelphia: Temple University Press, 1996, 67-68.

²⁸⁹ Irvine, *Biz ve Onlar*, 173-174.

nıtlar köpek eğitimi gibi eğitim programları ve bizim her hayvanla farklı özellikte iletişim kurmamızdır. Pek çok bilim insanı hayvan failliğini kabul etmiş ve hayvanlarla ilişkilerimizin ve hayvanların toplumdaki konumunun bu kabul üzerinde yeniden yapılanması gerektiğini iddia etmiştir.²⁹⁰

2. Bütünlük duygusu: Failliğin ait olduğu varlığın tamamıdır ve faillige yaşayacağı bir alan verir.²⁹¹ Hayvanların bu unsuru sağlayabildiklerini ise farklı ötekileri ayırt edebilmelerinden (insan veya hayvan; kedilerin başka kedileri ayırt edebilmesi²⁹² veya hayvanların avcılarını, sahiplerini ayırt edebilmesi) anlayabiliriz.
3. Duygulanımlılık: Hayvanların duygu kapasitelerini ifade etmektedir. Kategorik duygulanımlar, hayvanların hissettiği şefkat, hayal kırıklığı, üzüntü, kıskançlık gibi duygularken; canlılık duygulanımları, bir yaşama hissine, moduna, akışına heyecanına veya isteksizliğine işaret etmektedir.²⁹³
4. Özgeçmiş (süreklilik) duygusu²⁹⁴: Sürekliliğe olanak sağlayan şey bellektir. Hayvanların bu yetiye sahip olduğunu benzer mekanlarda benzer davranışlar göstermelerinden anlayabiliriz. Örneğin bir köpeğin veteriner kliniğine her gittiğinde titremesi veya saldırganlaşması onun özgeçmiş yetisine sahip olduğunun kanıtıdır. Hayvanların insan hayatına amaç kazandıran süreklilik derecesine ihtiyaçları yoksundur, bu nedenle bu yetide nitelik değil nicelik farkına sahibiz.²⁹⁵

Benliğin bu dört çekirdek unsuruna ek olarak hayvanların cansız bir nesne olmamasının da etkisiyle onları, diğer insanlarla etkileşim deneyi-

²⁹⁰ Bob Carter, Nicke Charles, "The Animal Challenge to Sociology", *European Journal of Social Theory*, 21/1 (2018), 93; Jane Bennett, *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*, Durham: Duke University Press, 2010, 85 vd.

²⁹¹ Irvine, *Biz ve Onlar*, 180.

²⁹² Janet M. Alger, Steven F. Alger, *Cat Culture: The Social World a Cat Shelter*, Philadelphia: Temple University Press, 2003, 100.

²⁹³ Irvine, *Biz ve Onlar*, 185-186.

²⁹⁴ Daniel N. Stern, *The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*, London: Karnac Books, 1998, 35 vd.

²⁹⁵ Irvine, *Biz ve Onlar*, 190-191.

mimize çok benzer olarak, bizim benliklerimizle ilişki halindeki benlikler olarak deneyimleriz ki Myers bu durumu “canlı ilişkilene” (*animate relating*) olarak kavramsallaştırmıştır.²⁹⁶ Bu etkileşimin yani öznel arasıllığın ise üç temel göstergesi bulunmaktadır.

1. Niyetlerin paylaşılması: Bir niyet sahibi olma benliğinin failiyle ilişkili bir olgu iken niyetlerin paylaşılması ise benliğin öznelarası oluşunu nitelemektedir.²⁹⁷ Hayvanların benliklerinin göstergesi olan niyet paylaşımı yetilerinin en güzel örneğini oyun²⁹⁸ faaliyetinde görebiliriz.
2. İlgi odağının paylaşılması: Dikkat odağının paylaşılması bakışların veya seslerin izlenip aynı noktada buluşmasıdır denilebilir. Buna köpeklerin insanın yüz ifadesine ve gözlerine dikkat ederek aynı odak noktasına bakmaları (bunun evcilleştirme sonucu oluşan bir sosyal beceri olduğu iddia edilmektedir ki bu iddia benlik varlığını kuvvetlendirmektedir)²⁹⁹ veya vahşi bir hayvan sürüsünün birbirinden etkilenecek belirli bir noktaya odaklanmaları örnek olarak verilebilecektir.
3. Duygusal durumların paylaşımı³⁰⁰: Duygulanımlar arasıllık olarak bilinen bu durum paylaşılan ve paylaşıyor olduğu anlaşılan bir

²⁹⁶ Gene Myers, *The Significance of Children and Animals: Social Development and Our Connection to Other Species*, Indiana: Purdue University Press, 2007, 65 vd.

²⁹⁷ Irvine, *Biz ve Onlar*, 204-205.

²⁹⁸ Oyun, çiftleşme, kavga ve avlanma gibi farklı durumlarda büyük ölçüde başka anlamlar taşıyabilecek davranışlar ve eylemler içerir. Yani oyun esnasında niyeti karşıya iletebilmek büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca bu farklı anlamlarla bağlantılı olarak oyunun partnerlerinin oyuna başlarken dahi oyun oynama konusunda birbirlerinin niyetlerini anlamaları ve paylaşmaları gerekmektedir. Buna bir köpeğin “oyun reveransı” hareketi örnek verilebilir. Bu hareketle köpek partneriyle oyuna hazır olduğu niyetini paylaşmaktadır. Ayrıca oyun aldatmaya dahi varabilecek seviyede eylemleri başkalarıyla koordine edilmiş hale getirmeyi içeren karışık bir faaliyet olduğu için niyetleri anlamının ve yanlış anlamlandırılabilmesinin farkında olmayı gerektirir. (Irvine, *Biz ve Onlar*, 199 vd; bkz. Marc Bekoff, “Play Signals as Punctuation: The Structure of Social Play in Canids”, *Behaviour*, 132/5 (1995), 419-429.)

²⁹⁹ Clinton R. Sanders, *Understanding Dogs: Living and Working with Canine Companions*, Philadelphia: Temple University Press, 1999, 144; Irvine, “The Question of Animal Selfes”, 9.

³⁰⁰ Irvine, *Biz ve Onlar*, 199 vd.

duyguya işaret etmektedir.³⁰¹ Zira bir duygunun paylaşıldığını net bir şekilde kanıtlamak her durumda mümkün değildir. Ancak hayvanlar bazı durumlarda verdikleri tepkilerle (örneğin temas etme) duygu paylaşımı yaptıklarını ifade etmektedirler. Ayrıca vahşi hayvanların da sürüdeki diğer hayvanların korku, endişe gibi duygularını paylaşıyor olması sürü açısından hayati bir özellik arz etmektedir.

Yapılan açıklamalar nihayetinde hayvanların benlik sahibi olduğunu hem bu benliğin belirlenen unsurlarından hem de öznelararasılık göstergelerinin sonuçlarından anlayabiliyoruz. Her ne kadar tersi iddia edilmiş olsa da kanaatimizce de sosyolojik anlamda hayvanların benlik sahibi varlıklar olduğu ve bu haliyle toplumun bir parçası olarak kabul edilmeleri gerektiği açıktır. Bu kabul edilme ise nihayetinde toplumsal konum ve hakların kabulünü beraberinde getirmelidir.

1.3.2. Hayvanların Sınıflandırılması ve Sosyozoolojik Ölçek

Sosyolojik bir olgu olarak hak, öncelikle yasal bir kural olarak öne sürülmesini ve daha sonra bir grubun üyeleri arasındaki ilişkiyi yöneten etkili bir kural olarak sürdürülmesini sağlamak için bazı kişi veya grupların yeterli gücüyle desteklenen bir çıkarı temsil etmektedir.³⁰² Bu durumda çalışmamız gereği bizim için önemli olan kavramlar hak incelemesi için grup ve grup üyelerinin önemidir ki bu da bizi çeşitli sınıflandırmalar yapmaya yönlendirmektedir. Hayvan hakları incelemesi için canlıların ve özellikle hayvanların sınıflandırılmasının yapılması bu noktada önem arz etmekte ve bazı teoriler için temel oluşturmaktadır.

Taksonomi, canlı organizmaların dönem dönem değişebilen referans noktaları baz alınarak tümdengelim veya tümevarım yöntemleri kullanılarak adlandırılması ve sınıflandırılmasıdır.³⁰³ Hayvanların sınıf-

³⁰¹ Myers, *The Significance of Children and Animals*, 98.

³⁰² Valerio Pocar, "Animal Rights: A Socio-legal Perspective", *Journal of Law and Society*, 19/2 (1992), 215-216.

³⁰³ Rumeysa Çavuş, "Alışılmadık Bir Taksonomi Denemesi: Sergilenebilir Hayvan", *İçinde*

landırılması pek çok farklı şekilde yapılmıştır. İlk sınıflandırmanın, daha önce açıklandığı üzere, Aristoteles tarafından yapıldığını söylemek mümkündür. Daha sonrasında ise Ortaçağ Avrupası'nda Hristiyan teolojisine göre yapılan bir sınıflandırma bulunmaktadır.³⁰⁴ Bir diğer sınıflandırma ise biyolojik veya filogenetik sınıflandırmadır ki hayvanları biyolojik ayrımlarına göre sınıflandırır ve günümüzde de fen bilimleri açısından en çok kullanılan sınıflandırma biçimidir.³⁰⁵ Bu sınıflandırma biçimi 1735'te Carolus Linnaeus tarafından kurulduğundan beri kullanılmaktadır.³⁰⁶ Bu sınıflandırmanın en önemli dezavantajının ise hayvanları ve hayvan davranışlarını; kültür, sosyal uygulama ve kişiliği dışlayarak katı ve biyolojik bir perspektiften yorumlama olan biyolojik determinizme yol açmasıdır.³⁰⁷ Ancak bu noktada sosyoloji açısından da önemli olan ve bu dezavantajdan kurtulmamızı sağlayan başka bir sınıflandırma biçimi ortaya atılmıştır. Arluke ve Sanders'e göre hayvanların her ne kadar biyolojik ve fiziksel varlıkları ve özellikleri olsa da insanlarla temasa geçtikleri an insanlar onları anlamlandırmaya başlayacak ve onları sosyal olarak inşa ederek "sosyozoolojik ölçek"te (*the sociozoologic scale*) sınıflandıracaklardır.³⁰⁸ Bu bakış açısı ise bize çalışmamızın sosyoloji boyutu için önemli olan sınıflandırmayı incelemek için fırsat vermektedir.

Sosyozoolojik ölçeği anlamak için öncelikle "sosyal inşa" kavramını açıklamak önem arz etmektedir zira bu sınıflandırma esasen sosyal inşanın temelinde yükselmektedir. Sosyal inşa; insanların etkileşim ve yorumlama yoluyla nesneler, olaylar, ilişkiler ve hayvanlar ve diğer insanlar dahil olmak üzere anlamları ürettiği, sürdürdüğü ve değiştirdiği kolektif

İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye'de Hayvan Çalışmaları, Editör Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin, İstanbul: Kolektif Kitap, 2021, 120.

³⁰⁴ Örneğin bu sınıflandırmaya göre aslanlar ve kaplanlar gibi etobur hayvanlar hiyerarşinin en tepesindeyken vejetaryen veya evcil hayvanlar hiyerarşinin en altında bulunmaktaydı. (Margo DeMello, *Animals and Society*, New York: Columbia University Press, 2021, 60.)

³⁰⁵ Arluke, Sanders, *Regarding Animals*, 168-169.

³⁰⁶ Bkz. Carolus Linnaeus, M. S. J. Engel-Ledeboer, Hendrik Engel, *Systema Naturae*, Leiden: De Graaf/Brill, 1964.

³⁰⁷ DeMello, *Animals and Society*, 59-60.

³⁰⁸ Arluke, Sanders *Regarding Animals*, 9-10.

bir tanımlama sürecidir.³⁰⁹ Açıklandığı üzere hayvanlar da hayvanların sosyozoolojik ölçekteki yerleri de sosyal inşa ürünüdür; zira modern toplumlarda “hayvan” olmak artık biyolojik bir mesele olmaktan çok insan kültürü ve bilinci meselesi haline gelmiştir.³¹⁰

Sosyozoolojik ölçekte hayvanların sınıflandırılmasında önemli olan özellikler; hayvanların topluma ne kadar iyi uyum sağladığı ve toplumda oynaması gereken rolleri ne kadar ve nasıl oynayabildiğidir.³¹¹ Buradan anlayabiliriz ki bu hiyerarşik ölçek de insan bakışı merkezli ve insan egemenliğini vurgulamaktadır. Ayrıca hayvanlara verilen bu statüler de ne doğal ne de kaçınılmazdır ki yaşanan değişiklikler açıklanacaktır.³¹² Ancak çalışmamız açısından önemi, hem iletişimde kullanılan davranışlara göre sıralama yapması hem de insanların hayvanlarla iletişimindeki davranışlarını yönlendirmesi ve bunların anlaşılması için iyi tasarlanmış bir sınıflandırma olmasıdır.

Sosyozoolojik ölçeğin temelinde “iyi” ve “kötü” kavramları bulunmaktadır. “İyi” hayvanlar; yüksek ahlaki statüye sahip, evcilleştirmenin de etkisiyle toplumdaki ikincil rollerini kabul eden; nişlerinden zevk alan veya zevk almasa bile görev gereği buna uyan, davranışlarıyla ana akım toplumun anlamını tanımlamaya ve güçlendirmeye yardımcı olan hayvanlardır,³¹³ “Kötü” hayvanlar ise; alt konumları belirsiz olduğundan veya sessizce gözden ve insanlardan uzak durmadıkları için düşük ahlaki statüye sahip, düzen için hem sembolik hem de gerçek tehditler olarak algılanan, insanlar tarafından kullanılmaya direnen, toplumda istenmeyen hayvanlardır.³¹⁴ Görüldüğü ve açıklandığı üzere hayvanların “iyi” veya

³⁰⁹ Leslie Irvine, “The Social Construction of Animals”, İçinde *Animals and Society*, Editör Margo DeMello, New York: Columbia University Press, 2. Baskı, 2021, 70.

³¹⁰ Irvine, “The Social Construction of Animals”, 70; Arluke, Sanders, *Regarding Animals*, 9; Nik Taylor, *Humans, Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Study*, New York: Latern Books, 2013, 23.

³¹¹ Arluke, Sanders, *Regarding Animals*, 169; Leslie Irvine, *Filling The Ark: Animal Welfare in Disaster*, Philadelphia: Temple University Press, 2009, 7.

³¹² Irvine, “The Social Construction of Animals”, 72.

³¹³ DeMello, *Animals and Society*, 64-65; Arluke, Sanders, *Regarding Animals*, 169; Peggs, *Animals and Sociology*, 74.

³¹⁴ DeMello, *Animals and Society*, 65; Arluke, Sanders, *Regarding Animals*, 169-170, Peggs

“kötü” oluşu bir sosyal inşa meselesi olduğu için zamana, mekana veya bakış açısına göre hayvanların iyiden kötüye veya kötüden iyiye geçişi mümkündür ki örnekleri verilecektir.³¹⁵

Arluke ve Sanders ilk olarak sosyozoolojik ölçeği tasarladığında kullanmamış olsa da, Peggs’in yaptığı gibi, kırsal alan-kentsel alan ayrımının bu ölçeğe uyarlanmasıyla incelemenin daha derli toplu ve anlaşılır olacağını düşünmekteyiz. Buna göre kırsal alandaki iyi ve kötü hayvanlar ve kentsel alandaki iyi ve kötü hayvanlar sınıflandırılarak sosyozoolojik ölçek açıklanacaktır.

Kırsal alandaki “iyi” hayvanları nadir veya nesli tükenmekte olan hayvanlar ve evcil hayvanlar olarak sınıflandırmak mümkündür. Nadir veya nesli tükenmekte olan hayvanların iyi hayvanlar olarak sınıflandırılmasının sebebi tehdit altında olmalarındaki insan etkisidir.³¹⁶ Bu noktada esasen bu hayvanların iyi olmalarını zamandaki siyasi, sosyal ve kültürel kaygılara borçlu olduğunu söylemek mümkündür.³¹⁷ Kırsaldaki diğer iyi hayvanlar olan evcil hayvanlar ise tarımsal üretimin merkezinde yer alan koyunlar, inekler, domuzlar³¹⁸, tavuklar gibi hayvanlardır.³¹⁹ Kırsal hayatın devamı neredeyse bu hayvanlara bağlı olduğu için iyi hayvanlar olarak görülmelerine rağmen vahşi emsallerinden daha düşük bir hiyerarşide yer almaktadırlar.³²⁰ Kırsal alandaki kötü hayvanlar ise genellikle iddiaya

Animals and Sociology, 74.

³¹⁵ DeMello, *Animals and Society*, 65; Irvine, *Filling The Ark: Animal Welfare in Disaster*, 7-8.

³¹⁶ Charles Bergman, *Wild Echoes: Encounters with the Most Endangered Animals in North America*, Toronto: McGraw-Hill, 1990, 4.

³¹⁷ Hilda Kean, “Imagining Rabbits and Squirrels in the English Countryside”, *Society and Animals*, 9/2 (2001), 166.

³¹⁸ Burada da araç olarak iyi hayvan olmaktan pet olarak iyi hayvan olmaya geçişin örneği bulunmaktadır. Bu noktada Gine domuzu adı verilen bir domuz cinsi insanların onu pet olarak inşa etmesi sonucu kırsal alanda evcil hayvan olduğu için iyi olarak sınıflandırılmış domuzlardan farklı olarak pet olarak iyi olarak sınıflandırılmış hayvan statüsüne geçmiştir. Bu hiyerarşik değişim sonucunda insanların bu hayvana karşı davranışları değişmiş ve dolayısıyla bu hayvanların hayatlarında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. (<https://news.okstate.edu/articles/communications/2020/guinea-pigs-as-pets.html> - E. T. 09.05.2023.)

³¹⁹ Peggs *Animals and Sociology*, 86.

³²⁰ Peggs *Animals and Sociology*, 86; Tim Ingold, “Introduction”, içinde *What is an Animal?*,

göre iyi hayvanları doğrudan veya dolaylı olarak korumak için³²¹ avlanan ve öldürülen hayvanlardır.³²²

Kentsel alandaki “iyi” hayvanlar ise petler ve araç olarak kullanılan hayvanlardır. Petler daha önce de belirtildiği üzere insanlara arkadaşlık, yoldaşlık gibi özellikler veya tahakküm gibi tatminler sağladığı için iyi hayvan olarak sınıflandırılmaktadırlar. Sosyozoolojik ölçekte ise en üst hiyerarşideki insanlarla aynı seviyede veya hemen alt seviyesinde oldukları kabul edilmektedir.³²³ Araç olarak kullanılan hayvanlar ise kırsal alandaki evcil hayvanlarla hemen hemen aynı konumda bulunmaktadır. Yani insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşıladıkları için, fayda sağladıkları için iyi hayvan statüsünde bulunurlar. Bu hayvanlara ise örnek olarak hayvanat bahçelerindeki, akvaryumlardaki, laboratuvarlardaki hayvanlar verilebilecektir. Bu noktada önemli olan şey ise bu hayvanların araç haline gelmesi için uygulanan başka bir sosyal inşa yöntemidir. Bu hayvanlar bilimsel veri, yiyecek, eğlence sağlayan nesne olarak dönüştürülmek için deantropomorfizme uğratılır ve bu sayede kullanımları kolaylaştırılır.³²⁴ Kentsel alandaki “kötü” hayvanlar ise haşereler ve şeytanlaştırılmış hayvanlardır. Bu hayvanlar pisliğin³²⁵ sembolü olarak tiksinti yaratan tuhafıklar, korku uyandıran istenmeyen misafirler, tehlikeli saldırganlar olarak görülür. Kötü hayvanların ilk sınıfı olan haşereler nadiren insanları tehdit ederler ancak genellikle iğrenme duyguları ve bazı durumlarda korku duyguları

Editör Tim Ingold, London: Routledge, 1994, 14-15.

³²¹ Bu noktada avcılar temel motivasyonlarının hayvan sevgisi, doğa tutkusu, hayvan yaşam alanlarını koruma ihtiyacı olduğunu iddia ederler. Argümanları; belirli çevrelerin avlanmadan belirli türden diğer hayvanların sayısını destekleyemeyeceği ve sonucunda hayvanların açlıktan ve hastalıktan öleceğidir. Yani bu avcı iddialarına avlanma doğadaki “iyi” hayvanları korumak için “kötü” hayvanların sayısını azaltma amacıyla yapılmaktadır. (Mark Rowlands, *Animals Like Us*, London: Verso, 2002, 164-166.)

³²² Peggs, *Animals and Sociology*, 87.

³²³ Arluke, Sanders, *Regarding Animals*, 171-172; Peggs, *Animals and Sociology*, 76.

³²⁴ Arluke, Sanders, *Regarding Animals*, 173.

³²⁵ Mary Douglas’a göre pislik veya kirin ontolojik bir varlığı bulunmaktadır. Bunun sadece bir fikir olduğunu öne sürmüştür. Çünkü kir veya pislik etiketini genellikle yalnızca yerinde olması gerekirken olmayan bir madde için kullanırız. Bu kullanım da bizi sosyozoolojik ölçekte haşerelere götürür. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Harmondsworth: Penguin, 1970.)

uyandırırılar.³²⁶ İnsanlar tarafından belirlenen sınırları aşmışlardır ve ayrımcılık, kaçınma ve yıkım gibi tepkileri hak etmişlerdir.³²⁷ Bu hayvanlara örnek olarak böcekler, fareler³²⁸, yılanlar, güvercinler³²⁹ verilebilecektir. Şeytanlaştırılmış hayvanlar ise sosyozoolojik ölçeğin en aşağı hiyerarşi seviyesinde yer alır, haşerelerden farklı olarak insanı öldürebilecek kadar tehlikelidirler.³³⁰ Bu hayvanların en önemli örneği iyi hayvan olarak kabul edilen türdeki petlerin veya iyi hayvan olarak kabul edilen deney köpeklerinin aksine pitbull cinsi köpeklerdir ve bu hayvanlara karşı verilecek tepki onlar insanlara zarar vermeden bir an önce öldürülerek yok etmektir.³³¹ Burada da aynı tür olan köpeklerin cinslerinden dolayı farklı sosyal inşalarla ve farklı davranış ve hayatlarla karşılaşması karşımıza bir kere daha çıkmış olmaktadır.

³²⁶ Peggs, *Animals and Sociology*, 82.

³²⁷ Arluke, Sanders, *Regarding Animals*, 178.

³²⁸ Farelerle ilgili burada iyi ve kötü hayvan olma inşası belirgindir. Laboratuvar fareleri ve sokaklarda yaşayan fareler hemen hemen aynı durumda olmalarına ve aynı özellikleri taşımalarına rağmen; laboratuvar fareleri insanlara faydalı bir araç oldukları için iyi olarak sınıflandırılırken özgürce gezen herhangi bir fare kötü olarak sınıflandırılmaktadır. Bu hayvanlar aynı olmalarına rağmen refah seviyeleri, uygun görülen davranışlar farklılık göstermekte ve mekanın sosyal inşadaki önemini bize göstermektedir. (Harold Herzog, "Moral Status of Mice", *American Psychologist*, 43/6 (1988), 473-474.)

³²⁹ Güvercinler ise daha çok zamanla iyi hayvan sınıfından kötü hayvan sınıfına geçmişlerdir denebilir. Güvercinler eskiden barışın sembolü ve temizlik olarak inşa edilen bir anlama sahipken fazla çoğalmaları ve insan yaşam alanlarını gereğinden fazla işgal etmeleri sonucu hastalık ve kirlilik getiren kötü hayvanlar olarak inşa edilmişler ve hatta kanatlı fareler olarak adlandırılarak bu durum daha da temellendirilmiş hale getirilmiştir. Sonucunda onlar için uygun görülen davranış şekli haşereler için uygun görülenle aynı seviyeye gelmiştir. (Colin Jerolmack, "How Pigeons Became Rats: The Cultural-Spatial Logic of Problem Animals", *Social Problems*, 55/1 (2008), 72 vd.)

³³⁰ Peggs, *Animals and Sociology*, 83.

³³¹ Arluke, Sanders, *Regarding Animals*, 181-183.

1.4. Hayvan Haklarının Psikolojik Boyutu

1.4.1. Hayvan Hakları Karşıtlığı Psikolojisi

Hayvan haklarının psikolojik boyutunu incelerken başlangıç noktasının hayvan hakları karşıtlığı olmasının doğru olacağı kanaatindeyiz. Zira insan varoluşundan beri hayvanlara haklar tanınmamış ve hatta hayvan hakları kavramı düşünülemez, mantıksız, gereksiz olarak tasvir edilmiştir. Bu noktada hayvan hakları karşıtlığının iki temeli olduğunu düşünmekteyiz. Bu iki temel ise öncelikle insanın kendini üstün görme, antroposentri psikolojisi. İkincisi ise hayvanlara hak tanımanın hayvanları kullanmaya engel olacağı düşüncesi ve bunun psikolojik yansımasıdır.

1.4.1.1. İnsan Üstünlüğü Psikolojisi

İnsan üstünlüğü psikolojisi veya antroposentrik türcülük psikolojisi hayvan haklarına karşı çıkmak için ciddi bir motivasyon sağlamaktadır. Kavramın felsefi argümantasyonu hayvan haklarının felsefi inceleme-sinde yapılmıştır. Burada açıklanacak olan ise insanın kendisini üstün görmesinin altında yatan psikolojik temellerin neler olduğudur.

Öncelikle insanların kendilerini hayvanlardan üstün görmesi ve buna bağlı hak tanımamak istemesi hayvanlarla olan evrimsel geçmişinden kaynaklanıyor olabilir. Bu teoriye göre insanların hayvanlara karşı olumsuz tutum geliştirme sebepleri tarihlerinden gelen av-avcı ilişkisi ve hayvanları hastalık vektörü olarak görmeleridir.³³² Bahsedilen iki ilişki de tehdit tespit sistemimiz ve davranışsal bağışıklık sistemimizin uyarılmasına yol açmıştır ve sonucunda hayvanları bir tehdit ve aşağı sınıf olarak algılamamıza neden olmuştur.³³³ Ancak bir noktada biyolojik denebilecek bu sonucun psikolojik temellendirmesini de kendi içimizde yapmamız gerekmektedir. Bu temellendirme için ise insandışılaştırma

³³² T. J. Kasperbauer, *Subhuman: The Moral Psychology of Human Attitudes to Animals*, New York: Oxford University Press, 2018, 13.

³³³ Kasperbauer, *Subhuman*, 21-29.

(*dehumanization*)³³⁴ ve insanlıktan uzaklaştırma (*infrahumanization*)³³⁵ nosyonlarını kullandığımızı söylemek mümkündür. Bu iki nosyon ile hayvanları düşük statülü bir dış gruba ait³³⁶ görmenin psikolojik temeli sağlanmış olur.

Alt statülü gruba ait görmenin yukarıda bahsedilen hayvanların fiziksel tehdit olarak algılanmasının yanında bir de hayvanların psikolojik bir tehdit olarak algılanması ile açıklanabilecek bir temeli bulunmaktadır. Bu noktada incelenen kuram “Terör Yönetimi Kuramı” (*Terror Management Theory, TMT*) olarak isimlendirilmiş ve bu kuramın tanınmasını Ernest Becker sağlamıştır.³³⁷ Terör Yönetimi Kuramının merkezinde, insanların kendi ölümlülüklerinin hatırlatılmasına karşı duygusal olarak isteksiz olması ve hatta kendi ölümlerini hatırlamaktan kaynaklı korku yaşaması vardır.³³⁸ Bu psikolojik tehdit ölümlülük belirginliği (*mortality salience*) olarak bilinir.³³⁹ Bu kurama göre hayvanlar bize kendi ölümlülü-

³³⁴ İnsandışlaştırma, en iyi şekilde kişinin insana ait olmayan nitelikler olarak kabul ettiği şeyleri bir varlığa atfetmesidir. Tipik olarak iki insan dışı şey kullanılarak yapılır: makine ve hayvan. Buradaki hayvan boyutu, insanların hayvanlara yönelik tutumlarının psikolojisini anlamak için kullanılmaktadır. (Kasperbauer, *Subhuman*, 39-40)

³³⁵ İnsanlıktan uzaklaştırmada ise diğerlerine hala çeşitli temel insan nitelikleri atfedilir ama karşılaştırma yoluyla diğer bazı gruplardan daha aşağı olarak muamele edilir. Burada insandışlaştırma gibi tamamen olumsuzlama yokken üstün olanı belirleme ihtiyacı öne çıkmaktadır. (Kasperbauer, *Subhuman*, 40-41)

³³⁶ Bir varlığı dış gruba ait görmenin psikolojik temeli ise özellikle hayvanlar için temelde dış fiziksel özellikleri ve davranışlarıdır. Hayvanlar açıkça fiziksel olarak insanlardan farklıdır (dört ayak üzerinde yürümek, daha büyük veya küçük olmak, tüylerle kaplı olmak vb.) ve davranışsal olarak da (insanlar tarafından dikte edilen kurallara uymama, farklı tepkiler vb.) insanlardan farklıdır. Bunun haricinde sıcaklık ve yeterlilik değerlendirmesi de hayvanları dış grup olarak algılamamıza neden olabilmektedir. (Örneğin köpek, kedi, at gibi hayvanları hem sıcak hem yeterli görürken balık, sürüngen gibi sınıfları hem soğuk hem yetersiz görürüz veya tavşan gibi hayvanları sıcak ve yetersiz ve aslan gibi hayvanları soğuk ama yetersiz görürüz.) (Kasperbauer, *Subhuman*, 42; S. T., Fiske vd., “A Model of (Often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow from Perceived Status and Competition”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 82/6 (2002), 878 vd.)

³³⁷ Mark Hawthorne, *Vegan Etik: Herkes için Şefkatli Bir Yaşama Kucak Açmak*, Çeviren Feyyaz Şahin, İstanbul: Pales Yayınları, 2019, 152.

³³⁸ Kasperbauer, *Subhuman*, 49.

³³⁹ Kasperbauer, *Subhuman*, 49.

ğümüzü hatırlatmaktadır³⁴⁰ ve bizim için bu sebeple psikolojik bir tehdit oluşturmaktadırlar. Bu psikolojik tehditten kurtulmak için bulduğumuz psikolojik kaçış yolu ise onların insanlardan nitel olarak farklı ve aşağı olduklarını düşünerek ölümlülük düşüncesini bastırmak olmuştur.³⁴¹ Ayrıca ölümlülük duygusunu bastırmak için hayvanları aşağı sınıf olarak görmek kişinin hayatına anlam katmasına ve benlik saygısını da arttırmasına neden olduğu için ölümlülük fikrinden en üst düzeyde etkilenen düşük benlik saygısı olanlar için de bir tampon görevi görmektedir.³⁴² Tecrübe de edebildiğimiz gibi ölüm korkusunun yarattığı psikolojik tehdit anlık veya kaçınılabilecek bir olgu değildir zira hayatın her alanında ölüm devam etmekte ve karşımıza çıkmaktadır. Ancak yine de bu psikolojik tehdit insanlar için doğrudan bir tehlike yaratmamaktadır. Bu neden terör yönetimi kuramı ölümle ilgili düşünceleri ortadan kaldırmaktan çok bu düşünceleri zayıflatıcı veya bastırıcı işlev görür.³⁴³ Bu zayıflatıcı ve bastırıcı görüşler ise açıklandığı üzere hayvanları alt statülü dış bir grup olarak görmek ve kendimizi onlardan farklı ve üst bir aşamada kabul etmektir.

Hayvanları alt statülü ayrı bir grup olarak görerek onlara hak tanımayanın beraberinde getirdiği olgular bulunmaktadır. Özellikle bunun klinik ve türcü narsisizmi beraberinde getiriyor olduğunu belirtmek önemlidir. Klinik narsisizmde kişi bir başkasının ayrı bütünlüğünü algılamaz, saygı duymaz ve birey gerçekte yüzleşmek yerine kaçmayı ve gerçeği çarpıtmayı tercih eder.³⁴⁴ Türcü narsisizmde ise kişi üyesi olduğu türü

³⁴⁰ Hayvanların kendi ölümlülüğümüzü hatırlatmasının iki ana nedeni olduğu öne sürülmüştür. Bunlardan ilki fiziksel sağlığımıza yönelik tehditlerinden yani örneğin çürüyen bedenlerini görmemiz ve hastalık kapıp ölebileceğimiz anlamına gelmesidir. İkinci olarak ise hayvanların doğal düzende insanın teklifiğini ve üstünlüğünü tehdit ederek ölümlülüklerini hatırlatmasıdır. Dolayısıyla hayvanlar hem sırf varlıklarıyla hem de insanlarla karşılaştırma sonucunda ölümlülük belirginliğine neden olmaktadır. (Kasperbauer, *Subhuman*, 49.)

³⁴¹ Hawthorne, *Vegan Etik*, 152; Kasperbauer, *Subhuman*, 50.

³⁴² Kasperbauer, *Subhuman*, 52; Ayrıntılı bilgi için bkz. R.M. Beatson, M.J., Halloran, "Humans Rule! The Effects of Creatureliness Reminders, Mortality Salience and Self-esteem on Attitudes Towards Animals", *British Journal of Social Psychology*, 46/3 (2007), 619-632.

³⁴³ Kasperbauer, *Subhuman*, 60.

³⁴⁴ Steven J. Bartlett, "Roots of Human Resistance to Animal Rights: Psychological and

yüce olarak görmektedir çünkü o türün üyesi olduğu için kendisi de yüce olmaktadır, türüne hayranlık ve bağımlılık duyarak bunu kendisine de yansıtmış olmaktadır ve türü kendisini yüceliğe taşıyan bir vasıta konumundadır.³⁴⁵ Görüldüğü üzere iki tür narsisizm birbiriyle ve hayvanlarla son derece ilişkilidir. Narsist kişi kendi türünü en yüksek olarak görecektir, sahiplenecek ve diğer tür hayvanların ayrı ve bireysel bütünlüğünü reddedecek, kendisiyle olan benzerliklerini görmezden gelip inkâr edecektir. Bu noktada benzer şekilde bir diğer olgunun genelleştirilmiş önyargı³⁴⁶ olduğunu söylemek de mümkündür. Tüm bunların sonucunda ise kişi sadece kendi türü için merhametli olur, diğer türlerin acı çekmesine, haklarının ihlaline bilinçli bir şekilde kör olarak davranır.³⁴⁷ Burada türcü narsisizmin kendini en açık şekilde empati eksikliği şeklinde gösterdiğini söylemek doğru olacaktır.³⁴⁸

Hayvanları alt statülü ayrı bir grup olarak görmenin ve onlara hak tanımaya karşı olmanın beraberinde getirdiği diğer bir olgu ise “Sosyal Hakimiyet Yönelimi” (*Social Dominance Orientation*)dir. İlgili teoriye göre, sosyal baskınlar yani sosyal hakimiyet yönelimi yüksek olanlar, hiyerarşik sosyal yapıları korumak ve yüksek statülü ve avantajlı grupların baskın konumunu daha da geliştirmek isterler.³⁴⁹ Bunun sonucu olarak sosyal hakimiyet yönelimi yüksek olanlar “üstün gruplar alt gruplara hükmetmeli.” veya “bazı insan grupları diğerlerinden daha değerlidir.” gibi

Conceptual Blocks”, *Animal Law Review*, 8 (2002), 163-164.

³⁴⁵ Nerse, *Hayvan Hakları*, 91.

³⁴⁶ Genelleştirilmiş önyargı, bir dizi farklı dış gruba karşı olumsuz tutumlara sahip olma yönündeki genel eğilimdir. Son çalışmalar bu olgunun özellikle ve belki de yalnızca, tüm dış gruplardan ziyade, marjinalleştirilmiş veya düşük statülü gruplara yönelik önyargı için geçerli olduğunu göstermektedir. (Kristof Dhont vd., “The Psychology of Speciesism”, İçinde *Why We Love and Exploit Animals: Bridging Insight from Academia and Advocacy*, Editör Kristof Dhont, Gordon Hodson, New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2020, 30-31.

³⁴⁷ Bartlett, “Roots of Human Resistance to Animal Rights”, 164-165.

³⁴⁸ Bartlett, “Roots of Human Resistance to Animal Rights”, 165; Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Lucius, Caviola, J. A. C. Everett, N. S. Faber, “The Moral Standing of Animals: Towards a Psychology of Speciesism”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 116 (2019), 1011-1029.

³⁴⁹ Dhont, “The Psychology of Speciesism”, 35-36.

ifadelere daha yüksek oranda katılmaktadırlar.³⁵⁰ Daha önce açıklandığı üzere toplumda alt statülü grup olarak görülen temel varlıklar hayvanlardır. Buna paralel olarak sosyal hakimiyet yönelimi yüksek olan insanların etnik, cinsiyet temelli vb. insanlar arası farkları desteklemenin yanı sıra; insan üstünlüğünü, antroposentrizmi destekleme olasılığının ve insanlarla hayvanlar arasında büyük farklar görme olasılığının daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur.³⁵¹ Karşılıklı olarak insan üstünlüğünü savunan, hayvanlar üzerinde insan egemenliğine yüksek arzu duyan kişilerin sosyal hakimiyet yöneliminden yüksek puan almasına bağlı olarak cinsel şiddeti küçümsemek veya haklı göstermek, etnik grupların özerkliğini kısıtlamak gibi zararlı davranışlarda bulunan görüşleri destekleme olasılığının daha yüksek olduğu bulunmuştur.³⁵²

1.4.1.2. Hayvan Kullanımı Psikolojisi

Hayvanlar insanların günlük hayatında pek çok alanda gerek vücut parçaları gerek ürettikleri salgılar gerek bir deney veya eğlence adına araç olacak şekilde kullanılmaktadırlar. Bu kullanımların genel olarak bir önceki başlıkta bahsedilen insan üstünlüğü ve antroposentrik türçülük psikolojisi ile ve dolaylı olarak ise sosyal baskınlık yönelimi teorisi ile bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre insanlar kendilerini diğer hayvanlardan üstün görür ki bu durum bahsedildiği üzere sosyal hakimiyet yönelimi yüksek olan insanlar için daha yüksek oranda doğrudur ve onları kullanmak, sömürmek için hakları olduğuna inanırlar.³⁵³ Çalışmamız kapsamında hayvan kullanımı psikolojisini incelemek ise

³⁵⁰ Kasperbauer, *Subhuman*, 155.

³⁵¹ Lucius Caviola, Valerio Capraro, "Linking but Devaluing Animals: Emotional and Liberative Paths to Speciesism", *Social Psychological and Personality Science*, 11/8 (2020), 1080; Kristof Dhont, Gordon Hudson, Ana C. Leite, "Common Ideological Roots of Speciesism and Generalized Ethnic Prejudice: The Social Dominance Human-Animal Relations Model (SD-HARM)", *European Journal of Personality*, 30/6 (2016), 509 vd.

³⁵² Dhont vd., "The Psychology of Speciesism", 40.

³⁵³ Kristof Dhont, Joachim Stoeber, "The Vegan Resistance", *The Psychologist*, 34 (2021), 26; Kasperbauer, *Subhuman*, 155; Steve Loughnan, Thomas Davies, "The Meat Paradox", içinde *Why We Love and Exploit Animals: Bridging Insight from Academia and Advocacy*, Editör Kristof Dhont, Gordon Hodson, New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2020, 175-176.

hayvan kullanımının özünde doğrudan hayvan hakları ile ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Hayvan kullanımına katılan ve bunu destekleyen kişiler hayvanlara haklar tanınması sonucunda kullanımlarının kısıtlanacağını ve hatta engelleneceğini bilerek bu nosyona karşı çıkmaktadırlar ve psikolojilerini anlamak bu noktada önem kazanmaktadır.

Hayvan kullanımı kavramı esasen hayvanların her türlü alanda kullanımına genişletilebilecektir. Buna hayvansal ürün tüketimi (et, süt, yumurta, bal vb.), eğlence amaçları ile sirk vb. yerlerde kullanım, avcılık için kullanım, deney hayvanı olarak kullanım gibi tüm alanlar dahildir. Ancak çalışmamızın kapsamı gereği tüm bu kullanımlara temel sağlayacak, en yaygın olarak başvurulmuş ve belki de en çok savunulan kullanım olan et tüketimi psikolojisi detaylandırılarak açıklanacaktır.

Yaşadığımız dünya ve doğamız gereği küçük yaşlardan itibaren hayvanlarla zaman geçirir ve onlara ilgi duyarız. Esasen günlük hayat akışımızda hayvanları yemenin ahlakiliğini veya hangi hayvanları yiyip hangilerini yememenin ahlaki olduğunu en azından çoğumuz bilinçli bir şekilde düşünmüyoruz.³⁵⁴ Genellikle et yememiz bilinçsiz davranış³⁵⁵ örneğidir. Et yeme davranışımızı bilinçsiz hale getiren durumun ise içinde doğduğumuz ve büyüdüğümüz toplumun psikolojisi ve kültürü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Burada toplum genellikle yemek yemeye başladığımızdan beri et yememizi söylemiştir ve biz de bu psikolojiye uyum sağlayarak bu durumu içselleştirmiş ve bilinçsiz bir davranış haline getirmiştir.³⁵⁶

³⁵⁴ Jared Piazza, "Why People Love Animals Yet Continue to Eat Them?", İçinde *Why We Love and Exploit Animals: Bridging Insight from Academia and Advocacy*, Editör Kristof Dhont, Gordon Hodson, New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2020, 124; Tobias Leenaert, *Vegan Bir Dünya*, Çeviren İpek Kökeş, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2019, 34.

³⁵⁵ Bilinçsizlik, davranışı otomatikleştirmedir. Bu durumda kişinin ne yaptığı hakkında düşünmesi gerekmez. Kişi, yalnızca geçmişte başarılı bir şekilde kullanılmış olan önceden belirlenmiş senaryoları, rutinleri veya prosedürleri yürürlüğe koyar. Yemek konusunda özelleştirildiğinde ise kişinin her zaman yediği veya zaten rahat olduğu yiyecekleri düşünncesizce yemesi anlamına gelir. Bu noktada kişi yediği şeyin etik olup olmadığını sorgulamak durumunda kalmaz. (Piazza, "Why People Love Animals Yet", 124-125)

³⁵⁶ Iveta Šedová, Tereza Vandrovcová, "The Psychology of Meat Consumption", İçinde *Handbook of Research on Social Marketing and Its Influence on Animal Origin Food Product*

Et yemeyi bu kadar kolay bilinçsiz davranış haline getirmiş olmamızın sebeplerinden biri Carol Adams tarafından kavramsallaştırılan “kayıp gönderge” teorisidir. Hayvanlar kesim yoluyla kayıp göndergeler haline getirilirler.³⁵⁷ Buradaki önemli nokta et üretiminin görünmezliği ve yenilen eti kaynağı olan hayvandan ayrı bir varlıkmış gibi düşünmek ve kabul ettirmektir.³⁵⁸ Bu konuda yapılan çalışmalarda da psikologlar et/hayvan bağının azalmasının veya artmasının, yani insanların eti önceden bir hayvan olarak görmesinin veya bağımsız düşünmesinin, insanların hayvan yeme isteğini ters şekilde etkilediğini ortaya koymuştur.³⁵⁹ Bu noktada et/hayvan bağı ne kadar kuvvetlenirse yani kayıp gönderge etkisini ne kadar kaybederse kişilerin et yeme isteği o kadar azalmıştır.

Et yemeyi bilinçsiz davranış haline getirmemizi kolaylaştıran bir diğer sebebin ise sosyal uyum çabası ve kimlik güdüsü olduğunu söylemek mümkündür. Et yeme alışkanlığı kültürel geleneklerimize yerleştiği, bir nevi norm haline geldiği için topluma uyum sağlamak amacıyla et yeme üzerinde düşünmekten kaçınmak mümkündür.³⁶⁰ Kimlik konusunda ise öncelikle et yemenin erkeksi olması ve erkek kimliğiyle daha kuvvetli bağlantı kurma ihtiyacı ve sonrasında kültürel kimlik sahip olma yani bir anlamda içinde bulunduğu toplumla bütünleşme ihtiyacı et yeme üzerinde etkilidir.³⁶¹

Tüm sayılan sebepler et yeme üzerinde düşünmemizi engeller. Ancak gerçekten et yemenin veya hayvan kullanımının ahlakılığı konusunda düşünmeye başladığımızda “Bilişsel Uyumsuzluk Teorisi” (*Cognitive Dis-*

Consumption, Editör Diana Bogueva, Dora Marinova, Talia Raphaely, Hershey: IGI Global, 2018, 3.

³⁵⁷ Carol J. Adams, *Etin Cinsel Politikası: Feminist-Vejetaryen Eleştirel Kuram*, Çeviren Güray Tezcan, Mehmet Emin Boyacıoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 5. Basım, 2020, 100.

³⁵⁸ Loughnan, Davies, “The Meat Paradox”, 178.

³⁵⁹ Bkz. Jones R. Knust, Sigrid M. Hohle, “Meat Eaters by Dissociation: How We Present, Prepare and Talk About Meat Increases Willingness to Eat Meat by Reducing Empathy and Disgust”, *Appetite*, 105 (2016), 758-774; Jones R. Knust, Christian A. P. Haugestad, “The Effects of Dissociation on Willingness to Eat Meat are Moderated by Exposure to Unprocessed Meat: A Cross-cultural Demonstration”, *Appetite*, 120 (2018), 356-366.

³⁶⁰ Dhont, Satoeber, “The Vegan Resistance”, 26; Leenaert, *Vegan Bir Dünya*, 32-33.

³⁶¹ Loughnani Davies, “The Meat Paradox”, 175; Leenaert, *Vegan Bir Dünya*, 38.

sonance Theory)³⁶² devreye girer. Çünkü bu noktada kişi kendi lezzet vb. duygularıyla başka bir canlının hayatını ve acısını kıyaslayarak ve esasen hayvanları hem önemseyip hem acılarına neden olduğu farkındalığı sonucunda düşüncesi ve davranışı arasında bir bilişsel uyumsuzluk yaşar.³⁶³ Yaşanan bu bilişsel uyumsuzluğu ise azaltmaya veya tamamen ortadan kaldırmaya çalışacaktır. Burada davranışını savunma ihtiyacı da duyacaktır. Bu noktada Rothgerber et tüketimi konusuna bu teoriyi uygulayarak azaltma veya ortadan kaldırma için sekiz mekanizma tanımlamıştır:

- 1- Kaçınma: Fabrika çiftliklerinin, mezbahaların fiziksel görünmezliği veya hayvanların buralarda yaşadığı acıları düşünmemek.³⁶⁴
- 2- Dissosiyasyon: Örtmeceli etiketleme kullanma.
- 3- Algılanan davranış değişikliği: “Çok sık et yemiyorum.”
- 4- Hayvan acısının inkarı: “Hayvanlar acıyı hiç/insanların yaşadığı gibi hissetmez.”
- 5- Hayvan zihninin inkarı: “Hayvan hiç/sınırlı zihinsel kapasiteye sahiptir.”³⁶⁵

³⁶² İki çelişkili inanca veya değere sahip olan veya karşıt davranışlar sergileyen bir bireyin yaşadığı zihinsel stres veya rahatsızlığı anlatan teoridir. (Šedová, Vandrovcová, “The Psychology of Meat Consumption”, 4; Hawthorne, *Vegan Etik*, 18)

³⁶³ Leenaert, *Vegan Bir Dünya*, 80.

³⁶⁴ Psikolojide eski bir fikir olarak izolasyonun önyargı ve kötü muameleyi beslediği kabul edilmiştir. Buna göre hayvanlarla olan bağların kopartılması, mezbahalarda vb. hayvanların insanlardan izole edilmesinin bu kapsamda değerlendirilebileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bilişsel uyumsuzluğu azaltmak için izolasyonun artırılması da bu fikri desteklemektedir. (Loughnan, Davies, “The Meat Paradox”, 178.)

³⁶⁵ İnsanlar etini yedikleri veya kullandıkları hayvanları bilinçli görmekten kaçınma eğilimindedirler. Çünkü insanlar “akılsız” gördükleri hayvanları yemek konusunda daha rahatlardır. Çeşitli deneylerle de kanıtlandığı üzere hem eti beklediğimizde hem de gerçekten yediğimizde, o etin sahibi olan hayvanı akılsız ve dolayısıyla ahlaki kaygıya daha az layık görmemiz daha olasıdır. Örneğin; insanlar eti henüz tükettiklerinde inekleri daha az bilinçli ve daha az acı çekme yeteneğine sahip olarak görme eğilimindedirler. (Bkz. Steve Loughnan, Nick Haslam, Brock Bastian, “The Role of Meat Consumption in The Denial of Moral Status and Mind to Meat Animals”, *Appetite*, 55 (2010), 156-159.) Et tüketimini öngörmek dahi katılımcıların inekleri daha az bilinçli, daha çok akılsız görmelerine neden olmuştur. (Bkz. Brock Bastian vd., “Don’t Mind Meat? The Denial of Mind to Animals Used for Human Consumption”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38 (2012), 247-256.)

6- Et yanlısı gerekçeler: “Et yemeyi severim.” “Bazı hayvanlar yemek için yetiştirilir.”

7- Algılanan seçimin kötülenmesi: “Vegan olmak sağlıksızdır.”

8- Davranış değişikliği: Vegan olmak.³⁶⁶

Bahsedildiği gibi bilişsel uyumsuzluğu azaltmak veya ortadan kaldırmak için ortaya çıkan sekiz mekanizmanın yanı sıra buna paralel olarak Melenie Joy tarafından et yemenin rasyonelleştirilmesi³⁶⁷ için kullanılan 3 gerekçe de formülleştirilmiştir. Bu formülizaysona “3N’ler” (3Ns) denir ve gerekli (*necessary*), doğal (*natural*) ve normal (*normal*) olarak açıklanır.³⁶⁸ Buna göre et yemek normaldir çünkü geleneksel ve yaygın olarak uygulanmaktadır; et yemek gereklidir yani et yememek sağlığın, insan gelişiminin veya güvenliğin bozulmasına neden olur ve et yemek doğaldır yani et yeme davranışı bunu yöneten bir doğa yasası tarafından getirilmiştir.³⁶⁹ Ancak bu teori ortaya konulduktan sonra Piazza ve meslektaşları çeşitli çalışmalar yaparak 3N’ler’e bir gerekçe daha eklemişler ve teori “4N’ler” (4Ns) olarak genişletilmiştir. Bu şekilde mevcut durumdaki gibi kabul edilen 3N’lere yeni gelen gerekçe güzel, lezzetli olan ve et yemenin zevkli olduğu anlamına gelen iyi (*nice*) olmuştur.³⁷⁰ Bahsedilen gerekçelerin yaygınlık sıralamasının ise en yaygından başlayarak gerekli, iyi, doğal ve normal şeklinde olduğunu söylemek mümkündür.³⁷¹

Daha önce açıklandığı üzere çalışma kapsamı gereği en yaygın olan hayvan kullanımı yöntemi olan et yeme psikolojisi temel alınarak hayvan kullanma psikolojisi açıklanmaya çalışılmıştır. Elbette bu noktada açıklanan bu temeller hayvanların diğer kullanım alanlarındaki psikolojik et-

³⁶⁶ Hank Rothgerber, “Efforts to Overcome Vegetarian-Induced Dissonance among Meat Eaters”, *Appetite*, 79 (2014), 33-34.

³⁶⁷ Rasyonelleştirme, problemli veya çelişkili bir davranışın onu sergileyen kişi için daha az problemli hale geldiği davranış sonrası süreçtir. (Šedová, Vandrovcová, “The Psychology of Meat Consumption”, 4)

³⁶⁸ Melanie Joy, *Why We Love Dogs, Eat Pigs and Wear Cows?: An Introduction to Carnism*, Newburyport: Red Wheel/Weiser, 2020, 207.

³⁶⁹ Joy, *Why We Love Dogs*, 207-216.

³⁷⁰ Jared Piazza vd., “Rationalizing Meat Consumption. The 4Ns”, *Appetite*, 91 (2015), 116.

³⁷¹ Loughnan, Davies, “The Meat Paradox”, 175.

kenleri anlamak için yol gösterici durumdadır. Burada önemli olan nokta ise herhangi bir hayvanı gıda maddesi olarak görmenin kişinin diğer hayvanlara karşı bakış açısını da etkiliyor olduğu gerçeğidir.³⁷² Buna göre, et yemek veya herhangi bir hayvan kullanımı yönteminin hayvanlar için genel endişeyi azalttığını söylemek yanlış olmayacaktır. Özünde hayvan kullanımını yoluyla hayvan acısına neden olmanın daha büyük kayıtsızlığa yol açtığı için yeni acılara neden olduğu bir nevi kısır döngü yarattığı yorumunu yapmak da mümkündür.

Son olarak değinilmesi gereken nokta ise görüldüğü üzere insanlara yararlı olduğu, doğal olduğu vb. gibi psikolojik gerekçelerle hayvanlara yapılan öldürme, vücut bütünlüğüne zarar verme, manevi zarar vb. gad-darlıklar yasal ve normal kabul edilmektedir. Aynı durumlar evcil hayvanlara veya insanlara yapıldığında anormal olarak görülmektedir. Bu tür çelişik durumlar ve tutarsızlıklar tutumları oluşum sürecinden geçen kişiler için empati ve merhametin geliştirilmesine engel teşkil etmektedir.³⁷³ Dolayısıyla hayvan türüne, kullanılış şekli veya amacına vb. bağlı olarak hayvanlara yönelik bu çelişkili davranışlar saldırganlık ve şiddetin gelişimi için risk faktörü oluşturmaktadır.³⁷⁴ Hayvan kullanımı kısır döngüsü bu şekilde de kendini ayrıca göstermektedir yani hayvan kullanımı için meydana gelen şiddet yeni ve başka şiddetli durumlara yol açmaktadır.

1.4.2. Hayvan Zulmü Psikolojisi

Hayvan zulmünün psikolojisini incelemek hayvan hakları temellendirmesi ve incelemesi yapmak için elzem bir öneme sahiptir. Zira her ne kadar açıklanacağı gibi hayvan zulmü kavramı üzerinde net olarak anlaşılamamış olsa da bu kavram ve altında yatan psikoloji hayvan hakları ihlallerini, sebeplerini ve sonuçlarını anlamanın yanı sıra diğer suçlarla da bulunan ilişkisi nedeniyle topluma etkisini de anlamanın anahtarıdır.

³⁷² Kasperbauer, *Subhuman*, 78.

³⁷³ Eleonora Gullone, *Animal Cruelty, Antisocial Behaviour and Aggression*, New York: The Palgrave Macmillan, 2012, 125.

³⁷⁴ Gullone, *Animal Cruelty*, 125.

Hayvan zulmü psikolojisini açıklamadan önce “hayvan zulmü” kavramını açığa kavuşturmak gerekir. Literatürde her ne kadar ortak bir hayvan zulmü tanımı kabul edilmemiş olsa da genellikle atıf yapılan ve kullanılan tanım Ascione tarafından yapılan “hayvan zulmü, bir hayvan-da kasıtlı olarak gereksiz acıya, ıstıraba veya sıkıntıya ve/veya ölümüne neden olan sosyal olarak kabul edilemez davranıştır.”³⁷⁵ tanımıdır. Burada önemli olan noktanın “sosyal olarak kabul edilemez” olduğunu söylemek doğru olacaktır. Yapılan diğer tanımlamaların bazıları bu tanımı genişletse de Ascione tanımında yasal kabul edilen avcılık, balıkçılık vb. gibi faaliyetlerin hayvan zulmü kapsamına girmediği açıktır. Kanaatimizce genişletilmiş ve daha kapsayıcı bir tanımın bulunması bahsedilen hayvan zulümlerini de önleyebileceği için gerekmele beraber bunun pek çok literatür temellendirmesini ve incelemesini değiştireceğini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Tanıma ek olarak belirtmek gerekir ki “hayvan zulmü” Amerikan Psikiyatri Birliği tarafından bir davranış bozukluğu belirtisi olarak listelenmiştir. Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı III’de (DSM III) hayvan zulmü mülk şiddetiyle beraber tanımlanmışken³⁷⁶, sonraki Revize versiyonu olan DSM III-R’de ise hayvan zulmü açık bir şekilde davranış bozukluğu belirtisi olarak eklenmiştir.³⁷⁷ Bu noktada; bu anlayışın daha geniş olduğunu ve hayvan zulmü altında yatan motivasyonların mülk hasarı veya vandalizmden daha farklı olduğu, canlı bir varlığa uygulanan şiddetin motivasyonlarının temelinde değişik olgu-

³⁷⁵ Frank R. Ascione, “The Abuse of Animals and Human Interpersonal Violence: Making the Connection”, İçinde *Child Abuse, Domestic Violence and Animal Abuse: Linking the Circles of Compassion for Prevention and Intervention*, Editör Frank R. Ascione, Phil Arkow, Indiana, Pardue University Press, 1999, 51. Diğer tanımlara örnek olarak Brown’ın “Hissedebilen bir varlığa verilen gereksiz ıstırap.” (Les Brown, *Cruelty to Animals*, London: Palgrave Macmillan, 1988, 3.) ve Gullone’ın “Bir hayvana kasıtlı olarak zarar verme (yani acı, ıstırap, sıkıntı ve/veya ölüm) niyetiyle hayvanın bu zarardan kaçınmaya motive olduğu anlayışıyla bir birey tarafından tekrarlayıcı olarak gerçekleştirilen davranıştır.” (Gullone, *Animal Cruelty*, 12.) verilebilir

³⁷⁶ American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, DSM-III, Washington 1980, 47-48.

³⁷⁷ American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, DSM-III-R, Washington 1987, 55.

ların olduğu düşüncesinin kabullenildiği anlaşılabilecektir. Daha sonra yayınlanan DSM-IV el kitabında da hayvana zulüm aynı bakış açısıyla davranış bozukluğu belirtisi olarak yerini korumuştur.³⁷⁸

Hayvan zulmünün motivasyonları ise dokuz kategoriye Kellert ve Felthous tarafından ayrılmıştır. Bu motivasyonlar:

1. Bir hayvanı kontrol etme girişimi (ör. havlamasını durdurmak için)
2. Misilleme yapma (ör. eve kustuğu için kediyi duvara fırlatma)
3. Belirli bir türe veya ırka karşı öfkeyle hareket etmek (Belli bir hayvanın ahlaki değerlendirmeye layık olmadığı inancı eşlik eder.)
4. Bir hayvan aracılığıyla saldırganlığın ifadesi (ör. köpek, horoz dövüşleri)
5. Kişinin kendi saldırganlığını arttırma motivasyonu
6. İnsanları etkilemek/şok etmek (çok açık ve başkaları tarafından gözlemlenen zulüm)
7. Başka bir kişiye karşı misilleme yapmak veya intikam almak (ör. sevilmeyen bir komşunun evcil hayvanını sakatlamak)
8. Saldırganlığın bir insandan bir hayvana kaydırılması (ör. daha güçlü konumdaki kişiye tepki verilemediği için bir hayvana zulüm uygulamak)
9. Spesifik olmayan sadizm (acı çektirmekten zevk almak, zayıflık ve kırılabilirlik duygularını telafi etmek)³⁷⁹

Bu listelemeyeyle ilgili olarak Hensley ve Tallicet ise katı bir ayrımın yapılmaması gerektiğini, aynı hayvan zulmü eyleminin birden fazla motivasyona sahip olabileceğini iddia etmiştir.³⁸⁰

³⁷⁸ American Psychiatric Association, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM-IV, Washington 2013, 466-467.

³⁷⁹ Stephen R. Kellert, Alan R. Felthous, "Childhood Cruelty toward Animals among Criminals and Noncriminals", *Human Relations*, 38/12 (1985), 1121-1125.

³⁸⁰ Christopher Hensley, Suzanne E. Tallichet, "Animal Cruelty Motivations: Assessing Demographic and Situational Influences", *Journal of Interpersonal Violence*, 20/11 (2005), 1432 vd.

Motivasyonların saldırganlık ve şiddet ile bağlantısı ise psikolojik olarak önem arz eden bir diğer konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce üzerinde durulduğu üzere hayvan zulmü bir davranış bozukluğu belirtisi olarak sayılmaktadır ve davranış bozukluğuna sahip kişilerin saldırganlık³⁸¹ ve şiddet³⁸² davranışı geliştirme ihtimalinin daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Öncelikle saldırganlık davranışını duygusal ve araçsal³⁸³, proaktif ve reaktif³⁸⁴, dürtüsel ve önceden tasarlanmış³⁸⁵ olarak boyutlara ayırmak mümkündür. Bu boyutlar çeşitli noktalarda birbiriyle kesişebilir ve daha önce bahsedilen Kellert ve Felthous'un dokuz motivasyonu ile uyumundan dolayı hayvan zulmüne uyarlanabilir. Örnek olarak, başkalarını etkilemek için bir hayvana yapılan saldırı motivasyonu araçsal saldırganlık biçimidir, özgül olmayan sadizm duygusal saldırganlıktır, bir köpek veya horozun dövüş hayvanı olarak kullanılması proaktif saldırganlıktır, kişinin kendisini tırnaklayan kediye gösterdiği saldırganlık reaktif saldırganlıktır.³⁸⁶

³⁸¹ Saldırganlık, başka bir kişiye veya kişilere zarar verme veya yaralama niyeti olan davranıştır. (Kenneth A. Dodge, John D. Coie, Donald Lynam, "Aggression and Antisocial Behavior in Youth", İçinde *Handbook of Child Psychology, Volume 3: Social, Emotional, and Personality Development*, Editör Nancy Eisenberg, William Damon, Richard M. Lerner, New Jersey: John Wiley & Sons, 2006, 722) Alternatif tanım; bir kişi (saldırgan) tarafından başka bir kişiye (kurban) zarar verme niyetiyle gerçekleştirilen davranıştır. (Craig A. Anderson, Brad J. Bushman, "Human Aggression", *Annual Review of Psychology*, 53/27 (2002), 28)

³⁸² Şiddet saldırganlık spektrumunun en üst noktasında yer alan cinayet, tecavüz ve ağırlaştırılmış saldırıyı içeren fiziksel saldırganlıktır. (Gullone, *Animal Cruelty*, 21; Anderson, Bushman, "Human Aggression", 29)

³⁸³ Kurbanı zarar vermek için yapılan saldırganlık duygusal saldırganlıkken, saldırganın zevk ve tatmini amacıyla yapılan ödülle motive edilmiş saldırganlık araçsal saldırganlıktır. (Gullone, *Animal Cruelty*, 21.)

³⁸⁴ Bir tür provokasyona tepki olarak oluşturulan saldırganlık reaktif saldırganlıktır. Buna karşılık proaktif saldırganlık ise öngörü ile karakterize, kontrollü ve önceden planlanmış saldırganlıktır. (Gullone, *Animal Cruelty*, 22.)

³⁸⁵ Dürtüsel saldırganlık, otomatik, dürtüsel olmayan veya düşüncesiz olarak kavramsallaştırılır ve sonuçları dikkate alınmadan gerçekleşir. Buna karşılık önceden tasarlanmış saldırganlık, kasıtlı, yavaş, daha az duygusal ve reaktif olmaktan çok proaktiftir. (Gullone, *Animal Cruelty*, 22.)

³⁸⁶ Gullone, *Animal Cruelty*, 21-22; Bill Henry, "A Social-Cognitive Model of Animal Cruelty", *Psychology, Crime and Law*, 24/5 (2017), 469.

Daha genel ve farklı bir bakış açısı ise Bandura ve “Sosyal Öğrenme Modeli” ile gelmiştir. Bu modele göre; modern toplumlarda sosyal öğrenme süreçleri ile saldırganlığın gerçekleştiği üç ana yol tanımlanmıştır; aile üyeleri tarafından modellenen ve güçlendirilen davranışlar; çeteler gibi alt kültürlerden kaynaklı davranışlar ve kitle iletişim araçları aracılığıyla gelen sembolik modellemedir.³⁸⁷ Bu model hayvan zulmüne de uyarlanabilecektir. Aile üyeleri tarafından modellenen davranışlara çocuğun aile içi şiddete maruz veya tanık olması, çocuğun hayvana zulme tanık olması³⁸⁸, ebeveynler tarafından verilen fiziksel cezalara maruz kalması, kaotik ev içi ortamının etkisi, soğuk ve katı ebeveyn ilişkileri gibi örnekler verilebilecektir.³⁸⁹ Bunlar çocukta hayvan zulmü davranışının gelişmesini bu faktörlere maruz kalmayan çocuklara göre önemli ölçüde arttırmıştır. Alt kültürlerle örnek olarak ise çocuğun belirli bir gruba kabul isteği, belirli bir gruba kendini ispatlama çabası gibi faktörler çocuğu hayvan zulmüne itebilecektir. Kitle iletişim araçları için gelen modelleme ise hayvana zulüm içeren televizyon, radyo, video oyunları vb.nin kavramları sürekli olarak işaretlemesi ve etkinleştirmesi ile zulmün erişilebilir ve normal olarak algılanmasına yol açma durumu bulunmaktadır.³⁹⁰ Bu örneklerin Kellert ve Felthous’un dokuz motivasyon listesiyle de örtüşebileceği görülmektedir.

Hayvan zulmünün psikolojik olarak incelenmesi gereken bir diğer boyutu ise insanlar arası saldırganlıkla olan ilişkisidir. Hayvanlara yönelik zulmün ve eziyetin insanlara şiddetin bir provası, alt derecesi olduğunu savunan tez “Şiddet Derecelendirme Hipotezi” (*The Violence Graduation Hypothesis*) dir. Bu tezle öne sürülen iddia çocuklukta izlenen hayvan zul-

³⁸⁷ Albert Bandura, “Social Learning Theory of Aggression”, *Journal of Communication*, (1978), 14 vd.; Gullone, *Animal Cruelty*, 41.

³⁸⁸ Bu noktada özellikle bir yabancınnın bir hayvanı istismar ettiğine tanık olmanın bir aile üyesi, ebeveyn veya yakın kişinin uyguladığı hayvan zulmüne tanık olmaktan daha düşük zulüm seviyelerine neden olduğu sonucuna varılmıştır. (Kelly L. Thompson, Eleonora Gullone, “An Investigation into the Association between the Witnessing of Animal Abuse and Adolescents’ Behavior toward Animals”, *Society and Animals*, 14/3 (2006), 236.)

³⁸⁹ Gullone, *Animal Cruelty*, 117; Henry, “A Social-Cognitive Model”, 471-472.

³⁹⁰ Gullone, *Animal Cruelty*, 60.

münün insanlara karşı şiddete yönelik gelişimsel olarak artacak bir adım olduğudur.³⁹¹ Yapılan pek çok araştırma ve analizler sonucunda ise bu hipotezle tutarlı olarak hayvan zulmü yapan kişilerin hayatlarının değişen dönemlerinde insanlar arası şiddet eylemlerinde bulunduğu ortaya konulmuştur.³⁹² Ayrıca hayvan zulmü uygulayıcılarının düşük uyumluluk, düşük vicdanlılık, yüksek nevroitiklik, antisosyal kişilik bozukluğuna yatkınlık, dürtüleri kontrol edememe gibi psikolojik karakteristik yapılarının neredeyse ortak olarak görülmesi de bu kişilerin insanlar arası şiddete de eğilimli olabileceği tezini³⁹³ doğrulamaktadır.³⁹⁴

³⁹¹ Gullone, *Animal Cruelty*, 91.

³⁹² Christopher Hensley, John A. Browne, Caleb E. Trentham, "Exploring the A Social and Emotional Context of Childhood Animal Cruelty and Its Potential Link to Adult Human Violence", *Psychology, Crime and Law*, 24/5 (2017), 493; Cherly E. Sanders, Bill C. Henry, "The Role of Beliefs about Aggression in Cyberbullying and Animal Abuse", *Psychology, Crime and Law*, 24/5 (2017), 558.

³⁹³ Bu tezle ilgili olarak FBI Araştırma Destek Birimi özel ajanı Alan Brantley'in 2007'de yaptığı sunumda açıkladığı üzere hayvanlara zulüm ve insanlara karşı saldırganlık ve şiddet arasındaki bağlantı 1970lerin sonlarında FBI tarafından da kabul edilmiş ve çalışmalara bu kabulde beraber yön verilmeye başlanmıştır. (Gullone, *Animal Cruelty*, 105-106.)

³⁹⁴ Charlotte Hannah Parfitt, Emma Alleyne, "Animal Abuse Proclivity: Behavioral, Personality and Regulatory Factors Associated with Varying Levels of Severity", *Psychology, Crime and Law*, 24/5 (2017), 540-541.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLETİN HAYVAN HAKLARI İLE İMTİHANI: HAYVAN HAKLARI KONUSUNDA DEVLETİN ROLÜ

2.1. Hayvan Hakları vs. Hayvan Refahı

2.1.1. Hayvan Hakları ve Hayvan Refahı Kavramları

Hayvan hakları konusunda devletin rolünü incelemek için yapılması ve anlaşılması önemli ve temel olan ayrım hayvan hakları ve hayvan refahının ne olduğudur. Öncelikle tarihsel açıdan incelendiğinde özellikle sanayileşmeyle beraber hayvanların yoğun olarak çiftçilikte kullanılmaları, deneylerde acı çekmeleri, eğlence uğruna sömürülmeleri gibi uygulamalar ekonomik kaygılar nedeniyle çok daha artmış ve görünür hale gelmiştir.³⁹⁵ Bu süreçte insanlar uygulamaların içerisinde bulunanlara, politika belirleyenlere belirli oranda tepki koymaya ve baskı yapmaya başlamıştır. İşte modern hayvan hakları ve hayvan refahı anlayışları ve hareketlerinin başlangıç noktasının da tam olarak bu zamanlar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle içerisinde yaşadığımız pratik hayat incelendiğinde hayvan refahı ve hayvan haklarının birbirinden ayrı olduğunu veya yaklaşımlardan birinin yok sayıldığını, destek görmediğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle her ne kadar çalışmanın esas konusu hayvan hakları hususu üzerinden şekillense de hayvan refahı incelemesinin göz ardı edilmesinin önemsiz olduğunu iddia edemeyiz. Çalışmamız kapsamında “hayvan hakları” kavramının temellendirilmesi ve açıklanması ilk bölümde detaylı olarak işlendiği için bu başlık altında “hayvan refahı” kavramı anlatılacak olup hayvan hakları

³⁹⁵ Bernard Rollin, “Animal Ethics and Law”, *Michigan Law Review First Impression*, 106 (2008), 144-145.

ve hayvan refahının karşılaştırılması temelinde hangisinin hayvanlar için daha önemli veya vazgeçilmez olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Öncelikle refah kelimesinin sözlük anlamına baktığımızda gönenç, bolluk, rahatlık ve varlık içinde iyi yaşama şeklinde bir tanımla karşılaşmaktayız.³⁹⁶ Bu tanıma göre hayvan refahı, hayvanların yaşam kaliteleriyle doğrudan ilgilidir. Yani diyebiliriz ki hayvan refahı her ne kadar farklı bilimsel, etik, politik boyutları olsa da genel olarak hayvanların rahatlık içinde, iyi bir yaşam sürme durumudur.³⁹⁷ Hayvan refahı kavramına sistematik olarak baktığımızda ise genel olarak üç farklı yaklaşım görmekteyiz. Bu yaklaşımlar dayanakları bakımından ve pratiğe yansımaları açısından her ne kadar farklı olsa da temelde hayvanların yaşamı boyunca açlık, susuzluk gibi kötü şartlardan kurtulması temelinde birleşmektedirler. Ancak modern anlamda taraftarlarınca istenen refah amacına ulaşmak için bu yaklaşımların tümünün dayanaklarının vurgulandığı ve sentezinin yapıldığı kapsayıcı bir yaklaşım oluşturulması kanaatimizce refah taraftarlarını daha tutarlı bir hale getirebilecektir.

Bahsedilen refah yaklaşımlarından ilki olan duygu yaklaşımına göre; hayvanların yaşam kalitesini yani refahını belirlemede duygu kavramı hayati bir öneme sahiptir.³⁹⁸ Bu yaklaşım için her ne kadar fiziksel durum da önemli olsa da görüldüğü üzere öncelik zihinsel duruma tanınmıştır.³⁹⁹ Yani diyebiliriz ki bir hayvan acı, ıstırap, korku gibi duygusal olumsuzluklardan mustarip değilse refah içindedir. Oysa bu yeterli olmayan ve çeşitli çelişkilere yol açabilecek bir yaklaşımdır. Örneğin kendisine günlük olarak ağrı vermese de uzun vadede bir hayvanın ciddi rahatsızlığına sebep olacak bir hastalığı sırf anlık yaşayacağı iğne acısı ve stresi sebebiyle tedavi etmemek bu anlayış için refah kavramı içerisinde kendine yer bulabilecektir. İkinci refah yaklaşımı ise işlevsel yaklaşımdır ve hayvan-

³⁹⁶ TDK Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 09.05.2023).

³⁹⁷ Vonne Lund, Grahame Coleman, Stefan Gunnarsson ve diğerleri, "Animal Welfare Science—Working at the Interface Between the Natural and Social Sciences", *Applied Animal Behaviour Science*, 97 (2006), 40-41.

³⁹⁸ David Fraser, "Animal Welfare", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 56.

³⁹⁹ Nibedita Priyadarshini Jena, "Animal Welfare and Animal Rights: an Examination of Some Ethical Problems", *Journal of Academic Ethics*, 15 (2017), 381.

ların biyolojik işlevlerini vurgular.⁴⁰⁰ Bu yaklaşımda beslenme, büyüme, üreme, hayvanın cinsine ait özellikleri gösterebilmesi gibi işlevler temel kabul edilmiştir.⁴⁰¹ Ayrıca refah zindelik ve stres gibi biyolojik terimlerle de ilişkilendirilmiştir.⁴⁰² Yani eğer zindelik azaldıysa ve bu durum hayvanın üreme, beslenme gibi biyolojik işlevlerini etkilemeye başladıysa hayvan kötü refah durumundadır. Bu yaklaşıma sahip bilim insanları duygu yaklaşımına duyguların öznel olması ve bilinemeyeceği sebebiyle karşı çıkmışlardır.⁴⁰³ Ancak sınırlı da olsa bu yaklaşım içerisinde biyolojik işlevlere psikolojik durumların da dahil olduğunu iddia ederek duygu yaklaşımına yaklaşan bilim insanları bulunmaktadır.⁴⁰⁴ Nihayetinde bu yaklaşıma göre bir ineğe yeterli beslenme, su gibi ihtiyaçlar sağlanıyorsa ve suni olarak üremesi sağlanabiliyorsa bu süreçte yaşadığı korku, stres gibi durumlara rağmen kötü refah koşullarında olmadığı söylenecektir. Son yaklaşım olan doğal yaşam yaklaşımına göre ise hayvanlar doğal yaşam koşullarına bırakılıp, doğal davranışlarını ortaya çıkarmaları sağlanırsa refah içindedirler.⁴⁰⁵ Temeli hayvanların evrim sürecinden geçerek bu çevreye adapte olduğu için yaşam kalitelerinin benzeri yerlerde de iyi olacağıdır.⁴⁰⁶ Ancak bu görüşün çıkmazı ise özellikle evcilleşmiş hayvanların artık doğal ortamlarından bile farklı bir ortamda yaşamaya adapte olmuş olmaları ve aslında bu sözde doğal ortamlarının onlar için iyi değil kötü refaha sebep olma olasılığının yüksek olduğudur. Burada da yine örneğin evcil bir kedinin sokağa bırakıldığında yaşam kalitesinin artmasının söz konusu olmayacağı örnek verilebilecektir.

Teorik olarak ortaya atılan bu hayvan refahı yaklaşımlarının pratik hayattaki karşılığı ise ilk olarak hayvanların çiftliklerde kullanılmasından rahatsızlık duyulması sonucu 1965'te İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Bram-

⁴⁰⁰ Fraser, "Animal Welfare", 56.

⁴⁰¹ Fraser, "Animal Welfare", 56.

⁴⁰² Jena, "Animal Welfare", 382.

⁴⁰³ D. Fraser, D.M. Weary, E.A. Pajor ve diğerleri, "A Scientific Conception of Animal Welfare that Reflects Ethical Concerns", *Animal Welfare*, 6 (1997), 192-194.

⁴⁰⁴ Mike R. Baxter, "Ethology in Environmental Design for Animal Production", *Applied Animal Ethology*, 9 (1983), 212-214.

⁴⁰⁵ Fraser, "Animal Welfare", 56.

⁴⁰⁶ Jena, "Animal Welfare", 384.

bell Raporu olarak bilinen raporda, çiftlik hayvanlarının nasıl beslenmesi gerektiği, barınak koşulları, kesim koşulları gibi düzenlemeler yapılmış ve hayvan refahı için önemli bir adım atılmıştır.⁴⁰⁷ Hayvan refahıyla ilgili başvurulmuş temel kavram bu belge itibarıyla özgürlük (*freedom*)⁴⁰⁸ olarak belirlenerek günümüze kadar süregelmiştir. Her ne kadar Raporda açık bir özgürlük tanımı yapılmıyor olsa da genel bir inceleme ile temelde beş özgürlük üzerinden düzenleme yapıldığını söylemek mümkündür:

1. Açlıktan ve susuzluktan özgürlük (Sağlığı, enerjiyi korumak amacıyla yeterli su ve yiyecek sağlayarak)
2. Rahatsızlıktan özgürlük (Uygun bir çevre sağlayarak)
3. Acıdan, yaralanmadan ve hastalıktan özgürlük (Önleme, çabuk teşhis ve tedavi sağlayarak)
4. Normal davranışı ifade etme özgürlüğü (Hayvanın türüne uygun elverişli alan, doğru imkanlar ve cinsi yakınlığı sağlayarak)
5. Korkudan ve sıkıntıdan özgürlük (Zihinsel ıstırapın elverişli koşullarla önlenmesini sağlayarak)⁴⁰⁹

Hayvan refahının sağlanması veya arttırılması amacıyla formüle edilen bahsi geçen beş özgürlüğün çekirdek ihtiyaçlara odaklandığını ve pragmatist bir zemin üzerine inşa edildiğini söylemek mümkündür. Örneğin hayvanların yaşama hakkıyla ilgili olarak belirtilmiş bir özgürlük bulunmamaktadır ki bu durum çiftlik hayvanları temel olarak hazırlandığı için ekonomik açıdan nedeni anlaşılabilen bir durumdur.⁴¹⁰ Ancak

⁴⁰⁷ Report of the Committee to Enquire into the Welfare of Animals kept under Intensive Livestock Husbandry Systems, <https://edepot.wur.nl/134379> (E.T.09.05.2023).

⁴⁰⁸ Özgürlük kelime anlamıyla eylemleri belirleme ve yanıt verme imkanı anlamına gelmektedir. Bir hayvanın refahı ise belirli durumlarda özgür olmasıyla yakından ilişki içindedir. Bir hayvana tanınacak belirli özgürlükler onun refahının pozitif yönde artmasıyla sonuçlanacaktır. Ayrıca bir hayvana özgürlük sağlama düşüncesi, bu özgürlükleri sağlayacak bireye de belirli bir ahlaki yükümlülük yüklemektedir. Sağlayıcının hayvana bu özgürlükler için belirli olanaklar ve kaynaklar sağlaması gerekir. (Donald M.Broom, "Animal Welfare-Freedom", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 60.

⁴⁰⁹ Report of the Committee to Enquire into the Welfare of Animals kept under Intensive Livestock Husbandry System

⁴¹⁰ Jena, "Animal Welfare", s. 385.

formüle edilen bu beş özgürlük tarihi olarak da önemli bir yer edinmiştir. Refah düzenlemeleri için diğer ülkelere örnek olması yanında Dünya Hayvanları Koruma Derneği (*World Society for the Protection of Animals*) tarafından yayınlanan bildirinin temeli olarak alınmış ve uluslararası alanda da bu sayede hayvan refahı konusunda etkili bir kaynak olmuştur.⁴¹¹

Yapılan hak ve refah incelemelerinden sonra ise hayvanlar için hak ve refah kavramlarının farkının, olumlu ve olumsuz yönlerinin aydınlatılması gerekmektedir. Öncelikle basit bir şekilde belirtmek için kullanılabilecek klasikleşmiş söylem olan *hayvan refahının geniş kafesler üzerine, hayvan haklarının ise boş kafesler üzerine temellendiğini* söylemek güzel bir başlangıç noktası olacaktır. Bu söylemden de açıkça görüleceği üzere iki yaklaşım arasındaki temel farklılık esasen hayvan kullanımına ilişkindir. Hayvan refahı yaklaşımı için hayvan kullanımı ve hayvanların araç veya mülk olarak görülmesi problemli bir durum değildir. İnsanlar hayvanları yiyecek, giyecek, eğlence, deney aracı veya herhangi bir şekilde kullanabileceklerdir. Ancak, bu kullanımları sırasında hayvanların çektikleri acıyı azaltmak, hayatlarını daha iyi sürdürmelerini sağlamak kaygısı güdülmektedir. Bu nedenle örneğin bir farenin bir deneyde kullanılması sorun değilken o deney aşamasından önce hayvanın sağlığı için yeterli besin sağlanmaması bir refah sorunudur. Bir diğer örnek olarak ise bir ineğin sürekli süt üretiminin sağlanması için sık sık suni yollarla gebe bırakılması sorun değilken bu sebeple oluşan mastit gibi hastalıkların tedavi edilmemesi bir refah sorunudur. Ek olarak bir tavuğun bir damak zevki için öldürülmesi sorun değilken öldürülürken çektiği acı seviyesinin azaltılmaması bir refah sorunudur. Görüldüğü üzere refah kavramının temeli esasında hayvanlar değil insanların hayat standartlarının iyileştirilmesidir. Zaten hayvan refahının ortaya çıkışında da kaygı her ne kadar hayvanlar olarak lanse edilse de hayvanlardan yararlanmanın sürdürülebilirliğinin sağlanması her zaman önde olan kaygı olarak kendini göstermiştir.⁴¹²

⁴¹¹ Adı geçen Dernek'in hayvan refahına ilişkin bildirisi çalışmamızın üçüncü bölümünde inceleneceği için bu başlık altında ayrıntılı yer verilmemiştir.

⁴¹² Gary L. Francione, Robert Garner, *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation*, New York: Columbia University Press, 2010, 26.

Ayrıca bir hayvan için başa çıkması gereken acı seviyesi veya katlanması gereken olumsuzluklar aşırı göreceli olarak uygulamaya yansımaktadır.⁴¹³ Örneğin bir çiftlik sahibi için bir inek hareketsizce duruyorsa bu onun halinden memnun olduğunu gösteriyor olabilirken aslında hayvan zihinsel ıstırap nedeniyle bu durumda bulunuyor olabilir. Fakat tam tersi olarak güncel durumda bir hayvanı rahatsız etmeyen ancak ileride rahatsızlık verecek bir hastalık için iğneyle yapılacak tedavinin hayvana ıstırap sağlaması durumundan dolayı refahını bozabileceği kaygısıyla geri durulması da refah açısından çelişkili bir durum yaratmaktadır. Nihayetinde Jena'ya göre, hiçbir refah savunucusu hayvanların en temel hakkı olan yaşam hakkını da tanımamaktadır.⁴¹⁴ Çünkü refah savunucularına göre, hayvanlar insanların yararı için öldürülmesi gerekirse öldürülmelidir. Önemli olan hayvan ölmeden önce ondan en fazla verimi alabilmek ve bunun için de onun fiziksel, zihinsel olarak iyi durumda olmasını sağlamaktır. Aşırı korkmuş bir hayvanın hormon dengesi bozulacağı için deney beklenen sonucu vermeyebilecektir veya mastit olmuş bir inek insanların kullanımına uygun sütü sağlayamayacaktır. Kullanılan “insancıl” kavramı bile temelde bu yaklaşımı somutlaştırmakta, hayvan refahı içerisindeki antroposantrik temeli gün yüzüne çıkarmaktadır.⁴¹⁵ Altı doldurulamayan refah kavramı, hayvanların hayvan refahı yaklaşımında sömürülmesine hayvansal ürün tüketimi yapan insanlar için sempatik bir yan katmak için türetilmiştir. Örneğin, insancıl kesim denilen uygulama açıkça bir öldürme eylemi içerirken bunu insancıl olarak etiketlemek bir hayvanın canının insanların zevki için alındığı gerçeğini değiştirmemektedir. Sonuç olarak, hayvan refahı her ne kadar hayvanların hayat kalitesi için önemli önlemler getirse de düşünsel temelleri ve uygulamadaki yetersizliği hayvanların korunması konusunda temel almanın yanlışlığını ortaya çıkarmaktadır.

Hayvan hakları yaklaşımı içinde ise hayvan refahı yaklaşımından farklı olarak hayvanların hiçbir şekilde kullanımı veya sömürülmesine

⁴¹³ Francione, Garner, *Animal Rights Debate*, 28-29.

⁴¹⁴ Jena, “Animal Welfare”, 385.

⁴¹⁵ Bernard Rollin, “Animal Welfare, Animal Rights and Agriculture”, *Journal of Animal Science*, 68 (10), 1990, 3457; Francione, Garner, *Animal Rights Debate*, 14.

neden olacak bir alan bırakılmamaktadır.⁴¹⁶ Bahsedildiği üzere hayvanların yaşadıkları olumsuzlukların çözümünün hayvanların kafeslerini genişleterek veya bazı yaşamsal ihtiyaçlarını sağlayarak değil onları bu kafeslerden çıkararak olacağını savunmaktadırlar. Bu görüşün temelinde hayvan refahında olduğu gibi insan yoktur gerçek anlamda içsel değere ve haklara sahip hayvanlar vardır. Bu sebeple hayvanların insan yararı için kullanımına dair yapılacak adı insancıl dahil ne olursa olsun bütün uygulamalar reddedilmektedir.⁴¹⁷ Hayvan refahı görüşüne göre, eğer sonunda bir hayvanı yiyecek, deney aracı, kıyafet gibi bir araca dönüştürmek için öldüreceksek hayatını daha kaliteli yaşamasını sağlamanın veya daha acısız bir ölüm sağlamanın bir önemi yoktur.⁴¹⁸ Önemli olan bu kullanımların tamamının kaldırılmasıdır. Bu noktada daha kesin sınırları olması sebebiyle pratikte de ikiliklere veya belirsizliklere yer bırakmayacağı için hayvan hakları yaklaşımının hayvanlar için daha olumlu ve hayata geçirilmesi gereken bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Ek olarak söylenebilir ki hayvan refahı kavramı ve düzenlemeleri, hayvanların insan kullanımı için bir noktada olumlu olsa da hayvanlara yapılan zulümler konusunda da yetersiz kalmaktadır. Bir grubun bir sokak köpeğini tabancayla, ani bir şekilde öldürmesi konusunda hayvan refahı yaklaşımının diyebileceği bir şey yokken hayvan hakları yaklaşımı bu hayvanın yaşam hakkının ihlal edildiğini net bir şekilde savunabilecektir. Bu açıdan da hak yaklaşımının uygulama alanının daha geniş olması hayvanların ıstıraplarını önlemek noktasında daha olumlu olduğunu göstermektedir.

Bahsedilen iki yaklaşımın ortasında ise yeni refahçılık denilen bir yaklaşımdan da bahsetmek mümkündür. Bu yaklaşıma göre, hayvan hakları yaklaşımının savunuları ve talepleri güncel olarak karşılanması zor olan olgulardır. Bunlara ulaşmanın yolu aşamalıdır ve ilk aşamada hayvan refahının sağlanması önemli bir adımdır.⁴¹⁹ Verdiğimiz klasik söyleme

⁴¹⁶ Jena, "Animal Welfare", 387.

⁴¹⁷ Tom Regan, "Animal Rights", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 42.

⁴¹⁸ Regan, "Animal Rights", 42.

⁴¹⁹ Gary L. Francione, "Animal Rights-Animal Rights and New Welfarism", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 45.

uyarlamak gerekirse, kafesleri önce genişletelim sonra boşaltmamız daha kolay olur. Bir diğer açıdan da biz kafesleri boşaltana kadar çekilen acılara engel olmak için önce kafesler genişletilsin. Her ne kadar daha gerçekçi bir yaklaşım olarak görünsün ve bu yaklaşımın da pek çok savunucusu olsa da, Gary Francione gibi, ikiyüzlülük olarak karşı çıkan pek çok hayvan hakları savunucusu da bulunmaktadır. Buna göre bu yaklaşım sadece hayvan hakları alanındaki gelişmeleri yavaşlatacak ve hayvan haklarının esasında esnetilebilecek, bazı durumlarda taviz verilebilecek bir olgu olduğu imajına neden olacaktır.⁴²⁰ Kanaatimizce de bu yaklaşım hayvan hakları olgusunun aydınlatılması ve mücadelesinde yavaşlamalara ve yanlış anlaşılmalara neden olmaya müsait olduğu için uygun bir temel değildir.

2.1.2. Hayvan Hakları/Hayvan Refahı İkileminde Hayvanların Hayatları

Hayvanların en çok istismara uğradığı ve haklarının gasp edildiği alanlar günümüzde endüstriyel tesislerdir. Kapitalist düzen ve tüketim toplumu, insan yaşamını etkilediği kadar ve hatta daha büyük boyutta hayvan yaşamını da etkilemektedir. Öyle ki ekonomik veya akademik fayda uğruna hayvanların yaşamları, vücut bütünlükleri göz ardı edilerek kar maksimizasyonu amacıyla çeşitli işkencelere ve ölüme maruz bırakılmaktadırlar. Bu noktada, hayvanların hayatlarının gerçeklerini incelemek hak tanınmamasının önemini, refah kavramının aslında yetersiz olduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır. Zira incelenecek her endüstride hayvan kullanıcıları az veya çok refaha dikkat ettiğini iddia etmektedir. Gıda endüstrisinde refah düzenlemeleri yapılmış, hayvanların hayatlarının daha iyi yaşamasını sağlama yönünde iddialarda bulunulmuş ve hayvan deneylerinde hayvanların acılarının azaltılabileceği yönünde refah düzenlemeleri yapılmıştır. Ancak inceleneceği üzere ve belirtildiği gibi bunların yeterli olduğunu söylemek zor görünmektedir.

⁴²⁰ Francione, Garner, *Animal Rights Debate*, 104-105.

2.1.2.1. Gıda ve Giyim Endüstrisi

Endüstriyel hayvancılığa dahil edilen ilk hayvanlar tavuklar olmuştur ki bu sebeple ilk olarak tavukları incelemek doğru olacaktır.⁴²¹ Hayatlarının başında tavuklar yumurtadan çıktıklarında dişi ve erkek olarak ayrılmaktadır ve özellikle yumurta endüstrisi içerisindeki tesislerde, erkek civcivler endüstri için fayda sağlamayacakları için boğularak, plastik poşetlerde ezilerek veya canlı canlı öğütülerek yok edilmekte veya mama üretimi gibi yan endüstrilere verilmektedirler.⁴²² Sonraki aşamada ise tavuklar yumurtacı veya etçi tavuk olarak ayrılmaktadırlar. Her iki durumda da tavuklar doğallıktan uzak, ılık ve hava gibi her bileşeni kontrol edilen⁴²³ kapalı tesislerde yaşamaya bırakılmaktadırlar. Bu ortamda diğer canlılarla yaşaması gereken sosyal bir hayvan olan tavuklar kalabalıktan dolayı hiyerarşik düzeni anlamak, diğer bireyleri tanımak gibi psikolojik ihtiyaçlarını ve kanat açma, eşelenme veya toz banyosu gibi temel fiziksel ihtiyaçlarını giderememektedirler.⁴²⁴ Nihayetinde bu eksiklikler tavuklarda strese yol açmakta, yamyamlık, tüy yolmak gibi anormal davranışlara sebep olmaktadır. Endüstri ise bunun çözümünü tavukların hayat uzunluğu paralelinde etçi veya yumurtacı olmasına göre ömürlerinde bir veya daha çok kez yapılan gaga kesimi uygulamasında⁴²⁵

⁴²¹ Peter Singer, "Down on the Factory Farm", İçinde *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan and Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976, 24.

⁴²² Regan, *Kafesler Boşalsın*, 144; Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 163.

⁴²³ Tavuklar genellikle yüzeyi ayaklarına uygun olmayan yerlerde barındırılır. Işık ise ilk başlarda büyümeyi hızlandırmak için çok yüksek düzeyde ayarlanırken tavuklar büyüdükçe agresifliklerini önlemek amacıyla kademeli olarak loşlaştırılır. Ayrıca kümesteki sıcaklığı kontrol etmek amacıyla kümesler penceresiz duvarlarla çevrilip suni havalandırmayla hava kontrolü sağlanıyor. Bunun sonucunda ise tavukların kendi dışkıları vb. yüzünden hava amonyak, toz ve diğer maddeler yönünden yoğunlaşıp sağlıklı bir hal alıyor. (Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 154-159)

⁴²⁴ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 153; Hawthorne, *Vegan Etik*, 25; Joy A. Mench, "Chickens", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 102.

⁴²⁵ Gaga kesimi uygulamasının ilk türünde gaganın yaklaşık yarısı sıcak bir doğrama bıçağı veya düzeltici kullanılarak çıkartılır. İkinci türde ise gagada küçük bir delik açılarak gaganın ucunun birkaç gün sonra düşmesine neden olunur. Gaga kesmeye bağlı ağrının ise bir zamanlar anlık ve az olduğu düşünülürken şimdi bu uygulamanın tavuklarda hem akut hem de kronik ağrılara neden olduğu ortaya koyulmuştur. Ancak bu yöntemler uy-

bulmuştur. Tüm bunların yanı sıra daha kısa sürede daha çok yumurta veya et ağırlığı için tavuklara verilen hormonlar, sağlıksız yemler ve barınak koşulları hayvanlarda güçsüz kemik, anormal ayak yapısı gibi iskelet bozukluklarının yanı sıra göz hasarı, anemi, kardiyovasküler hastalıklar gibi pek çok farklı hastalığa sebep olmaktadır.⁴²⁶ Hayatlarının sonunda ise etçi tavuklar yeterli ağırlığa ulaştığında, yumurtacı tavuklar verimi düştüğünde⁴²⁷ kesilerek gıda haline getirilmekte veya yan sanayi kuruluşlarına verilmektedir.

Tavuklardan sonra endüstriye dahil edilen sığırlar da doğumlarını takiben, hayatlarının başında onlarla benzer şeyleri yaşar. Doğdukları an erkek ve dişi olarak ayrılmaktadırlar. Erkek sığırlar için iki olası yaşam vardır. İlk olarak ya et için beslenecekler ve kolay zapt etme ve öldürülme, deri ve et zararını azaltmak için hadım edilme, boynuzlarının kesilmesi ve bol antibiyotikli ve hormonlu bir hayat geçirerek gıda haline getirileceklerdir.⁴²⁸ İkinci ihtimalde ise on altı, on sekiz hafta gibi bir hayat süresinde çeşitli eziyetler çekerek⁴²⁹ lüks bir gıda maddesi olan “süt buzağısı” gıdası

gulanmaya devam edilmektedir (Mench, “Chickens”, 102)

⁴²⁶ Hawthorne, *Vegan Etik*, 26; Mench, “Chickens”, 104-105.

⁴²⁷ Verimi düşen tavuklar için öldürmeden önce alınan ilk önlem indüklenmiş tüy döktürme uygulamasıdır. Vahşi doğada kuşlar periyodik olarak tüy dökmektedir ancak endüstri koşullarında bu periyoda uyamamaktadırlar. Yumurta verimi düştüğünde tavuklara bu doğal süreci birkaç günden birkaç haftaya ulaşan yem ve su mahrumiyeti gibi şoklar yaratılarak yapay olarak yaşatırlar. Bunun sonucunda ise tavuklar tüylerini dökerek yeni tüy çıkarmanın fizyolojik sonucu olarak yumurta üretimlerini artırırlar. (Mench, “Chickens”, 102; Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 176-177.)

⁴²⁸ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 210; Hawthorne, *Vegan Etik*, 29.

⁴²⁹ Süt buzağısı eti üretimi her ne kadar azalmış olsa da tamamen bitmemiş, yıllık belirli bir sayıda sabitlenmiştir. Etlerinin özelliği yumuşak, açık renkli olmasıdır ki en ne kadar soluk renkli ise değeri o kadar fazladır. Bunu sağlamak için süt buzağıları doğumdan birkaç saat veya gün sonunda annelerinden ayrılır ve hareketlerinin tamamen kısıtlanacağı kafeslerine götürülür. Etlerinin yumuşak olması için bu kafeslerinin büyüdüklerinde hareket edemeyecekleri kadar büyük olmasına dikkat edilir ve buzağılar henüz küçükken de bağlanarak sabit tutulur. Sabitliklerini korumak için ayrıca tamamen karanlık ortamda bekletilirler. Etlerinin renginin açık olması ise buzağılar anemik olmasına bağlıdır ki bunun için buzağılar anne sütü veya yem yerine günde iki kere özel hazırlanmış formülle beslenerek demir eksikliğine bağlı anemiye sahip olmaları sağlanır. Bu durum o kadar önemsenir ki buzağıların bu eksiklik sebebiyle kafeslerinin demirlerini yaladığı fark edildiği zamandan itibaren kafesler tahtadan yapılmış ve hatta suları bile demir filtresinde

haline getirileceklerdir. Dişiler ise süt üretmeleri için beslenmeye devam edecektir. Ancak her memeli canlıda olduğu gibi inekler de sütlerini yavru-
luları için üretir ve yavru yoksa süt de olmaz.⁴³⁰ Bu sürekliliği sağlamak
için endüstriyel hayvancılık inekleri sürekli bir gebelik döngüsü içerisine
sokar.⁴³¹ Her yıl gebe bırakılan ineklerin yavru-
luları erkenden ayrılır ve an-
neler günde iki üç kere olmak üzere çok yoğun bir sağım sıklığına maruz
bırakılırlar. Sütleri azalmadan kısa bir süre içerisinde tekrar suni dölleme
ile gebe bırakılan inekler gebelik sürecinin de uzun bir süresinde sağıma
devam edilir.⁴³² Bunların haricinde, hala süt üretimlerinin daha da artma-
sı için süt ineklerine rBGH adı verilen genetik yapısı değiştirilmiş sığır
büyüme hormonu verilir.⁴³³ Bu hormonun neden olduğu en kötü sonuç
ise, büyük oranda acı verici ve ölümle sonuçlanabilecek mastit adı verilen
bakteriyel enfeksiyona neden olan son derece büyümüş memelerdir.⁴³⁴
Sürekli bu doğum ve süt üretimi halindeki ineklerin ayrıca yaşadığı kötü
koşulların da sonucunda beklenen ömrü ortalama yirmi yıl olmasına rağ-
men dört beş yıl gibi bir süreç içinde verimleri düşer ve et veya diğer yan
endüstri ürünleri olarak kullanılmak için kesime götürülerek hayatlarına
son verilir.⁴³⁵

Bahsedilen tüm türlerdeki sığırlar için ortak olan iki soruna da
değinerek açıklamayı bitirmek doğru olacaktır. Bunlardan ilki özellikle
masraf azaltmak ve verimliliği arttırmak için hayvanlara verilen; kümes
hayvanı atıkları, gazete, çimento tozu ve kemik veya et tozunun dahil
edildiği yani otçul hayvanlara hayvansal protein ve çeşitli kimyasallarla

geçirilerek verilmeye başlanmıştır. (Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 193-198; Ted Friend, “Veal Calves”, İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 347-348.)

⁴³⁰ Neal D. Barnard, *Peynir Tuzağı*, Çeviren Seda Çingay Melor, İstanbul: Yabancı Yayın-
ları, 2. Basım, 2020, 135; ayrıca bkz. <https://animalequality.org/issues/dairy/> (E.T.:
09.05.2023).

⁴³¹ Paul Waldau, “Factory Farming”, İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfa-
re*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 169.

⁴³² Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 200.

⁴³³ Hawthorne, *Vegan Etik*, 28.

⁴³⁴ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 201; Regan, *Kafesler Boşalsın*, 145.

⁴³⁵ Waldau, “Factory Farming”, 169; DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 108.

temellendirilmiş beslenme sunulmasıdır.⁴³⁶ Bu beslenme de sığırlardaki karaciğer apseleri gibi pek çok çeşitteki hastalığa yol açmaktadır.⁴³⁷ İkinci sorun ise hayvanların taşıma ve kesim sırasında yaşadıklarıdır. Kesimin daha insani yolları olarak iddia edilen yöntemlerin dahi acılı olduğu, kesimlerin hayvanlar gözetilerek değil az zamanda çok iş mantığıyla yapıldığı ve nihayetinde yaşam hakkı gaspına yol açtığını söylemek bu noktada mümkündür. Taşıma aşamasında ise hayvanlar genellikle sakat ve hasta olduğuna bakılmaksızın kötü muamele ile araçlara indirilip bindirilmekte ve genellikle aralıksız uzun yolculuklara maruz kalmaktadırlar.⁴³⁸ Bu noktada hayvanların kötü koşullar sebepli ve stres kaynaklı kilo kaybı veya nakliyat humması gibi hastalıklar sonucu ölmesi sık sık yaşanmaktadır.⁴³⁹

Her ne kadar ülkemizde tüketimi dini sebeplerle az olsa da domuz eti endüstrisi de dünyada oldukça büyük hacim kaplamaktadır. Esasen yaşanan şeyler yine benzerdir. Bu hayvanlarda da gen değişikliği yapıldığı sebebiyle hastalıklara karşı hassasiyet gelişmiştir ve hem hastalıktan koruma hem de etlerine pembe renk verme amacıyla yoğun antibiyotiğe maruz bırakılmaktadırlar.⁴⁴⁰ Benzer şekilde doğallıktan uzak, kapalı tesislerde ve sağlıksız koşullarda yaşamaktadırlar. Bu koşullar sonucunda domuz stres sendromu, amonyak kaynaklı akciğer hastalıkları gibi hastalıklar ve kuyruk ısırma gibi anormal davranışlar görülür ki endüstri bu gibi istenmeyen davranış ve hastalıklara çare olarak benzer şekilde anestezisiz kuyruk kesimi uygulamasını bulmuştur.⁴⁴¹ Dişi domuzlar genellikle henüz yedi aylıkken ilk suni hamileliğe maruz bırakılıp, en kısa zamanda tekrar doğurgan olmalarını sağlamak için yavrularından erkenden ayrılarak yılda ortalama iki doğum yapmaktadır.⁴⁴² Sonucunda ise

⁴³⁶ Bernard E. Rollin, "Farm Factories: The End of Animal Husbandary", İçinde *The CAFO Reader: The Tragedy of Industrial Animal Factories*, Editör Daniel Imhoff, California: University of California Press, 2010, 35.

⁴³⁷ Rollin, "Farm Factories", 35.

⁴³⁸ Temple Grandin, "Transportation and Slaughter", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 335.

⁴³⁹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 214.

⁴⁴⁰ Hawthorne, *Vegan Etik*, 26-27.

⁴⁴¹ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 181-184; Regan, *Kafesler Boşalsın*, 139.

⁴⁴² Hawthorne, *Vegan Etik*, 27.

ineklerde olduğu gibi tükenen domuzlar mezbahaya gönderilir. Beklenen ömrü ortalama on beş yıl olan domuzlar genelde bunun çok aşağısında üç-altı ay veya birkaç yıl gibi ömürler yaşayabilmektedir.⁴⁴³

Balıklar da gıda endüstrisinden etkilenen en büyük hayvan cinsi gruplarından. Öncelikle av yoluyla yakalanmaları durumunda balıklar acı verici bir şekilde kanca veya ağ ile delinir ve copla veya başlarına sert bir cisimle vurularak can verirler.⁴⁴⁴ Daha da kötüsü özellikle alabalık veya Atlantik som balığı gibi türler taze kalmaları amacıyla buzla da ayrıca şoklanarak yavaş yavaş boğularak öldürülür.⁴⁴⁵ Burada önemli olan bir nokta da özellikle kullanılan geniş ağlara balıklar haricinde diğer deniz canlılarının da takılarak ölüm ve yaralanmalara sebep olunmasıdır. Ayrıca artan balık talebi ve maliyetleri düşürme isteği aquakültür denilen balık çiftliklerine yol açmıştır. Burada ise balıklar ucuz ve sağlıksız yemeklerle beslenmekte, antibiyotiğe maruz kalmakta ve üremenin artırılması hızlandırılması amacıyla “hızlı yumurtlatma”⁴⁴⁶ denilen bir işleme tabi tutulmaktadır.

Giyim endüstrisine bakıldığında ise temelde hayvansal ürün olarak karşımıza deri, kürk ve yün çıkmaktadır. Deri, insanların çok giydiği, üzerinde taşıdığı hayvansal üründür ki ayrıca mobilya ve oto endüstrisi gibi endüstrilerin de sık sık kullandığı bir materyaldir. Günümüzde giyim endüstrisinde kullanılan derinin büyük kısmı büyükbaş hayvanlardan sağlanmaktadır.⁴⁴⁷ Bu noktada dikkat edilmesi gereken nokta ise bu yolla edinilen derinin, genel inancın aksine, et endüstrisinin bir ara ürünü değil giyim endüstrisiyle büyük seviyede karlı ortak ürünü oluşudur.⁴⁴⁸ Yani diyebiliriz ki et endüstrisinde yaşanan acılar giyim endüstrisi için de

⁴⁴³ Hawthorne, *Vegan Etik*, 27.

⁴⁴⁴ Regan, *Kafesler Boşalsın*, 151.

⁴⁴⁵ Hawthorne, *Vegan Etik*, 31.

⁴⁴⁶ Hızlı yumurtlatma işleminde balık çiftliği çalışanı dişi balığı sudan çekip alır ve balığın karnına basınç uygulayarak yumurtaları balığın arkasından çıkararak bir kovaya veya başka bir araca atar. Toplanan bu döllenmiş yumurtalar kuluçka makinasına götürülerek balıkların yumurtadan çıkma süreci hızlandırılır. Bahsedilen işlem süresince baskılanan balık boğulma travması yaşar. (Hawthorne, *Vegan Etik*, 31.)

⁴⁴⁷ Hawthorne, *Vegan Etik*, 32.

⁴⁴⁸ Hawthorne, *Vegan Etik*, 32.

aynen geçerlidir. Büyükbaş derisi haricinde ayrıca timsah, yılan, bufalo, fil, at, köpek balığı gibi pek çok hayvanın da derileri giyim endüstrisinde kullanılmaktadır. Kürk ise daha lüks bir giyim eşyasıdır. Derinin sentetikleri olduğu gibi kürkün de sentetikleri bulunduğu için her iki materyal de zulmün ve umarsızlığın sembolü haline gelmiştir. Kürk üretimi için ise gerekli hayvanlar iki yolla sağlanır. Bu yollardan ilki tuzak⁴⁴⁹ kurarak avlanarak bu hayvanları yakalamaktır. Bu tuzaklara ise asıl hedef olmayan evcil kedi ve köpekler, nesli tükenmekte olan hayvanlar veya kürkü ticari değere sahip olmayan hayvanlar da yakalanıp zarar görebilmekte ve hatta ölebilmektedir. Ancak, bu hayvanlar endüstri tarafından “çöp” olarak adlandırılarak önemsenmemektedir.⁴⁵⁰ Bahsedilen ikinci yol ise kürk hayvanlarının %85’inin üretildiği kürk çiftlikleridir ki bu çiftliklerdeki hayvanlar da tıpkı gıda endüstrisindeki hayvanlar gibi kötü şartlarda yaşamakta, kötü beslenmekte ve aşırı stres belirtileri ve davranışları sergilemektedir.⁴⁵¹ Nihayetinde ister tuzağa düşürülmüş, ister kürk çiftliğinde yetiştirilmiş olsun hayvanların ölümü ekonomik değeri olan kürklerine zarar vermeden gerçekleştirmek üzere planlanır. Bu noktada kullanılan temel yöntemler ise boyun kırmak, karbondioksit boğmak, anal elektrik şoku ve zehir enjeksiyonlarıdır.⁴⁵² Görüldüğü üzere hayvanın yaşadığı olaylar ve çektiği acı değil, kürk imalatçısının karı ön planda tutulmaktadır. Yün materyali ile ilgili olarak ise ilk söylenmesi gereken şey

⁴⁴⁹ Üç temel tuzak türü vardır: uzuvları kısıtlayan, öldüren ve hapseden. Tuzaklar karaya, sığıllara, hayvanı suya sürükleyip boğmak amaçlanıyorsa suya kurulabilir. Çelik çeneli ayaklı tuzaklar çoğu ülkede yasaklanmasına rağmen en yaygın kullanılan tuzaklardır. Uzuv-tutucu bir tuzaktır ve tuzağa yakalanan hayvanların acı verici şekilde yakalanmaktan kaçmak için verdikleri mücadeleden dolayı daha ağır yaralanmalara ve ölümlere sebep olur. Diğer uzuv kısıtlayan tuzaklarla ortak olan bu özelliğin sebep olduğu travmalara kırık kemik, kopmuş tendon, ciddi yumuşak doku hasarları örnek verilebilir. Ayrıca öldüren tuzakların ise genellikle hayvanları hemen öldürmediği, yakalayan gelene kadar veya ölene kadar büyük bir işkenceye maruz bıraktığı söylenebilir. Nihayetinde kullanılan tüm tuzaklar hayvanların zararına sebep olmaktadır. (Cathy Liss, “Trapping”, *İçinde Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 338-340.)

⁴⁵⁰ Hawthorne, *Vegan Etik*, 33.

⁴⁵¹ Regan, *Kafesler Boşalsın*, 162; Hawthorne, *Vegan Etik*, 33.

⁴⁵² Regan, *Kafesler Boşalsın*, 163; Hawthorne, *Vegan Etik*, 34.

“mulesleme”⁴⁵³ denilen yöntemdir. Bu yöntemin amacı kurt sineklerinin larvalarını koyunun derisine bırakıp parazit haline gelmesinin önüne geçmektir. Ancak yapılan işlemde anestezi kullanılmaması, dezenfeksiyona dikkat edilmemesi ile önlenmek istenen parazite yaşayacak yeni alan açılması yöntemi sorgulanabilir hale getirmektedir.⁴⁵⁴ Ayrıca kırkma işlemi öncesi hayvanların güçsüz kalması için yemek ve su mahrumiyetine maruz bırakılması, beceriksiz işçilere kırkma işleminin teslim edilmesi ve genellikle kırkma mevsimine dikkat edilmemesi bu alanda hayvanların yaşadığı istismarlardır.⁴⁵⁵ Nihayetinde derisi inceliyor, verimsizleşen koyunlar da kesime gönderilerek öldürülecektir.

Görüldüğü üzere endüstriyel gıda ve giyim üretiminde hayvanlar tamamen meta olarak kabul edilmiştir. Yaşadıkları hayat ve çektikleri acı, kar kaygısının ardında önemsiz bir teferruat haline gelmiştir. Ayrıca yaşadıkları tüm sefaletlere ve işkencelere rağmen bu yaşadıklarının derecesi ne olursa olsun sonunda ölüm kaçınılmaz bir son olarak hepsinin kaderi halini almıştır.

2.1.2.2. Bilim Endüstrisi

Bilim endüstrisi, hayvanların acılarının ve haklarının hiçe sayıldığı en önemli endüstriyel kollardan bir diğeridir. Hayvanlar, bilim endüstrisi içerisinde viviseksiyon yoluyla yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bu yöntem ise latince “*vivus*” yani canlı ve “*sectio*” yani kesim kelimelerin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur ve canlı bir organizma üzerinde deneysel amaçlarla yapılan kesim işlemlerini ifade etmektedir.⁴⁵⁶ Tanımdan da anlaşılacağı üzere viviseksiyon canlı organizma üzerinde yapılmaktadır ki tarih boyunca da özellikle suçlular, köleler ve siyahiler deney nesnesi olarak rızaları aranmaksızın kullanılmıştır. Ancak günümüzde bu durum hemen hemen yok olmuştur denilebilir. Fakat hayvanlar üzerinde yapılan

⁴⁵³ Bu yöntemde koyunun kalçasının iki tarafının derisi hilal şeklinde kesilir ve bu alan post, dışkı, idrar lekelerinden arındırılır. (Hawthorne, *Vegan Etik*, 34.)

⁴⁵⁴ Regan, *Kafesler Boşalsın*, 180-181.

⁴⁵⁵ Hawthorne, *Vegan Etik*, 35; Regan, *Kafesler Boşalsın*, 182.

⁴⁵⁶ Yağmur Özgür Güven, Oğuzcan Kınıkoğlu, *Hayvan Deneyleri: Hayvanlar Bizim İçin Mi Var?*, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020, 19.

deneyler devam etmektedir. Hatta genel olarak gerek tedarik, gerek uygulانی, gerek sonuçlar açısından tedarikçiler, araştırmacılar, ilaç ve diğer materyal sanayileri için büyük ekonomik temelleri vardır ve endüstrileşmiş bir konumda, kar maksimizasyonu motivasyonu ile işlemektedir.

Hayvanların bilim endüstrisinde kullanım amaçlarını lise ve üniversite gibi eğitim kurumlarında eğitim ve pratik amacıyla; aşı, ilaç gibi tıbbi malzeme üretim amacıyla; kozmetik, temizlik malzemesi, otomobil veya askeri ürünlerin test edilmesi amacıyla şeklinde sınıflandırmak mümkündür.⁴⁵⁷ Burada öncelikle değinilmesi gereken nokta bu deney hayvanlarının nasıl tedarik edildiğidir. Tedarikler her ne kadar günümüzde kısıtlı olsa da evcil hayvan hırsızlığı⁴⁵⁸, barınaklardan edinme (*pound seizure*), lisanslı deney hayvanı üretimi ve diğer ülkelerden egzotik hayvan ithalatı şeklinde yapılmaktadır. Tedarik edilirken dahi hayvanlar metalaştırılmakta⁴⁵⁹ olup sağlıklı ve kötü koşullarda yaşamaya mecbur bırakılmaktadırlar. Deneylerde en çok kullanılan hayvanlardan olan fareler, sıçanlar, köpekler, kediler, primatlar, domuzlar gibi hayvanların seçilme nedenleri ise genellikle türe bağlı olarak uysal, kolay idare edilebilir, üreme hızı yüksek, ucuz veya insana nispeten benzer anatomi ve fizyolojide olmalarıdır.

⁴⁵⁷ DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 152; Regan, *Kafesler Boşalsın*, 236.

⁴⁵⁸ Özellikle 1950'lerde hayvanların araştırmalarda kullanılmasına karşı artan talep sonucu ortaya çıkan bir yöntemdir. Özellikle ticari olarak kedi köpek yetiştiriciliği yapanlar olmadığı için bir grup banliyö mahallelerinden veya kırsal alanlardan kedi köpekleri çalarak araştırma merkezlerine satmaya başlamıştır. Bir farklı yolu da hayvan sahiplerini hayvanlarının daha iyi bir yuvaya götürülecekleri söylemiyle aldatma yoluyla hayvanların araştırma merkezlerine satılmasıdır. (Martha Armstrong, "Pet Theft", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 270-272.)

⁴⁵⁹ Hayvanların henüz laboratuvara dahi girmeden metalaştırılmış olmasının en önemli göstergeleri tedarikçilerin hayvanları "hayvan" veya türüyle dahi satmaması onları "model" olarak pazarlamasıdır. Ayrıca bu üretim ve tedarik sürecindeki metalaştırma bazı hayvanların "patent"inin alınmasıyla üst noktasına ulaşmaktadır. Örneğin deneylerde yaygın olarak kullanılan beyaz fareler esasen albino Norveç sıçanlarıdır ve deneylerde kullanılmak için özel olarak üretilirler ve patentlenmişlerdir. Ayrıca deneysel yöntemde hayvanların genetik homojenizasyonu ve tektipleştirilmesi de metalaştırmanın bir başka göstergesidir. (Kenneth Shapiro, "Animal Experimentation", İçinde *A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science and Ethics*, Editör Paul Waldou, Kimberley Patton, Columbia University Press, 2006, 535-536; DeMello, *Animals and Society*, 215.)

Hayvanların tedarikinin ardından laboratuvarlarda yaşadıkları koşullar da acı verici niteliktedir. Görüldüğü üzere deneylerde kullanılan hayvanlar genellikle sosyal hayvanlar olduğu ve türdeşleriyle ilişki kurması gerektiği halde kafeslerde, yalıtılmış bir halde bakılmaktadır.⁴⁶⁰ Ayrıca genellikle kapatılmış olmaktan ve üzerlerinde yapılan işlemlerin hissettirdiği acılardan kaynaklı olarak kendini yaralamak, çılgılık atmak, korku kaynaklı ishal, mücadele, belirli davranışları sürekli tekrar etmek gibi çeşitli stereotipik davranışlar sergilemelerine de sık rastlanır.⁴⁶¹ Bu durum hayvanların metalaştırılma sürecinin bir parçasıdır ve bu noktada hayvanlar bireyselliklerinden ziyade her türün aynı davranışları sergilemesi neticesinde türlerine dahi yabancılaşır.⁴⁶² Koşullar gereği oluşan bu metalaşma süreci ise araştırmacılarla kurulan sınırlı ve genellikle acılı iletişim ve hayvanlara isim değil numara verilmesiyle zirve noktasına ulaşır.⁴⁶³ Hayvanlar artık tamamen “hayvan” değil, bir meta, deneyin bir aracı ve hatta teknolojik aletin enstrümanzasyonunun bir parçası veya bir grafik ve istatistik haline gelmiştir.

Barındırılmalarındaki acıları ve metalaştırmayı ise üzerlerinde gerçekleştirilen deneyler sürdürmektedir. Hayvanlar okullarda anatomi ve fizyoloji gibi derslerde model olarak veya tıp ve veterinerlik fakültelerinde pratik yapma aracı veya psikolojik deneylerde denek olarak kullanılmaktadır. Ayrıca tıbbi ürünlerin üretilmesi ve test edilmesi aşamasında bilerek enfekte etmek, sakatlamak gibi yollarla kasten hasta ederek tasarlanan deneylerde kullanılmaktadır. Bunların haricinde ise kozmetik ve temizlik gibi ürünlerin güvenliğini ölçmek için güvenlik testlerine⁴⁶⁴ tabi

⁴⁶⁰ DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 162.

⁴⁶¹ Viktor Reinhardt, “Laboratory Animal Use-Housing and Handling of Nonhuman Primates”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 219.

⁴⁶² Shapiro, “Animal Experimentation”, 535.

⁴⁶³ Reinhardt, “Laboratory Animal”, 217; DeMello, *Animals and Society*, 217.

⁴⁶⁴ Bu alanda en çok bilinen testlerden ilki göz ve deri iritasyonunu değerlendirmek için yapılan Draize tesleridir. Göz testinde tavşanların gözlerinden birisi kimyasala maruz bırakılır ve diğer göz kontrol organı olarak kullanılır. Cilt testinde ise hayvanların traşlanmış cildine kimyasal maddeler uygulanır ve başka bir traşlanmış bölge kontrol olarak kullanılır. Sonuçlar on dört güne kadar gözlemlenir. Diğer bir test de LD50 testidir. Lethal Dose yani öldürücü doz anlamına gelir ve hayvanlar belirlenen maddelere ağız, cilt,

tutulurlar ve yeni üretilen askeri ya da otomotiv ürünlerinin çarpışma, düşme gibi durumlardaki güvenilirliğini ve kullanıcı üzerindeki koşulların etkisini test etmek için yapılan deneylerde⁴⁶⁵ kullanılırlar. Bu tür deneylerde ve testlerde hayvanlara genelde sonucu etkilememesi veya pahalı olması nedeniyle anestezi veya ağrı kesici⁴⁶⁶ uygulanmaz.⁴⁶⁷

Yaşanılan tüm bu acılar ve göz yumulamaz zalimlikler sonucunda 1959 yılında Russell ve Burch etik kullanımı sağlamak amacıyla 3R prensibini ortaya koymuştur.⁴⁶⁸ Bu R'ler ikame etmek (*replacement*), azaltmak (*reduction*) ve şartları iyileştirmek (*refinement*) dir. İkame etmek, hayvanları kullanmadan uygulanabilecek yöntemleri maliyet gibi hesaplamalar yapmaksızın kullanmayı; azaltmak, en az sayıda hayvanı deneye katmayı; iyileştirmek ise kullanılan hayvanların deney esnasındaki acı ve ıstıraplarını en aza indirmek için çevre veya yöntem düzenlemesi yapmayı

solunum yolu gibi yollarla zorla maruz bırakılır ve yarısının ölmesi beklenir. Hayvanların %50'sini öldürecek doz miktarı bu şekilde belirlenmiş olur. (DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 169; Regan, *Kafesler Boşalsın*, 247.) Kullanılan diğer testler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Güven, Kınıkoğlu, *Hayvan Deneyleri*, 210-218.

⁴⁶⁵ Bu konuda özellikle insana fiziksel benzerlikleri nedeniyle primatlar çoğunlukla kullanılmaktadır. Bu konudaki örneklerden birisi Primat Denge Platformu adı verilen bir düzenele yapılan deneylerdir. Burada maymunlar öncelikle bu platforma oturulup platformu yatay konuma getirmeye yarayan kolu kullanma eğitimi almaktadırlar. Sonrasında pilotluk yeteneklerinin nasıl etkileneceğini görmek amacıyla radyasyona ve kimyasal silahlara tabi tutulurlar. Bir diğer deneyde ise TNT patlayıcılarının testi amacıyla da beagle cine köpeklerle altı ay boyunca her gün belirli dozajda patlayıcı yedirilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 65-71.)

⁴⁶⁶ Önceki yıllarda deneylerde kullanılan anestezik maddelerden biri ise kürardı. Kürarın amacı ise hayvanların acısını azaltmak değil, çalışan araştırmacının çalışma konforunu arttırmaktı. Zira kürar sinir sistemini bloke etse dahi duyu sinirlerinin hassasiyetine etki etmemekteydi. Bu sebeple hayvanlar kendi kendilerine nefes alamıyorlardı ve bu sebeple nefes borularına yerleştirilmiş olan bir tüp aracılığıyla suni solunumla hayatta tutuluyorlardı. Duyu sinirlerinin hassasiyeti ise kürar verilmiş insanların kımıldayamasalar bile tüm acıyı hissettiklerini bildirmeleriyle kanıtlanmış oldu. (Güven, Kınıkoğlu, *Hayvan Deneyleri*, 120.)

⁴⁶⁷ Richard Ryder, "Experiments on Animals", İçinde *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976, 36.

⁴⁶⁸ William Russell, Rex Burch, *The Principles of Humane Experimental Technique*, <https://caat.jhsph.edu/principles/het-toc> (E.T. 09.05.2023)

ifade etmektedir.⁴⁶⁹ İlerleyen zamanlarda, bu etik ilkelere dördüncü ve beşinci R'leri ifade eden sorumluluk (*responsibility*) ve rehabilitasyon (*rehabilitation*) eklenerek 3R kuralının daha kapsamlı bir şekilde uygulanmasının kolaylaştırılması hedeflenmiştir. Bu ilkelere göre; araştırmacı yaptığı araştırmanın ahlaki sorumluluğunu kabul etmeli, bu sorumluluğu yüklenmeli ve deneyin bitişinden sonra kullanılan hayvanlar iyileştirilmeli, bakılmalı, bunlar mümkün değil ve hayvan iyileşemez durumdaysa ötanazi edilmelidir.⁴⁷⁰

Bilim endüstrisinde hayvanlara acı vererek yapılan bu deneylerin ne kadar gerekli olduğu sorusu ise belki de tartışmanın temel taşı oluşturmaktadır. Öncelikle, yapılan deneylerin bazılarının sırf meraktan veya akademik ilerleme kaygıları gibi sebeplerle bilinen şeylerin tekrarı olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁷¹ Bahsedilen amaçlarla yapılan deneylerin gerekli olmadığını söylemek basittir. Ayrıca, yapılan psikoloji

⁴⁶⁹ Joanne Zurlo, Alan M. Goldberg, "Alternatives to Animal Experiment-Reduction, Refinement and Replacement (the Three Rs)", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 6-7.

⁴⁷⁰ Güven, Kınikoğlu, *Hayvan Deneyleri*, 209; Altan Armutak, "Deney Hayvanları ile Çalışmanın Etik Boyutları", İçinde *Hayvan Etiği*, Editör M. İhsan Karaman, Seyit Ankaralı, Tuncay Sandıkçı, İstanbul: İsar Yayınları, 2019, 148-149.

⁴⁷¹ Bu konudaki belki de en temel testler Harlow tesleri olarak bilinen deneylerdir. Harlow, bebek maymunları doğduğu andan itibaren tecrit edip kafeslerde kalmalarını sağladıktan sonra bu maymunların ilk toplumsal tepkisinin korku olduğunu rapor etmiştir. Başka bir deneyde Harlow ve Suomi, bebek maymunların bezden yapılmış annenin yerini tutun ama sonradan canavara dönüşen nesnelere bağlanmalarını sağlayarak depresyona sebep olmaları üzerine deney yapmışlardır. Bir ileri seviyede bu yapay anneden de vazgeçerek tecavüz askısı yoluyla hamile kalıp bebek doğuran gerçek anneler kullanmışlardır. Bu anneler bebekleri görmezden geliyor veya onlara zarar veriyordu. Bu deneyler zaten bilinen psikolojik gerçekleri tekrar etmekten başka bir işe yaramamıştır. (Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, 72-74) Türkiye'de yazılmış bir tez çalışmasında ise bir hamile anne sıçanın rahmine giden damarlardan birisi daraltılmış ve iki hafta sonra bebekler alınıp incelenip normale göre küçük oldukları rapor edilmiştir. Bu da beslenmeyen dokunun küçüleceği gerçeğini tekrar etmekten başka bir amaca hizmet etmemiştir. Bir başka deneyde ise 30 köpek eşit gruplara ayrılıp şah damarları kesilmiştir. İlk gruba tedavi verilmemiş kısa sürede ölmüş; ikinci gruba damardan yavaş serum verilmiş bunlar da biraz daha uzun yaşayıp ölmüş; üçüncü gruba ise ikinci gruptan fazla serum verilmiş ve en uzun yaşayan grup olmuştur. Bu deneyin de kanama tedavisi ile ilgili olarak bilinen bir gerçeği söylemekten başka bir anlamı olmamıştır. (Güven, Kınikoğlu, *Hayvan Deneyleri*, 167.)

deneylerinin hayvanlar ve insanlar arasında var olan psikolojik farklılıkların yanında hayvanların da laboratuvar ortamında oluşu sebebiyle vereceği tepkilerin dahi doğru olmama ihtimalinin yüksekliği nedeniyle gerekliliği sorgulanmaya son derece açıktır.⁴⁷² Bunun haricinde teknolojik gelişmeler sayesinde pek çok deneyde hayvan kullanımını gereksiz kılan yapay dokular, simülasyonlar, bilgisayar sistemleri, in vitro yollar geliştirilmiştir.⁴⁷³ Hayvan deneyleri için ortaya konan bu kadar alternatif varken eski usul yöntemlerde ısrarlı olmak da deneylerin gereksizliğini ortaya çıkaran başka bir olgudur.

Ayrıca her ne olursa olsun hayvanların küçük birer insan olmaması nedeniyle üretilen aşı, ilaç gibi tıbbi malzemelerin hayvanlarda yan etki meydana getirmeyip insanlarda yan etkiye sebep olması veya tam tersi hayvanlarda yan etkiye sebep olup insanlarda olmaksızın olumlu sonuçlara sebep olması da ihtimal dahilindedir.⁴⁷⁴ Bu durumda, bu tür ürünlerin insanlar üzerinde denenmeden nasıl bir sonuca sebep olabileceğini asla bilemeyeceğimiz için yapılan deneylerin gerekliliği kanaatimizce eleştiriye son derece açık olup tarihsel kanıtlarla⁴⁷⁵ da gereksiz olduğunu

⁴⁷² DeMello, *Animals and Society*, 214-215.

⁴⁷³ Bir tür sentetik deri olan Corrositex ve EpiDerm, EpiOcular gibi yapay dokular Draize testlerinin yerine alternatif olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bu ürünlerin yapımcıları insan trakeasını, iç yanağı ve vajinayı taklit eden ve insan hücrelerinden üretilen başka ürünler de piyasaya sürmüştür. In siliko teknikler de vücut ve organ simülasyonlarına dayanmaktadır. Özellikle ilaç bulma konusunda ve tıp ve veteriner fakülteleri gibi kurumlarda öğrencilerin anatomi, fizyoloji anlayışına yardımcı olmak ve pratik yapmalarına yardımcı olmak konusunda faydalıdır. Bu noktada doğal olarak ölmüş, kaza sonucu yaralanmış veya herhangi bir hastalığa başka şekilde sahip olmuş hayvanlar üzerinde veteriner fakültelerinde yapılacak pratikler çift taraflı faydayı da sağlamış olacaktır. MRG, PET, SPECT gibi görüntüleme yöntemleri de ilaçların etkilerini anlamak noktasında alternatif olabilecek yöntemlerdir. In vitro testler ise laboratuvar ortamında üretilmiş hücre ve doku kültürleri üzerinde ilaç, aşı vb. denemelerin yapılması anlamında alternatif olmuşlardır. (DeMello, *Animals and Society*, 221-223; Güven, Kınıkoğlu, *Hayvan Deneyleri*, 219-222; DeGrazia, *Hayvan Hakları*, 171.)

⁴⁷⁴ DeMello, *Animals and Society*, 214.

⁴⁷⁵ Örneğin felçle ilgili yapılan deneyler sonucu bin dokuz ilaç adayından yalnızca iki tane sinin hem güvenilir hem işe yarayabilir olduğu kanaati gelişti. Bunlardan biri ise kedilerde ölümcül sonuçlara yol açan Asprindi. Benzer olarak insanlarda Ampisilin adı verilen antibiyotik kullanımının güvenli olduğu bulunmuşken kobaylarda çok ciddi yan etkiler vermişti. Tersine duruma ise TGN1412 molekülü örnek verilebilir. Otoimmün sistem

söylemek mümkündür. Güncel olarak hayatımızı etkileyen Covid-19 aşısı testlerinde aşısı geliştirmesi yapan firmaların çalışmaları ve açıklamaları⁴⁷⁶ da olağanüstü bir durumda kalındığında su yüzüne çıkan gerçeği bize göstermiştir: Hayvan deneyleri temelde vazgeçilemez bir prosedür değildir.

2.1.2.3. Eğlence Endüstrisi

Eğlence endüstrisi de açıklanan diğer endüstri kolları gibi hayvanların sıklıkla kullanıldığı, hayvanlar sayesinde ciddi gelir elde edilen ancak çok hayvanların zarar gördüğü ve haklarının hiçe sayıldığı bir endüstri koludur. Eğlence endüstrisini hayvanat bahçeleri, deniz memelisi parkları, sirkler, av, hayvan yarışı, rodeo, hayvan dövüşü ve dizi ve film endüstrisi şeklinde sınıflandırmak inceleme kolaylığı sağlayacaktır.

Hayvanat bahçelerinin günümüzdeki şeklinde olmasa dahi tarihin ilk zamanlarından beri var olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁷⁷ Hayvan

hastalıkları için geliştirilen bu molekül primatlarda güvenli ve etkili olmuşken insanlarda çoklu organ yetmezliğine sebep olmuştur. Thalidomide ilacı da hayvanlar üzerinde hiçbir yan etki göstermemesine rağmen hamile insanların kullanmasıyla kolsuz ve bacaksız bebeklerin doğumuna neden olmuştur. Bir romatizma ilacı olan Rofecoxib de hayvan testlerini geçmesine rağmen insanlarda kalp hastalıklarına ve yüksek sayıda ölüme neden olmuştur. (Güven, Kınıkoğlu, *Hayvan Deneyleri*, 155-159.)

⁴⁷⁶ Pandemi sürecinde aşısı ve ilaç geliştirme konusu öylesine önem arz etmeye başladı ve hızlanma mecburiyeti oldu ki normal işleyişte insan deneylerine geçilmeden önce yapılması gereken hayvan deneylerinden oluşan faz-1 ve faz-2 aşamaları yani “klinik öncesi faz” aşamaları mecburen ve kasten atlanmak zorunda kalındı. Klinik öncesi hayvan deneyleriyle zaman kaybetmemek adına geliştirilen ilaçlar ve aşılar doğrudan insan hastalar ve gönüllüler üzerinde denenmeye başladı. Bu olağanüstü durumla beraber hayvan deneyleri yapmadan insan deneylerine geçme yöntemi bir nevi meşru bir hal almış oldu. Yani tarih boyunca süregelen insan yaşamı için hayvanların yaşamlarını hiçe sayma prensibi tesadüfi ve zorunlu bir şekilde yerle bir oldu. (Güray Tezcan, “Hayvan Deneylerinin Koronavirüs Pandemisiyle İmtihani”, içinde *İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye’de Hayvan Çalışmaları* Editör Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin, İstanbul: Kolektif Kitap, 2021, 185.)

⁴⁷⁷ Eski Mısırlıların vahşi hayvan koleksiyonu sahibi olan ilk insanlar olduğu düşünülmektedir. Özellikle dini öneme sahip hayvanlar tanrıların temsilcileri olarak tutulurdu. Büyük İskender Mısır’da ilk ilkel hayvanat bahçesini açmıştır. Buradaki hayvanların çoğu arenaya gönderilene veya yemek için öldürülene kadar sergilenmiştir. (Michael D. Kre-

sergisi veya koleksiyonu denilebilecek ilk formlarına sahip olmak kişisel zenginlik göstergesi olmasının yanında devlet yöneticilerinin bunlara sahip olması ilgili devletin gücü ve zenginliğini göstermekteydi. Sonraki tarihlerde halk, vahşi hayvanları hokkabazlık, ozanlık gibi eğlenceler yapılan gezici gösterilerde görmeye başlamıştır. Vahşi hayvan seyrinin ekonomik getirisi anlaşıldığında ise halka açık ilk günümüz standartlarında hayvanat bahçeleri açılmaya başlanmıştır.⁴⁷⁸ Günümüze geldiğimizde ise dünya genelinde neredeyse her büyük şehirde bir hayvanat bahçesi olduğunu görmekteyiz. Hayvanat bahçeleri tarihi genel olarak incelendiğinde en önemli dönem noktalarından birinin 1907’de olan Hagenbeck Devrimi olduğu söylenebilir. Carl Hagenbeck tasarımı kullanılmadan önce hayvanat bahçeleri insanlarla hayvanların maksimum iletişimi ve güvenliği sebebiyle parmaklıklarla ayrılmış ve görece kısır bir haldeydi. Bahsedilen devrimden sonra ise bariyer ihtiyacı genel olarak camlarla karşılanmış, hayvanların bulunduğu bölümler doğal ortamlara benzetilmeye çalışılmış ve ziyaretçiler için çeşitli sözde natüralist illüzyonlar yaratılmıştır.⁴⁷⁹ Ancak, bunların tamamı hayvanların iyiliği için değil ziyaretçi sayısını arttırıp daha fazla kazanç elde etmek için yapılmıştır ki araştırmalar da insanların, hayvanat bahçelerini ahlaki olarak kabul edilebilir bulması için parmaklıkların kaldırılması gibi uygulamaların önemini göstermiştir.⁴⁸⁰

Esasen güncel olarak tartışılan çevre zenginleştirilmesi olgusunu da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Hayvanların stereotipik veya agresif davranışlar göstermemesi ve sözde iddiaya göre iyilikleri için yem saklama ve sosyal bölmelerde barındırma gibi zenginleştirme uygulama-

ger, “Zoos-History of Zoos”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 369.)

⁴⁷⁸ Avrupa’da açılan ilk hayvanat bahçeleri Avusturya’da 1765’te açılan Tierpark Schonbrunn; 1794’te Paris’te açılan Menagerie du Jardin des Plantes; 1828’de Londra’da açılan Londra Zooloji Bahçesi’dir. Bu tarihleri takiben hayvanat bahçeleri Amerika’da da açılmaya başlamıştır. Amerika’da ilkler 1860 tarihinde açılan New York Central Park Hayvanat Bahçesi ve 1874’te açılan Philadelphia Hayvanat Bahçesi’dir. (Kreger, “Zoos-History of Zoos”, 370; DeMello, *Animals and Society*, 121.)

⁴⁷⁹ Kreger, “Zoos-History of Zoos”, 370; DeMello, *Animals and Society*, 123.

⁴⁸⁰ Robert Mullan, Gary Marvin, *Zoo Culture: The Book About Watching People Watch Animals*, Urbana: University of Illinois Press, 1999, 159.

larının bazı durumlarda bir gorile sosyallik yerine bir top vermek anlamına da gelebileceği göz önünde bulundurularak yetersizdir. Ancak müşterileri ahlaki olarak rahatlatacağı ve seyir zevklerini arttıracacağı için gelir açısından önemli olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁸¹ Görüldüğü üzere, hayvanat bahçesi endüstrisi de ekonomik kaygılar üzerine kurulmuştur. Ancak, bunları kapatmamak amacıyla genellikle halkın eğitime yardımcı oldukları, bilim insanlarının çalışmalarına yardımcı oldukları ve soyu tükenen türleri korudukları savunularında bulunmaktadır. Eğitim ve bilimsel araştırma konusu sırf sonu belirsiz amaçlar yüzünden hayvanları kapatmanın ve acı çektirmenin doğruluğu tartışmasına müsaittir ve bilim endüstrisiyle benzer sonuçlara varmak mümkündür. Tür koruma konusu ise türlerin asıl yok edildiği insan faaliyetlerinden dikkati dağıtmak ve bu manipülasyonla gelir elde etmek için ortaya atılmış bir iddia olmasının yanı sıra kişisel olarak bir hayvanın yaşamının önemsizleştirilmesi ve türünün bir parçası olmaya indirgenmesi anlamına gelir.⁴⁸²

Hayvanat bahçelerinde hayvanların yaşadığı zulüm tedarik aşamasında başlar. Tedarik için genellikle kurumların yöneticileri avcı veya toplayıcı tutarak vahşi hayvanların hayvanat bahçelerine getirilmesini sağlar. Tutulan kişiler hayvanları henüz yavruyken yakalarlar ki bu süreçte yavrusunu korumak isteyen dişi ve hatta bazı durumlarda bütün sürü öldürülür. Yakalama sürecinde hayvanların alabileceği zararlara yakalanma stresi ve yolda maruz kalınan kötü koşullar sebebiyle oluşan hastalıklar eklenir ki hayvanların üçte biri veya üçte ikisi kadarı bu süreçte ölmektedir.⁴⁸³ Hayvanat bahçelerindeki sınırlanmış alan, kötü bakım bazı durumlarda sağlıksız beslenme, sürekli gözetim altında olma gibi davranışlar ise hayvanları tutsaklığın neden olduğu psikoza (*zoochosis*) sürükler.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Lance J. Miller, "Visitor Reaction to Pacing Behavior: Influence on the Perception of Animal Care and Interest in Supporting Zoological Institutions", *Zoo Biology*, 31/2 (2013), 247-248.

⁴⁸² Stephen ST. C. Bostock, "Zoos-Roles of Zoos", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 373; Murat Küçük, "Hayvanat Bahçeleri, Akvaryumlar, Sirkler: Gösteri Hayvanları Üzerine Fragmanlar", *Sosyoloji Divanı*, 14 (2019), 185.

⁴⁸³ DeMello, *Animals and Society*, 121.

⁴⁸⁴ DeMello, *Animals and Society*, 124.

Aşırı yalanma, tüy yolma, sallanma, agresiflik gibi stereotipik davranışlar önceki başlıklarda incelenen hayvanlarda olduğu gibi bu hayvanlarda da yaygındır. Tüm bunların yanında ziyaretçilerin hareketli hayvan görmek için hayvanlara bağırmaları, cama vurmaları gibi davranışların hayvanları strese sokup davranış değişikliğine neden olmasıyla beraber yapılan bazı araştırmalar ziyaretçilerinin varlıklarının dahi hayvanlara bu anlamda zarar verdiğini ortaya koymuştur.⁴⁸⁵ Ayrıca gelir elde etmek için hayvanat bahçelerinin yaklaşık yüzde yetmiş beşinin yaptığı gezdirmeye, elle besleme, okşama gibi etkileşimlerin hayvanlar üzerindeki olumsuz etkisinin daha da yüksek olduğu belirtilmiştir.⁴⁸⁶ Nihayetinde kar odaklı yaklaşım bir kurum olması sebebiyle popülasyonun fazla artması durumunda ise hayvanlar başka bir hayvanat bahçesine geçici veya kalıcı satılabilir, evcil hayvan maması veya av gibi yan endüstrilere satılabilir veya öldürülebilir.⁴⁸⁷ Hayvanat bahçelerinin bir nevi alternatifi olan ekoturizm ise insanların doğal ortamlara girmesi nedeniyle hayvanların davranışları, popülasyon yoğunluklarının değişmesine neden olarak zarara yol açan bir diğer etkinlik haline gelmiştir.⁴⁸⁸

Deniz memelisi parkları da temelde hayvanat bahçelerine benzer olmakla birlikte daha yakın bir tarihte 1938’de Floride Marine Studios ile hayatımıza girmişlerdir.⁴⁸⁹ Burada önemli ve ayırt edici olan ise çoğu

⁴⁸⁵ Neil D’Cruze vd., “A Global Review of Animal–Visitor Interactions in Modern Zoos and Aquariums and Their Implications for Wild Animal Welfare”, *Animals*, 9/6 (2019), 332/4.

⁴⁸⁶ D’Cruze vd., “A Global Review”, 332/14-17.

⁴⁸⁷ DeMello, *Animals and Society*, 122; Hawthorne, *Vegan Etik*, 46.

⁴⁸⁸ Turistlerle sık iletişime geçmenin makaklarda agresifliği arttırdığına dair bkz. Megan D. Matheson, “Tourist Impact on Tibetan Macaques”, *Anthrozoös*, 19/2 (2006), 158-168; turistlerin besleme yapması nedeniyle avlanmanın azalmasıyla bazı türlerin sayısının artması bazılarının azalması konusunda bkz. Lori A. Hidinger, “Measuring the Impacts of Ecotourism on Animal Populations: A Case Study of Tikal National Park, Guatemala”, *Yale Forestry&Environment Bulletin*, 99/1 (1996), 49-59; turistlerin fazla besleme yapması nedeniyle popülasyon artması sonucu nüfusun sürdürülebilirliğine verilen zarar için bkz. Margo DeMello, “The Rabbits of Okunoshima: How Feral Rabbits Alter Space, Create Relationships, and Communicate with People and Each Other”, *İçinde Text, Animals, Environments: Zoopoetics and Ecopoetics*, Editör F. Middelhoff, Freiburg: Rombach Druckund Verlagshaus, 2019, 231-239.

⁴⁸⁹ DeMello, *Animals and Society*, 127.

hayvanat bahçesinde olmayan bir etkinlik olan gösterilerin hayvanlara yaptırılmasıdır.⁴⁹⁰ Bahsi geçen gösterilere hazırlanmaları için hayvanlar aç bırakılır, fiziksel cezalandırmalar ve travmalar uygulanır.⁴⁹¹ Bunların yanında ise hayvanlar ne kadar gelişse ve büyütülse de yeterli olmayan tanklarda, suni ortamda, sosyallikten uzakta yaşamaları nedeniyle saldırganlık, stereotipik davranışlar gibi tepkiler göstermektedirler. Yine yaşanan suni ortam gereği sudaki klor, kötü su kalitesi ve suya eklenen kimyasallar bakteriyel enfeksiyonlar, pnömani, kalp durması, lozyonlar, göz problemleri, ülser, apse gibi hastalıklara sebep olup hayvanları ölümüne götürebilmektedir.⁴⁹² Hayvanat bahçelerinde olduğu gibi tedarik süreçlerinde ölümler meydana gelebilmekte, yakalanmak istenen hayvan haricinde diğer deniz canlılarının da ölümü sık görülmektedir.⁴⁹³

Bir diğer eğlence aracı olan sirkler ise modern haliyle Amerika'da P. T. Barnum Museum, Manegerie and Circus adıyla kurulmuş olsa da tarihi Antik Roma'ya kadar uzanmaktadır.⁴⁹⁴ Sirk hayvanlarının tedarik süreci de hayvanat bahçesi ve deniz memelisi parklarındaki hayvanların tedarik süreciyle hemen hemen aynı ilerleyerek aynı zararları doğurmaktadır. Sirklerde de hayvanlar gösteriye hazırlandıkları için boyun eğmeleri ve yapılacak gösterileri yapmaları amacıyla kırbaçlamak gibi fiziksel cezalar ve aç bırakmak gibi yoksunluklara maruz kalırlar.⁴⁹⁵ Ayrıca hayvanlar gösteri yapmadıkları ve gösterilere çalışmadıkları süreçte "*picketing*" denilen uygulamaya maruz kalırlar. *Picketing*, hayvanların bir ön ve çapraz arka bacağına kablo veya zincirden yapılmış araçlarla birbirine ve sağlam başka bir yere bağlanmasıyla hayvanın yalnızca bir adım geri veya ileri gitmesine müsaade ederek günlük yaşamlarının yüzde elli ila seksenini kapsayan bir uygulamadır.⁴⁹⁶ Tüm bunların sonucunda sirk hayvanları da çeşitli hastalıklara ve stereotipik davranışlardan muzdarip hale gelir ve ge-

⁴⁹⁰ Hawthorne, *Vegan Etik*, 41.

⁴⁹¹ Hawthorne, *Vegan Etik*, 41.

⁴⁹² DeMello, *Animals and Society*, 129.

⁴⁹³ Hawthorne, *Vegan Etik*, 41.

⁴⁹⁴ DeMello, *Animals and Society*, 132-133.

⁴⁹⁵ Tom Regan, *Kafesler Boşalsın*, 193-196.

⁴⁹⁶ Ted Friend, "Circuses and Circus Elephants", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 107-108.

nelde sirk çalışanlarına saldırır ve nihayetinde öldürülür.⁴⁹⁷ Öldürülme-
yen ama yaşlanan veya istenmeyen hayvanlar ise hayvanat bahçesindeki
diğer hayvanlarla ortak sonu paylaşır.

Av ise eğlence için hayvanların kullanıldığı bir başka alandır. Her
ne kadar avcılar tarafından çeşitli şekillerde savunulsa da rıza ve adil mü-
cadeleden yoksundur ki bunun en büyük örneği konserve avı⁴⁹⁸ denilen
türdür. Av ile ilgili söylenmesi gereken en önemli şeylerden biri ise av
malzemeleri üreticileri yani silah endüstrisi gibi endüstrilerin kazançları-
nı arttırmak için özellikle bu uygulamanın devamı yönünde girişimlerde
bulunuyor oluşudur.⁴⁹⁹ Bir diğer eğlence etkinliği ise kökeni vahşi Batı
gösterilerine dayanan ve kovboylar tarafından kendi eğlenceleri için dü-
zenlenen rodeolardır.⁵⁰⁰ Rodeolarda hayvanların tepinmesi için yapılan
mahmuzlama ve buzağların soluk borularının parçalanmasına, iç organları-
nın yırtılmasına neden olan kement atma uygulamaları bulunmaktadır.⁵⁰¹
Ancak nihayetinde gösteride kullanılan hayvanlar etleri için bakıldığı için
katılımcılar bu zalimlikleri bir zıtlık olarak görmemektedir.⁵⁰²

Eğlence endüstrisinde hayvanlara acı çektirilen bir diğer uygulama
hayvan yarışlarıdır. Yarışları büyük bir endüstri haline getiren temel şey
bahisler olmakla beraber genellikle insanlar hem heyecan hem de kazan-
ma umuduyla dahil olmaktadır. En popüler yarış hayvanı olan atlar
kazandırma hırsıyla zorlu ve sıkı eğitimlere tabi tutulurlar ve sonucunda

⁴⁹⁷ Hawthorne, *Vegan Etik*, 43.

⁴⁹⁸ Konserve avda çoğunluğu insanlar tarafından yetiştirilen (bazı durumlarda hayvanat
bahçeleri, sirkler veya yarışlardan emekli olan veya istenmeyen hayvanlar olabilir) in-
sanlara güven duyan hayvanların çitlerle belirlenmiş bir alanda avlanmasıdır. Müşteriler
öldürmek istedikleri avı seçer, yürüyerek veya işletme aracıyla belirlenen bölgeye ulaşır
ve insanlara alışık olduğu için kaçmayan hayvanı öldürür. (Tom Regan, *Kafesler Boşalsın*,
214.)

⁴⁹⁹ Wayne Pacelle, "Hunting", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Edi-
tör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 196.

⁵⁰⁰ Elizabeth A. Lawrence, "Rodeos", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Wel-
fare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998, 303.

⁵⁰¹ Tom Regan, *Kafesler Boşalsın*, 224-226.

⁵⁰² Lawrence, "Rodeos", 304.

hastalanırlar⁵⁰³, performans arttırıcı ilaçlara maruz kalırlar, bazı durumlarda ölümcül koşullar olsa bile yarışa zorlanırlar ve görece başarısız hayvanlar veteriner hizmetlerinden bile daha az yararlandırılır.⁵⁰⁴ Bir diğer popüler yarışta ise bir köpek türü olan tazılar kullanılır ve atlara göre daha ucuz oldukları için daha kolay gözden çıkarılabilir durumdadırlar.⁵⁰⁵ Atlarda olduğu gibi pek çok hastalık yaygındır, veteriner bakımı genellikle çok sınırlıdır ve zorlu eğitimler haricinde küçük kulübelerde, kötü koşullarda yaşamaktadırlar.⁵⁰⁶ Yarış hayvanları emekli olduğunda sonları da benzerdir. Atlar için isteyen olursa sahiplenilmek, hayvan yemi, av gibi yan endüstrilere satılmak veya ötanazyken; tazılar için ise bilim merkezlerine deney hayvanı olarak verilmek, ötanazi veya dişiler için üreme çiftliklerinde damızlık olarak kullanılmaktır.⁵⁰⁷

Hayvan dövüşleri ise kan sporları denilen kategorinin bir alt dalı olarak sınıflandırılır. En popüler olan dövüşler köpek ve horoz dövüşleriyken tıpkı yarışlarda olduğu gibi dövüşlerde de bahisler endüstrileşmeyi sağlamıştır. Dövüşler genellikle şiddetle eğitilmiş iki hayvanın biri devam edemeyecek kadar yaralanana veya ölene kadar sınırlı bir alanda dövüştürülmesini içerir. Köpeklerle ilgili en sık yaralanmalar yırtık kulaklar ve ağızlar, ezilmiş sinüsler, doku hasarı, kırık kemikler olmakla beraber sağ kurtulan hayvanlar dahi sayılan sebeplerle veya enfeksiyon kapma, kan kaybı gibi nedenlerle saatler veya günler sonra ölebilmektedir. Horoz dövüşlerinde, hayvanların bacaklarına yerleştirilen jilet veya iğneler sonucu oluşan kesikler, delinmiş akciğerler, göz yaralanmaları, kırık kemikler yaygındır.⁵⁰⁸ Her iki cins de yaralı oldukları halde çoğu zaman dövüşmeye zorlanır ve genellikle sahiplerin gurur gibi nedenlerle sağ kalsa dahi yenilen hayvanı öldürmesi yaygın bir durumdur.⁵⁰⁹

⁵⁰³ En yaygın görülen hastalıklar; kemik kırıkları, eklem burkulmaları, bağ veya kas yaralanmaları ve egzersize bağlı pulmoner kanamadır. (DeMello, *Animals and Society*, 135.)

⁵⁰⁴ DeMello, *Animals and Society*, 135-136.

⁵⁰⁵ Tom Regan, *Kafesler Boşalsın*, 229.

⁵⁰⁶ DeMello, *Animals and Society*, 136.

⁵⁰⁷ DeMello, *Animals and Society*, 137.

⁵⁰⁸ DeMello, *Animals and Society*, 138.

⁵⁰⁹ Linda Kalof, "Animal Blood Sport: A Ritual Display of Masculinity and Sexual Virility", *Sociology of Sport Journal*, 31/4 (2014), 443 vd.

Son olarak, eğlence endüstrisinde hayvanlar filmlerde ve dizilerde sık sık kullanılmaktadır. Hayvanların bu sektörde ilk kullanılışı ve acılarının önemsenmeyişiinin kanıtı Thomas Edison'un yapımcılığını yaptığı ve Topsy adındaki filin idam edilişinin görüldüğü Bir Filin Elektrikle İdam Edilmesi (*Electrocuting an Elephant*) filmidir.⁵¹⁰ Bu örnek yalnızca göz önünde olan, sahne için verilen zararken filmlerde ve dizilerde hayvanların istenilen şekilde hareket etmesi için verilen pek çok zarar da bulunmaktadır. Kablolarla kaplanmış zemine akım vererek aslanların saldırgan hale getirilmesi, timsahların çenelerinin tellerle bağlanması, şok tasmalarıyla atların eğitilmesi, yiyecekten yoksun bırakma gibi yoksunluklar ve cezalar uygulama hayvanların boyun eğmesi için başvuru olan yöntemlerden bazılarıdır.⁵¹¹ Ayrıca her ne kadar yapımların başında "hiçbir hayvana zarar verilmemiştir" gibi ifadeler olsa da zarar kapsamı göreceli kalmakta; hayvanların fiziksel acılarında anlaşmazlık varken korku, psikolojik zorlanma gibi durumlar zarardan sayılmamaktadır.⁵¹² Nihayetinde güçten düşen veya popülerliğini kaybeden hayvanlar hayvanat bahçelerine verilmek, ötanazi uygulanmak gibi diğer eğlence endüstrisi hayvanlarının kaderlerini paylaşırlar.⁵¹³

2.1.3. Hayvan Hakları/Hayvan Refahı Konusunda Devletin Sorumluluğu

Hayvan haklarının teorik altyapısını ve çeşitli disiplinlerle olan ilişkisini çalışmamızın birinci bölümünde ayrıntılı olarak inceledik. İkinci bölüme ise hayvan refahı kavramı ve hayvan haklarıyla farklarını anlatarak devam ettik. Teorik kavramların pratikte yansımalarını ise çalışmamızın bir önceki başlığında aydınlatmaya çalıştık. Tüm bunların arkasında ve çevresinde ise güçlü bir olgu olan devlet bulunmaktadır. Özellikle, teorik

⁵¹⁰ Özlem Güçlü, "Bu Filmde Hiçbir Hayvana Zarar Verilmemiştir: Son Dönem Türkiye Sinemasında Hayvanlara Kötü Muamele Üzerine Bir Tartışma", İçinde *İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye'de Hayvan Çalışmaları*, Editör Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin, İstanbul: Kolektif Kitap, 2021, s 94.

⁵¹¹ Jonathan Burt, *Animals in Film*, Londra: Reaktion Books, 2002, 146.

⁵¹² Güçlü, "Bu Filmde", 104.

⁵¹³ Hawthorne, *Vegan Etik*, 44.

altyapının pratiğe uyarlanması devlet politikaları ve kanuni düzenlemelerin hayvan hakları veya hayvan refahı pratiğinin hangisi tarafında saf alacağı veya hangisine yakın olacağı önemli bir rol oynamaktadır. Zira günümüzde toplum yaşamını düzenleyen en önemli olguların devlet politikaları ve kanunlar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁵¹⁴

Devletin hayvan hakları ve hayvan refahı ikilemindeki rolünün, hayvan hakları tarafında olması gerektiğini ve bu yöne ağırlık vermesi gerektiğini vurgulamak çalışmanın esası açısından önem arz eder. Çalışmamızda anlatıldığı üzere hayvanlara verilecek hakların bir hediye değil, onların zaten sahip oldukları olgular olduğu kanaatindeyiz. Bu nedenle tıpkı insan hakları yaklaşımı gibi hayvan hakları yaklaşımında da devlet, şartları düzeltmek değil tam bir hak tanıyarak buna yönelik davranmak durumundadır.

Öncelikle hayvan haklarına karşı çıkışın ve hayvan kullanımının psikolojik yönlerinin farkında olmak devlet politikası için önemli bir mihenk taşı oluşturacaktır.⁵¹⁵ Çünkü, açıklandığı üzere bu konularda toplumdaki psikolojik yönelimler devlet politikalarının oluşmasında önemli rol oynar.⁵¹⁶ Öncelikle yapılması gereken bu sebeplerin anlaşılması ve toplumun hayvan haklarına karşı çıkışın psikolojik temelleri çerçevesinde aydınlatılarak yönlendirilmesi olmalıdır. Bu noktada özellikle toplumsal eğitim önem arz edecektir. Ayrıca, hayvanların bilişsel ve duygusal yeteneklerinin de hak sahibi olmak konusundaki önemi vurgulanmalı, bu konuda da bilinçlendirme çalışmaları yapılmalıdır. Devlet politikası sayesinde toplumun temelinde oluşturulacak bu bakış açıları ve kamuyu⁵¹⁷, yapılacak kanun düzenlemeleri için de altyapı olması yanında bu

⁵¹⁴ Kimberly K. Smith. *Governing Animals: Animal Welfare and the Liberal State*, New York: Oxford University Press, 2012, xxii.

⁵¹⁵ Bir önceki bölümde bahsedildiği üzere özellikle hayvanlara zulüm konusunda insanların psikolojik rahatsızlıkları da önemle incelenmeli ve buna göre hareket edilmelidir. Her ne kadar hayvan hakları konusunda ikincil öneme sahip olsa da bu insanların kontrol altına alınması ve rehabilite edilmesi diğer insanlar açısından da koruyucu olacaktır. (Smith, *Governing Animals*, 148.)

⁵¹⁶ Smith, *Governing Animals*, xxi.

⁵¹⁷ Hayvanların korunmasının zaten kamu çıkarı ile ilgili sorunlarla ilgili olduğuyla ilgili bkz. AİHM, *Animal Defenders International v. the United Kingdom*, 22.04.2013,

kanun düzenlemelerinin uygulanması yönünde de olumlu bir yön tayin edecektir. Ayrıca, devletler genellikle bu yönde halkı aydınlatmak isteyen aktivist grupların karşısında yer almaktadır.⁵¹⁸ Söz konusu eğitim ve aydınlatma konusunda bu gruplarla ortak çalışmalar yapmak ve destek sağlamak da doğru bir yol olacaktır.

Oluşturulan toplumsal bilinç ve altyapıdan sonra ise devletin en önemli sorumluluğu elbette ki hayvan refahına karşılık hayvan haklarını temel alarak hukuki düzenlemeler yapmak olacaktır. Üçüncü bölümde inceleneceği üzere ne yazık ki günümüzde devletler hayvan hakları değil hayvan refahı yönünde düzenlemeleri tercih etmektedirler. Bu durumun pek çok sebebi bulunmaktadır. Öncelikle hayvan hakları tanınması durumunda devletler hayvan kullanımını tamamen yasaklamalıdır. Bu durumda hayvansal üretim yapan, hayvanları kullanan büyük şirketlerin tepkisiyle karşılaşma durumu söz konusu olmasının yanında bunlardan dolayı kaybedeceği büyük bir vergi oranı da bulunmaktadır.⁵¹⁹ Ayrıca hayvanat bahçeleri, akvaryumlar, sirkler veya av gibi uygulamalar turizm açısından da devlet hazinelerine büyük katkı sağlamaktadır. Hayvan yarışları konusunda ise devletin bizzat düzenlediği ve kar sağladığı pek çok uygulama bulunduğu önceki başlıkta incelenmiştir ve bunların karşısı hukuki düzenlemeler de hayvanat bahçeleri, akvaryumları yasaklamak gibi devlet hazinesini zarara uğratacaktır. Rodeo, hayvan dövüşleri, kurban kesme uygulamaları ise toplumdaki belli gruplar tarafından gelenek olarak görülebilecek ve yasaklanmaları kendilerinin ötekileştirilmesi, geleneklerine veya dini inanışlarına saygı duyulmaması şeklinde algılanabilecektir. Deney uygulamalarının yasaklanması noktasında ise devlet bilim düşmanı veya gelişme karşısı addedilebilecektir. Görüldüğü üzere, genel manada hayvan hakları tarafında olmak devletler için maddi kayıpları veya itibar konusunda bakış açısı değişikliklerini beraberinde getirme riskini her daim taşımaktadır.

48876/08, [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-7454%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-7454%22]}) (E.T. 09.05.2023).

⁵¹⁸ Mike Radford. "Partial Protection: Animal Welfare and the Law", içinde *Animal Rights: The Changing Debate*, Editör: Robert Garner, London: Macmillan Press, 1996, 67.

⁵¹⁹ Smith, *Governing Animals*, 152.

Devletler, hem kapitalist düzen içerisinde önemli aktörleri karşlarına almamak hem de kendi çıkar veya kazançlarını kaybetmemek üzere genellikle toplumsal tepkiyi yumuşatmak amacıyla hayvan refahı noktasında düzenlemeler yapma eğiliminde olmuştur.⁵²⁰ Bu eğilimi, bu yönde çıkartılan kanunlarda dahi görmemiz mümkündür. Kanunlar genel manada “Hayvan Refahı Kanunu”, “Hayvanları Koruma Kanunu” gibi isimlerle yürürlüğe konularak baştan taraf ve düzenleme mahiyetleri belli edilmektedir.

Ancak, yapılan bu düzenlemeler hem yetersiz hem tutarsızdır. Devlet, toplumdaki en önemli güç kaynağı olarak tıpkı insan hakları konusunda izlediği yol gibi hayvan hakları konusunda da kararlı ve tutarlı bir yol izlemek durumundadır. Zira refah uygulamaları uygulamada pek çok ikiliğe sebep olmakla beraber yıllarca uygulanmasına rağmen anlatıldığı üzere hayvanların hayatını iyileştirmekte dahi genel manada başarılı olamamıştır.⁵²¹ Ayrıca, yine kavram incelemesi yapılırken incelendiği üzere acısız ölüm gibi durumlarda da yetersiz kalmaktadır. Üstelik, hayvanların refah uygulamaları sırasında çektiği acıları bir nevi meşrulaştırmaktadır ve bu uygulamalara temelsiz bir gerekçe oluşturmaktadır.⁵²² Devlet alacağı riskleri ve kaybedeceği kazançları göze alarak hayvan hakları yönünde politika izlemeye ve kanuni düzenlemeler yapmaya yönelmelidir. Zira bahsedilen toplumsal bilinç oluşturulduktan sonra zaten yapacağı düzenlemeler konusunda toplumsal bir destek sağlayacak ve sağlam duruşunu korumak konusunda sıkıntı çekmeyecektir.

Bu noktada verilebilecek bazı örnekler bulunmaktadır. Örneğin, devletler hayvan haklarını ihlal eden hayvan deneylerine fon sağlamak, bu deneyler için yer ve kaynak ayırmaktan vazgeçmelidir.⁵²³ Hayvanat bahçeleri, sirkler, avlar, film endüstrisi gibi özellikle eğlenceye dayalı

⁵²⁰ Smith, *Governing Animals*, 29; Radford, “Partial Protection”, 81-82.

⁵²¹ Gary L. Francione. “Animal Rights: An Incremental Approach”, içinde *Animal Rights: The Changing Debate*, Editör: Robert Garner, London: Macmillan Press, 1996, 51.

⁵²² Bu noktada, refah uygulamalarına dayanan kişilerin argümanları genellikle “Yanlış bir şey yapmıyorum.”, “Yasalar dahilinde hareket ediyorum.”, “Yasal olarak yapma hakkım olan şeyi yapıyorum.” gibi cümleler olmaktadır. (Radford, “Partial Protection”, 67.)

⁵²³ DeMello, “Animal and Society”, 219.

aktiviteleri yasaklamak noktasında daha kolay bir süreç izleyebilecektir. Bahsedildiği üzere, geleneksel de olsa hayvan kullanımı ve hak ihlalini gerektiren eylemler konusunda öncelikle gerekli eğitim verilerek yasaklamalar yapılmalıdır. Hayvansal ürün tüketimi noktasında da yine aynı yolu izlemek doğru olacaktır.⁵²⁴ Burada önemli olan nokta devletin bu tür düzenlemeleri topluma dayatma yoluyla değil aydınlatma yoluyla yapması olacaktır. Zira dayatma yoluyla bir anda yapılacak hayat düzeni değişiklikleri tepki ve dirençle karşılaşacaktır. Gerçekler ve sebepleri konusunda kamu şeffaflıkla bilgilendirilmeli, devletin kendi açısından da yaptıkları ve vazgeçtikleri açıkça anlatılmalıdır. Bu noktada, insan haklarının tanınması ve kazanılması yolu, yani şartların düzeltilmesi değil ancak sürece yayılmış tam ve net olarak hak tanınması, bu konuda güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Tüm bu açıklanan durumlardan aslında savunduğumuz argümanın bir süreç içerisinde gelişen devlet politikası olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada ise önemli olan bu sürecin, hayvan refahı yaklaşımına evrilmesinin önlenmesidir. Hayvan hakları yaklaşımı bahsedildiği üzere hak konusunda taviz verilmemeyi gerektirir. Bu konuyu da somutlaştırmak gerekirse, öncelikle hayvanların mülkiyet statüsü kaldırılmalı ve bu düzenleme anayasa ile yapılmalıdır.⁵²⁵ Kanunların bahsedilen isimlerinde özellikle “hak” terimi kullanılmalıdır. “İnsancıl”, “insani”, “gerekli durum” gibi hayvan refahı yaklaşımını yansıtacak terimler yeni yapılacak kanuni düzenlemelerde kullanılmamalıdır.⁵²⁶ Hayvan hakları konusunda uygulamaya ikilik bırakılmamalı, net düzenlemeler yapılmalıdır. Ancak bu noktada, süreç yeni refahçı olmaya kaymaksızın kademeli bir hak düzenlemesi şeklinde düzenlenebilecektir. Bu tür bir hukuki kademeli hayvan hakları düzenlemesi, hayvan hakları felsefesiyle çelişmeyecek, devlet açısından sürecin yönetilmesini kolaylaştıracak ve toplumdaki dirençleri kırabilecek ve aydınlanmayı sağlayabilecektir. Bu kademeli hak düzenlemesinin şartlarını Gary L. Francione açıklamıştır. Buna göre;

⁵²⁴ Smith, *Governing Animals*, 32.

⁵²⁵ Rollin, “Animal Ethics and Law”, 146; Pocar, “Animal Right”, 224-225.

⁵²⁶ Rollin, *Animal Welfare, Animal Rights*, 3457; Francione. “Animal Rights”, 46.

- 1- Getirilecek hukuki norm, ticarete konu olmayan bir menfaati kabul etmelidir. (İnsan çıkarının öncelik alınmasını önlemek amacıyla)
- 2- Getirilecek hukuki norm, ticarete konu olmayan menfaati düzenlemek yerine yasaklamalıdır. (Hayvan hakları felsefesinin taviz verilemez doğası gereği)
- 3- Getirilecek hukuki norm, alternatif bir sömürü biçimi öngörmemelidir. (Hakların arka kapısından refaha dolanmayı engellemek amacıyla)⁵²⁷

Görüldüğü ve bizim de katıldığımız üzere, bu üç şart hak konusunda taviz vermeksizin ve hayvan refahı uygulamasına kapı aralamaksızın devlete haklara geçiş konusunda esneklik sağlayacaktır. Kanaatimizce, kanuni düzenleme konusunda izlenecek yol bu olmalıdır. Ayrıca, bu düzenlemeler yapıldıktan sonra pratik hayattaki normların uygulanması noktasındaki denetlemeler de devletin sorumluluğunda bulunmaktadır.⁵²⁸ Devlet, hayvan hakları konusunda koyduğu normların uygulanıp uygulanmadığını titizlikle ve şeffaflıkla denetlemelidir.⁵²⁹

Devletin hayvan hakları konusunda taraf olması gerektiğini ve bunun yolunu kısaca açıkladıktan sonra güncel olarak da tartışılan ve bu hakların bir üst kademeye geçirilmesinin nasıl yapılacağını teoriye döken Donaldson ve Kymlicka'nın hayvanların devlete dahil edilmesi ve devletin bu konudaki daha geniş sorumluluklarını anlattığı teorisini incelemek doğru bir yol olacaktır.

2.2. Hayvanların Devlete/Siyasete Dahil Edilmesi

Çalışmamızın bu bölüme kadar olan kısmında; hayvanların yaşam, vücut bütünlüğü gibi hakları temellendirilmiş, hayvan refahı incelemesi de yapılarak devletin hayvan hakları görüşüne uygun tarafta yer alması ve düzenlemeler yapması gerektiği açıklığa kavuşturulmuştur. Bu temel-

⁵²⁷ Francione, "Animal Rights", 55-56.

⁵²⁸ Radford, "Partial Protection", 83.

⁵²⁹ Pocar, "Animal Rights", 224.

lerin üzerinde, hayvanlara bu hakların pratik hayatta nasıl ve hangi yolla yansıtılmasının önemi karşımıza çıkmaktadır. Bu amaçla, gelişen literatür içerisinde bulunan; hayvanların insan toplumunun dahili veya haricinde bulunması hasebiyle devletin vatandaşlık, egemenlik veya yerleşimcilik statüleri tanıması gerektiğini öne süren Sue Donaldson ve Will Kymlicka'nın siyasi hayvan hakları teorisi incelenmeye değer ve yol aydınlatıcı bir konumdadır. Bu teorinin kalbinde ise hayvanların evcilleştirilmesi, kent ve kır yaşamındaki farklı durumları bulunmaktadır. Teorinin daha anlaşılır olması adına çalışmamızın bu alanını tarihsel-mekansal insan-hayvan ilişkilerinin aydınlatılmasına ayırmanın doğru olacağı kanaatiyle öncelikle bu başlıkları açıklayacağız.

2.2.1. Tarihsel ve Mekansal İnsan-Hayvan İlişkileri

İnsanlar, tarih sahnesine çıktığından beri aynı yaşam alanlarını hayvanlarla paylaşmışlardır. Bu mecburiyet sonunda ise insanlar hayvanlarla çeşitli ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler tarihe ve mekâna göre değişiklik göstermiş, zaman zaman daha yakın zaman zaman ise daha uzak ilişkiler şeklinde görülmüş, gerçek veya simgesel, fiili veya kurgusal da olabilmiştir.⁵³⁰ Nihayetinde insan-hayvan ilişkisi her daim var olmuştur ve bu ilişki insan ve toplumu ciddi ölçüde etkilemiştir. Bryant, insanların hayvanlarla kurduğu ilişkinin toplum hayatını etkilemesini tanımlamak için “zoolojik bağlantı” (*the zoological connection*) terimini kullanmış ve bu bağlantıyı kavramsallaştırmıştır.⁵³¹

2.2.1.1. Kırsal Alan ve Evcilleştirme

Antropolojik incelemelere bakıldığında insanların ilk olarak avcı-toplayıcı bir yaşam tarzı sürdüğü görülür. Bu yaşam tarzında adından da anlaşılacağı üzere insanlar avcılık ve toplayıcılık yaptığı için avladıkları hayvanların sayılarını arttırmaya ve bu hayvanların ürünlerini kullanmaya

⁵³⁰ Abu Bakar Siddiq. *Tarihöncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası*, Konya: Çizgi Yayınevi, 2019, 42.

⁵³¹ Clifton D. Bryant. “The Zoological Connection: Animal-Related Human Behavior”, *Social Forces*, 58/2, (1979), 399.

çalışmazlar, hayvan sürülerinin denetlenmesi veya yönetilmesi gibi kaygıları bulunmaz.⁵³² Bu süreçte insanlar doğayla birlik ve saygı içerisinde yaşamıştır. Elbette kendilerini hayvanlardan ayırt edebilmişlerdir ancak kendilerini doğadan ve diğer canlılardan üstün görmemişler, onlara sahip olmaya çalışmamışlardır.⁵³³ Tüm bunların sonucu olarak ise insanlar hayvanlarla avda veya günlük hayatta karşılaşmış, fiziksel olarak sınırlı bir ilişki kurmuşlardır. Ancak bu sınırlı ilişki hayvanların bu topluluklar için önemsiz olduğu anlamına gelmemektir. Bu topluluklar genellikle hayvanlara hayranlık duyar, kimisinde *zoolatri* (hayvan tapınma) gözlemlenir ve totem hayvan inancı yaygındır.⁵³⁴ Bahsedilen durumlar, hayvanlarla olan manevi ilişkinin avcı-toplayıcı toplumlar için, sınırlı fiziksel ilişkiye rağmen, ne kadar gelişmiş ve önemli olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Her ne kadar insan-hayvan ilişkilerinin avcı-toplayıcılar için önemli olduğunu belirtsek de hem insanlık tarihi hem hayvan tarihi hem de insan-hayvan ilişkileri için devrimci bir nitelik taşıyan gelişme kuşkusuz hayvanların evcilleştirilmesi olmuştur.⁵³⁵ Evcilleştirmenin tanımı pek çok farklı şekilde yapılmıştır. Evcilleştirme; hayvanları esaret altında tutarak, insan amaçları için seçici olarak bakma, besleme, yetiştirme ve en önemlisi üremelerini kontrol etme yoluyla hayatta kalmak için insanlara bağımlı hale getirme, görünüm ve davranışlarında değişiklik yaratma sürecidir.⁵³⁶ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere evcilleştirmenin önemli bir noktası biyolojik olmasına rağmen, biyolojik olarak etki edilen özelliklerin insan toplumuna uyumlu ve sarmalanmış bir hale gelmesi de gereklidir.⁵³⁷ İlk evcilleştirme uygulamalarının on bin yıl kadar önce başlayan Neolitik Dönemde olduğu kabul edilmektedir ki bu uygulamanın ilk olarak en az

⁵³² Daniel G. Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri, Çeviren Suavi Aydın*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2018, 192.

⁵³³ Leslie Irvine, "The Question of Animal Selves", 11.

⁵³⁴ Siddiq, *Tarihöncesi Toplumlar*, 32-108-144.

⁵³⁵ Bates, *21. Yüzyılda*, 151; Mehmet Birekul. "Güç, İktidar ve Gösteriş: Geçmişten Günümüze Hayvan Sembolizmi Üzerine Bir Tartışma", *Sosyoloji Divanı*, 7/14 (2019), 39.

⁵³⁶ Irvine, *Biz ve Onlar*, 30; Nerissa Russell. "The Wild Side of Animal Domestication", *Society and Animals*, 10/3 (2002), 286 vd; Margo DeMello, *Animals and Society*, 102-103.

⁵³⁷ Irvine, *Biz ve Onlar*, 31; DeMello, *Animals and Society*, 105.

on beş bin yıl önce köpek ile başladığı⁵³⁸ düşünülmektedir ki köpek, Neolitik Dönem başlamadan önce evcilleştirilen tek türdür.⁵³⁹ Evcilleştirmek için hayvanların seçilmesinde de pek çok özellik etkili olmuştur. Öncelikle hayvanların davranışsal özellikleri⁵⁴⁰ dikkate alınmış, ikinci olarak ise hayvanların fizyolojik ve morfolojik özellikleri⁵⁴¹ önemsenmiştir. Her ne kadar insanlar hayvanları evcilleştirmek için seçmiş olsa da hayvanların da evcilleştirilmek için insanları seçtiğiyle ilgili geliştirilen fikrin de bu noktada önemli olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁴² Evcilleştirmek için yapılan hedef seçiminden sonraki önemli nokta ise evcilleştirme yollarıdır. Her tür ayrı özelliklere sahip olduğu ve farklı amaçlarla evcilleştirilmek istendiği için farklı evcilleştirme yolları izlenmiştir. Bu yollar; komşuluk yaşam yolu⁵⁴³, av yolu⁵⁴⁴ ve yönlendirilmiş yol⁵⁴⁵ olarak sınıflandırılmıştır.

⁵³⁸ Köpekten sonra evcilleştirilen türler sırasıyla; keçi, koyun, domuz, inek, tavuk, domuz, hindi ve kedilerdir. İki bin yıldan daha kısa bir süre önce ise tavşanlar evcilleştirilmiştir. (Nik Taylor, *Humans, Animals and Society*, 107; DeMello, *Animals and Society*, 104)

⁵³⁹ DeMello *Animals and Society*, 103; Siddiq, *Tarihöncesi Toplumlarda*, 69; Bates, 21. *Yüzyılda*, 155.

⁵⁴⁰ Bunlar; evcilleştirilmek istenen hayvanların popülasyonlarının yapısı, cinsel davranışları, insanlara verdikleri tepkiler (daha az korku, daha çok merak gibi), anne-yavru ilişkileri, esnekliktir. (Siddiq, *Tarihöncesi Toplumlarda*, 68; DeMello, *Animals and Society*, 105.)

⁵⁴¹ Bunlar; doğum sayısı ve üreme oranı, besin alışkanlığı, iklim ve çevreye uyum kabiliyeti, bireysel bir hayvanın sağladığı et miktarı gibi özelliklerdir. (Siddiq, *Tarihöncesi Toplumlarda*, 68.)

⁵⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Stephen Budiansky. *The Covenant of the Wild: Why Animals Chose Domestication?*, Yale University Press, 1999.

⁵⁴³ Bu yol bir türün diğerine yakın yaşaması ve diğer türün bu durumdan etkilenmemesi durumunda aralarındaki ilişkidir. Çöpçülük yapmak, yerleşim bölgesine getirilen diğer hayvanları avlamak gibi durumlar sonucu hayvanların insanlarla ilişkilerinin gelişmesi ve birlikte yaşamaya alışmalarıdır. Klasik örnek köpektir. (Siddiq, *Tarihöncesi Toplumlarda*, 69.)

⁵⁴⁴ Bu evcilleştirme yolu ise insanların faaliyetleriyle kaynak yönetimini etkinliğini arttırmak amacıyla başlamıştır. Sürü yönetimi amacı zamanla hayvanların üremesine müdahale ve kontrole dönüşmüş ve hayvanlar evcilleştirilmiştir. Koyun, keçi, domuz ve sığırlar örnek verilebilir. (Siddiq, *Tarihöncesi Toplumlarda*, 70-71.)

⁵⁴⁵ Bu evcilleştirme yolunda ise evcilleştirilmiş başka bir hayvan takip edilerek başka bir tür evcilleştirilir. Amaç, evcilleştirilmesi hedeflenen hayvandan farklı ve özel avantajlar elde etmektir. Örnekleri; at, eşek, tek ve çift hörgüçlü deve. (Siddiq, *Tarihöncesi Toplumlarda*, 71.)

Evcilleştirmeyeyle ilgili önemli olan nokta ise insan-hayvan ilişkilerinde devrim yapan bu gelişmenin bir sömürü şekli mi yoksa simbiyotik bir ilişki mi olduğudur. Bu noktada her iki görüşü de savunan taraflar bulunmaktadır. Evcilleştirmenin bir sömürü şekli olduğunu savunan taraflara göre; bu ilişkide baskın taraf kesinlikle insandır, ilişki türü tahakküm-kontrol ilişkisine dönüşmüştür, hayvanlar doğal yaşam alanlarından uzaklaştırılmış ve hemen her konuda özgürlükleri ellerinden alınmıştır.⁵⁴⁶ Simbiyoz savunmasına göre ise; evcilleştirme hayvanlar için de insanlar için olduğu kadar yarar sağlamıştır, hayvanlara hayatta kalma avantajı bu sayede verilmiştir.⁵⁴⁷ Bu noktada evcilleştirmenin hayvanlar için sömürü mü yoksa iyi bir gelişme mi olduğuna karar verebilmek veya yorumlayabilmek için sonuçlarına bakmak doğru olacaktır.

Bahsedildiği üzere evcilleştirme ile insanlar için bir dönüm noktası yaşanmıştır ve insanlar pek çok fayda sağlamıştır. Evcilleştirme insanlara istikrarlı gıda arzı, yeni emek kaynakları, yeni arkadaşlıklar ve koruyucular ve hatta yeni ibadet ve büyü biçimleri sağlamıştır.⁵⁴⁸ Bu noktada insanlar için olumlu ve oldukça faydalı bir gelişme olmuştur. Ancak hayvanlar açısından bakıldığında evcilleştirmenin olumsuz yanlarının hayvanları doğal ortamlarından kopardığını, hayvanların fizyolojilerinin değiştiğini, fiziksel ve duygusal olarak insanlara gün geçtikçe daha çok bağlandıklarını ve artık onlarsız yaşayamaz duruma geldiklerini, türleri içerisinde kalıcı bir genetik çeşitlilik kaybına uğradıklarını söylemek mümkündür.⁵⁴⁹ Tüm bunlara ek olarak artık sahiplerine bağımlı olmalarının da etkisiyle bir nesne haline gelerek; mülkiyet, değiş-tokuş malzemesi, miras malı veya ticaret unsuru olmuşlar ve bu özellikleri nedeniyle ıstırapları, ze-

⁵⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sándor Bökönyi. "Archaeology: Problems and Methods of Recognizing Animal Domestication", *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Editör P. Ucko and G. Dimbleby, London: Duckworth, 1969, 219-229; Pierre Ducos. "'Domestication' Defined and Methodological Approaches to Its Recognition in Faunal Assemblages", içinde *Approaches to Faunal Analysis in the Middle East*, Editör R.H. Meadow and M. A. Zeder, Cambridge Peabody Museum Bulletin 2, 53-56.

⁵⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. T. P. O'Connor. "Working at Relationships: Another Look at Animal Domestication", *Antiquity*, 71 (1997), 149-156.

⁵⁴⁸ DeMello, *Animals and Society*, 106; John Berger. *Hayvanlara Niçin Bakarız?*, Çeviren Cevat Çapan, Ankara: Tudem Yayın Grubu, 2. Baskı, 2017, 19.

⁵⁴⁹ DeMello, *Animals and Society*, 106-107.

kaları, duyguları küçümsenerek veya yok sayılarak yaşamaya mahkum edilmeye başlamışlardır.⁵⁵⁰ Bunların yanında ise bazı durumlarda daha steril bir çevre, daha uzun ömür, yiyecek veya suya daha kolay ulaşma gibi faydaları yakalamışlardır.⁵⁵¹

Evcilleştirme taraflarının görüşleri ve evcilleştirmenin sonuçları incelendiğinde bu gelişmenin insan için ne kadar faydalı olsa da hayvanlara faydadan çok zarar verdiğini düşünmekteyiz. Yani evcilleştirmeyi sömürü olarak tanımlamanın simbiyotik ilişki olarak tanımlamaktan daha doğru olacağını iddia etmekteyiz. Paul Shepard'ın ifade ettiği gibi “[h]ayvanların evcil olmasının yararı hayalidir; çünkü onlar her ne kadar pohpohlanmış olsalar da köledirler ve yıllar geçtikçe daha gayri mümeyiz ve zayıf hale gelirler.”⁵⁵²

Bulunulan mekanlar da insan-insan ilişkisini olduğu kadar insan-hayvan ilişkisini de etkilemektedir. Bu noktada insan-hayvan ilişkisini incelemek için ilk basamağı tarımsal kırsal alan ve vahşi kırsal alan olarak belirlemek mümkündür.⁵⁵³ Tarımsal kırsal alan çiftlik hayvanları için, vahşi kırsal alan ise vahşi hayvanlar için habitat oluşturmaktadır.⁵⁵⁴ Tarımsal kırsal alanlarda çiftçilik yapılmaktadır ve insanlar keçiler ve inekler gibi çiftlik hayvanlarıyla daima ilişki halindedir.⁵⁵⁵ Buralarda da bu ilişki ve hayvan kullanımı hayvanlar için felakete yakındır ancak kentsel alanlardaki insan-hayvan ilişkisi kopukluğu kırsal alanda daha azdır, ilişkiler hala bir noktada daha sıkı bir şekilde devam ettirilmektedir.⁵⁵⁶ Vahşi kırsal alanda ise insanlar mümkün olduğunca hayvanlarla ilişkiye girmemekte-

⁵⁵⁰ Ducos, “Domestication”, 54; Birekul, “Güç, İktidar ve Gösteriş”, 40; DeMello, *Animals and Society*, 107.

⁵⁵¹ Siddiq, *Tarihöncesi Toplumlarında*, 77 vd.

⁵⁵² Paul Shepard. *The Others: How Animals Made Us Human*, Washington DC: Island Press, 1996, 267.

⁵⁵³ Peggs, *Animals and Sociology*, 72.

⁵⁵⁴ Chris Philo, Chris Wilbert. “Animal Spaces, Beastly Places An Introduction”, *Animal Spaces, Beastly Places: New Geographies of Human Animal Relations*, Editör: Chris Philo and Chris Wilbert, London: Routledge, 2000, 10-11.

⁵⁵⁵ Philo, Wilbert. “Animal Spaces”, 10.

⁵⁵⁶ Peggs, *Animals and Sociology*, 71.

dir ancak bazı durumlarda zararlı gördükleri hayvanlara müdahale veya türü tükenen hayvanları koruma gibi şekillerde iletişim kurmaktadırlar.⁵⁵⁷

2.2.1.2. Kentsel Alan ve Sanayileşme

İnsan tarihi, hayvan tarihi ve insan-hayvan ilişkileri için ikinci dönüm noktasının sonuçlarıyla da ciddi etkili olan sanayileşme hareketleri olduğunu söylemek mümkündür. Sanayileşmeyle beraber hayvanlar canlı varlıklar olarak değil makinalar olarak kullanılmaya başlanmış, insanlar yalıtılmış bir üretim ve tüketim sürecinin bir parçası haline gelmiş ve kar maksimizasyonu her şeyin önüne geçmiştir.⁵⁵⁸ Hayvanların bu gelişimin kendisinden etkilendiği durumlar; belirtildiği gibi makinaya dönüşümlerinin hızlanması ve evcilleştirilmelerinin daha çok verim, daha az harcama üzerine kurularak doğalarının bozulması pahasına suni bir şekilde devam ettirilmesidir.⁵⁵⁹ Bu noktada sanayileşme ile gelen ekonomik sömürüyü vurgulayan insan-hayvan ilişkileri sosyolog Ted Benton tarafından karakterize edilmiştir. Bu ilişkiler bazı durumlarda birbirlerini kapsamaktadır ki Benton bu durumu kendisi de belirtmiştir. Bahsi geçen ilişki kategorileri:

1. İnsan emeğinin yerini almak veya artırmak için kurulan ilişki. Bu ilişki hayvanların vücut güçleriyle ağırlıkları kaldırması veya taşıması için olabileceği gibi, koku duyusu gibi duyarlarını kullanarak insanlarla iletişime girmesini de kapsar.
2. İnsan vücudunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan ilişki. En belirgin hali hayvanları yiyecek, giyecek ve biyomedikal deneylerde araç olarak kullanmak için kurulan ilişkidir.
3. Eğlence kaynağı olarak kullanmak için kurulan ilişki. Hayvanat bahçelerini ziyaret etmek, at yarışları, köpek dövüşleri, avlanma örnek olarak verilebilir.
4. Eğitici kullanım için kurulan ilişki. Örnekleri yine hayvanat bahçelerini ziyaret etmek, deneylerde hayvanları kullanmaktır.

⁵⁵⁷ Peggs, *Animals and Sociology*, 83-84.

⁵⁵⁸ Berger, *Hayvanlara Niçin Bakarız?*, 33-34.

⁵⁵⁹ DeMello, *Animals and Society*, 109.

5. Hayvanların kar kaynağı olarak kullanılması için kurulan ilişki. Endüstriyel tarım uygulamaları, giyim için kurulan çiftlikler en önemli örneklerdir.
6. Mülkiyetin fiziksel olarak korunması için kurulan ilişki. Hayvanların bekçi köpeği, polis atı vb. olarak kullanılması örnek verilebilir.
7. Evcil hayvan olarak kurulan ilişki. Kedi ve köpekler gibi hayvanların refakatçi olarak insan hayatına dahil olarak kurulan ilişkilerdir.
8. Sembol ve metafor olarak kullanmak için kurulan ilişki. Burada ise hayvanların ibadet nesneleri olarak kullanılması, duyguların sembolü olarak kullanılması söz konusudur.
9. İnsan ilişkisinin reddi. Bu kategoriye ise insanlarla hiçbir ilişkisi olmayan vahşi hayvanlar örnek olarak verilebilecektir.⁵⁶⁰

Sanayileşmenin sonuçlarından olan ve insan-hayvan ilişkilerini etkileyen en önemli olaylardan birinin de kentleşme olduğunu söylemek mümkündür. Bu sonuçla beraber insan-hayvan ilişkilerinin inceleneceği ikinci mekân olan kentsel alan da doğmuş olmuştur.⁵⁶¹ Ancak bu noktada önemli olan durum; kentlerin insanlara ait bir yer olarak görülmesi ve bu düşünceyle, bazı insanlar her ne kadar hayvanları da dahil etmek istese de, yalnızca insanlar için tasarlanmış olmasıdır.⁵⁶² Ancak oluşturulan bu mekan boş bir araziden ibaret değildi ve insanlar tarafından tamamen yönetilmesi mümkün olmadı.⁵⁶³ Kentleşme sürecinde bazı hayvanlar yerlerinden edildi ve bir nevi mülteci durumuna düşürüldü.⁵⁶⁴ Bir kısım hayvanlar ise bu süreçte gitmeyi reddetti, insanlarla aynı mekanda yaşamayı sürdürmeye çalışıyor. Bu hayvanlar liminal hayvanlar olarak da tanımlanabilmektedir ve bazıları insanlara bağımlı hale gelmiş, bir noktada insanlar tarafından hoş karşılanırken bazıları tam tersi düşünce

⁵⁶⁰ Ted Benton. *Natural Relations: Ecology, Animal Rights and Social Justice*, London: Verso, 1993, 61-67.

⁵⁶¹ Philo, Wilbert, *Animal Spaces, Beastly Places*, 11.

⁵⁶² Peggs, *Animals and Sociology*, 72.

⁵⁶³ Peggs, *Animals and Sociology*, 66.

⁵⁶⁴ Robert T. Hall. "Animal Rights: A Sociological Approach", dA. *Derecho Animal (Forum of Animal Law Studies)*, 9/4 (2018), 34.

ve tepkileri uyandırmaktadır.⁵⁶⁵ Bu hayvanlara haşereler, insanların beslediği güvercinler veya sokak köpekleri⁵⁶⁶ örnek olarak verilebilecektir. Görüldüğü üzere kentsel alanı yönetme ancak başarısız olma sonucunda adeta ikinci bir hayvan kenti ortaya çıkmıştır ve insan ilişkilerini her zaman olduğu gibi devam ettirmektedir.⁵⁶⁷

Her ne kadar kentleşme sonucu insan kent mekanını tam anlamıyla yönetemediği için hayvanlarla ilişkileri devam etmiş olsa da bu devam hali eskisine nazaran çok azalmış ve şekil değiştirmiştir. Bunun sebebi, kentlerin büyümesi ve yalıtılması ile insanların hayvanlarla olan etkileşiminin ancak faydacı ve sömürücü amaçlara indirgenmiş olmasıdır.⁵⁶⁸ Bu iletişimsizlik öyle bir noktaya varmıştır ki hayvanlar adeta modern dünyadan yok olmuş, silinmişlerdir.⁵⁶⁹ Çünkü modern kentsel toplumda hayvanların yiyecek için işlenmesi veya başka her türlü kullanımları nüfusun çoğunluğunun günlük deneyimlerinden çıkarılmıştır.⁵⁷⁰ Ancak; yaşayan hayvanlarla aramızda olan bu uzamsal ve mekânsal ayrıklık, artık hayvanları hayal dahi edemeyeceğimiz bir noktaya geldiğinde, çıkış yolu

⁵⁶⁵ Hall. "Animal Rights", 30.

⁵⁶⁶ Sokak köpekleri veya sahipsiz köpekler daha güzel, daha temiz, daha tertipli olarak programlanmış tasarımların yani kentlerin dışarısında bırakıldığı için kent hayatında birer üretim fazlası haline gelmiştir ve Bauman'ın ifadesiyle "atık" konumundadırlar. Bu nedenle de kent hayatını bozmaması adına onları yönetmek için Köpek Nüfus Yönetimi (*Dog Population Management, DPM*) politikası oluşturulmuştur. WHO ve WSPA tarafından ilk olarak 1990'da geliştirilmiştir ve yakala-aşıla-kısırlaştır-aldığın yere bırak (*catch-neuter-release-CNR*) şeklinde özetlenebilecektir. Görüldüğü üzere kentleşme köpekleri yaşam için iki ihtimal tanımıştır. Köpekler ya bir insan tarafından sahiplenilip, mülkiyet konumuna gelecek ya da yakalanıp barınaklara götürülecek ve sokaklara veya bilinmeyen yerlere bırakılacaktır. Doğal hayatını yaşaması neredeyse imkansız bir hale getirilmiştir (bkz. Zygmunt Bauman, *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts*, Cambridge: Polity, 2004; Kiraz Özdoğan, Ali Bilgin, "Güvenlik Mekanizması Olarak Köpek Nüfus Yönetimi ve Sokak Köpekleri", içinde *İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye'de Hayvan Çalışmaları*, Editör Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin, İstanbul: Kolektif Kitap, 2021, 69-91.)

⁵⁶⁷ Peggs, *Animals and Sociology*, 73.

⁵⁶⁸ Benton, *Natural Relations*, 73.

⁵⁶⁹ Arran Stribbe. *Animals Erased: Discourse, Ecology and Reconnection with the Natural World*, Middletown: Wesleyan University Press, 2021, 2 vd.

⁵⁷⁰ Carter, Charles, "The Animal Challenge", 84.

onları oyuncak veya resim biçimlerine indirgemek ve bu şekilde hayatımızda tutmaya devam etme çabasına dönüşmüştür.⁵⁷¹ Bu çabanın en çarpıcı örneğinin ise hayvanat bahçeleri olduğunu söylemek mümkündür. Halka açık hayvanat bahçeleri döneminin de zaten hayvanların insan hayatından uzaklaşmasıyla başladığını söylemek mümkündür.⁵⁷²

Kentleşmenin insan-hayvan ilişkisi açısından en önemli getirilerinden birinin ise petler olduğunu söylemek mümkündür. Bu ilişkinin mahiyetiyle ilgili Franklin “Petler ile olan ilişki, insan-hayvan ilişkisinin en yakın ve en insancıllaştırılmış halidir.”⁵⁷³ yorumunu yapmıştır. Kanaatimizce de doğru olan bu görüşü desteklemek için ise neden pet sahibi olduğumuz sorusunu gündeme getirebiliriz. Bu noktada karşımıza dört argüman çıkmaktadır. Yoksunluk argümanına göre petlerle olan ilişkimiz başka insanlarla kurmamız gerekip de kuramadığımız ilişkilerin yerini tutmaktadır; zenginlik argümanına göre ise pet beslemek ekonomik zenginlik göstergesi olduğu için petlerle ilişki kurarız.⁵⁷⁴ Üçüncü argüman olan tahakküm argümanına göre ise petler doğa üzerindeki hakimiyetimizi ispatlamamıza olanak sağladığı için onlarla ilişki içerisindeyiz ve son olarak biyofili hipotezine göre ise hayvanlarla aramızda doğuştan gelen bir bağ vardır ve ilişkilerimizin sebebi budur.⁵⁷⁵ Bu argümanlarla paralel olarak pet sahibi olmanın insana doğanın kıymetini bilme ve yaban hayatı deneyimleme, çocuksu ve eğlenceli olma, bir aile olma, diğer insanlarla bağları güçlendirme, fedakar ve besleyici olma, sevecenlik, konfor veya dinginlik sahibi olma ve ilham olma ve öğrenme fırsatları sağladığı da öne sürülmüştür.⁵⁷⁶

⁵⁷¹ Berger, *Hayvanlara Niçin Bakarız?*, 36-39; Peggs, *Animals and Sociology*, 111-112.

⁵⁷² Berger bu noktada hayvanat bahçelerinin gerçekte insanlığın kendisi kadar eski bir ilişkinin (insan-hayvan ilişkisi) “mezar taşı” olduğunu belirterek doğru ve dikkat çekici bir benzetmede bulunmuştur. (Berger, *Hayvanlara Niçin Bakarız?*, 43-44.)

⁵⁷³ Adrian Franklin. *Animals and Modern Culture*, London, SAGE Publications, 1999, 84.

⁵⁷⁴ Irvine, *Biz ve Onlar*, 38-43.

⁵⁷⁵ Irvine, *Biz ve Onlar*, 47-51.

⁵⁷⁶ Morris B. Holbrook, Debra Lynn Stephens, Ellen Day. “A Collective Stereographic Photo Essay on Key Aspects of Animal Companionship: The Truth About Dogs and Cats”, *Academy of Marketing Science Review*, 1 (2001), 9.

Son olarak, sanayileşme ve kentleşme ile hayvanların çoğunun zarar gördüğünü, yerlerinden edildiğini, doğal yaşam alanlarının tahribini vb. açıkladıktan sonra; esasen bu durumla paradoksal olarak bu toplumların önemli özelliklerinden birinin insanların hayvanlar üzerindeki etkilere yönelik artan bir endişe sahibi olduklarını söylemek mümkündür.⁵⁷⁷ Franklin de esasen bu noktaya değinmiş ve post-modern kültürün insan merkezci araçsallıktan hayvan merkezci empatiye geçişle sonuçlanacağını savunmuştur.⁵⁷⁸ Buna sebep olacak üç boyutu ise ontolojik güvensizlik⁵⁷⁹, risk dönüşlülüğü⁵⁸⁰ ve misantropi⁵⁸¹ olarak sıralar. Irvine ise bu üçlüye hayvanların bilinçli, hissetme yetisine sahip varlıklar olduğuna dair artan farkındalığı da eklemiştir.⁵⁸² Sayılan bu sebepler insanlığın ahlaksızlığına karşı ahlaki bir karşı-denge unsuru olarak hayvanlarla ilişkileri ve onlar adına duyulan endişeleri teşvik etmiştir ve günümüzde yaşanan olumsuzlukları olumlu duruma dönüştürebilecek potansiyelin unsurlarıdır.⁵⁸³

⁵⁷⁷ Peggs, *Animals and Sociology*, 71.

⁵⁷⁸ Franklin, *Animals and Modern Culture*, 175.

⁵⁷⁹ Bireyin içinde bulunduğu şartların kestirilemez olduğu duygusunu ifade etmek için kullanılır. Ekonomik buhranlar, terör saldırıları gibi durumlar ontolojik güvensizlik durumlarına örnektir. Ontolojik güvensizlik dönemlerinde hayvanlar insanlara az bir miktarda bile olsa istikrar duygusu sunarlar. (Irvine, *Biz ve Onlar*, 94)

⁵⁸⁰ İnsanların ve insan dışı yaşayan varlıkların, eski zamanlara göre daha açık bir biçimde aynı çevresel tehditlerle karşı karşıya olduklarının farkına varılması anlamına gelmektedir. Bu tehditler yine kentleşme ve sanayileşmenin kendisinden kaynaklanmış kirlilik gibi olgulardır. (Irvine, *Biz ve Onlar*, 95.)

⁵⁸¹ İnsanlığa nefret anlamına gelse de Franklin bunu insanlara veya belirli bireylere karşı duyulan nefret değil insanlığa yönelik genelleşmiş bir antipati anlamında kullanır. Bu antipatinin sebebi ise insanların ilerleme uğruna özünde iyilik, denge ve sağlık bulunan hayvanlara ve çevreye verdiği zararlar yatmaktadır. (Irvine, *Biz ve Onlar*, 95; Franklin, *Animals and Modern Culture*, 54-55.)

⁵⁸² Irvine, *Biz ve Onlar*, 96.

⁵⁸³ Franklin, *Animals and Modern Culture*, 55; Irvine, *Biz ve Onlar*, 95-96.

2.2.2. Vatandaşlık Kuramı ve Evcil Hayvanlar

2.2.2.1. Vatandaşlık Kavramı

“Vatandaşlık” kavram olarak Donaldson ve Kymlicka’nın özellikle evcil ve vahşi hayvanlarla ilgili olan teorisinin kalbini oluşturmaktadır. Bu nedenle, bahsi geçen hayvanlara negatif haklarının yanında tanınması gereken hakları savunmadan önce bu kavrama, her ne kadar kendisi tartışmalı olsa da açıklık getirmek çalışmamız kapsamında önem arz etmektedir ve yol gösterici olacaktır.

Öncelikle, vatandaşlık kavramının karmaşık ve dinamik bir olgu olduğunu söyleyerek başlamak mümkün ve gereklidir.⁵⁸⁴ Ancak, vatandaşlık kavramı belirli kişi veya varlıkları içermeye ve bunların dışında kalanları ise dışlamaya yönelmiş ve bu içerdiği kişilere bazı özel haklar tanınmasına neden olmuş bir kavramdır.⁵⁸⁵ Tarihsel olarak incelendiğinde ise vatandaşlık Antik Yunan’da polislin gelişmesiyle gelişmeye başlamış ve demokraside siyasi topluluğun üyesi olmayı içeren sınırlı bir ifade olarak kullanılmıştır.⁵⁸⁶ Ancak zaman içerisinde vatandaşlık bu tek odaklı yapısını kaybetmiş, özellikle bu görüş Roma döneminde⁵⁸⁷ ortaya çıkarak, statü ve hem statü hem katılım ifade eden iki düzeyli bir olgu halini almıştır. Yani denilebilir ki, vatandaşlığın yalnızca siyasi aktörlerin siyasi katılımını kapsayan bir olgu oluşu her ne kadar tarihin başından beri var olan ve genel olarak günümüzde dahi baskın düşünce olsa da değişik boyutlu vatandaşlık anlayışları da varlıklarını hissettirmiştir.⁵⁸⁸

⁵⁸⁴ Füsun Üstel, “Vatandaşlık”, içinde *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojileri, Disiplinler Arası İlişkiler*, Editör: Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin, İstanbul: Yordam Kitap, 7. Basım, 2012, 123.

⁵⁸⁵ Rona Aybay, Nimet Öztürk. *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, 2015, 4.

⁵⁸⁶ Üstel, “Vatandaşlık”, 123.

⁵⁸⁷ Roma İmparatorluğu’nun coğrafi olarak genişlemesi nedeniyle MÖ 212’de İmparator Caracalla, ülkesinde bulunan tüm özgür erkekleri “vatandaş” olarak tanımıştır. Ancak toplumdaki sınıfsal farklılıklara göre (*pleb* ve *patrici*) iki düzeyli bir vatandaşlık anlayışı geliştirilmiştir. (Üstel, “Vatandaşlık”, 124.)

⁵⁸⁸ Aybay, Öztürk, *Vatandaşlık Hukuku*, 7-8.

Nihayetinde güncel olarak vatandaşlığın siyaset kuramında üç farklı ve temel biçimde kullanıldığını söylemek mümkün görünmektedir. Bunlar:

- 1- Milliyet: Bu anlayışa göre, vatandaşlığın ilk anlamı ve işlevi insanları ve vatandaş olma kapasitesine sahip bireyleri belirli bölgelere tayin etmektir. Belirli bir vatandaş o ülkede ikamet etme hakkına sahiptir ve sınır dışı edilemez. Nihayetinde herkes dünya üzerinde bir yerde yaşama hakkına sahiptir ve bu nedenle vatandaşlık hakkı olmadan kalamaz.⁵⁸⁹
- 2- Halk Egemenliği: Bu anlamdaki vatandaşlık ise devletin adına ülkeyi yönettiği halktan olma anlamına gelmektedir. Bu anlam milliyet anlayışına göre daha derine inmektedir ve daha kuvvetli bir vatandaşlık hakkını yansıtmaktadır. Öyle ki burada devlet, sağlamaya çalıştığı kamu yararını belirlerken ve şekillendirirken bunun öznesi olan bireyler vatandaş sayılmaktadır.⁵⁹⁰
- 3- Demokratik Siyasi Faillik: Bu anlayışta ise vatandaş olmak yalnızca devlette ikamet etmek yani milletinden olmak veya devletin adına yönettiği egemen halka mensup olmak anlamına gelmemektedir. Bu anlayışta vatandaş statüsüne erişmek için aynı zamanda demokratik katılım gerçekleştirmek yani örneğin oy kullanmak, yasaların yapımına katılmak, protesto eylemlerine katılmak gibi devletin sözde iyiliğine veya çıkarlarına aktif olarak dahil olmak gerekmektedir. Yani bu anlayışa göre vatandaşlar pasif özneler olarak düşünülemezler.⁵⁹¹

Görüldüğü üzere vatandaşlık kavramına yönelik siyaset teorisindeki bu üç yaklaşımın ilk ikisi her ne kadar kapsayıcı olsa da son yaklaşım olan ve siyasi faillliği önceleyen yaklaşım pek çok açıdan dışlayıcıdır.⁵⁹² Bu dış-

⁵⁸⁹ Dan Hooley. "Political Agency, Citizenship and Non-Human Animals", *Res Publica*, 24 (2018), 513.

⁵⁹⁰ Sue Donaldson, Will Kymlicka. *Zoopolis: Hayvan Haklarının Siyasi Kuramı*, çeviren: Mine Yıldırım, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, 68-69.

⁵⁹¹ Hooley, "Political Agency", 513; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 69.

⁵⁹² Sue Donaldson, Will Kymlicka. "Unruly Beasts: Animal Citizen and the Threat of Tyranny", *Canadian Journal of Science*, 47/1 (2014), 32-33.

layıcı özelliğine ilk olarak insanlar özelinde örnekler bebekler, çocuklar, ciddi bilişsel engelliler, bunama durumundaki yaşlılar verilebilecektir.⁵⁹³ Çalışmamızın devamında evcil hayvanları da bu kapsama dahil ederek daha ayrıntılı bilgi verileceği için bu noktayı şimdilik yalnızca isimleri zikrederek geçiyoruz. Ancak anlaşılacağı üzere bu şekilde tasarlanmış ve kabul görmüş bir vatandaşlık anlayışı bize dışlayıcılığının yanı sıra kırılğan, değişken ve esnek olmayan bir vatandaşlık anlayışı da vermektedir. Buna göre, öncelikle siyasi faillik yapan örneğin oy veren her yetişkin insan bireyinin aynı bilişsel düzeyde olduğunu, kamu yararını aynı derecede düşünemeyeceğini kabul ederek kırılğanlığı ifade etmek mümkündür.⁵⁹⁴ Ayrıca, hem kırılğan hem değişkenlik durumunu da her birimizin hayatından çıkarsamamız mümkündür. Örneğin, bebeklere ve küçük yaştaki çocuklara siyasi failler olamayacakları için vatandaşlık hakkı tanımamamız bizi de hayatımızın belirli döneminde korumasız bir hale getirecek ancak büyüdükçe değişkenliği sağlayarak karışıklığa sebep olabilecektir.⁵⁹⁵ Bu kapsamda, hangi noktada siyasi faillik kazanıp vatandaşlık hakkına sahip olabileceğimizi veya bunama durumunda hangi durumda bu özellikleri kaybedeceğimiz keyfiliğe engel olamayacaktır.⁵⁹⁶ Vatandaşlığın bu kabulünün esnek olmayışından kasıt ise temelinde siyasi failliğin de tektipleştirilemeyeceğidir. Bu olgu da esasen bir yelpaze içindedir ve aynı bireyler bu yelpazede zaman zaman dahi farklı noktalarda yer alabilecektir.⁵⁹⁷ Buna göre; örneğin, ailesinden servet kalmış bir bilişsel engelli birey için baktığımızda mal varlığı sebebiyle vergi vererek siyasi failliğini yerine getirdiğini söylememiz mümkünken, oy veremeyeceği için siyasi failliğini yerine getiremediğini savunmamız gerekmektedir. Yani bu anlayış bizi hem katı hem de çıkmaz bir yola sokmaktadır.

Nihayetinde çalışmamız kapsamında da kabul edeceğimizi bu noktada belirtmemiz gerektiği üzere, hakim siyasi faillğe dayalı vatandaşlık

⁵⁹³ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 118.

⁵⁹⁴ Hooley, "Political Agecny", 518-519.

⁵⁹⁵ Hooley, "Political Agecny", 519.

⁵⁹⁶ Sue Donaldson. "Animal Agora: Animal Citizens and the Democratic Challenge", *Social Theory and Practice*, 46/4 (2020), 716.

⁵⁹⁷ Hooley, "Political Agency", 519.

yerine⁵⁹⁸ millet veya halk egemenliği yaklaşımlarını benimsediğimizi söylememiz mümkündür. Bu yaklaşımlar genel anlamıyla bahsedilen kördüğüm olmuş paradoksları açmamıza da yardımcı olacaktır. Buna göre; sonuç olarak “vatandaşlık” kavramını kendi kendini yöneten, özerk ve önermelere dayalı olarak ifade edilen idealize edilmiş model vatandaşlar yerine; tüm farklılıklarıyla toplumu paylaşan herkesle etkileşim kurabilen, vatandaşlık sıfatıyla eşitlenmiş, kamu kaynaklarının dağıtımında göz önüne alınan, özel durumuna göre hak, yetki ve sorumluluklar yüklenen kişilerin statüsü olarak tanımlamayı doğru bulmaktayız.⁵⁹⁹ Ayrıca bu görüşü kısaca ifade etmek gerekirse, öznelararası ilişkilerde normlara karşı duyarlı olma kapasitesi vatandaşlığın temeli olarak görülebilecektir.⁶⁰⁰ Yani nihayetinde vatandaş olmak için o topluma entegre olmuş, toplum tarafından etkilenen ve toplumu çeşitli şekillerde etkileyen, ilgili devletin korumasından yararlanan ve belirli durumlarda yükümlülöklere sahip bireyler olmak, kanımızca, yeterlidir.

2.2.2.2. Evcil Hayvanlara Vatandaşlık Hakkının Tanınması

Donaldson ve Kymlicka'nın hayvan haklarıyla ilgili siyasi teorisinin ilk aşamasını evcil hayvanlara vatandaşlık hakkının verilmesi gerektiği iddiaları oluşturmaktadır. Bu iddialarını temellendirirken pek çok farklı örnek ve temel sunmaktalar. Öncelikle çalışmamızın önceki bölümlerinde de incelediğimiz üzere evcilleştirilmiş hayvanlarla kurduğumuz ilişkiler, onları toplumumuza evcilleştirme yolu ile bizim dahil etmemiz ve onların artık toplumumuzun bir parçası olmuş olmalarını öne sürmektedirler.⁶⁰¹ Evcilleştirme, her ne kadar sömürü ve baskıya dayansa da artık tarihi bir gerçeklik halini almıştır ve geri dönüşü çoğu tür için imkansız

⁵⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Lucien Jaume. “Yurttaşlık”, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, Editör: Philippe Raynould, Stéphane Rials, çeviri: İsmail Yerguz, Necmettin Kamil Sevil, Emel Ergun vd., İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2017, 992-997.

⁵⁹⁹ Donaldson, Kymlicka. “Unruly Beasts”, 34.

⁶⁰⁰ Sharon Krause. “Bodies in Aciton: Corporeal Agency and Democratic Politics”, *Political Theory*, 39 (2011), 299.

⁶⁰¹ Will Kymlicka, Sue Donaldson. “Animals and the Frontiers of Citizenship”, *Oxford Journal of Legal Studies*, 34/2 (2014), 204.

denebilecek noktadır. Zaten abolisyonist⁶⁰² görüşe getirdikleri eleştiri de bu yöndedir. Ancak, Donaldson ve Kymlicka bahsedildiği üzere böyle bir müdahalenin hem genel anlamda mümkün olmadığını hem abolisyonistlerin eleştirdikleri ve varlığı bir gerçeklik olan insan tahakkümünün yeni bir biçimi olacağını ve nihayetinde tarihi acıları bu şekilde gidermenin bu sebeple mümkün olmayacağını ileri sürmüşlerdir⁶⁰³ ki bizim görüşümüz de bu yöndedir. Ayrıca evcilleştirmenin yani dolaylı olarak bağımlılık olgusunun, evcilleştirilmiş hayvanlar için haysiyet kaybına neden olduğu görüşüne de esasında haysiyet kaybına neden olanın bizim haysiyet kavramına bakış açımız ve bu kavramı inşamız olduğunu iddia ederek, bu hayvanların haysiyet kaybına uğramadığı eleştirilerinde de haklıdır. ⁶⁰⁴ Burada önemle belirtmek gerekir ki, evcilleştirilmiş hayvanların toplumun üyesi olmaları gerçekliğiyle ve tarihi bahane ederek onların kullanımını savunan eşik yaklaşımına⁶⁰⁵, yönelttikleri hayvanların kullanımının makul ölçüsünün olmayacağı yönündeki yaptıkları eleştiride de haklıdırlar. ⁶⁰⁶ İnsanlar her ne kadar evcilleştirme sürecine başladık-

⁶⁰² Abolisyonist (tükenmeci) görüş, insanlarla evcilleştirilmiş hayvanların arasındaki mevcut bütün ilişkilerin sömürücü ve baskıcı olduğunu bu nedenle bu ilişkilerin sona ermesini ve evcilleştirilmiş hayvanların kendi başlarına yaşayabilecekleri durumda olmadıkları inancıyla bu hayvanların soyunun tükenmesi gerektiğini savunan görüştür. Hayvan haklarına saygı duymanın ancak evcilleştirmeye ve evcilleştirilmiş türlere son vermayla olacağı savunusu bu görüşün alameti farikasıdır. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 89-90.)

⁶⁰³ Bu noktada verdikleri örnek Afrika'dan Amerika'ya getirilen kölelerdir. Bu örneğe göre de tıpkı evcilleştirme gibi köleliğin de sona ermesi gerektiği açıktır. Ancak bunun adil bir şekilde yapılması Amerika'ya getirilen bu insanların soylarını tüketmek veya onları alıştıkları, yerleştikleri Amerika toplumundan kopartıp tekrar Amerika'ya göndermek olmamıştır. Bu tarihi adaletsizliği gidermenin yolu, bahsedilen kişileri toplumun üyesi olarak tanımak, vatandaşlık vererek toplumun diğer üyeleriyle eşit ve hak talep edebilecek statüye getirmek olmuştur. Bu örnek evcil hayvanlar için de yol gösterebilecek bir örnek olacaktır. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 91, 101.)

⁶⁰⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 96.

⁶⁰⁵ Eşik görüşü, insanlar ile evcilleştirilmiş hayvanlar arasında, karşılıklı çıkarlar ve menfaatlerin korunmasını amaçlayan iyileştirme ve korumaya tabir süregiden ilişkileri gözetmeyi savunmaktadır. Bu görüşe göre makul kullanıma yönelik sömürü ve zulüm arasında ayırım yapılabilmektedir. Temel amaç ise evcil hayvanların soyunun tükenmesi değil, sömürüyü yasaklarken makul düzeyde kullanım için keyfi eşikler belirlemektir. (Donaldson, Kymlicka, 90, 102-103.)

⁶⁰⁶ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 103.

larında hayvanları toplumun üyesi yapmak veya onları vatandaş olarak tanımak niyetinde olmasa dahi halihazırda bu hayvanlar buradadır; bizim aramızda yaşamaktadır ve uzun bir etkileşim tarihinin sonuçlarıdır.⁶⁰⁷ Nihayetinde iddialarına göre, yaşanan tarihi süreç ve günümüz gerçekleri göz önüne alındığında evcilleştirilmiş hayvanların toplumun üyesi olarak resmi olarak tanınması ve vatandaşlık haklarının verilmesi toplumun adil kurgusunun yeniden tesis edilmesinde kilit rol oynayacaktır.⁶⁰⁸

Donaldson ve Kymlicka teorilerinin devamında ise evcil hayvanlar için neden vesayet değil vatandaşlık hakkına sahip olmanın önemli olduğunu aydınlatmaya çalışmışlardır. Onlara göre, toplumu vatandaşlar ve vesayet altındakiler olarak ayırmak, vesayet altındakileri çeşitli baskılara karşı korumasız hale getirecektir.⁶⁰⁹ Ayrıca vesayet altındakilere edilgen ve hatta ikinci sınıf, alt kast muamelesi yapılmasına da kapı aralama riski bulunmaktadır.⁶¹⁰ Nihayetinde vatandaşlar, topluluğun genel kanun ve kurumlarının ortak belirleyeni konumundayken, vesayet altındakiler yalnızca korumaya muhtaç, vatandaşların koruma yükümlülüğü bulunduğu kişilerdir.⁶¹¹ İşte tam da bu noktada Donaldson ve Kymlicka evcil hayvanların edilgen alıcılar değil, aktif vatandaşlar olabileceklerini iddia etmektedir. Evcil hayvanları eşit vatandaş olarak görme konusunda temel iki çekince olduğunu iddia etmişlerdir. Bunlardan ilkinde göre insan-hayvan toplumunda evcil hayvanların yardımlaşma, katılım, kurallara uyma gibi noktalarda insanlara benzer faillik sergileyemeyeceğidir.⁶¹² Oysaki, zaten evcilleştirilmiş hayvanlar, tarihsel süreç içerisinde genel olarak bu özelliklerine bakılarak seçilmiş ve insan-hayvan karma toplumuna uyum sağlamaları yönünde yapay bir seçimle evrim de geçirmiştir. Vesayet modeli, bu kapasiteleri göz ardı etmekteyken evcilleştirilmiş hayvanlara verilecek vatandaşlık bu eleştiriye karşı güçsüz bir konumda bulunmaktadır. Yapılan ikinci eleştiri ise esasında çalışmamızın ilk bölümünde

⁶⁰⁷ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 107.

⁶⁰⁸ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 85.

⁶⁰⁹ Donaldson. "Animal Agora", 710.

⁶¹⁰ Kymlicka, Donaldson, "Animals and the Frontiers", 205.

⁶¹¹ Donaldson. "Animal Agora", 713-714; Donaldson Kymlicka, *Zoopolis*, 116.

⁶¹² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 116.

de incelediğimiz insan üstünlüğü/hayvanlarla eşit olmaktan kaçınma duygularıdır.⁶¹³ Vatandaşlık nihayetinde kapsamına aldığı tüm bireyleri “vatandaş” olarak eşit bir statüye getirmektedir ve insanlar bu konuda insan türü arasında dahi isteksizliğe sahipken, hayvanlar söz konusu olduğunda direnç sergilemeleri alışılmış bir olgudur.⁶¹⁴ Nihayetinde evcilleştirilmiş hayvan vatandaşlığı olgusu bu eleştiri karşısında da güçlü konumunu korumaktadır.

Ancak bir önceki başlıkta da incelendiği üzere özellikle üçüncü yaklaşımında vatandaşlık kavramı oy verme, mecliste kanun görüşmelerine katılma, vergi verme gibi aktif ödevleri de içermektedir. Her ne kadar bu konuda hayvanların vatandaşlığın ilk iki boyutuyla zaten vatandaş sayılabileceği için zorlama bir konuma girmenin gereksizliğini iddia edenler olsa da⁶¹⁵ Donaldson ve Kymlicka özellikle engelli ve çocuk hakları kuramcılarının geliştirdiği “güven merkezli bağımlı faillik” modelinin⁶¹⁶ evcil hayvanlar için de uygulanabilir olduğunu ve bu sayede üçüncü yaklaşımla da hayvanların vatandaş olarak kabul edilebileceğini iddia etmektedirler.⁶¹⁷ Bu kurama göre, bahsedilen bireyler kendi çıkarlarına ilişkin yargılar oluşturacak becerilerden yoksun olsalar da öznel çıkarlarını başkalarının yardımı olmadan ifade edemeyecek olsalar da proje ve tercihlere sahiptirler.⁶¹⁸ Bu kuramdaki kilit ve en önemli nokta bakıcı yani

⁶¹³ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 116.

⁶¹⁴ Bu konudaki geniş açıklamalar için bkz. Birinci Bölüm-Hayvan Haklarının Psikolojik Boyutu-İnsan Üstünlüğü Psikolojisi.

⁶¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hooley, “Political Agency”, 525.

⁶¹⁶ Çocuk ve engelli kişilerle ilgili yürütülen bu kuramsal çalışmalar kendini pratik olarak Birleşmiş Milletler bünyesinde göstermiştir. Kabul edilen sözleşmelerle bu gruplara vatandaşlık verilmiş buna bağlı olarak sağlık, özel bakım ve yardım görme, kendileriyle ilgili kararlarda söz hakkı sahibi olma (duruma bağlı olarak), yeterli yaşam standardına sahip olma, sömürüye karşı korunma, ayrımcılığa karşı korunma gibi hakları resmi olarak tanınmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Özge Yücel Dericiler. *Sosyal Haklar ve İnsan Hakları Hukuku Çerçevesinde Devletin Yükümlülükleri: Refah Devletinin Krizi Ekseninde Bir İnceleme*, İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2014, 320-328, 331-338.)

⁶¹⁷ Kymlicka, Donaldson, “Animals and the Frontiers”, 208-209.

⁶¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. John Vorhaus. “Citizenship, Competence and Profound Disability”, *Journal of Philosophy of Education* 39/3 (2005), 462-475; L. P. Francis, Anita Silvers. “Liberalism and Individually Scripted Ideas of the Good: Meeting the Challenge of Dependent Agency”, *Social Theory and Practice*, 33/2 (2007), 311-334.

bağımlı olunan faillerdir. Bu kişilerin, bağımlı faillerin dilinin, ifadelerinin, duruşlarının, jest ve mimiklerinin ve hatta seslerinin tonundan dahi bunları anlayabileceklerdir.⁶¹⁹ Bu sayede, bahsedilen bireyler topluma dahil edilmiş ve vatandaşlığın sunduğu korumalardan ve haklardan faydalanmışlardır.⁶²⁰ Evcil hayvanlara da bu kuramın uygulanması sonucunda hayvanların bakıcıları/yoldaşları onların isteklerine önem vererek⁶²¹ onları vatandaşlık modeline kolayca dahil edebileceklerdir.⁶²² Zira hayvanların bilişsel ve duygusal yetenekleri, bunlara bağlı olarak tercihleri, endişeleri, istekleri vb. olabileceği çalışmamızın ilk bölümünde ayrıntılı olarak açıklanmıştı.⁶²³ Burada önemli olan nokta bu insanların evcilleştirilmiş hayvanlara kulak vermesi, toplumdan silinmesine göz yumması ve onları anlamaya çalışmasıdır.⁶²⁴

Son olarak belirtmek önemlidir ki bu kuramdaki önemli destekçiler aynı zamanda hayvanların kendileridir. Onların fiziksel varlığı ve faaliyetleri dahi siyasi süreçte büyük rol oynamıştır ve oynama kapasitesine sahiptir.⁶²⁵ Ayrıca siyasi katılım noktasında evcilleştirilmiş hayvanların protesto veya direniş konusunda tamamen pasif oldukları düşüncesi de yanlıştır.⁶²⁶ Her ne kadar evcilleştirilmiş hayvanlar toplumsal normlara

⁶¹⁹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 119; Kymlicka, Donaldson, "Animals and the Frontiers", 211.

⁶²⁰ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 122.

⁶²¹ Bu konudaki en basit örneklerin esasen hayatın içinde evcilleştirilmiş hayvanlara sahip kişilerin deneyimlediği olaylar olduğunu söylemek mümkündür. Genel olarak evcilleştirilmiş bir hayvanın yoldaşı o hayvanın yiyecek tercihlerinden, hangi oyunu günün hangi saatinde oynamak istediğine, ortak kullanım alanında kimlerin varlığını tercih ettiğini, dışarı çıkarken sıradan bir yürüyüş mü yoksa bir veteriner hekim ziyareti mi olacağını anlayıp buna göre tepki göstermeye kadar pek çok tercih belirtme durumları kolayca tecrübe edilebilecektir.

⁶²² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 123.

⁶²³ Bu konudaki geniş açıklamalar için bkz. Birinci Bölüm-Hayvan Haklarının Biyolojik Boyutu.

⁶²⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 127-128.

⁶²⁵ Donaldson, "Animal Agora", 711; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 129.

⁶²⁶ Bu duruma örneğin emek gücü olarak çalıştırılan hayvanların iş bırakma veya yavaşlatma, ekipman kırma, kaçma teşebbüsleri veya şiddet uygulamaları ile görebiliriz. Bir diğer örnek ise hayvanat bahçesi veya sirk hayvanlarının direnişleridir. Hribal'a göre, gösterilen bu direniş her ne kadar içgüdüsel, rastgele veya kaza olarak anlaşılabilir de temelinde

uyum sağlama konusunda gelişmiş ve seçilmiş olsalar da tercihleri, korkuları veya endişeleri noktasında özellikle kamunun dikkatini bu yöne çekerek direniş ve protesto yoluyla siyasi faaliyetlerin değişmesinin faili olabilmektedirler.⁶²⁷ Belirtmek gerekir ki bu siyasi faaliyet değişmesinde ki faillikleri yalnızca protesto ve direniş değil, yardımlaşma ve özdenetim yoluyla da ortaya çıkabilmektedir. İnsanlarla müşterek bir toplumda yaşadığının farkına varan hayvanlar ona göre davranışlar sergilemekte⁶²⁸ ve hatta diğer hayvanlarla da bir toplum oluşturdıklarının farkında olarak onlara göre de davranışlarını⁶²⁹ değiştirmektedirler. İşte tüm bu olumlu davranışlar nihayetinde de insanların dikkatinin olumlu çekilmesi ve siyasi olarak olumlu gelişmelerin yaşanmasıyla sonuçlanma ihtimali yükselmektedir.

Donaldson ve Kymlicka, kuramlarının teorik temelini bu şekilde ortaya koyduktan ve hayvanların toplumumuzun bir üyesi olduğunu kabul edip vatandaşlık statülerini atfettikten sonra evcil hayvanlara yönelik vatandaşlık kuramlarının uygulamasını/koşullarını dokuz alanda tanımlamıştır. Bunlar:

- 1- Temel sosyalleşme
- 2- Hareketlilik ve kamusal alanın paylaşımı
- 3- Koruma görevleri
- 4- Hayvani ürünlerin kullanımı

bariz bir niyet ve planlama bulunmaktadır. (Donaldson, Kymlicka, 130; Ayrıntılı bilgi için bkz. Jason Hribal. *Fear of the Animal Planet: The Hidden History of Animal Resistance*, Oakland CA: Counter Punch Press, AK Press, 2010.)

⁶²⁷ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 130.

⁶²⁸ Örneğin köpekler bu konuda insanları anlama ve buna göre makul davranış geliştirme konusunda ustalaşmışlardır. Yürüyüş yapmaya çıkan bir köpek, normal koşullarda, diğer insanlara havlamaması, saldırmaması gibi kuralları içselleştirmiştir. Veteriner herkimler her ne kadar canlarını acıtsa da genellikle yardımcı olma amacında olduklarını anlarlar. Tüm bunlar insan-hayvan toplumunun bir üyesi olduklarını anladıklarının bir kanıtı niteliğindedir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 134-135.)

⁶²⁹ Özellikle at ve inekler gibi büyük hayvanların diğer hayvanları ezmek için çaba göstermeleri veya tavşan, tavuk gibi küçük hayvanların ezilmemek için aldıkları önlemler ve gösterdikleri özen, köpeklerin yürüyüş sırasında diğer hayvanlara hoşgörü seviyesinde sabır göstermesi gibi örnekler bu kapsamdadır. (Kymlicka, Donaldson, "Animals and the Frontiers", 214.)

5- Hayvan emeğinin kullanımı

6- Tıbbi bakım

7- Cinsellik ve üreme

8- Yırtıcılık/beslenme

9- Siyasi temsil⁶³⁰

Bu listenin her şeyi kapsayan bir liste olmadığını ancak evcilleştirilmiş hayvanlarla olan ilişkilerimizin en can alıcı noktalarını kapsadığını ayrıca belirtmişlerdir. Başlığımızın son bölümünde bu listenin bileşenlerinin kısaca incelemelerini yaparak evcilleştirilmiş hayvanların vatandaşlık hakkını nihayete erdireceğiz.

Listenin ilk maddesi olan sosyalleşme, öncelikle toplumsal üyelikten doğan bir haktır. Sosyalleşme, bireylerin içinde bulundukları topluma kabul edilmek için mümkün mertebe öğrenmeleri gereken, dürtüler ve fiziki süreçler üzerinde denetim sağlamak, başkalarına saygı duymayı, temel iletişimi toplum kurallarını öğrenmek gibi temel ve genel yetkinlikleri ve bilgileri kapsar.⁶³¹ Daha önce bahsettiğimiz üzere evcil hayvanlar zaten genel anlamda bu kurallara uyması yönünde yapay bir seçim ve evrime uğradıkları için gerekli kapasitelere sahiptirler. Ancak, yine bu kapasitelerin doğru şekilde ortaya çıkarılması ve yönlendirilmesi için temel sosyalleşme haklarının tanınması önem arz etmektedir.⁶³² Burada dikkat edilmesi gereken önemli noktaların ise bu sosyalleşme sürecinin aile veya devlet tarafından şekillendirici olarak kullanılmaması ve bir amaç değil, geçici gelişimsel bir süreç olarak görülmesidir.

İkinci olarak, evcilleştirilmiş hayvanları toplumumuzun bir üyesi olarak kabul ederek ve onlara vatandaşlık hakkı tanıyarak, onlara hareket

⁶³⁰ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 137-138.

⁶³¹ William A. Edmundson, "Do Animal Need Citizenship?", *International Journal of Constitutional Law* 13/3 (2015), 754; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 138.

⁶³² Evcil hayvanlarla ilgili özellikle söyleyebiliriz ki, toplumsal hayat için yanlış olarak tabir edilen hareketler genellikle insanlar tarafından hatalı sosyalleştirmeler sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu davranışlar hayvanların kapasitelerinden ziyade insanların sosyalleştirme aşamasında sert ve zoraki tavırları, cehaleti, sabırsızlığı ve saygısızlığıyla ilgilidir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 141.)

özgürlüğü ve kamusal alanları paylaşma hakkı da tanımış oluruz. Bu şekilde üyeliğini ve vatandaşlığını kabul ettiğimiz bireyleri yalnızca özel alanlara veya kısıtlanmış bölgelere kapatmak kuramın ve düşüncenin kendi içinde çelişmesine neden olur.⁶³³ Tabi ki bu hareket özgürlüğü ve kamusal alan paylaşımı da insanlar için olduğu gibi evcilleştirilmiş hayvanlar için de sınırsız olamaz.⁶³⁴ Hakkımız ve ihtiyacımız olan sınırsız hareketlilik değil, gerekli ve yeterli hareketlilik.⁶³⁵ Ancak bu kabulün üç büyük etkisi olduğunu söylemek mümkündür⁶³⁶: evcilleştirilmiş hayvanları kısıtlama ve kapatma karşıtı genel bir varsayıma dahil ederek hayatlarını sürdürmeleri için gerekli hareket hakkını tanıır; bu sayede toplum yapısal eşitsizlik sorunlarını düşünmeye sevk edilmiş olur; insanlar tanınma ve saygı sorunları üzerinde düşünmeye ve soru sormaya başlar.⁶³⁷

Koruma görevleri ise vatandaşlık verilerek artık bireylerin kanun tarafından korunma hakları olduğunu ifade etmektedir. Yani bu şekilde artık evcilleştirilmiş hayvanları koruma ve zarar görmeme görevleri yalnızca ahlaki veya etik bir sorumluluk kapsamından çıkmakta yasal bir sorumluluk anlamına gelerek, hukuki yaptırımlara bağlanmaktadır.⁶³⁸ Hayvansal ürün kullanımı ise Donaldson ve Kymlicka için sömürülme ile aynı anlama gelmediği, hayvanların tercihleri, istekleri ve ihtiyaçları⁶³⁹

⁶³³ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 141.

⁶³⁴ İnsanlar için modern dünyadaki kısıtlar siyasi/coğrafi veya mesleki sınırlar şeklinde olabilmektedir. Örneğin bazı ülkelere girişte vize uygulamaları, suç mahallerine girişte meslek uygulamaları insanların hareket özgürlüğünü kısıtlayan uygulamalardır. Hayvanlar için de özellikle kendilerini korumak adına, otoyollara çıkma kısıtlaması veya avcılardan korumak için getirilebilecek kısıtlamalar gibi hareket kısıtlamaları düzenlemeleri bu noktada makul olabilecektir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 142, 145.)

⁶³⁵ Rainer Baubock. "Global Justice, Freedom of Movement, and Democratic Citizenship", *European Journal of Sociology*, 50/1 (2009), 21-22.

⁶³⁶ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 147.

⁶³⁷ Bahsedilen konuya örnek sorular: "Toplum bazı bireylerin ya da grupların hareketlerini gereksiz yere engelleyecek biçimde mi kurulmuştur?", "Toplumsal hareket üzerindeki gelişigüzel engelleri, daha aşağıdaki statüleri damgalama yollarından biri midir?" (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 147.)

⁶³⁸ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 148.

⁶³⁹ Burada verdikleri örnek evcilleştirme sonucu yün üretimini arttıran ıslahtan geçmiş koyunların tüy dökme yeteneklerinin azalmış olması ve kırkılmalarının gerekliliği veya vatandaşlık şartlarında yaşamış tavukların döllenmemiş yumurtalarının kullanılmasıdır.

dikkate alındığı müddetçe izin verilebilir bir olgudur.⁶⁴⁰ Hayvan emeğinin kullanılmasına yönelik de yaklaşımları benzerdir. Yani hayvanların emeklerinin kullanımı istismar içermiyorsa, hayvan faaliyetten keyif alıyorsa, bunu açıkça ifade edebilecek bir konumdaysa, ödül alma motivasyonu bu faaliyette bulunmuyorsa izin verilebilir bir olgudur.⁶⁴¹ Ancak, bu noktadaki sorun insanların bu süreçte aktif rol oynayıcı ve hatta karar verici olmalarıdır. Kendi faydaları için bu şartları esnetmek veya işaretleri görmezden gelmek konusundaki tereddütlerimiz bu konuda Donaldson ve Kymlicka ile benzer bir pozisyonadır.⁶⁴²

Listedeki bir diğer madde olan evcilleştirilmiş hayvanlar için tıbbi bakım ve müdahale hakkının kabulü ise, onları eşit birer vatandaş olarak görmenin bir getirisidir. Eşit birer vatandaş oldukları için refahın toplumsal temellerine eşit erişim hakları olduğunu kabul etmek önemlidir.⁶⁴³ Bu noktada; evcilleştirilmiş hayvanların yalnızca yoldaş/bakıcılarının maddi olarak sağlık hizmetlerinin karşılanmasına bırakılmayarak, devlete bağlı bir şekilde hayvan sağlık sigortası planları ile uygulamaya geçirilebileceğini söylemek mümkündür.⁶⁴⁴ Cinsellik ve üreme noktasında ise insan tahakkümü riski yüksektir. Donaldson ve Kymlicka bu noktada öncelikle evcilleştirme ile bu hayvanların insan müdahalesi olmaksızın, yaban hayatın doğal nüfus denetimi mekanizmalarından uzak kaldığı için; anlamlı failliklerini ifa edemedikleri durumlarda insanların onların çıkarlarına uygun davranarak cinsellik ve üremelerine müdahalelerinin uygun olduğunu iddia etmişlerdir.⁶⁴⁵ Ancak bu noktada da evcilleştirilmiş hayvanların birer vatandaş olduğu ve hakları olduğu gerçeğinden uzaklaşmadan, yani abolisyonist görüşe kayılmadan en asgari kısıtlayıcı önlemleri almak önem arz etmektedir.⁶⁴⁶ Evcilleştirilmiş hayvan beslenmesi ise kuramın

(Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 151-152.)

⁶⁴⁰ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 151.

⁶⁴¹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 156.

⁶⁴² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 157-158.

⁶⁴³ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 158.

⁶⁴⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 159.

⁶⁴⁵ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 162-163.

⁶⁴⁶ Bu yöntemler ekolojik ve toplumsal olarak sürdürülebilir olmalıdır. Özellikle evcilleştirilmiş hayvanların üreme hızını denetleyebileceğimiz ve invazif olmayan yolları ter-

zor ve kaygan alanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Evcilleştirilmiş hayvanların bir kısmı bazı durumlarda kendi beslenme ihtiyaçlarını giderebilecek olsalar dahi çoğunluğu evcilleştirme ile beslenme konusunda insanlara bağımlı hale gelmiştir.⁶⁴⁷ Vegan veya vejetaryen beslenme tüm hayvanların biyolojilerine uygun olmayacağına göre bu konudaki çözümler şu an için tatmin edici görünmemektedir.⁶⁴⁸ Özellikle vatandaş olan bir evcil hayvanın başka bir vatandaş olan evcil hayvanı (bir kedinin bir papağanı) yemesi durumunda yapılması gereken şeyin ne olacağı ahlaki bir ikilem olarak karşımızda durmaktadır. Bu noktanın, bahsi geçen siyasi teorinin zayıf kalmış bir noktası olduğunu belirtmek kanımızca hatalı olmayacaktır.

Listenin son maddesi olan siyasi faillik ise yine tartışmalara gebe olmuş bir vatandaşlık hakkıdır. Öncesinde de bahsettiğimiz üzere Donaldson ve Kymlicka “güvene dayalı siyasi faillik” yoluyla evcilleştirilmiş hayvanların, ifadelerini ve tercihlerini anlamayı ve yorumlamayı öğrenmiş ortaklarının desteğiyle siyasi temsil sürecine katılabileceklerini savunmaktadırlar. Ancak böyle bir failliğin evcilleştirilmiş hayvanları ve onların ortaklarını siyasi karar alıcılarla ilişkilendiren kurumsal mekanizmalar yoluyla siyasi olarak etkin olabileceğini belirtmişlerdir.⁶⁴⁹ Yani bu konuda geliştirilmiş ve bu siyasi temsili mümkün kılacak yeni siyasi kurumlara veya kurallara ihtiyacımız vardır. Ancak ikili, yalnızca reformların hangi konular için özellikle gerekli olduğunu belirtmiş⁶⁵⁰ bu reformların ve kurumların nasıl olacağıyla ilgili bir boşluk bırakmıştır.⁶⁵¹ Son olarak

cih etmek gerekmektedir. Bu yollara örnek olarak; doğum kontrol iğneleri, geçici fiziki ayırma, yumurtaların döllemesinin önlenmesi gibi yollar verilebilecektir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 164.)

⁶⁴⁷ Donaldson, Kymlicka, 165-166.

⁶⁴⁸ Angus Nurse, Diane Ryland. “A Question of Citizenship”, *Journal of Animals Ethics*, 3/2 (2013), 203.

⁶⁴⁹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 169.

⁶⁵⁰ Belirttikleri bu konular özellikle yasama sürecinde ve örneğin belediye arazi planlama kararlarında ya da polis, acil hizmet, şehir planlaması gibi pek çok kamu meslek ve hizmetlerine ilişkin devlet dairelerinde temsillerdir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 171.)

⁶⁵¹ Edmundson, “Do Animals Needs”, 756.

belirtmek gerekir ki bu temsilin de kötüye kullanılma ihtimalinin göz ardı edilmesi büyük olumsuz sonuçlara yol açmaya gebedir.

2.2.3. Egemenlik Kuramı ve Vahşi Hayvanlar

2.2.3.1. Egemenlik Kavramı

Donaldson ve Kymlicka vahşi hayvanlar için siyasi kuram tartışmasında onlara egemenlik hakkı tanımayı iddia etmişlerdir. Bu nedenle, vahşi hayvanların devlete katılmaları, devletlerin bu konudaki yükümlülüklerini aydınlatmak ve bu konudaki farklı fikirleri incelemek için öncelikle yapılması gereken şeyin “egemenlik” kavramını incelemek olduğunu düşünüyoruz. Zira, insan odaklı egemenlik kavramı, hayvanlara bu kavramın genişletilmesi ve vahşi hayvanların bu kapsamda korunması için bir temel oluşturmakta ve büyük bir zenginlik sunmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında inceleyeceğimiz egemenlik kavramı kapsamı; klasik egemenlik anlayışını yansıtacak ve çalışmamızın devamında vahşi hayvanlara egemenlik kuramının uyarlanması ve klasik yaklaşımın eksiklikleri, yeniden yorumlanmasının önemi ve hangi özelliklerinin üzerinde durulması gerektiği hususunda yol gösterici olacaktır.

Egemenlik kavramının incelemesine başlamadan önce önemle belirtmek gerekir ki günümüze kadar bu kavram üzerinde uzlaşmış, anlaşılmış ve açıklığa kavuşturulmuş tek bir düşünce bulunmamaktadır.⁶⁵² Klasik egemenlik anlayışının tarihi rotası incelendiğinde ilk olarak ortaçağın sonlarında ve yeniçağın başlarındaki tarihsel olaylarda kaynağını bulmak mümkündür.⁶⁵³ Bu döneminde özellikle feodal sistemin ve kilisenin gücünü zayıflatmak isteyen merkezi krallıkların bu kavramı temel aldığını söylemek mümkündür.⁶⁵⁴ Bu noktada özellikle Fransa kralları ülke dışında kendilerinin üzerinde bir güç ve ülke içerisinde de kendilerine rakip

⁶⁵² Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: BB101 Yayınları, 57. Baskı, 2018, 64.

⁶⁵³ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 64-65.

⁶⁵⁴ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 65.

olma olasılığı olan iktidarlara tanımadığını belirtmek için “egemenlik”⁶⁵⁵ kavramını hukuki/siyasi bir formül olarak kullanmışlardır.⁶⁵⁶

Ancak klasik anlamda egemenlik kavramının tanınmasını sağlayan, onu tanımlayan ve bir teori haline getiren düşünür Devletin Altı Kitabı adlı eseriyle Jean Bodin’dir.⁶⁵⁷ Bodin, adı geçen eserinde egemenliği “[b]ütün vatandaşlar ve tebaa üzerinde kanunla kısıtlanamayan en üstün iktidar” olarak tanımlamaktaydı.⁶⁵⁸ Bodin’in teorisine göre egemenlik sınırsız, mutlak, tek, bölünemez ve devredilemez bir olgudur.⁶⁵⁹ Bodin’den sonra ise Hobbes ve Austin gibi pek çok siyaset bilimi düşünürü de klasik egemenliğin bu özelliklerini vurgulamışlardır.⁶⁶⁰

Klasik egemenliğin ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren bu olgu temelde iki farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlar iç egemenlik ve dış egemenliktir.⁶⁶¹ İç egemenlik de yine kendi içerisinde iki değişik anlamda kullanılmaktadır. İlk olarak iç egemenlik, egemenliğin orijinal anlamı olan devlet iktidarının en üstün, devredilemez, mutlak, sınırsız ve bölünemez olmak gibi niteliklerini belirtir.⁶⁶² Burada üzerinde durulduğu gibi belirtilen ifade iktidar sahibinin kendisi değil nitelikleridir. Yani iç egemenlik bu durumda yalnızca özellik açıklayan bir terim konumundadır. İkinci anlamıyla iç egemenlik ise bahsedilen anlamının tam tersini, iktidarın niteliklerini değil kendisini, kapsamını ve içeriğini ifade eder.⁶⁶³ Özellikle

⁶⁵⁵ Egemenlik kavramının vokabüler incelemesine bakıldığında ise Latince *supranus* yani güç/iktidar, en üstün iktidar sözcüğüne uzandığı; İngilizcede *sovereignty*, Fransızcada *souveraineté* ve Almancada *souveränität* şeklinde aynı kökten ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Mustafa Bayram Mısır. “Egemenlik”, içinde *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojileri, Disiplinler Arası İlişkiler*, Editör: Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin, İstanbul: Yordam Kitap, 7. Basım, 2012, 56.

⁶⁵⁶ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 65.

⁶⁵⁷ Kemal Gözler. *Devletin Genel Teorisi*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 10. Basım, 2019, 78.

⁶⁵⁸ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 65.

⁶⁵⁹ Gözler, *Devletin Genel Teorisi*, 82-83.

⁶⁶⁰ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 66; Mısır, “Egemenlik”, 58-59.

⁶⁶¹ Karl Doebling. *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, çeviren Ahmet Mumcu, İstanbul: İnkalap Yayınevi, 2019, 133.

⁶⁶² Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 67.

⁶⁶³ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 67.

egemenin para basma, vergi koyma, savaşa ve barışa karar verme gibi iktidari kararları bu kapsama örnek verilebilecektir.⁶⁶⁴ İkinci olarak dış egemenlik ise bir devletin dışarıda başka bir devlete herhangi bir şekilde tabi olmaması, bağımlı olmaması, diğer devletlerin o devletin iç işlerine karışmaması anlamına gelir.⁶⁶⁵ Ayrıca bu olgu devletlerin hukuki eşitlik statüsüne de karşılık gelmektedir.⁶⁶⁶

Klasik egemenliği, kısaca bu şekilde açıkladıktan sonra günümüzdeki geçerliliği veya zayıf yönleri üzerinde de durarak kavram açıklamasını bitirmek doğru olacaktır. Öncelikle küreselleşen dünyada devletlerin iç işlerinde, özellikle insan hakları ihlalleri gibi, durumlarda tamamen iç egemenliğine sahip olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.⁶⁶⁷ Zira hak gibi olgular egemenlik kavramını ve sınırları aşan ve ihlalinin önlenmesi hayati olan olgulardır. Ayrıca bu durumla da bağlantılı olarak egemenliğin mutlak ve sınırsız oluşu da hukukun üstünlüğü kavramıyla çelişmektedir.⁶⁶⁸ Egemenliğin tek, bölünmez oluşu ise varlığını sürdüren federal devletler ve kuvvetler ayrılığı ilkesi açısından çözülmesi ve açıklanması güç problemler oluşturmaya müsaittir.⁶⁶⁹

Nihayetinde diyebiliriz ki insan odaklı yaklaştığımızda dahi klasik egemenlik teorisi her ne kadar yeni bir yaklaşım için bir temel ve pek çok zengin kaynak sağlasa da muğlak ve birçok soruna gebe bir konumda kalmaktadır. Öyle ki bazı iddialara göre, klasik egemenlik teorisi değerini ve geçerliliğini kaybetmiş, çağdışı bir kavram halini almıştır.⁶⁷⁰ Zamanımızın sosyolojik, ekonomik, etik ve politik gerçeklerine uyan yeni bir egemenlik bakış açısının şekillendirilmesi insan odaklı olarak dahi önem

⁶⁶⁴ Gözler, *Devletin Genel Teorisi*, 82.

⁶⁶⁵ Doebling, *Genel Devlet Kuramı*, 138-141.

⁶⁶⁶ Devletlerin egemen eşitliği ilkesi Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 2. maddesinin 1. fıkrasıyla tanınmışken, içişlerine karışmama ilkesi ise Milletler Cemiyeti Sözleşmesi 15. maddesinin 2. fıkrasıyla tanınmasının yanı sıra 21 Aralık 1965 tarihli ve 2131 sayılı Birleşmiş Milletler Genel Kurulu kararıyla da kabul edilmiştir. (Gözler, *Devletin Genel Teorisi*, 80.)

⁶⁶⁷ Mısır, "Egemenlik", 66.

⁶⁶⁸ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 69.

⁶⁶⁹ Mısır, "Egemenlik", 66.

⁶⁷⁰ Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, 71.

arz etmektedir. Şekillendirilecek bu yeni egemenlik anlayışı bahsedilen gerçeklere de uygun olarak vahşi hayvanlara da genişletilebilecek esneklikte olmalıdır ki bu iddianın savunusu bir sonraki başlıkta ortaya atılmış teori üzerinden tartışılacaktır.

2.2.3.2. Vahşi Hayvanlara Egemenlik Hakkının Tanınması

Donaldson ve Kymlicka, teorilerinin vahşi hayvanlara ayırdıkları kısmında vahşi hayvanlara “egemenlik” haklarının tanınması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Çalışmamızın bir önceki başlığında da incelediğimiz üzere egemenlik olgusu, klasik anlamıyla hayvanlara genişletilmeye, hayvanların yaşam şekillerini ve alanlarını kapsamaya uygun görünmemektedir. Ancak yine bahsettiğimiz üzere dünyamızın geldiği koşullar ve yaşadığımız gerçekler de göz önüne alındığında klasik egemenlik olgusunu insanlar için dahi sağlamak mümkün görünmemektedir. İşte bu kapsamda Donaldson ve Kymlicka egemenlik olgusunun vahşi hayvanlara tanınması konusunda temel alınması gereken noktanın egemenliğin ahlaki amacı olduğunu öne sürmektedirler. Bu teze göre, Donaldson ve Kymlicka’nın egemenlik tezinin temel iddiası egemenlik hakkının, temelde tüm haklar için olduğu gibi, belirli standart tehditlere karşı önemli çıkarları korumak olarak anlaşılması gerektiğidir.⁶⁷¹ Bu durumda egemenlik; fetih, sömürgeleştirme, yerinden etme ve yabancı egemenliği tehdidine karşı belirli bir bölgeye bağlı değerli toplumsal örgütlenme biçimlerini muhafaza etme çıkarlarını korumaktır.⁶⁷² Bu anlamıyla egemenlik hem insanlar hem de hayvanlar için önemlidir. Hatta, anlaşılacağı üzere bu toprak temelli anlayış için hayvanlar ekolojik nişlerine insanlara nazaran daha bağımlı olduğu için, onlar için bu kuramın daha önemli olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.⁶⁷³

Donaldson ve Kymlicka’nın egemenlik için amaç ve ahlaki anlam tezini ortaya koyduktan sonra vahşi hayvanların insanlara bağımlı olmasalar da insan faaliyetlerine karşı olumlu ve olumsuz korumasızlıklarını

⁶⁷¹ Sue Donaldson ve Will Kymlicka, “A Defense of Animal Citizens and Sovereigns”, *Law, Ethics and Philosophy*, 1 (2013), 151.

⁶⁷² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 185.

⁶⁷³ Donaldson, Kymlicka, “A Defense”, 152.

açıklamak önem arz etmektedir. Bu noktada dört ana etki kategorisi olduğunu söylemek doğrudur:

- 1- Doğrudan, kasti şiddet: Bu kategoride avlama, balık tutma, egzotik evcil hayvan sahiplenme ve transferi, buna bağlı olarak hayvanat bahçesi, sirk ve akvaryum doldurma, hayvanların vahşi doğadan yakalanması ve kaçırılması, vahşi hayvanların organ veya vücut parçalarının kullanılması, bilimsel araştırma adına vahşi hayvanlar üzerinde deneyler yapılması bulunmaktadır.⁶⁷⁴
- 2- Habitat Kaybı: Bu kategoriyi ise insanların hayvanların yaşadıkları ekosistemi veya habitatları yok edecek, yerleşim, kaynak elde etme veya diğer başka amaçlar için kullanma ihtiyaçlarından mahrum edecek şekilde verdikleri sürekli saldırı ve zararlar oluşturmaktadır.⁶⁷⁵
- 3- Kasti olmayan zararlar: Üçüncü kategoriyi insan altyapı eylem ve faaliyetlerinin hayvanlar üzerindeki transfer rotaları, gökdelen ve yolların kirlilik ve iklim değişikliği üzerindeki etkileri gibi görünüşte kasti olmayan dolaylı zararlar oluşturmaktadır.⁶⁷⁶
- 4- Olumlu müdahale: Son kategori olan bu etki kategorisi ise olumlu etkileri içine almaktadır. Doğal afetler veya süreçlerde yanıt olarak ya da insan kaynaklı zararları önleme veya geri alma amacıyla insanların bireysel veya sistemik yollarla⁶⁷⁷ yardım etme çabaları bu kategoriyi oluşturmaktadır.⁶⁷⁸

⁶⁷⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 173.

⁶⁷⁵ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 173.

⁶⁷⁶ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 174.

⁶⁷⁷ Bu yollardan geri alma kategorisindekilere yeniden yabanileştirme veya habitat restorasyonu örnek verilebilecektir. Bireysel yollara ise buza düşen bir ceylanı kurtarmak, yuvasından düşmüş bir yavru kuşu tekrar yuvasına koymak örnek verilebilir. Son olarak sistemik yollara ise bir vahşi popülasyonu belirli hastalıklara karşı topyekûn aşılama veya bir parazite karşı tedavi etmek örnek verilebilecektir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 174.)

⁶⁷⁸ Donaldson Kymlicka, *Zoopolis*, 174.

Özellikle bahsedilen ilk üç kategorideki zararlar, “her zaman yardım etmek”⁶⁷⁹, “asla yardım etmemek”⁶⁸⁰ veya “kendi haline bırakmak/*laissez faire*”⁶⁸¹ anlamındaki vahşi hayvan yaklaşımlarını günümüz şartları ve gerçekleri noktasında zayıf ve hatta temelsiz bir konuma getirmektedir. Bu nedenle Donaldson ve Kymlicka bu yaklaşımlara alternatif olarak “egemenlik” yaklaşımını savunmaktadır. Savunulan egemenlik yaklaşımına göre; hayvan egemenliğinin tanınması vahşi hayvanların habitat veya ekosistem gibi alanlarını gasp etme eylemlerimizi kısıtlayacak, vahşi hayvanlara vereceğimiz kasıtsız zararları azaltma konusunda makul tedbirleri almamızı sağlayacaktır.⁶⁸² Tüm bunlara ek olarak vahşi hayvanlara yardım

⁶⁷⁹ Bu görüşe göre, vahşi hayvanların acı çekmesi de tıpkı evcil hayvanların acı çekmesi gibidir ve bu sebeple benzer vakalara aynı şekilde müdahale edilmelidir. Mevcut zarar veya acının doğal veya insan kaynaklı olmasının bu noktada önemi yoktur. Bu yaklaşıma gelen en önemli eleştiriler, bu denli yardımın acıyı bir hayvandan başka bir hayvana kaydırma riskinin bulunması (yardım edilen bir aslanın bir ceylanı yemesi gibi) durumunda yaklaşımın kendi içinde çelişecek olması, bu kapsamdaki acıların her daim mevcut olması veya akut olarak meydana gelebileceği için insanların her durumda sorumlu olmasının psikolojik olumsuz yan etkileri olmasıdır. Ayrıca, bu yaklaşıma göre gen düzenlemeleri yapmak gibi doğal dünyayı tamamen değiştirmeye kadar varabilecek tedbirler alınabilmesi riskli sonuçlara neden olabilecektir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Delon ve D. Purves. “Wild Animal Suffering is Intractable”, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 31/2 (2018), 239-260; Clare Palmer. “The Laissez-Faire View: Why We’re not Normally Required to Assist Wild Animals?”, içinde *The Routledge Handbook of Animal Ethics*, Editör: Bob Fischer, New York: Routledge, 2020, 446-447.)

⁶⁸⁰ Bu görüşe göre, ekolojik süreçler insandan bağımsızdır. Vahşilik değerlidir ve insanlık, insandan bağımsız ekolojik ve evrimsel süreçlere asla müdahale etmemelidir. Bu nedenle her ne sebeple olursa olsun vahşi hayvanlara yardım yükümlülüğümüz yoktur, şiddetli ıstıraplarına dahi müdahale etmemeliyiz. (Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Rolston. *Environmental Ethics: Duties to and Values in the Natural World*, Philadelphia: Temple University Press, 1989, 134; Palmer, “The Laissez Faire View”, 447-448.)

⁶⁸¹ *Laissez-faire* görüşü, “bırakınız yapsınlar” görüşü olarak da anlaşılabilmektedir. Bu görüşe göre, vahşi hayvanlar insandan bağımsız yaşar, kendi hayatlarını kendi başlarına idame ettirebilirler. Genetik yağları, sağlıkları veya yaşadıkları yerlerin koşullarından insanlar sorumlu değildir. Her ne kadar insanların vahşi hayvanların acıları konusunda yükümlülükleri olmadığı konusunda “asla yardım etme” görüşüne yakın olsa da bu görüş, yardım etmenin tamamen yasaklandığı bir konumda da bulunmamaktadır. Bunu yapabiliriz, ama temel argüman yardım etmemiz gerekmediği ve yardım etmememizin yanlış olmadığıdır. Diyebiliriz ki insanlara daha esnek bir alan bırakılmaktadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Palmer, “The Laissez-Faire View”, 450-453.)

⁶⁸² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 185.

etme yönündeki pozitif yükümlülüklerimizi tanıırken, makul olan sınırı aşan kısmı da sınırlandıracaktır.⁶⁸³

Vahşi hayvanlar için egemenlik kuramının kabulü, aynı zamanda, tıpkı klasik egemenlik anlayışında olduğu gibi, bir başka topluluğun egemenlik alanını tanımak, o alan hakkında tek taraflı karar verme veya hükmetme hakkımız olmadığını kabul etmek anlamına da gelmektedir.⁶⁸⁴ Bu anlamda klasik egemenliğin dış egemenlik anlayışıyla ortak bir noktayı paylaşmaktadır. Yani insanlar olarak, vahşi hayvanların egemenlik alanlarını rastgele denetleme, bu topraklara girme, hükmetme, tamamen yerleşme veya kendi ihtiyaçlarımız ve arzularımız için tek taraflı olarak bu toprakları şekillendirme hakkımız yoktur.⁶⁸⁵ İnsanlar olarak ancak vahşi hayvanların topraklarını ziyaret ettiğimizde bir idareci değil, başka bir egemenin topraklarını ziyaret eden kişiler olarak davranmamız doğru olacaktır.⁶⁸⁶

Donaldson ve Kymlicka'nın egemenlik adına açıkladığı ve önemli olduğunu belirttiği diğer durumlar ise toplulukların kendi kendilerine yetebilme, karşılaştıkları zorluklarla baş edebilme ve bireylerin büyüyüp gelişebileceği toplumsal bağlam oluşturabilme becerisi geliştirmeleridir.⁶⁸⁷ Vahşi hayvanlar için tüm bu durumlar tek tek değerlendirilmeye açıktır. Öncelikle vahşi hayvanlar hem bireysel kapsamda hem de topluluk olarak yeterince yetkindir.⁶⁸⁸ Bireysel anlamda yemeklerini bulabilme, saklanma veya avlanma konusunda becerileri, yavrularına bakma gibi yetenekleri; topluluk olarak ise özellikle sürü düzeni sağlama, tür içi veya gerektiği durumlarda türler arası iş birliği yapma konularında da kendilerine yeterlilikleri bulunmaktadır.⁶⁸⁹ Tüm bu anlatılan özellikler dolaylı yoldan karşılaştıkları zorluklara bireysel veya kolektif meydan okuma veya bireylerin büyüyüp gelişmesi konusunda yine bireysel veya

⁶⁸³ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 185.

⁶⁸⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 188.

⁶⁸⁵ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 188.

⁶⁸⁶ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 188-189.

⁶⁸⁷ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 190; Donaldson, Kymlicka, "A Defense", 153.

⁶⁸⁸ Donaldson, Kymlicka, "A Defense", 157-158.

⁶⁸⁹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 194.

kolektif hareketleri kapsamaktadır demek yanlış olmayacaktır. Ayrıca, vahşi hayvan topluluklarında, toplulukların kendi kendini düzenlemesi her ne kadar örtük ve resmiyetten uzak olsa da kendi içerisinde belirli bir düzenden mahrum değildir.⁶⁹⁰ Nihayetinde, tüm bunlar göz önüne alındığında klasik egemenlik anlayışındaki veya insan odaklı siyasetteki gibi siyasal kurumların veya yazılı kuralların olmayışı egemenlik tanımamak açısından yeterli sebepler olmayacaktır. Bu şekilde bir yaklaşımda, devlet kurumlarından veya yazılı kurallardan yoksun kabileleri veya insan topluluklarını da egemenlik anlayışından dışlamış olacağımızı da göz ardı etmemek önemli bir husustur.⁶⁹¹

Hayati olan bir nokta ise vahşi hayvanların egemenliği hususunda anlatılan kendi kendine yeterlilik ve iç işlerine karışılmaması durumlarına yani esasen egemenliğin kendisine saygı göstermek vahşi hayvan topluluklarına karşı tamamen bir tecrit veya özerklik gerektirmemesidir.⁶⁹² Vahşi hayvan egemenliği anlayışı, daha önce de bahsedilen çeşitli etkileşim ve yardım biçimleriyle ve hatta belirli şartlar altında müdahalelerle bir arada düşünülebilecektir. Zira söz konusu insanlar olduğunda da kendini yöneten, iç ve dış işlerinde bağımsız özetle egemenlik sahibi topluluklar belirli koşullarla birbirleriyle etkileşimlere girmekte, iletişim ağlarına dahil olmakta ve hatta bazı durumlarda müdahalelerde bulunmaktadır. Bu noktada önemli olan olgular sınır sorunları, yayılma etkisi ve müdahalelerin meşruluk kapsamına ilişkin belirlenecek seviyelerdir.⁶⁹³

İlk olarak vahşi hayvanlara egemenlikleri kapsamında yapılabilecek pozitif destek ve müdahaleleri incelemek doğru olacaktır. Öncelikle bilmek gerekir ki, yaban hayvanı toplumlarına yapılan müdahalelerin

⁶⁹⁰ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 190; Donaldson, Kymlicka, "A Defense", 154.

⁶⁹¹ Zira bu noktada emperyalist anlayışların egemenlik kuramı adı altında yerli halkları otomilerinden mahrum bırakarak sömürgeleştirme, işgal gibi faaliyetlerini tarih yazmıştır. Bu noktada yapılan tüm bu olumsuz eylemlerin meşrulaştırılması bu egemenlik anlayışına dayandırılmıştır. İnsanlar için dahi bu denli yıkıcı olan egemenlik yaklaşımının hayvanlar için yıkıcılık düzeyi ise kolayca tahmin edilebilecektir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 190.)

⁶⁹² Dinesh Joseph Wadiwel. *Zoopolis: Challenging our Conceptualisation of Political Sovereignty Animal Sovereignties*, *Dialogue* 52/4 (2013), 751-752.

⁶⁹³ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 197.

hepsi onların habitatını veya egemenliklerini tehdit etmez. Özellikle vahşi hayatın iyileştirilmesine yönelik faaliyetler veya sürdürülebilir, diğerlerine de kalabilecek şekilde kaynak kullanımı (mantarları, yemişleri makul ölçüde toplama gibi) gibi beşeri faaliyetler hayvanlar için de yararlı olabilecek ve olumlu faaliyetlerdir.⁶⁹⁴ Diğer müdahaleler için ise Donaldson ve Kymlicka özellikle iki ilke belirlemiştir. Bu ilkelerden ilkinde göre; eğer başka bir egemenin mensupları bir felaket yaşadı veya yaşıyorsa ki bu noktada insan kaynaklı veya doğal sebep kaynaklı olması önem arz etmez, biz onlara yardım edebilecek pozisyondaysak ve yardım çabalarımız karşı taraf tarafından reddedilmiyorsa, mümkün olduğunca ve tüm kaynaklarımızla⁶⁹⁵ onlara yardım etmemiz gerekir.⁶⁹⁶ İkinci ilke olarak ise, başka bir egemenin kendi başına ayakta durmasını sağlayacak, yani kendi kaderini tayin hakkı olan egemenin bir devlet olarak yeterliliğini ve canlılığını destekleyecek yardımlarda bulunmalıyız.⁶⁹⁷ Bu tip savunmasızlık durumlarını lehimize kullanmak yerine müdahale ederek düzeltmek sorumluluğumuz vardır. Ancak Donaldson ve Kymlicka için burada önemli olan nokta, doğaya yırtıcılık, avcılık veya besin döngüleri bağlamında bunlara müdahale etmek değildir.⁶⁹⁸ Çünkü bu durumlar müdahaleyi gerektirecek olağanüstü koşullar değil, doğal döngülerdir ve bu neden bunlara yönelik müdahaleler meşrulaştırılamaz.⁶⁹⁹ Sonuç olarak, hayvanların iç işleyişlerine ki buna besin döngüleri de dahildir ve otonomilerine zarar vermeksizin, onları insan idaresine tabi kılmaya itmeksizin pozitif müdahalelerde veya desteklerde bulunmamızda bir sakınca yoktur.

Bir diğer konu olan sınır konusu ise hayli karışıktır. Zira doğa, belirli türler için farklı yerleşim yerleri tayin etmemiştir. Genellikle insanlar da

⁶⁹⁴ Edmundson, "Do Animals Need", 756.

⁶⁹⁵ Örneğin, bir orman yangını sırasında, yangının doğal veya insan kaynaklı olması önemli olmaksızın, vahşi bir hayvan sürüsü onları kurtarmamıza özellikle engel olmuyorsa bu yangını söndürüp, hayvanları oradan tahliye etme konusunda müdahalelerimiz meşrudur.

⁶⁹⁶ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 200.

⁶⁹⁷ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 200.

⁶⁹⁸ Edmundson, "Do Animals Need", 756.

⁶⁹⁹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 201; S. Hailwood. "Bewildering Nussbaum: Capability Justice and Predation", *Journal of Political Philosophy* 20 (2012), 312.

dahil olmak üzere farklı türler aynı alanları paylaşmak durumunda kalmaktadır. Bu durum da bölgeler için çeşitli rekabetlere yol açabilmekte, göç gibi durumlarda ise başka egemenlerin sınırlarının aşılması mecburi olabilmektedir.⁷⁰⁰ Bu durum da bize vahşi hayvan egemenliği söz konusu olduğunda müşterek ve örtüşen egemenliği sorgulamamız gerektiği anlamına gelmektedir. Bu durumun en kolay çözümü ise belirli alanlar ile koridor/geçiş haklarının sağlanmasıdır.⁷⁰¹ Aynen insanların bir yerden bir yere giderken vahşi hayvan egemenliği alanlardaki koridorlara (örneğin otoyollara, tünellere, köprülere) ihtiyaç duyması gibi, vahşi hayvanların da yoğun insan yerleşimi olan yerlerde popülasyon baskıları ve iklim değişiklikleri gibi değişkenlere uyum sağlayabilmesi için esnekliklere yani koridorlara ihtiyaçları bulunmaktadır.⁷⁰² Ayrıca, insanların vahşi hayvanlarla zorunlu olarak bir arada yaşadığı bölgelerde de egemenlikler örtüşecek ve müşterek bir hal alacaktır.⁷⁰³ Bu durumların değerlendirilmesi ise elbette yine klasik egemenlik anlayışının farklılaşmasına neden olacaktır, ancak bahsedildiği gibi günümüz gerçekleri bizi zaten kaçınılmaz olarak, yalnızca hayvanlar için de değil insanları da dahil ederek bu yola sokmaktadır. Sınırlarla ilgili olarak değinilmesi gereken bir diğer konu ise bu sınırların belirlenmesi noktasında kendini göstermektedir. Zaten tarihsel süreçte insanlar vahşi hayvan egemenliğindeki pek çok yeri artık adaletsizce ele geçirmişlerdir. Bu noktada egemenlik hakkı gereği Donaldson ve Kymlicka tazminat veya iade önermektedir.⁷⁰⁴ Bu gibi durumlarda tarihsel gerçeklikler, adaletsizliklerin yerini almış gibi görünüyordu.⁷⁰⁵ Bu nedenle yapılması gereken tarihi adaletsizlikleri tanımak, eğitimle,

⁷⁰⁰ Edmundson, "Do Animals Need", 761.

⁷⁰¹ Bu gibi durumlar insan toplulukları açısından pastoralciler, göçebeler, etnik ve dini azınlıklara arazi koridorları, geçiş hakkı, tampon bölgeler ve müşterek egemenlik verildiği bölgeler gibi gerçekliklerle zaten pratik hayatta kendini göstermektedir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 209.)

⁷⁰² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 209.

⁷⁰³ John Hadley. "Wild Animals as Political Subjects", içinde *The Routledge Handbook of Animal Ethics*, Editör: Bob Fischer, New York: Routledge, 2020, 472-473.

⁷⁰⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 215.

⁷⁰⁵ Jeremy Waldron. "Redressing Historic Injustice", içinde *Justice in Time: Responding to Historical Injustice*, Editör Lukas Meyer, Baden: Nomos, 2004, 67.

anıtlarla, sembolik telafilerle veya iyileştirmelerle tazmin etmektir.⁷⁰⁶ Diğer yandan ise, bugünden başlayarak artık bu şekilde adaletsizlikler yapmamak, vahşi hayvan egemenliğine saygı duymak, egemenlik sınırlarını aşmamak geleceğe yönelik tedbirler olarak da önem arz etmektedir.⁷⁰⁷

Donaldson ve Kymlicka, vahşi hayvan egemenliği konusunda son olarak ise egemen topluluklar arasındaki adil iş birliği koşullarının inceleyerek teorilerinin bu kısmına son vermiştir. Çalışmamızın bu başlığının ilk sayfalarında da bahsettiğimiz üzere, vahşi hayvanların temel haklarını korusak dahi insan faaliyetlerinden kaynaklı kasti olmayan ve dolaylı sayılabilecek (iklim değişikliği, kirlilik gibi) zararlara karşı bu hayvanlar korumasızdır. Bu riskleri çeşitli şekillerde azaltabilirsek bile insan-vahşi hayvan topluluğunu tamamen ayıramayacağımız için riskleri sıfıra indirmemiz mümkün değildir. İşte tam da bu noktada ortaya konulan egemenlik çerçevesi risk dağılımının egemen topluluklar arasındaki bir adalet meselesi olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰⁸ Bu sebeple maliyet ve kazançların adil olarak paylaşılması gerekmektedir. Vahşi hayvanlar cephesinden bu konuma baktığımızda, yapmamız gereken nerede ve ne şekilde olursa olsun hayvanlara empoze ettiğimiz oransız riskleri azaltma görevimizin varlığını kabul etmemizdir.⁷⁰⁹ Beşeri kalkınma planlarında güncel olarak her ne kadar özellikle vahşi hayvanlara yönelik riskler göz ardı edilse de,⁷¹⁰ egemenlik anlayışı gereği, masraflar fazla olsa dahi, maliyetleri ve

⁷⁰⁶ Bu şekildeki tarihsel adaletsizlikler için tazminat veya iade yolları normalde uluslararası hukuk açısından yaygındır. Ancak Donaldson ve Kymlicka'nın bu görüşü vahşi hayvanlara genişletmesi hayvanların bunu anlayacak adalet duygusuna sahip olmadıkları bahsiyle eleştirilmiştir. (Daha fazla bilgi için bkz. Hadley, *Wild Animals*, 473.)

⁷⁰⁷ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 212.

⁷⁰⁸ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 217.

⁷⁰⁹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 220.

⁷¹⁰ Bu kapsamdaki en iyi örnekleri belki de otoyollar oluşturmaktadır. Mevcut otoyol planları genellikle vahşi hayvanların yolları, hayat şekilleri vb. özellikleri düşünülmezsizin insanlar için kolaylığı veya maliyeti mümkün olduğunca azaltma üzerine planlanmaktadır. Yapılan bu çalışmalar ise pek çok hayvanın bu yollarda ölmesine, yaralanmasına neden olmaktadır. Buradaki risk dağılımı görüldüğü üzere adaletsizlik yönünden çok açıktır. Yapılan bu otoyollardan vahşi hayvanlar hiçbir şekilde yararlanmazken bu otoyolların risklerinin yüksek bedellerini vahşi hayvanlar ödemektedir. Üstelik bu risklerin azaltılması mümkünken vahşi hayvanlara yüksek bedeller ödetilmeye devam edilmektedir. Ayrıca bu konuda vegan beslenmeye değinmek de özellikle önem arz etmektedir.

riskleri dengeleyerek bu sorunu ortadan kaldırmamız gerekmektedir.⁷¹¹ Diğer yandan vahşi hayvanların da insanlar için oluşturduğu riskleri göz ardı etmek de elbette doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bazı durumlarda kendimizi, ailemizi, hayvan yoldaşlarımızı vahşi hayvanlardan korumak zorunda kalabileceğimiz doğrudur.⁷¹² Ancak daha önce de belirtildiği üzere sıfır risk beklemek gerçek dışıdır ve bahsi geçen bu riskler için de mümkün olan önlemler alınarak adil risk dağılımı sağlanabilecektir. Risk konusunda değinilmesi gereken son nokta ise bahsedildiği üzere riskleri sıfıra indirememekle ilgili olarak vahşi hayatta artık yaşaması mümkün olmayacak kadar yaralanmış, engelli hale gelmiş hayvanların durumuyla ilgilidir. Normal şartlarda vahşi bir hayvanı zorla doğasından koparmak egemenlik hakkına müdahaleyken bahsi geçen hayvanların artık farklı bir durum ve statüde olduğunu kabul etmek de adaletli bir konum olacaktır. Donaldson ve Kymlicka, bu durum için öncelikle bakım eşliğinde sığınak şeklinde bir bakım sağlama yükümlülüğümüz olduğunu ifade etmektedir.⁷¹³ Böyle sığınaklar, bu hayvanların çıkarlarını gözeterek hayati ihtiyaçlarını giderecek şekilde, dikkatli şekilde tasarlanmalıdır. Nihayetinde bu hayvanlar artık eski vahşi egemen topluluklarına dönemeyecek durumdalarsa artık bir “mülteci” haline geleceklerdir. Bu noktada bizim görevimiz ise bu talihsiz ve arzu edilmeyen durumu geride bırakmak ve geleceği onların bizim topluluğumuzun vatandaşları olmalarına göre planlamaktır.⁷¹⁴

Veganlığa geçiş insanlar için az maliyetli ve kolay olmasına rağmen bu konudaki risklerin yüksek bedelini yine bazı vahşi hayvanlar canları ve vücut bütünlükleriyle, orantısız bir şekilde ödemektedirler. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 218-221.)

⁷¹¹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 221.

⁷¹² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 222.

⁷¹³ Donaldson, Kymlicka, “A Defense”, 150.

⁷¹⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 223-224.

2.2.4. Yerleşimcilik Kuramı ve Liminal Hayvanlar

2.2.4.1. Yerleşimcilik Kavramı

Donaldson ve Kymlicka, liminal hayvanları evcil ve vahşi hayvanlardan ayırarak onlara devlet kapsamında “yerleşimcilik” statüsü verilmesi gerektiğini ortaya atmışlardır. Bu tezlerinin içeriğinin daha iyi anlaşılması için öncelikle bahsi geçen yerleşimcilik kavramının ne olduğunun açıklanmasının ve aydınlatılmasının metodolojik olarak doğru olacağı kanaatindeyiz.

Öncelikle klasik bakış açısında bir devlet için bireyler vatandaşlar veya yabancılar olarak ayrılmaktadır ki bu çalışmamızın önceki başlıklarında da incelenmiştir. Ancak gelişen ve küreselleşen dünya, yaşanan göçler ve özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmeler bireyler için bu şekilde keskin ve temel bir ayrımın artık dünya için mümkün olmayacağı bir noktaya getirmiştir.⁷¹⁵ Bu noktada “yerleşimcilik” (*resident aliens, denizens*) statüsü gündeme gelmiştir. Öncelikle belirtmek gerekir ki her ne kadar kavramsallaştırma daha yeni olsa da bu statünün kökeni, on üçüncü yüzyılda bir yabancıнын bir İngiliz tebaasının ayrıcalıklarının kazanabileceği ancak belirli kamu görevlerine atanmaktan ve hakları kullanmaktan hariç tutulduğu İngiliz kamu hukukuna dayanmaktadır.⁷¹⁶ Modern anlamıyla özel bir terim haline getirilmesi gerektiğini iddia eden ilk kişi ise Norveçli uluslararası hukukçu Atle Grahl-Madsen'dir.⁷¹⁷ Madsen'in argümanı da belirttiğimiz gibi kimin vatandaş kimin yabancı yönündeki keskin, geleneksel ayrımın artık fiili duruma uygun olmadığı için “yerleşimci” (*denizen*) statüsünün tanınması gerektiğidir.⁷¹⁸

Kısa bir şekilde kavramın statüsünden bahsettikten sonra anlamına baktığımızda ise yerleşimcilik özetle, yerleşik bulunma hali olarak sözlük

⁷¹⁵ Ece Özlem Atıkan. “Citizenship or Denizenship: The Treatment of Third Country Nationals in the European Union”, *SEI Working Paper*, University of Sussex: Sussex Centre for Migration Research, 85 (2015), 7.

⁷¹⁶ Imola Schiffner. “Denizenship-A New Fundamental Status in the EU?”, *Marmara Journal of European Studies* 26/2 (2018), 70.

⁷¹⁷ Tomas Hammer. *Democracy and the Nation State*, New York: Routledge, 2016, 13.

⁷¹⁸ Hammer. *Democracy and the Nation State*, 13.

anlamını karşılar.⁷¹⁹ Ancak; siyasi ve hukuki anlamda, yabancı bir kişinin ev sahibi ülkede ikamet statüsü bakımından tam veya neredeyse garanti altında olması⁷²⁰ ancak tam olarak vatandaş sayılmaması anlamına gelmektedir.⁷²¹ Her ne kadar bu statünün teorik altyapısına yönelik farklı bakış açıları⁷²² olsa da günümüzde tanınan ve güncelliğini koruyan bir statüdür. Bir devlet normal şartlarda topraklarına giren bir yabancıyı kabul etmeme, zaman veya yer bakımından sınırlama gibi düzenlemeleri devlet çıkarına yapabilse de yerleşimciler için sınır dışı etme uygulaması acil ve gerekli durumlarla sınırlanarak vatandaşlarla neredeyse eşit konuma getirilmiştir.⁷²³ Ayrıca bu kişiler ev sahibi ülkede medeni, sosyal pek çok hakka sahiptir, eşit muamele görmektedir ancak genel olarak siyasi haklara kısıtlı erişimleri vardır veya erişime sahip değildirler.⁷²⁴

Yerleşimcilik konusunda çalışan Hammer, bireylerin vatandaş olması adına geçmesi gereken üç giriş kapısı tanımlamıştır. Kapı 1; göçmenlik düzenlemesidir ki bu kapıdaki kişiler uzayabilen ancak işsizlik gibi nedenlerle sınır dışı edilme riski anlamına gelen kısa süreli çalışma ve oturma izinlerine sahiptir.⁷²⁵ Kapı 2; bizim için önemli olan yerleşimcilik düzenlemesidir ve bu kapıda bulunanlar süre kısıtlaması veya uzatma ihtiyacı olmaksızın daimi çalışma ve oturma izni verilmesi ve tam sosyal, yasal haklar ve genellikle kısıtlı siyasi haklara sahiptir.⁷²⁶ Kapı 3; vatandaşlığa kabul düzenlemeleridir ve siyasi haklar da dahil olmak üzere tam

⁷¹⁹ Iván Ortega Rodríguez. "Animal Citizenship, Phenomenology and Ontology: Some Reflection on Donalds' and Kymlicka's Zoopolis", *Bangladesh Journal of Bioethics*, 8/1 (2017), 30.

⁷²⁰ Bu durumun sebepleri incelendiğinde genellikle on- on beş yıl gibi uzun süre bu ülkede ikamet etmiş olma; evlilik gibi güçlü aile bağlarına sahip olma veya sanatçı, bilim insanı olma gibi onursal statülere sahip olma örnek olarak gösterilebilecektir. (Hammer, *Democracy and the Nation State*, 12-13.)

⁷²¹ Rodríguez, "Animal Citizenship", 31.

⁷²² Ayrıntılı bilgi için bkz. David C. Earnest. "Neither Citizens Nor Stranger: Why States Enfranchise Resident Aliens?", *World Politics*, 58/2 (2006), 245-257.

⁷²³ Hammer, *Democracy and the Nation State*, 12-13.

⁷²⁴ Atıkcı, "Citizenship or Denizenship", 8.

⁷²⁵ Hammer, *Democracy and the Nation State*, 21.

⁷²⁶ Hammer. *Democracy and the Nation State*, 21.

vatandaşlığın her kapsamına sahiplik anlamına gelir.⁷²⁷ Görüldüğü üzere yerleşimcilik statüsü bir orta yol, arada kalmışlık olarak ifade edilebilecek ancak fiili durumlarda önemli ve kolaylık sağlayabilecek bir statü konumundadır. Son olarak değinilmesi önem arz eden mesele ise bu kapılar ve statülerden geçen herkesin üçüncü kapıyı aşmak istediği düşüncesinin yanlışlığıdır. Bazı durumlarda bireyler, eski vatandaşlığını devam ettirmek istemekte ve ev sahibi ülkenin vatandaşlığına sahip olmak istememektedir. Bu nedenle gönüllü olarak yerleşimcilik statüsünü devam ettiren pek çok kişi olduğunu vurgulamak önemlidir.⁷²⁸

2.2.4.2. Liminal Hayvanlara Yerleşimcilik Hakkının Tanınması

Donaldson ve Kymlicka, teorilerinin son basamağında ne evcilleştirilmiş ne de vahşi hayvan kategorisine girmeyen ancak pek çok sebeple insanlarla yaşayan hayvanlara “liminal hayvanlar” diyerek onların statüsünü ve haklarını belirlemişlerdir. Düşünürler, bu hayvanların bahsedilen iki kategoriye de dahil olmadıkları için kendileri açısından en uygun statünün “yerleşimcilik” olduğunu iddia etmişlerdir. Yapılan bu kısa açıklamalardan sonra konunun ayrıntılarını aydınlatmak doğru bir yaklaşım olacaktır.

Bahsedildiği üzere liminal hayvanlar biz insanlarla beraber yaşayan ancak evcil olmayan hayvanlardır.⁷²⁹ Bu hayvanlar, genellikle bizimle

⁷²⁷ Hammer, *Democracy and the Nation State*, 21.

⁷²⁸ Hammer, *Democracy and the Nation State*, 20-21; Ayrıntılı bilgi için bkz. James Rosbrook-Thompson, “‘I’m Local and Foreign’: Belonging, the City and the Case for Denizenship”, *Urban Studies*, 52/9 (2015), 1615-1630.

⁷²⁹ Liminal hayvan konusuyla ilgili kültürel farklılıklar olabileceği konusunda yöneltilen pek çok eleştiri olmuştur. Bu eleştirilere göre hangi hayvanların kültürel olarak liminal sayılabileceği konusunda anlaşmazlık oluşabilir ve bunlar olumsuzluklara yol açabilir. Ancak kanaatimizce teorinin geneline bakılarak liminal hayvan sayılmayan hayvanlar vatandaşlık veya egemenlik haklarına sahip olacağı için yine de belirli korumalardan yararlanacaktır. Bu tartışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Luis Corderio-Rodrigues, “Tensions between Multiculturalism and Animal Rights”, *Journal for Critical Animal Studies*, 13/1 (2015), 50-55; Daphne Debora Zahra Brouwer, “Neither Wild nor Domesticated: Positing Liminal Animals through Labour Rights”, Yüksek Lisans Tezi, Queen’s University, 2018, 18-21.

yaşarlar çünkü insanlar geleneksel yaşam alanlarını ele geçirmiş, zarar vermiş ve onlara insanlarla yaşamaktan başka şans bırakmamışlardır.⁷³⁰ Günümüzdeki kentleşme ve bu durumun yayılması sonucunda ise vahşi hayvan popülasyonları nasıl ki azalma eğrisi gösteriyorsa liminal hayvan sayısı tam tersine artış yönelimindedir.⁷³¹ Bu noktadaki en önemli sorun ise bu hayvanların gündelik yaşamımızda görünmez kılınmış olmasıdır.⁷³² Yani bu demektir ki kent hayatının vahşi hayatın tam tersi olarak algılanması bu hayvanların kent hayatı düzenlemelerinden tam olarak dışlanması anlamına gelmiştir. Ayrıca bu durumun daha da kötüsü ise yine aynı ikilem ve anlam inşası nedeniyle bu hayvanların varlıkları gayri meşrulaştırılmıştır. Bu hayvanların kent yaşamına ait olmadığını düşünen insanlar için bu hayvanlar genellikle vahşi dünyalarına dönmesi gereken istilacılar, zararlı yaratıklar olarak damgalanmaktadır.⁷³³ Bunun sonucunda da tuzaklar kurmak, toplu yok etme kampanyaları düzenlemek gibi faaliyetlerle bu hayvanların hakları ciddi anlamda ihlal edilmektedir. Ancak bizim de katıldığımız ve Donaldson ve Kymlicka'nın da savunduğu üzere liminal hayvanların yaşadığı bu alanlara ait olmadığı fikri temelden sorunludur. Bu hayvanların yaşayacak başka yeri yoktur, yaşadıkları alanlar insanların istilacılıkları nedeniyle habitatları haline gelmiştir.⁷³⁴

Nihayetinde bu hayvanlar bizimle beraber, toplumumuzun içinde yaşamaktadırlar ve bu sebeple onlara karşı bazı yükümlülüklerimiz ve onların da bizlere karşı bazı hakları bulunmaktadır. Evcil ve vahşi hayvanlar için bahsedilen vatandaşlık ve egemenlik kuramları bu noktada yetersiz

⁷³⁰ Donaldson, "Animals and the Frontiers", 203; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 231.

⁷³¹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 231.

⁷³² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 232.

⁷³³ Luis Corderio-Rodrigues, "Tensions between Multiculturalism", 44; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 232.

⁷³⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 233.

ve hatta olumsuz kalmaktadır. Öncelikle bahsedildiği üzere bu hayvanlar evcilleştirilmemiştir. Evcilleştirilmedikleri için vatandaşlık statüsünün gereklerini yerine getirmelerini beklemek mümkün görünmemektedir.⁷³⁵ Zira her ne kadar insanlarla beraber yaşasalar da genellikle insan temasından kaçarlar ve insanlarla sınırlı veya yok şeklinde iletişim kurarlar.⁷³⁶ Ayrıca, vatandaşlığın gereği olan topluma uyum sağlayıp kurallara uyma yükümlülüklerini yerine getirmelerini beklememiz de bu hayvanlar için olumsuz bir tutum olacaktır.⁷³⁷ Çünkü, böyle bir talebin sonucu onları evcilleştirmemiz yani özgürlüklerini ihlal etmemiz anlamına gelecektir.⁷³⁸ Egemenlik kuramı açısından ise en temel engel coğrafi bölgedir. Bu hayvanlar bahsedildiği üzere insan toplumlarının içinde yaşamaktadırlar ve kendi egemenlik alanları bulunmamaktadır.⁷³⁹ Ayrıca toplumumuzda yaşamaları nedeniyle onlara başka bir toplumun egemenliğinde yaşayan hayvanlardan daha fazla hak vermek ve onlara karşı daha fazla yükümlülük üstlenmek durumundayızdır.⁷⁴⁰ İşte tüm bu statüleri eleyen Donaldson ve Kymlicka, liminal hayvanlar için en uygun statünün “yerleşimcilik” olduğunu iddia etmiştir. Temelinde bizimle beraber yaşarlar ancak bizden biri değildirler.⁷⁴¹ Ancak bu statünün olumsuzlukları beraberinde getirmediği ve hatta bazı durumlarda özellikle tercih edildiği bir önceki başlıkta da açıklanmıştır.

Sonuçta, yerleşimcilik de vatandaşlık gibi adalet normları tarafından yönetilmesi gereken ancak daha gevşek bir iş birliğine dayalı bir ilişkidir. Bu nedenle hak ve yükümlülükler daha kısıtlı düzenlenmiştir.⁷⁴² Ancak, burada önemli olan nokta bu statünün alt bir sınıf oluşturmaksızın sömürü veya baskıya karşı bireyleri korumasız bırakmamasına dikkat edilmesi-

⁷³⁵ Nurse, Ryland, “A Question of Citizenship”, 204.

⁷³⁶ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 235.

⁷³⁷ Brouwer, “Neither Wild nor Domesticated”, 14.

⁷³⁸ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 251.

⁷³⁹ Wadiwel, “*Zoopolis*: Challenging our Conceptualisation”, 756.

⁷⁴⁰ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 234-235.

⁷⁴¹ Rodríguez, “Citizenship, Phenomenology and Ontology”, 31; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 235.

⁷⁴² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 236.

dir.⁷⁴³ Özetlemek gerekirse; yerleşimcilik, vatandaşlıktan doğan haklar ve sorumlulukların bir kısmının azaltıldığı, hayvanların bir kısmından muaf tutulduğu güvenli bir yerleşim statüsüdür.

Liminal hayvanlara neden yerleşimcilik hakkının verilmesi gerektiğini açıkladıktan sonra aslında bu hayvanlarla ilgili insanların yaklaşımlarının karışık, basit veya tutarlı olmamasından kaynaklı olarak bir kategorizasyon yapma yoluna gidilmesi doğru bir yaklaşımdır. Donaldson ve Kymlicka, teorileri içinde bu konuda yol gösterici olmuşlardır. Ancak, bu sınıflandırmaya geçmeden önce özellikle belirttikleri nokta yapılan bu kategorizasyonun biyolojik sınıflandırmalar veya temel kalıplar olmadığıdır.⁷⁴⁴ Aynı ya da yakın türlerin bireyleri tıpkı sosyozoolojik ölçekte olduğu gibi farklı sınıflara ait olabileceklerdir. Hayvanlar, en başından farklı coğrafyalarda yaşayıp farklı iletişim türleri geliştirebileceği gibi zaman içinde de bulundukları kategori davranışlarına göre değişebilmektedir. Bu noktada özellikle insanlarla zaman zaman iletişime geçen vahşi hayvanlarla liminal hayvanların birbirine karıştırılmaması da önem arz etmektedir. Liminal hayvanların ayırt edici özellikleri; barınma, yiyecek, yırtıcı diğer hayvanlardan korunmak için veya basit bir şekilde onlara daha iyi yaşam şartları verebilmemiz nedeniyle insanlara yakın yaşama fırsatlarını kullanarak, evrimsel olarak bu yönde gelişmiş olmalarıdır.⁷⁴⁵ Bu anlamda, insan yerleşiminden kaçmazlar ve insan yerleşimlerine, bu yerleşimlerdeki değişimlere uyum sağlayarak ve bunlardan faydalanarak sürekli olarak burada yaşarlar. Ancak evcil hayvanlar gibi belirli insan bireylere bel bağlamazlar, genel bir bağımlılığa sahiptirler.⁷⁴⁶

Donaldson ve Kymlicka; liminal hayvanları fırsatçılar, niş uzmanları, tanıtılmış egzotikler ve vahşi evciller olarak kategorize etmişlerdir. Fırsatçı hayvanlar⁷⁴⁷; insanların yapmış olduğu çevrelerde hayatta kal-

⁷⁴³ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 236.

⁷⁴⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 238.

⁷⁴⁵ Rodríguez, "Citizenship, Phenomenology and Ontology", 22; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 239.

⁷⁴⁶ Rodríguez, "Citizenship, Phenomenology and Ontology", 22; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 239.

⁷⁴⁷ Gri sincaplar, rakunlar, yabani ördekler, martılar, kargalar, yarasalar, geyikler, şahinler ve

mayı, gelişmeyi, hayatta kalmayı ve zaman içinde nicel olarak çoğalmayı öğrenmiş yüksek seviyede uyum sağlayabilen türlerdir.⁷⁴⁸ Doğaları gereği ortaya çıkacak yeni nişlere doğru gitmeye, şartlar değiştikçe diyetlerini, yuvalama şekillerini veya barınma biçimlerini değiştirmeye eğilimlidirler.⁷⁴⁹ Yani diyebiliriz ki; hareketli, uyum sağlama kapasitesi yüksek ve esnekliğe sahip hayvanlardır. Ancak aynı seviyede insanlara bağımlı olmaya da eğilimlidirler. Ayrıca genellikle pek çok fırsatçı sıkıntı verici tür veya potansiyel tehdit olarak görülür ve sayılarını azaltmaya yönelik öldürücü kampanyaların veya tehcirlerin hedefi olur. Bu gruptaki bazı hayvanların özellikle vahşi hayatta yaşama şansları olmadığı için vahşi hayata yapılacak tehcirlerin sonuçlarının da ölüm olacağına özellikle dikkat çekmek gerekmektedir.⁷⁵⁰ İkinci kategori olan niş uzmanları⁷⁵¹ ise fırsatçılara göre daha az esnektir ve çevrelerinde meydana gelen değişimlere yönelik daha savunmasızdırlar.⁷⁵² İnsan eylemlerinin daha eski şekillerine uyum sağlamışlardır ve bu rolü sürdürebilmek için inatçı bir şekilde insanlara bağımlıdırlar.⁷⁵³ Yani bir niş uzmanı yeni bir bölgeye basitçe geçemez ve bu bölgeye kolayca uyum sağlayamaz. Sonuç olarak, niş uzmanlarının çevrelerinde meydana gelecek değişiklikler hem tür olarak hem de bireysel olarak bu hayvanların acı çekmesine neden olacaktır.⁷⁵⁴ Bir diğer liminal hayvan türü olan tanıtılmış egzotikler ise hayvanat bahçelerindeki tutsak hayvanlar, serbest bırakılmış veya kaçmış egzotik hayvanlar ve kasıtlı olarak salınmış türlerdir.⁷⁵⁵ Bu hayvanların bazıları her ne kadar vahşi doğaya dönse de bir kısmı insanların yerleşim alanlarına yönelerek liminal hayvanlar olarak yaşarlar. Her ne kadar bu hayvanlar genellikle kabus olarak

tilkiler gibi hayvanlar fırsatçı liminal hayvanlara örnek olarak verilebilecektir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 240-241.)

⁷⁴⁸ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 240.

⁷⁴⁹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 241.

⁷⁵⁰ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 242-243.

⁷⁵¹ Geleneksel tarım pratiklerinin nesiller boyunca değişmediği bölgelerde yaşayan bazı türler niş uzmanlarına örnek olarak verilebilecektir. İngiliz çalı çitleri, bildircin kılavuzları bu türlerdendir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 243.)

⁷⁵² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 243.

⁷⁵³ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 243.

⁷⁵⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 244.

⁷⁵⁵ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 244.

algılansa da genellikle ekosistemler veya yaşam alanları üzerinde olumsuz etkileri çok kısıtlı olmakta ve hatta bazı durumlarda olumlu olmaktadır.⁷⁵⁶ Yine bu hayvanlar için de yok etme kampanyaları çözüm olmamaktadır. Son kategori olan vahşi evciller⁷⁵⁷ kategorisini ise evcilleştirilmiş ancak doğrudan insan denetiminden kaçmış nesiller oluşturmaktadır. Bu durumdaki ilk evcilleştirilen vahşiler insan adaletsizliğinin doğrudan kurbanlarıdır. Ancak insanlar onları terk etmiş veya onlar kaçmıştır ve sonraki nesiller yeniden vahşileşmiştir.⁷⁵⁸ Bu durumdaki hayvanlar için insanlarla tekrar yakın ilişkiler kurmak veya vatandaşlık statüsü takasını kabul etmek onların lehine değil aleyhine sonuçlanacaktır.⁷⁵⁹ Ancak yine de tür değil, birey⁷⁶⁰ bazında düşünüldüğünde bazı bireyler için bu durumun olumlu olabileceğini de gözden kaçırmamak gerekmektedir ve vatandaşlık statüsünün verilmesi gündeme getirilebilecektir.

Liminal hayvanlar ve yerleşimcilik statüleri incelendikten sonra bu hayvanlara bu statünün getirilerini incelemek doğru bir yol izlemek olacaktır. Donaldson ve Kymlicka, teorilerinde liminal hayvanların yerleşimcilik statüleri için temelde üç çeşit adil koşul sağlanması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bunlar sırasıyla; emniyetli yerleşim, karşılıklılığın adil koşulları ve damgalanmaya karşı korumadır. Öncelikle emniyetli yerleşim koşulunu incelediğimizde karşımıza hem insan hem de hayvanlar için yerleşimciliğin ana özelliği olan ikamet hakkı çıkmaktadır.⁷⁶¹ Bu demek oluyor ki, bu bireylere başka bir topluluğa ait yabancı muamelesi değil, yaşadıkları yere ait olan yerleşimci muamelesi gösterilmelidir. Bu

⁷⁵⁶ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 245.

⁷⁵⁷ Bu kategoride ilk akla gelen hayvanlar her ne kadar kaçmış veya terk edilmiş kedi ve köpekler olsa da domuz, at, sığır, keçi gibi büyük vahşi çiftlik hayvanları da milyonlarca sayıda popülasyona sahip vahşi evcil liminal hayvanlara örnek verilebilecektir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 246)

⁷⁵⁸ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 247.

⁷⁵⁹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 247-248.

⁷⁶⁰ Örneğin kaçmış veya terk edilmiş bir köpek veya kedinin soyundan gelen liminal bir hayvanın ona yiyecek ve su veren bir insan ile ilişki geliştirerek topluma uyum sağlayabilecek seviyeye gelmesi durumunda vatandaşlık hak ve yükümlülüklerini de hesaba katarak yerleşimci değil vatandaş statüsüne getirilmesi onun için olumlu bir sonuç olabilecektir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 247.)

⁷⁶¹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 264.

noktada önemli olan devletlerin tıpkı insanlar için meşru olarak yerleşimci statüsü verme kısıtlaması koymak veya topluluğa kabullerini sağlamak için engeller oluşturabileceği gibi liminal hayvanlar için de zararsız bu tip yollara başvurabileceğidir.⁷⁶² Ancak bir yerleşimci veya konumuz özelinde liminal hayvan zaten bu statü ile doğmuşsa veya bir şekilde bu statüyü sonradan edinmişse artık emniyetli yerleşim hakkına kavuşmuş olmuştur.⁷⁶³ Ayrıca bu hak zaman geçtikçe kuvvetlenmektedir.⁷⁶⁴

İkinci şart olarak karşılıklılığın adil koşullarında ise bahsedildiği üzere yerleşimciliğin vatandaşlıktan daha zayıf bir ilişki kurma özelliği sebebiyle hakların ve sorumlulukların karşılıklı olarak azaltılması ifade edilir.⁷⁶⁵ Bu noktada haklar ve sorumluluklar paketinin farklı olma nedeni özgürlük/risk hesaplarının liminal hayvanlar için farklı olmasından geçmektedir.⁷⁶⁶ Ayrıca, azaltılmış çıkarlar ve görevlerin karşılıklı ayarlanması, liminal hayvanları vatandaşlığa tabi kılmak için yapılacak ciddi kısıtlamalardan kurtaracağı için de olumlu bir özellik taşır. Güncel olarak, liminal hayvanların bizlere karşı oluşturdukları risklere karşı neredeyse dünyanın her yerinde son derece hassasız. Uçak motorlarına sıkışmak, araba kazalarına neden olmak, evlerimize girmeleri özellikle hastalık durumlarını abartırız. Ancak, onlar her ne kadar bizim için sıfır risk oluşturamazsa biz de onlar için sıfır risk oluşturmamaktayız.⁷⁶⁷ Kullandığımız arabalar, yüksek yapılar, kablolar, pencere camları, zirai ilaçlar bizim liminal hayvanlar için oluşturduğumuz risklerden bazılarıdır. Her iki taraf için de sıfır tolerans siyaseti izlemek bu noktada haksızlıktır. İşte bu nedenle karşılıklılığın adil koşulları tüm bunları göz önüne alarak belirlenmelidir.

⁷⁶² Corderio-Rodrigues, "Tension between Multiculturalism", 45; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 264.

⁷⁶³ Corderio-Rodrigues, "Tension between Multiculturalism", 45.

⁷⁶⁴ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 264.

⁷⁶⁵ Bunun örneğini devletin hayvanları yırtıcılardan koruma görevinde görebiliriz. Bu noktada devletin evcil hayvan olan vatandaşlarını koruma görevi liminal hayvanları koruma görevinden daha fazladır. Buna karşılık, evcil hayvan vatandaşların topluluğun kurallarına uyma örneğin diğer bireyleri rahatsız etmeme görevi liminal hayvanlara göre daha fazladır.

⁷⁶⁶ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 265.

⁷⁶⁷ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 267-268.

Örneğin; liminal hayvanlar, özellikle niş uzmanları, arazi değerlendirmesi ve tarımsal pratiklerin değişmesi konusunda aşırı savunmasızdır. Bu tip faaliyetler bu hayvanların da yaşamları ve çıkarları mümkün olduğunca fazla düşünülerek planlanmalıdır.⁷⁶⁸ Meselenin diğer tarafından liminal hayvanların popülasyonunu denetlemede yiyecek kaynakları ve yuvalama alanlarını yönlendirmek konusunda habitat ağları ve koridorları kurmak insanlar için oluşturabilecekleri riskleri azaltacaktır.⁷⁶⁹ Nihayetinde karşılıklı olarak birbirlerine zarar vermeden ve vatandaşlığa kıyasla daha az yükümlülük altına girerek riskleri dengelemek ve adaletli bir karşılıklık yaratmak hem mümkün hem de gereklidir.

Son şart ise, yerleşimcileri damgalamaya karşı koruyarak tecrit edilmelerini, savunmasız bırakılmalarını engellemektir.⁷⁷⁰ Yerleşimcilik; düşmanlık, aşağı bir statü, yabancılık, sömürücülük demek değildir. Özellikle liminal hayvanlar söz konusu olduğunda bahsedildiği üzere topluma zararlı oldukları düşünülüp faydaları⁷⁷¹ genellikle göz ardı edilerek damgalanmaya maruz bırakılmıştır. Dahası etik olmayan politikacılar ve iş insanları da toplumdaki bu korku ve cehaleti kendi çıkarları için istismar ederek büyütmektedirler.⁷⁷² Bu noktada, liminal yerleşimci hayvanları toplumda damgalamaya karşı korumak temel haklarını da korumak anlamına gelecektir. Bu yönde düzenlenecek eğitimler ve toplumun bakış açısını değiştirecek etkinlikler bu korumayı sağlamada etkili olacak bir çözüm yolu olarak görünmektedir.⁷⁷³

⁷⁶⁸ Corderio-Rodrigues, "Tension between Multiculturalism", 45; Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 267.

⁷⁶⁹ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 269.

⁷⁷⁰ Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 271.

⁷⁷¹ Bu faydalara örnek olarak insan çöplerini yemeleri, yeni tohumlar ekmeleri, böcekleri yemeleri, polen yaymaları, diğer liminal popülasyonları yırtıcılık yoluyla düzenlemeleri örnek olarak verilebilir. (Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 272.)

⁷⁷² Donaldson, Kymlicka, *Zoopolis*, 272.

⁷⁷³ Corderio-Rodrigues, "Tension between Multiculturalism", 45.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

POZİTİF HUKUKTA HAYVAN HAKLARI

3.1. Uluslararası Hukukta Hayvan Hakları

3.1.1. Hayvan Haklarıyla İlgili Uluslararası Bildiriler

Hayvan haklarıyla ilgili uluslararası bildiriler, özellikle ülkemizde, üzerinde fazla çalışılmamış veya derin bir araştırma yapılmadığı için tam olarak anlaşılamamış ve aktarılamamış belgeler konumundadır. Bu durumlara ek olarak “bildiri” oldukları için hukuki yaptırımdan mahrum olmaları⁷⁷⁴ da bildiriler üzerine yoğunlaşılmasının bir nedeni olmuştur. Ancak bu belgeler temelde önemli belgelerdir zira her ne kadar şu anda çeşitli sebeplerle başarısızlığa uğramış görünseler veya yaptırımları olmadığı için önemsiz olarak adlandırılırsalar da hayvan haklarıyla ilgili atılmış ilk adımlardır. Bu bildiriler zamanla uluslararası sözleşmelere ilham verebilecek, uluslararası teamül oluşturabilecek, özellikle hayvanlar konusunda düzenleme yapmamış veya yetersiz düzenleme yapmış ülkelere kanuni düzenlemeler konusunda temel olabilecek yapıdadırlar.⁷⁷⁵ Bu noktada unutulmamalıdır ki İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi de ilk olarak bir bildiri olarak kabul edilmiştir ancak günümüzde önemi ve etkisi en görünür olan belgelerden birisi haline gelmiştir. Nihayetinde bu bildirileri incelemek ve anlamak sayılan sebeplerle önem arz etmektedir.

Bildirilerden ilk incelenmesi gereken Hayvan Haklarına İlişkin Evrensel Bildiridir (*Déclaration des Droits de L'animal/ Universal Declaration of Animal Rights*). Bu bildiri 1978 yılında Paris'te bulunan UNESCO

⁷⁷⁴ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 186.

⁷⁷⁵ Heron José de Santana Gordilho, Fernando de Azevedo Alves Brito, “Universal Declaration of Animal Rights and Brazilian Law System”, *Revista Jurídica Luso-Brasileira*, 5/4 (2019), 989-991.

Genel Merkezi'ndeki genel kurul salonunda⁷⁷⁶ sunulmuştur.⁷⁷⁷ Bildiri on dört ülkenin büyükelçilerinin yer aldığı büyük bir topluluk önünde Arapça, İngilizce ve Fransızca olarak sunulmuştur. Etkinlik, HHEB'nin UNESCO genel müdürüne sunumuyla sona ermiş ve uluslararası basın-da geniş yankı uyandırmıştır.⁷⁷⁸ Burada dikkat edilmesi gereken nokta UNESCO tarafından değil sadece UNESCO aracılığıyla Uluslararası Hayvan Hakları Birliğince (*Conseil National de la Protection Animale*) sunulmuş olmasıdır. Bu durum da bildirinin yaptırım gücünün olmayışının ve görece daha az etkili bir durumda kalmasının temel sebebi olarak gösterilebilir.

HHEB genel olarak incelendiğinde İHEB ile benzerlikleri ortaya çıkmaktadır. Hayvanların eşit olarak var olma hakkı, saygı görme hakkı, zalimane ve acımasız eylemlerde bulunulmama hakkı, türlerine veya doğalarına uygun biçimde yaşama hakkı, çalışan hayvanların iş yoğunluğu uygunluğu ayrıca dinlenme hakkı, deney ve kesimlerde acı duymama hakkı, eğlence için yararlanılmama hakkı, zorunluluk olmaksızın öldürülmeme hakkı 14 maddelik metinde tanınmıştır.⁷⁷⁹ Bunlara ek olarak hayvanların eşit olduğu, haklarının korunması kapsamında devletlerin sorumlu olduğu ve haklarının tıpkı insan haklarının korunduğu gibi korunması gerektiği de vurgulanmıştır.⁷⁸⁰ Maddeler bu şekilde incelendiğinde her ne kadar özellikle acı çekme veya insanlıkla benzerlikler noktasında bilimsel ilerlemeye uygun ve ilerici bir belge olsa da eleştirilecek pek çok nokta da bulunmaktadır. Görüldüğü üzere her ne kadar bir hak

⁷⁷⁶ Bildiri sunumuna UNESCO'nun ev sahipliği yapmasının arka planında 1972'den itibaren bildiri metni üzerinde çalışan ve UNESCO Genel Direktör Sekreterliği üyesi olan George Heuse bulunmaktadır. UNESCO gibi bir kurumun bünyesinde bildiri sunulmasının bildirinin etkisini ve gücünü arttıracığı düşünülmüştür. Heuse, sekreterlikte çalışması sebebiyle sunum yerini ayarlamak konusunda avantajlı bir konumda bulunmuştur. (Jean-Marc Neumann, "The Universal Declaration of Animal Rights or The Creation of a New Equilibrium between Species", *Animal Law Review*, 19/91 (2012), 98-99.)

⁷⁷⁷ Neumann, "The Universal Declaration", 96-97.

⁷⁷⁸ Neumann, "The Universal Declaration", 99.

⁷⁷⁹ Universal Declaration of Animal Rights 1978, <https://constitutii.files.wordpress.com/2016/06/file-id-607.pdf> (E.T. 09.05.2023).

⁷⁸⁰ Universal Declaration of Animal Rights 1978.

bildirisi olsa da hayvanların çalıştırılmamasına yalnızca eğlence sektöründe yasak getirilmiş diğer sektörler için temelde refah korunmuştur. Ek olarak, 9. maddede “gıda için yetiştirilen hayvanlar”dan bahsedilmesi de hayvan hakları kavramıyla çelişmektedir. Zira bu durumda bu hayvanların yaşam hakkı ilk elden tanınmamış olmakta ve Bildiri’nin diğer maddeleriyle açık bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Bu noktada Bildiri bazı noktalarda belirsiz bazı noktalarda ise yeterince cesur değildir. Benzer eleştiriler çeşitli gruplar tarafından da dile getirilmiş ve sonucunda Uluslararası Hayvan Hakları Birliği 1989 yılında metni geliştirerek UNESCO genel müdürüne tekrar göndermiştir.⁷⁸¹ Ancak bu sefer toplantı yoluyla bir sunum yapılmamıştır. Yeni metin 14 değil 10 maddeden oluşmuştur.⁷⁸² Yeni metne göre, hayvanların sahip olduğu haklar belirlenirken duyarlılıkları (anlaşıldığı kadarıyla sinir sistemi merkeze alınmıştır) dikkate alınacaktır. İlk metinde olduğu gibi saygı hakkı vurgulanmış ancak saygı tanımı yine yapılmamıştır. Orijinal metinde en çok eleştiri alan gıda için yetiştirilen hayvanlarla ilgili olan 9. madde kaldırılmıştır ancak açık bir kınama veya yasaklama hükmü de eklenmemiş bu konu belirsiz bırakılmıştır.⁷⁸³ Fakat, HHEB’nin temel felsefesi açısından en önemli değişim ise yeni 9. maddede hayvanlara tanınan hukuki kişilik hakkıdır. Hukuki kişilik tanınması yoluyla hayvanlar hukukun öznesi sayılacak ve orijinal metindeki yalnızca hakları yasalarca korunur maddesine göre daha etkili ve farklı hukuki yollar (mahkemeye başvurma gibi) sağlanması gerekecektir.⁷⁸⁴ Nihayetinde her ne kadar bazı belirsizlikler sürmeye devam etse de revize edilmiş metnin kısıllığına rağmen orijinal metinden daha kapsamlı ve keskin olduğunu söylemek mümkündür. Bu özelliği sayesinde ise gerçek bir “hayvan hakları” bildirisi olmaya en yakın aday gibi görünmektedir. Fakat aynı sebep, yani hak konusundaki keskinliği, bildirinin benimsenmemesinin bir başka nedeni olarak kabul edilmektedir. Her ne

⁷⁸¹ Neumann, “The Universal Declaration”, 100.

⁷⁸² Universal Declaration of Animal Rights 1989, <http://www.la.utexas.edu/users/bump/Universal-%20Declaration%20of%20Animal%20Rights.htm> (E.T. 09.03.2023).

⁷⁸³ Universal Declaration of Animal Rights 1989.

⁷⁸⁴ Neumann, “The Universal Declaration”, 100-101; Anne Peters, “Rights of Human and Nonhuman Animals: Complementing the Universal Declaration of Human Rights”, *AJIL Unbound*, 112 (2018), 356.

kadar 2018 yılında sırf bu sebeple daha yumuşatılmış (örneğin hukuki kişilik hakkından bahsedilmemiş, refahın sağlanması özellikle vurgulanmış) bir şekilde yeniden yazılsa da bu girişim yalnızca bildirinin ruhunda gerilemeye neden olmuş, benimsenmesi konusunda ne yazık ki olumlu bir etki doğurmamıştır.⁷⁸⁵

İkinci incelenecek uluslararası nitelikteki bildiri ise Hayvan Refahına İlişkin Evrensel Bildiridir (*Universal Declaration on Animal Welfare*). Adından da anlaşılacağı üzere bu bildiri hayvan hakları kabulüyle dahi ortaya konmamış, hayvan refahı kaygısıyla düzenlenmiştir. Söz konusu bildiriyi sunan kurum ise Dünya Hayvanları Koruma Derneği⁷⁸⁶ (*The World Society for the Protection of Animals*)dir. Bildiri ilk olarak 16-17 Haziran 2000'de Londra'da yapılan 2000 Dünya Hayvan Kongresi'nde (*Animals 2000 World Congress*) ilan edilmiştir. 2003 yılında 19 ülkeyi temsil eden 21 hükümet temsilcisinin de katıldığı Hayvan Refahı Üzerine Uluslararası Konferansta ise taslak geliştirilmiştir.⁷⁸⁷ Bu taslakta hayvan refahının beş özgürlüğü (açlık, susuzluk ve yetersiz beslenmeden kurtuluş; fiziksel ve termal rahatsızlıktan kurtuluş; acı, yaralanma ve hastalıktan kurtuluş; korku, sıkıntıdan kurtuluş ve normal davranış kalıplarını gösterebilme özgürlüğü; bilimsel deneylerde 3R kuralı kullanımı) özel olarak vurgulanmıştır.⁷⁸⁸ 24-25 Kasım 2005 tarihlerinde kurulan beş uluslu Yönlendirme Komitesi ise metne son halini vermiştir.⁷⁸⁹ HREB, aynı zamanda bir kampanyaya dönüşmüştür ve yine aynı dernek bu kampanyanın yürütülmesini de yapmaktadır.

⁷⁸⁵ Universal Declaration of Animal Rights 2018, <https://www.fondation-droit-animal.org/la-fondation/declaration-des-droits-de-lanimal/> (E.T. 09.05.2023).

⁷⁸⁶ Dünya Hayvanları Koruma Derneği, kendisini dünyanın en büyük hayvan refahı örgütleri federasyonu olarak tanımlamaktadır. 150'den fazla ülkede 850 üye derneği ve 400000 bireysel takipçisi olduğu belirtilmektedir. Birleşmiş Milletlerde danışma statüsüne ve Avrupa Konseyinde gözlemci statüsüne sahip tek hayvan refahı örgütüdür. (Miah Gibson, "The Universal Declaration of Animal Welfare", *Deakin Law Review*, 16/2 (2011), 541.)

⁷⁸⁷ Gibson, "The Universal Declaration", 541.

⁷⁸⁸ Gibson, "The Universal Declaration", 541.

⁷⁸⁹ Gibson, "The Universal Declaration", 542.

HREB'nin metninin incelenmesi için temel alınacak kriter belirtildiği üzere hayvan hakları değil hayvan refahıdır. Bu bildiri hayvanların mülk statüsünden çıkarılmasını önermez ve koyduğu şartlar çerçevesinde kalmak koşuluyla hayvanların kullanımını reddetmez.⁷⁹⁰ Beş özgürlük her ne kadar hayvanların hayatları ve iyi halleri için bir rehber olma özelliği taşısa da geleneksel insancıl, insani muamele dilini kullanmaktadır ve acıları yok etmeyi amaçlamamakta yalnızca azaltmayı amaçlamaktadır. Ayrıca tüm bunlara paralel olarak HREB, hayvanların insancıl kullanımının insan çıkarları üzerinde pozitif etkisi olacağını da vurgulamaktadır.⁷⁹¹ Yapılan bu vurgu da antroposentrik bakışı yansıtmakta ve hak savunusunda yetersiz kalmaktadır. HREB, HHEB gibi birtakım belirsizlikleri de içinde barındırmaktadır (refah ve zulüm kavramlarının tanımlanmaması gibi).⁷⁹² Ancak daha önce HHEB konusunda tartışıldığı üzere tam da hak değil refah arayışı ve bu nedenle daha kolay uygulanabilir olması HREB'nin HHEB'ye oranla daha çok destek bulmasına neden olmuştur. 2008 yılında Hayvan Refahı İslam Konferansı HREB'yi resmen kabul etmiştir.⁷⁹³ 2009 yılında Avrupa Birliği Konseyi üye devletlerini ilke olarak ilgili uluslararası forumlarda HREB'yi desteklemeye davet etmiş ve bazı devletler resmi olarak HREB'yi desteklediğini açıklamıştır. Ayrıca Dünya Hayvan Sağlığı Örgütü, Uluslararası Hayvan Refahı Fonu, Dünya Veteriner Hekimleri Birliği, Avrupa Veteriner Hekimler Federasyonu, İngiliz Milletler Topluluğu Veteriner Hekimler Derneği, İnsani Yardım Derneği ve Amerikan Hayvanlara Zulmü Önleme Derneği olarak sayılabilecek pek çok kurum da resmi olarak HREB'ye desteğini açıklamıştır.⁷⁹⁴ Görülebileceği üzere, hak savunusu yapmadığı ve antroposantizmden kaçınmadığı bir durumda olduğu için HERB, HHEB'ye göre yetersiz kalmış olsa da daha fazla destek bulmuştur. Güncel olarak da HREB çerçevesinde oluşturulan kampanya devam ettirilmekte, destek görmeye

⁷⁹⁰ Universal Declaration on Animal Welfare 2005, (Gibson, "The Universal Declaration", 559-561.)

⁷⁹¹ Universal Declaration on Animal Welfare 2005.

⁷⁹² Gibson, "The Universal Declaration", 547.

⁷⁹³ Peter Davies, "Work of Non-Governmental Organisations Supporting the Implementation of the OIE Standards", İçinde *Second OIE Global Conference on Animal Welfare: Putting the OIE Standards to Work*, Luxemburg, 2011, 149.

⁷⁹⁴ Gibson, "The Universal Declaration", 543.

devam etmekte, tanınması ve uygulanması amacıyla çalışmalar sürdürülmektedir.

3.1.2. Bölgesel Hayvan Hakları Sözleşmeleri

Uluslararası sözleşmeler haricinde bölgesel sözleşmeler de hayvanların korunması noktasında büyük öneme sahiptir. Genellikle denetimi ve uygulaması daha kolay olduğu için ve tüm dünyada geçerli olan uluslararası sözleşmelere dahil olmayan ülkeleri de hayvanlar açısından belirli korumalar sağlamaya yönelttiği için kıymetlidirler. Henüz bu alanda da fazla ilerleme kaydedilmemiş olmasına rağmen incelenmeye geçecek düzenlemeler de mevcuttur. Çalışmamız kapsamında ise Afrika kıtasındaki düzenlemeler ve Avrupa Birliği düzenlemeleri bölgesel anlamda en etkili olan düzenlemeler olduğu için incelenecektir.

Afrika kıtasındaki sözleşmeler için öncelikle söylenmesi gereken özellik, bahsi geçen tüm sözleşmelerin özel olarak hayvan hakları veya hayvan refahına yönelik olmadığıdır. Bu sözleşmeler; ekosistemi, biyolojik çeşitliliği korumak ve insan kullanımı için sürdürülebilir bir arz yaratmak endişesiyle akdedilmiştir. Afrika bölgesinde bu kapsamda yapılan ilk anlaşma 1900 tarihli Vahşi Hayvanların, Kuşların ve Balıkların Korunmasına İlişkin Afrika Sözleşmesidir (*The Convention for the Preservation of Wild Animals, Birds and Fish in Africa*).⁷⁹⁵ Bu Sözleşme, bölgedeki vahşi hayvanların kontrolsüz öldürülmesini engellemeyi amaçlamıştır. Ancak temeldeki amaç, ganimet avcıları, fildişi ve deri tüccarlarının daha fazla yararlanabileceği bir hayvan kaynağı yaratmaktır.⁷⁹⁶ İkinci sözleşme ise 1933 tarihli Fauna ve Floranın Doğal Hallerinde Korunmasına İlişkin Afrika Sözleşmesidir (*The Convention Relative to the Preservation of Fauna and Flora in their Natural State*).⁷⁹⁷ Ancak bu Sözleşme de 1900 tarihli sözleşme ile benzer amaçlara sahip olup benzer hükümler içermiştir.

⁷⁹⁵ Morne van der Linde, "A Review of the African Convention on Nature and Natural Resources", *African Human Rights Law Journal*, 2/1 (2002), 35.

⁷⁹⁶ van der Linde, "A Review of the African Convention", 35.

⁷⁹⁷ The Convention Relative to the Preservation of Fauna and Flora in their Natural State, <http://www2.ecolex.org/server2neu.php/libcat/docs/TRE/Full/En/TRE-000069.txt> (E.T. 09.05.2023).

Bölgedeki önemli ve köklü değişiklikleri getiren etkili gelişme ise Afrika'nın sömürge statüsünden çıkması olmuştur. Bu gelişme sonucunda sömürgeci güçler tarafından oluşturulan bu sözleşmelerden daha modern ve Afrika'nın değerlerini yansıtan bir sözleşme imzalanması gereği duyulmuştur.⁷⁹⁸ Nihayetinde, 1968 yılında Cezayir'de Doğa ve Doğal Kaynakların Korunmasına İlişkin Afrika Sözleşmesi (*The African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources*) kabul edilmiş ve 1969 yılında yürürlüğe girmiştir.⁷⁹⁹ Güncel olarak 2019 yılından beri 55 Afrika ülkesi taraf konumundadır.⁸⁰⁰ Sözleşmenin amacı 2. maddesinde devletlere toprak, su, fauna ve flora gibi kaynakları korumak, kullanmak ve geliştirmek için gerekli önlemleri alma yükümlülüğü getirmek olarak belirtilmiştir. Burada önemli olan ise bahsi geçen koruma, kollama ve geliştirmenin bilimsel standartları karşılaması ve insanların çıkarlarını olumsuz etkilemeyecek şekilde yürütülmemesi gerekmesidir.⁸⁰¹ Bu ifade ise benzer sözleşmelerde olduğu gibi antroposentrizmden kaçmamak ve hayvan hakkı kavramını incelememek anlamına gelmektedir. Sözleşmede nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olan hem hayvan hem de bitki türleri sayılmış ve sınıflandırılmıştır. Bu türlere Sözleşme kapsamında özel korumalar sağlanmıştır ancak nesli tükenme tehlikesi altına giren yeni türlerin bahsedilen listeye nasıl ekleneceğiyle ilgili bir kriter belirlenmemiştir. Ticaret konusunda ise CITES ile Sözleşme hükümleri geçerliliğini kaybetmiştir. Ancak CITES'e katılımcı olmayıp Sözleşme'ye katılımcı olan ülkeler için hükümler hala bağlayıcı durumdadır.⁸⁰² Sözleşme 1997 yılında başlayan ve hala süren bir revize sürecindedir. Bu sürecin en önemli noktasının ise uyuşmazlıkların çözülmesi için Afrika Birliği Ekonomik Topluluğu Adalet Divanına yetki verilmesi olduğunu

⁷⁹⁸ van der Linde, "A Review of the African Convention", 35.

⁷⁹⁹ The African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources, <http://www2.ecolex.org/server2neu.php/libcat/docs/TRE/Full/En/TRE-000492.txt> (E.T.09.05.2023).

⁸⁰⁰ Taraf ülkelerin listesi için Bkz. https://au.int/sites/default/files/treaties/7763-sl-AFRICAN_CONVENTION_ON_THE_CONSERVATION_OF_NATURE_AND_NATURAL_RESOURCES.PDF (E.T. 09.05.2023).

⁸⁰¹ van der Linde, "A Review of the African Convention", 37.

⁸⁰² van der Linde, "A Review of the African Convention", 40.

söylemek mümkündür.⁸⁰³ Böylece uygulamada daha etkin bir denetim sağlamak mümkün kılınmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak tekrar belirtilmesi gerekir ki bu sözleşme dahi hayvanların bireysel refahı veya hayvan hakları kaygısı ile değil insan çıkarına yararlı kaynak sağlamak amacıyla yalnızca ikincil olarak belirli hayvanlara koruma sağlamaktadır.

En önemli bölgesel düzenlemelere sahip olan bölge ise Avrupa Birliği sayesinde Avrupa kıtasıdır demek yanlış olmayacaktır. Bölgedeki hayvan refahına dair en genel düzenleme 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşmasıdır. Bahsi geçen Anlaşma ile birlikte Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Sözleşme'nin (*Treaty on the functioning of the European Union*) 13. Maddesi şu şekilde düzenlenmiştir “Birlik ve üye devletler, Birliğin tarım, balıkçılık, nakliyatçılık, iç pazar, araştırma ve teknolojik gelişme ile uzay alanlarındaki politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında, hayvanlar hissedebilen varlıklar olduklarından onların refahı ile ilgili gerekleri azami ölçüde dikkate alırlar. Bunları gerçekleştirirken Birlik ve üye devletler, dini ayinler, kültürel gelenekler ve bölgesel miras konusundaki adetler ile ilgili olanlar başta olmak üzere üye devletlerin kanun ve ikincil düzenlemelerine saygı gösterirler.”⁸⁰⁴ Bu düzenleme hayvan hukuku alanındaki en stratejik değişikliklerden biridir ve AB'nin gelecek düzenlemeleri açısından da temel sağlamıştır. Bu noktada özellikle hayvanların açıkça hissedebilen varlıklar olarak belirtilmesi, acı ve eziyet çekmelerinin engellenmesi için büyük ve etkili bir adım olarak kabul edilecektir.⁸⁰⁵

AB bölgesel olarak ayrıca çeşitli hayvan türleri açısından da özel düzenlemeler yapmıştır. 1976 tarihli Çiftçilik Amacıyla Yetiştirilen Hayvanların Korunması Hakkında Avrupa Sözleşmesi (*European Convention for the Protection of Animals Kept for Farming Purposes*) çiftlik hayvanlarıyla ilgili genel koruma hükümlerini düzenlemektedir. Adından da anlaşılaca-

⁸⁰³ Revised The African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources, https://au.int/sites/default/files/treaties/7782-treaty-0029_-_revised_african_convention_on_the_conservation_of_nature_and_natural_resources_e.pdf (E.T. 03.12.2021).

⁸⁰⁴ Treaty on the Functioning of the European Union, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁰⁵ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 146.

ğı üzere bu Sözleşme özellikle yoğun hayvancılık tesislerindeki yiyecek, yün, deri ve kürk gibi amaçlarla yetiştirilen hayvanları içermekte ve bu hayvanların yem, su ve hareket alanı gibi refah düzenlemelerini yapmaktadır.⁸⁰⁶ Fazla soyut olarak görülen Sözleşme'nin hükümlerinin somutlaştırılması için 1998'de 98/58/EC direktifi ilan edilmiştir. Bu direktif ile de yine hayvanların bakımıyla ilgilenen personelin eğitimi, sayısı, hayvanların hareket alanı, sürekli ışıktta kalmaması, türlerine uygun sıcaklıkta barındırılmaları, mekanların havalandırılması, salgın hastalık riskinde önlem alınması gibi konular hayvan refahı bakış açısıyla düzenlenmiştir.⁸⁰⁷ Bu genel hükümler haricinde ise 1999'da yayınlanan 1999/74/EC direktifi ile yumurtacı tavuklarla ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre, serbest dolaşım zorunlu olmasa da daha geniş kafes kullanımı, kafeste eşme, tüneme, yuva yapma için çerçöp yeri bulundurulması, yeme ulaşımının kısıtlanmaması gibi düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca, gaga ve ayak parmağı kesimi kural olarak yasaklansa da yaralanmaları önlemek amacıyla on günlük olmamış tavukların yetkin kişilerce bu muameleye maruz bırakılabileceği konusunda üye devletlere düzenleme yapma yetkisi tanınmıştır.⁸⁰⁸ Et için yetiştirilen tavuklar için ise 2007'de 2007/43/EC direktifi yayınlanmıştır. Bu direktifin uygulanması 500 tavuktan fazla tavuk bakılan tesislerle sınırlandırılmıştır. Yine benzer şekilde tüneme vb. için çerçöp bulundurulması, su ve yeme kolay erişimin sağlanması, uygun havalandırma ve ışıklandırma sağlanması gibi refah düzenlemelerinin yanı sıra uzuv kesimi yasaklanmış ancak gaga kesimi ve hadım işlemi belirli şartlarla serbest bırakılmıştır. Ayrıca önemli olarak her tavuğun detaylı kaydının tutulması ve çiftçilerin çeşitli eğitim programlarını takip zorunluluğu getirilmiştir.⁸⁰⁹

⁸⁰⁶ European Convention for the Protection of Animals Kept for Farming Purposes, https://ec.europa.eu/food/system/files/2016-10/aw_european_convention_protection_animals_en.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁰⁷ Council Directive 98/58/EC, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5b04f403-0abf-4356-aa53-6dc867b07bcb/language-en> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁰⁸ Council Directive 1999/74/EC, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999L0074&from=EN> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁰⁹ Council Directive 2007/43/EC, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:182:0019:0028:EN:PDF> (E.T. 09.05.2023).

Domuzlarla ilgili ise 1991'de 91/630/EEC direktifi, 2001'de 2001/88/EC direktifi kabul edilmiş ve 2008'de yayınlanan 2008/120/EC direktifi ile yapılan dağınık düzenlemeler tek düzenlemede toplanmıştır.⁸¹⁰ Genel olarak, bu direktiflerle de domuzların refahı gözetilmiş havalandırma, ışık, diyet, sıcaklık, su, veteriner bakımı gibi düzenlemeler yapılmış ve hayvanların sürekli bağlı tutulması, gebelik kafeslerinin kullanılması yasaklanmıştır. Ayrıca kuyruk kesme, hadım etme gibi eylemler ancak diğer hayvanlara verilen zarar kanıtlanırsa ve alternatif yöntemler mümkün değilse izin verilen pratikler olarak sayılmıştır.⁸¹¹ Buzağularla ilgili yayınlanan direktif ise 2008/1199/EEC'dir. Bu direktife göre ise buzağuların kolostrum almaları, günde en az iki kere beslenmeleri, yeterli demir almaları, ağızlık takmamaları ve barınma koşullarıyla ilgili düzenlemeler yapılmış, buzağuların refahı gözetilmiştir.⁸¹²

Hayvanların nakliyatı ve taşınması ile ilgili de AB pek çok düzenlemeye sahiptir. EC 1/2005 regülasyonu ile beraber hayvanların zarar görmesi, eziyet çekmesi, ihtiyaçlarına uygun taşıma koşullarının sağlanması düzenlenmiştir. Buna göre taşıma sırasında çalışan personel belirli eğitimleri almalı, 65 kilometreden veya 8 saati aşan uzun yolculuklar için ayrıca izin alınmalı, resmi veteriner hekim hayvanları kontrol etmeli, hayvanların suya erişimi sağlanmalı ve belirli büyüklükten küçük ve hamileliğin son dönemindeki hayvanlar taşınmamalıdır.⁸¹³ Ayrıca, Hayvanların Uluslararası Nakliyat Sırasında Korunması Hakkında Avrupa Sözleşmesi (*European Convention for the Protection of Animals During International*

⁸¹⁰ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 149-150.

⁸¹¹ Council Directive 91/630/EEC, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:-31991L0630&from=en> (E.T. 09.05.2023); Council Directive 2001/88/EC, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/204dec1f-ae37-4e82-a623-291cade9f509/language-en> (E.T. 09.05.2023); Council Directive 2008/120/EC, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0120&from=EN> (E.T. 09.05.2023).

⁸¹² Commission Directive 2008/1199/EEC, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:323:0026:0027:EN:PDF> (E.T. 09.05.2023).

⁸¹³ Council Regulation EC 1/2005, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=-LEGISSUM:f83007> (E.T. 09.05.2023).

Transport) regülasyonlar ile belirlenen refah düzenlemelerini uluslararası nakliyatlarda da sağlanması için yapılmıştır.⁸¹⁴

Hayvan kesimleriyle ilgili ise 1988'de AB Komisyonu Kesim Zamanında Hayvanların Korunması Hakkında Avrupa Konvansiyonunu (*European Convention for the Protection of Animals for Slaughter*) ve 2009'da Avrupa Konseyi Hayvanların Kesim Zamanında Korunması hakkında 1099/2009 regülasyonunu kabul etmiştir. Genel olarak bakıldığında hayvan hakları ile bağdaşmayan bu düzenlemelerin amacı ise kesim sırasında hayvanların acısının olabildiğince azaltılması olduğu için yine hayvan refahı bakış açısıyla düzenlenmiştir. Kesimhanelerin dizaynı, hayvanların kesimhanelere nakli sırasında rampa, köprü gibi uygun araçların kullanılması, yönlendirme için kullanılan aletlerin niteliği ve kullanılış biçimi, kesimhaneye getirilen hayvanın derhal kesilmesi, hayvan refahı zabıtası ataması gibi düzenlemeler içermektedirler. Her iki düzenleme için de hayvanların kesim sırasında hissizlik seviyesine ulaştırılması gerektiği belirtilmiş ancak dini ritüeller, acil durum kesimi gibi durumlarda üye devletlerin istisna getirebilecekleri de ayrıca düzenlenmiştir.⁸¹⁵

Hayvan deneyleri ile ilgili ise 1986 yılında yapılan Deney ve Diğer Bilimsel Amaçlarla Kullanılan Omurgalıların Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesi (*European Convention for the Protection of Vertebrate Animals used for Experimental and Other Scientific Purposes*) yürürlüktedir. Düzenlemenin giriş kısmında devletlerin ve insanların hayvanlara saygı yükümlülüğü olduğu vurgulanmaktadır ve bu yükümlülük hayvanların acı çekme ve bilinç kapasiteleri ile ilişkilidir. Ancak yine hak temelli değil refah temelli olarak bu yükümlülüğe rağmen insanların bilgi, sağlık veya güvenlik sebepleri ile hayvanları deneylerde kullanabilecekleri ifade edilmiştir.⁸¹⁶ Bu Sözleşme hayvan deneyleri ile ilgili olan 3R Kuralını örtük

⁸¹⁴ European Convention for the Protection of Animals during International Transport (Revised), <https://rm.coe.int/1680083710> (E.T. 09.05.2023).

⁸¹⁵ European Convention for the Protection of Animals for Slaughter, <https://rm.coe.int/1680077d98> (E.T. 09.05.2023); Council Regulation 1099/2009, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R1099&from=EN> (E.T. 09.05.2023).

⁸¹⁶ European Convention for the Protection of Vertebrate Animals used for Experimental and Other Scientific Purposes, <https://rm.coe.int/168007a67b> (E.T. 09.05.2023).

bir şekilde benimsemiştir.⁸¹⁷ Ayrıca acı önleyici yöntemlerin deneyler sırasında kullanılması zorunlu tutulmuştur. Avrupa Konseyi ve Avrupa Parlamentosu tarafından ortak olarak hazırlanan 2010/63/EU direktifi de laboratuvar hayvanlarını korumak amacıyla hazırlanmıştır. Buna göre de hayvanların deneylerde kullanımı sınırlandırılmış, alternatif yöntemler önerilmiş, deneyden elde edilecek faydanın hayvana verilen zarardan fazla olması şartı, kullanılan her hayvanla ilgili kayıt tutuma zorunluluğu düzenlenmiştir.⁸¹⁸ Avrupa Parlamentosu tarafından düzenlenen 1223/2009 sayılı regülasyonda kozmetik ürünlerin geliştirilmesi için kullanılan hayvanlarla ilgilidir. 18. maddede hayvanların kozmetik ürünlerin geliştirilmesi veya kontrolü için kullanılması yasaklanmış ancak yaygın kullanılan bir ürünle ilgili yaşanan sağlık endişeleri konusunda özel izin alınabilmesine de imkan tanınmıştır.⁸¹⁹

Avrupa bölgesiyle ilgili incelenecek son düzenleme ise 1987 yılında imzaya açılan Evcil Hayvanların Korunması Hakkında Avrupa Sözleşmesidir (*European Convention for the Protection of Pet Animals*). Bu Sözleşme de ilk olarak insanoğlunun yaşayan tüm hayvanlara karşı ahlaki yükümlülük sahibi olduğu ve petlerin topluma önemli bir değer kattığı belirtilerek pet sahiplerinin ve diğer kişilerin hayvanlara karşı sorumluluğunda ortak ve standart davranışlar belirlemek amaçlanmıştır.⁸²⁰ Bu Sözleşme de hayvan hakkı bakışından ziyade hayvan refahı bakışıyla düzenlenmiştir. Sözleşmeye göre; hiç kimse bir petin gereksiz acı çekmesine sebep olamaz; sahipleri hayvanlarını terk edemez; hayvanların türlerine özgü davranış gereksinimleri dikkate alınarak yaşam şartları düzenlenir; hayvanların kulakları, kuyrukları, ses telleri kesilemez ve tedavi edici olmayan, veteriner hekim tarafından hayati bulunmayan veya üremenin önlenmesi için yapılmayan cerrahi girişimler uygulanamaz; hayvanın acı çekmesi muhtemel olan operasyonlar anestezisiz uygulanamaz. Bu

⁸¹⁷ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 155.

⁸¹⁸ Council Directive 2010/63/EU, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:276:0033:0079:en:PDF> (E.T. 09.05.2023).

⁸¹⁹ Council Regulation 1223/2009, https://ec.europa.eu/health/sites/default/files/endocrine_disruptors/docs/cosmetic_1223_2009_regulation_en.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸²⁰ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 157.

önemli düzenlemelere ek olarak ise 16 yaşından küçüklere ebeveynleri veya bu statüdeki kişilerin açık rızası olmadan pet satılamayacağı veya hediye edilemeyeceği ayrıca belirtilmiştir. Ayrıca köpek ve kedilere onlara en az acıyı verecek şekilde daimi kimlik sağlanması da ek bir tedbir olarak düzenlenmiştir.⁸²¹

Ayrıca hayvanat bahçeleri ile ilgili ise 1999'da 1999/22/EC direktifi yayınlanmıştır. Buna göre, hayvanat bahçelerinin işletilmesi için belirli şartlar öngörülmüştür. Bu şartlar ise hayvan türlerinin korunması ve çoğalması hakkında bilimsel araştırmalarda bulunmaları; kamuoyunu biyolojik çeşitlilik hakkında bilgilendirmeleri ve bilinç yaratmaları; farklı türlerin kendine has ihtiyaçlarına uygun koşullar sağlamaları; bazı hayvanların kaçmalarını önlemeleri ve tesiste barındırılan her hayvanın kaydının tutulmasıdır.⁸²² Görüldüğü üzere diğer tüm düzenlemeler gibi hayvanat bahçesi ile ilgili yapılan düzenleme de hayvan refahı endişesiyle sınırlı kalmış, gerçek bir hak tanıma düzenlemesi olamamıştır.

Genel olarak AB hayvan hukuku düzenlemeleri incelendiğinde görülmektedir ki Afrika kıtasında düzenlemelere göre ileri adımlar atılmıştır. Bunun en önemli göstergelerinin ise çoğu hayvan için ayrı regülasyonlar yayınlanmış ve sözleşmeler yapılmış olması, hayvanların hak tanınması için temele alınan bilişsel ve duygusal yeteneklerinin tanınmış olması ve hukuki belgelerde esasen ayrıntılı düzenlemeler yapılmış olmasıdır. Ayrıca AB üyesi devletleri de büyük oranda etkilemesi bu düzenlemelerin önemini göstermektedir. Ancak diyebiliriz ki her ne kadar hayvanların yaşam standartlarını arttırmak ve onları korumak için düzenlemeler yapılmışsa da hayvanlara hak tanınmamış ve hayvan refahı anlayışının çerçevesinde sıkışılmıştır. Özellikle yapılan düzenlemelerde tanınabilecek istisnai durumların sayılmış olması, hayvan kullanımının devamının tartışılmazlığının temel olarak kabulü hak kapsamından uzaklaşılmasına neden olmuştur. Sonuç olarak her ne kadar olumlu ve ilerici adımlar atılmış olsa da hayvan hakları için yeterli olmamıştır.

⁸²¹ European Convention for the Protection of Pet Animals, <https://rm.coe.int/168007a67d> (E.T. 09.05.2023).

⁸²² Council Directive 1999/22/EC, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999L0022&from=EN> (E.T. 09.05.2023).

3.1.3. Uluslararası Hayvan Hakları Sözleşmeleri

İnsanların hayvanlarla olan etkileşimi ve küreselleşme sonucu hayvan hukukuna dair bölgesel düzenlemeler her ne kadar faydalı olsa da bir noktadan sonra yetersiz kalmaya başlamıştır. Zira özellikle ticaret açısından incelendiğinde hayvan ticareti yalnızca bölgesel değil uluslararası bir hukukun da gerekli olmasında temel etken olmuştur. Ayrıca her ne kadar ülke sınırları çizilse de hayvanlar ve çevre ile ilgili sorunlar bu sınırları geçerek uluslararası bir konu teşkil etmektedir. Bu durum da uluslararası hukukun oluşumunun bir başka sebebidir. Genel olarak, hayvan hukukuna dair uluslararası sözleşmelerin incelenmesinde bunların çoğunun dağınık ve hayvan hakları ve refahını bireysel düzeyde değil tür düzeyinde koruma endişesi görülecektir. Hala gelişmekte olan bir alan olan bu anlaşmaların en kapsamlı ve önemli olanları çalışmamız kapsamında incelenecektir.

Uluslararası hayvan hukuku metinleri denilince en önemli sözleşmenin 03.03.1973'te Washington DC'da imzalanan güncel olarak 184 katılımcısı bulunan⁸²³, Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (*Convention on the International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna*)⁸²⁴ olduğunu söylemek mümkündür. Adından da anlaşılacağı üzere CITES öncelikle nesli tehlike altında bulunan türlerin korunmasını amaçlamaktadır ve bu hayvanların ve türlerin sözleşme kapsamında korunması da yalnızca uluslararası ticarete dahil olmaları halinde mümkündür.⁸²⁵ CITES, korunacak bitki ve hayvan türlerini Sözleşmenin Ek I, II ve III'te listelemektedir. Ek I'de yer alan türlerin⁸²⁶ güncel olarak türü tükenmekte

⁸²³ Katılımcı ülkelerin listesi için Bkz. <https://cites.org/eng/disc/parties/chronolo.php> (E.T. 09.05.2023)

⁸²⁴ CITES, 27.09.1994 tarihli 4041 sayılı Uygun Bulma Kanunu kapsamında kabul edilen 27.04.1996 tarihli, 96/8125 sayılı Bakanlar Kurulu kararı sonucunda Türkiye'de 20.06.1996 tarihli 22672 sayılı Resmi Gazetede yayınlanmış ve 22.12.1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Halihazırda Türkiye CITES'in katılımcılarından biridir. (<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22672.pdf> (E.T. 09.05.2023).)

⁸²⁵ Katie Sykes, *Animal Welfare and International Trade Law: The Impact of the WTO Seal Case*, Gloucestershire: Edward Elgar Publishing, 2021, 51.

⁸²⁶ Grevyi zebrası, lemur, mangabey maymunu, Langur yaprak maymunu, Assam tavşanı,

olup ticaretleri yasak olmakla beraber ancak olağanüstü durumlarda izin verilebilecektir. Ek II'de ise nesilleri mutlak olarak tükenme tehlikesi altında bulunmayan ancak önleyici katı düzenlemeler uygulanmaz ise türü tehdit altına girecek türler⁸²⁷ bulunmaktadır ve bu türler için ihracat izni gerekli iken ithalat izni gerekli değildir. Ek III'te ise türü tehdit altında olmamakla beraber ticaretin denetim altına alınmasında katılımcıların iş birliğine ihtiyaç duyulan ve ticaretin sınırlandırılmasında fayda olan türler⁸²⁸ bulunmaktadır ve ihracat veya ithalat izni aranmamakla beraber yalnızca hayvanın hukuka uygun elde edilmesi ve nakliyat sırasındaki refahı önem arz eder.

CITES ile ilgili özellikle belirtilmesi gereken husus, asıl hedefin ekolojik çeşitliliği korumak olmasıdır.⁸²⁹ Ancak her ne kadar böyle olsa da bu husus hayvanların hukuka uygun elde edilmesi, nakliyeleri sırasında sağlık ve güvenliklerinin sağlanması, zalimce muameleden korunma gibi faktörlerle hayvan refahı anlamında ek sonuçlara neden olmuştur.⁸³⁰ Bu noktada her ne kadar, tür ve ekolojik çeşitlilik koruma amacıyla olsa da hayvanların bireysel korunmasına da önem verdiğini ve bu nedenle de önemli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu nispeten olumlu yaklaşıma rağmen en olumsuz özelliklerinden birinin ise anlaşmaya uygun davranmayan katılımcılar için denetim yapacak ve yaptırım uygulayacak bir üst kurumun olmayışıdır. Yönetim kurulu, genellikle ancak uygun davranmayan katılımcı devletlere ticaret yapmama tavsiyesinde bulunmaktadır ki bu da yeterli bir yaptırım değildir.⁸³¹

Meksika çayır köpeği, deniz su samuru gibi türler örnek verilebilir. Listenin tam hali için bkz. <https://cites.org/eng/app/appendices.php> (E.T. 09.05.2023).

⁸²⁷ Amerika tapiri, kahverengi gerdanlı tembel hayvan, step antilobu, Vagner engereği, kral kobra, bütün flamingogiller örnek olarak verilebilir. Listenin tam hali için bkz. <https://cites.org/eng/app/appendices.php> (E.T. 09.05.2023).

⁸²⁸ Beyaz çizgili yaras, Asya su mandası, çıplak kuyruklu armadillo, Himalaya marmotu örnek olarak verilebilir. Listenin tam hali için bkz. <https://cites.org/eng/app/appendices.php> (E.T.09.05.2023).

⁸²⁹ CITES, <https://cites.org/eng/disc/text.php> (E.T. 09.05.2023).

⁸³⁰ Anne Peters, Global Animal Law: What It Is and Why We Need It?, *Transnational Environmental Law*, 5/1 (2016), 13-14.

⁸³¹ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 189.

Hayvanların uluslararası arenada ticaret konusunda kapsamına dahil olduğu bir diğer anlaşma ise Dünya Ticaret Örgütü'nün de kurulduğu, 157 ülkenin katılımcı olduğu Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasıdır (*General Agreement on Tariffs and Trade*). Hayvanlar hemen hemen tüm ülkelerde mal statüsünde kabul edildiği için Dünya Ticaret Örgütü'nün kurallarına ve bahsi geçen anlaşmaya tabiidir.⁸³² Anlaşmanın üç temel ilkesi farklı ülkelerin benzer malları arasında ayrımcılık yapmamak, yabancı ürünlere karşı ayrımcılık yapmamak ve ithalat ve ihracata dair yasaklar, kotalar gibi uygulamalardan kaçınmaktır.⁸³³ Özellikle hayvanlardan elde edilen gıda ürünleri (batarya kafes tavuğu yumurtası-gezen tavuk yumurtası gibi), kürk ve deri, kozmetik malzemelerle ilgili bir ülke zalimane yöntemlerle elde edildiğini düşündüğü bir ürünü ithal etmemesi durumunda Dünya Ticaret Örgütü'nün kurallarıyla ters düşmektedir.⁸³⁴ Bu konuyla ilgili olaylar ise Dünya Ticaret Örgütü'nün uyuşmazlık çözüm kurulunda tartışılmıştır. ABD, kendi egemenlik alanında orkinosların avlanması sırasında, yunusların da ölmesi sebebiyle, geniş ağ kullanımını ve bu şekilde avlanan orkinosların ithalatını yasaklamıştır. Meksika (Tuna-Dolphin I Davası) ve Hollanda (Tuna-Dolphin II Davası) ABD'ye karşı uyuşmazlık yoluna başvurmuşlardır. Uyuşmazlık kurulu yapılan iki başvuruda da Dünya Ticaret Örgütü'nün ilkelerine aykırılık kararı vermiştir.⁸³⁵ Başka benzer uyuşmazlıklarda da (Shrimp-Turtle I ve Shrimp-Turtle II davaları) ABD karides avı sırasında kaplumbağaları korumak için özel bir yöntem belirlemiş ve bu yöntemle elde edilmeyen karideslerin ithalatını yasaklamıştır. Bu davalarda da Dünya Ticaret Örgütü, ABD'nin anlaşmaya aykırı davrandığına karar vermiştir.⁸³⁶ Görüldüğü üzere yapılan bu anlaşma, hayvan hukuku kapsamında ele alındığında, yapılmaya çalışılan olumlu eylemlerin önüne engel koymaktadır.

⁸³² Arıkan, *Hayvan Hakları*, 190.

⁸³³ General Agreement on Tariffs and Trade, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸³⁴ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 190-191.

⁸³⁵ Tuna-Dolphin I ve Tuna-Dolphin II Davaları, https://www.wto.org/english/tratop_e/envir-_e/edis04_e.htm (E.T. 09.05.2023).

⁸³⁶ Shrimp-Turtle I ve Shrimp-Turtle II Davaları, https://www.wto.org/english/tratop_e/envir-_e/edis08-_e.htm (E.T. 09.05.2023).

Uluslararası hayvan hukuku açısından incelenmesi gereken bir diğer sözleşme ise Haziran 1992'de Rio de Janeiro'da düzenlenen BM Rio Zirvesi'nde kabul edilen ve Aralık 1993'te yürürlüğe giren, 196 katılımcısı olan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesidir (*Convention on Biological Diversity*).⁸³⁷ Öncelikle sözleşmenin adında da geçen biyolojik çeşitlilik kavramının son derece kapsayıcı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Sözleşme de biyolojik çeşitliliği bir bütün olarak ele almış ve bitki türlerinin yanında hayvan türlerini de kapsayan bir metin olarak ortaya çıkmıştır. Sözleşmenin amacı ise; biyolojik çeşitliliğin ve kendi başına taşıdığı değerin ve biyolojik çeşitlilik ile bunun unsurlarının ekolojik, genetik, sosyal, ekonomik, bilimsel, kültürel, rekreatif ve estetik değerlerinin farkında olarak ve genetik kaynaklar ve teknolojiler üzerinde sahip olunan bütün hakları da dikkate almak kaydıyla, devletlerin kendi biyolojik çeşitliliklerini korumalarını ve biyolojik kaynaklarını sürdürülebilir biçimde kullanmalarını sağlayarak, biyolojik çeşitliliğin korunması, bu çeşitliliğin unsurlarının sürdürülebilir kullanımı, uygun finansman tedariki de dahil olmak üzere genetik kaynakların kullanımından doğan yararların adil ve hakkaniyete uygun paylaşılmasıdır.⁸³⁸ Anlaşılabacağı üzere Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, temelde biyolojik çeşitliliği insanların bu kaynaklardan daha uzun süre yararlanabilmesini sağlamak için koruma amacı gütmektedir. Bu yaklaşım ise her ne kadar hayvan haklarına karşıt olsa da hayvan refahına karşıt olmamakla beraber, sözleşmeyi yoğun bir şekilde insan merkezli hale getirmektedir.⁸³⁹ Zaten sözleşme hayvan refahını veya hayvan haklarını doğrudan bir şekilde maddelerinde ele almaz, dolaylı yoldan çıkarım yapılabilecek şekilde boşluk bırakır. Zira hayvanların yaşadıkları ekosistemin bir parçası olduğuna vurgu yapılır ve popülasyondaki bir hayvanın yaşadığı stresin dahi bu sisteme zarar verme ihtimali göz ardı edilemez bir gerçekliktir.⁸⁴⁰ Bu durumlara ek olarak, gerek belirli koruma

⁸³⁷ Convention on Biological Diversity, <https://www.cbd.int/convention/text/> (E.T. 09.05.2023).

⁸³⁸ Convention on Biological Diversity, Madde 1, <https://www.cbd.int/convention/articles/?a=cbd-01> (E.T. 09.05.2023).

⁸³⁹ Guillaume Furthazar, "Biodiversity, Species Protection And Animal Welfare Under International Law", içinde *Studies in Global Animal Law*, Editör Anne Peters, Berlin: Springer, 2020, 99.

⁸⁴⁰ Furthazar, "Biodiversity, Species Protection", 96-97.

alanlarında (sulak alanlar gibi) gerekse de belirli bölgelerde (Akdeniz veya Alpler gibi) olsun diğer anlaşmalar için bir temel sağlamış ve yine dolaylı olarak hayvanların korunmasına etki etmiştir.⁸⁴¹

Bahsedilen hayvan türleri açısından genel düzenlemeler içeren sözleşmelere ek olarak, spesifik bir şekilde belirli bir hayvan türünü koruma üzerine odaklanmış uluslararası sözleşmeler de yapılmıştır. Kuşların Himayesine Dair Milletlerarası Sözleşme (International Convention for the Protection of Birds), Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Önem Sahip Sulak Alanların Korunması Hakkında Sözleşme (Ramsar Convention on Wetlands of International Importance Especially as Waterfowl Habitat/Ramsar Convention), Göçmen Türler Sözleşmesi (Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals), Albatros ve Petrellerin Korunmasına İlişkin Anlaşma (Agreement on the Conservation of Albatrosses and Petrels) örnek olarak verilebilecektir.⁸⁴²

1946 yılında yapılan ve Uluslararası Balina Avcılığı Komisyonu adında bir komisyon da kuran Balina Avcılığı Hakkında Uluslararası Anlaşma (International Convention for the Regulation of Whaling)⁸⁴³ da bu kapsamda incelenebilecek en önemli sözleşmelerden biridir. Sözleşme ve komisyon kararı sonucu 1982’de alınan ticari avlanma moratoryumuna göre katılımcı devletler üç yıl içerisinde avlanmayı azaltıp 1986’da tamamen son vereceklerdi.⁸⁴⁴ Günümüzde bu moratoryum devam etmesine rağmen özellikle Norveç, İzlanda ve Japonya gibi bu sektördeki yüksek

⁸⁴¹ Furthazar, “Biodiversity, Species Protection”, 101.

⁸⁴² International Convention for the Protection of Birds, <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/06/6-02/protection-birds.xml> (E.T. 09.05.2023); Ramsar Convention on Wetlands of International Importance Especially as Waterfowl Habitat, https://www.ramsar.org/sites/default/files/documents/library/scan_certified_e.pdf (E.T. 09.05.2023); Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, <https://www.cms.int/en/convention-text> (E.T. 09.05.2023); Agreement on the Conservation of Albatrosses and Petrels, <https://www.acap.aq/agreement-text/206-agreement-on-the-conservation-of-albatrosses-and-petrels/file> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁴³ International Convention for the Regulation of Whaling, <https://archive.iwc.int/pages/view.php-?ref=3607&k=> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁴⁴ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 193.

payı alan ülkeler bilimsel fayda gibi bazı istisnai hükümlere sığınarak avcılığa devam etmektedir.⁸⁴⁵ Bu durum sözleşmelerin uygulanmasının önemini tekrar ortaya çıkarmaktadır. Son olarak tekrar etmek gerekir ki bu bahsedilen türe özgü sözleşmeler de hayvan haklarını tanımamakta veya hayvan refahına özellikle önem vermedikleri görülebilmektedir. Ekosistemin korunması, insan kullanımı için hayvanların sürdürülebilir bir kaynak olarak devamının sağlanması temel gaye durumundadır.⁸⁴⁶

3.2. Karşılaştırmalı Hukukta Hayvan Hakları

3.2.1. Avrupa

Avrupa bölgesindeki ülkeler gerek Avrupa Birliği düzenlemeleri gerekse de toplumlarındaki duyarlılıklar sebebiyle genel anlamda hayvan hakları konusunda olumlu bir izlenim uyandırmaktadır. Ancak bu bilgiyi genellemek yanlıştır. Hayvan hukuku mevzuatı konusunda bu istisnalardan birini oluşturan ülkelerden biri Belarustur. Belarusta genel ve tek bir hayvan hakkı/refahı veya koruması kanunu bulunmamaktadır. Bununla bağlantılı olarak hayvanların acı çekme kapasitesi veya duyarlılığı resmi olarak tanınmamıştır. Mevzuattaki boşluktan kaynaklı olarak hayvanlara zalimane muamele yasağı veya hayvan bakıcılarının özen yükümlülüğü getirilmemiştir. Çiftlik hayvanlarının refahıyla ilgili olarak yalnızca nakliyenin veteriner hekim gözetimi altında yapılması ve kesimin etin kalitesini etkilememesi açısından insani şekilde yapılması ikincil mevzuatlar tarafından yüzeysel bir şekilde düzenlenmiştir.⁸⁴⁷ Bunun haricinde hayvanların barınma, yem ve suya erişim gibi konularda herhangi bir koruması bulunmamaktadır. Ayrıca Belarus'ta sokak hayvanlarının toplu katliamı, sirkler, kürk yetiştiriciliği, hayvan deneyleri de serbesttir ve herhangi bir hak veya refah endişesini ifade edecek düzenleme bulunmamaktadır.⁸⁴⁸

⁸⁴⁵ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 193.

⁸⁴⁶ Furthazar, "Biodiversity, Species Protection", 103-104.

⁸⁴⁷ Veterinary Law/Law 3423-XII (Belarus), https://www.vertic.org/media/National%20Legislation/-Belarus/BY_Law_on_Veterinary.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁴⁸ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Republic of Belarus, <https://api.>

Bir diğer Avrupa ülkesi olan Almanya ise anayasasında 2002’de değişiklik yaparak hayvanların korunmasını bir devlet hedefi olarak belirlemiştir.⁸⁴⁹ Her ne kadar sert anayasaya sahip Almanya için bu hüküm önemli olsa da hayvanların korunma amacının doğrudan bir koruma sağlamak değil sonraki nesillerin menfaatlerini korumak oluşu, hükmün hayvan hakkı ruhunu yansıtmadığını göstermektedir.⁸⁵⁰ Belirtilen anayasal hüküm haricinde Almanya federal olarak kapsamlı bir hayvan refahı mevzuatı olan Hayvanları Koruma Kanunu’na (*TSchG*) sahiptir. Bu kanunda hayvan terimi net bir şekilde tanımlanmamış olmakla beraber hayvanların hayatları ve refahları “kardeş yaratıklar” denilerek güvence altına alınmıştır. Kanun kapsamı da açıkça belirtilmemiş olmakla beraber münferit hükümler omurgalılar, sıcakkanlı hayvanlar ve balıklar gibi belirli hayvan grupların atıfta bulunurken diğerleri ise ayrıca soğukkanlı hayvanları, amfibileri, sürüngenleri ve kafadanbacaklıları da içerebilmektedir. Hayvanlara eziyet eden davranışlar (hayvanlardan kapasitelerini aşan performanslar talep etmek, hayvanları terk etmek, önemli ölçüde acı veya ıstıraba neden olacak yiyecek vermek gibi) açıkça düzenlenmiş ve yasaklanmıştır. Ayrıca, hayvana bakan herkes için bakım yükümlülüğü tanınmıştır. Ancak burada aynı madde hayvanlara uygun şekilde bakmanın bir mülkiyet yükümlülüğü olması sebebiyle ihmalin yasak olduğu belirtilmediği için hayvanları mülk statüsüne indirgemiş ve gerici bir bakış açısı ortaya koymuştur. Omurgalı hayvanların anestezi ile öldürülebileceği de düzenlenmişken dini nedenlerle çiftlik hayvanlarının bayıltılmadan öldürülmesini bu kapsam dışında tutmuştur. Kanun; ayrıca çiftlik hayvanları için hareket alanı, beslenme, barınılan mekanın özellikleri, türe uygun davranışlar, anne-yavru etkileşimi gibi konularda refah düzenlemeler yapmışsa da kuyruk kesimi, gaga kesimi, hadım gibi uygulamalar verimi arttırma endişesiyle serbest bırakılarak istismara açıkça zemin

worldanimal-protection.org/sites/default/files/api_2020_-_belarus.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁴⁹ “Devlet, gelecek nesillere karşı sorumluluğunu da göz önünde bulundurarak, yaşamın ve hayvanların doğal temellerini anayasal düzen çerçevesinde yasalarla, hukuka ve adalete uygun olarak yürütme ve yargı yoluyla korur.”, Almanya Anayasası, https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch-_gg.html (E.T. 09.05.2023).

⁸⁵⁰ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 162-163.

hazırlayan bir düzenleme haline gelmiştir.⁸⁵¹ Ayrıca Kesim veya Öldürme Sırasında Hayvanların Korunmasına İlişkin Yönetmelik (*TierSchIV*) ile hayvanların naklieleri ve kesimleri için belirli kurallar getirirse de uzun süreli yolculukları yasaklamamak, türlerinin kesimine şahit olmamak gibi konulardaki eksiklikler nedeniyle beş özgürlüğü tanıma konusunda başarısız olmaktadır.⁸⁵² Hayvanat bahçeleri ve vahşi hayvanlar ise Hayvan Koruma Kanunu'nun genel hükümlerinden yararlanmakla beraber Federal Doğa Koruması Kanunu (*BNatSchG*) ile de çeşitli refah düzenlemeleri yapılarak koruma alanı ve şekilleri geliştirilmiştir.⁸⁵³ Deney hayvanları da Hayvanları Koruma Kanunu kapsamında korumalardan yararlanmaktadır ve ek olarak Hayvan Refahı: Laboratuvar Hayvanları Yönetmeliği (*TierSchVersV*) ek korumalar ve refah hükümleri sağlamaktadır. Belirtilen mevzuat deneylerle ilgili 3R ilkelerini benimsemiştir. Ayrıca özel olarak silah, tütün ve kozmetik ürünleri veya içerik maddeleriyle ilgili testler de dahil olmak üzere yapılan çeşitli deneyler için hayvanların kullanımı yasaklanarak olumlu ve ilerici bir düzenleme yapılmıştır.⁸⁵⁴

İlerici düzenlemeleriyle incelenmeye değer bir Avrupa ülkesi ise Hollanda'dır. Ülkedeki temel hayvan hukuku mevzuatını 2001 tarihli Hayvanlar Kanunu (*Animals Act*) oluşturmaktadır. Bu Kanun, hayvanların duyarlı varlıklar oluşunu tanımanın yanı sıra hayvanların "içkin değer"ini de resmi olarak tanımaktadır. Kanunun sunduğu korumadan kural olarak bağlamın özellikle dışında tutulmayan hayvanlar yararlanacakken, duyarlılığın tanınması tüm hayvanları kapsamaktadır.⁸⁵⁵ Ayrıca

⁸⁵¹ Federal Act on the Protection of Animals (Animal Protection Act – *TSchG*) (Almanya), https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_2004_1_118/ERV_2004_1_118.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁵² Animal Protection Index (API) 2020 Report-Federal Republic of Germany, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_germany.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁵³ Federal Nature Conservation Act (*BNatSchG*) (Almanya), <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=319> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁵⁴ Regulation for the Protection of Animals Used for Experimental or Other Scientific Purposes (*TierSchVersV*) (Almanya), https://www.uni-heidelberg.de/md/ibf/tierschutz/gesetze-tierschversv-englisch-incl_haftungsausschluss.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁵⁵ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Kingdom of the Netherlands, <https://>

Hollanda Medeni Kanun'u (*The Dutch Civil Code*) hayvanların eşya olmadığını ifade etmekle ciddi bir gelişmeye ev sahipliği yapmıştır.⁸⁵⁶ Hayvanlar Kanunu bir hayvana acı veya yaralanmaya neden olmayı veya makul bir amaç olmaksızın veya bu amaç için makul olanı aşarak sağlığını veya refahını ihlal etmeyi yasaklar ve beş özgürlük temelinde vatandaşlarına hayvanlara bakma yükümlülüğü getirir. Ek olarak, vatandaşların çaresiz hayvanlara gereken özeni göstermesi gerektiği vurgulanmış ve bu hüküm tüm hayvanları kapsama almıştır.⁸⁵⁷ Ayrıca Ceza Kanunu (*Criminal Code*) da zulüm eylemlerine karşı ek yasal korumalar sağlamış; kişilere ait hayvanların öldürülmesi, kaçırılması gibi eylemleri suç olarak tanımlamıştır ve hapis cezası veya para cezası verilebileceği hüküm altına alınmıştır.⁸⁵⁸ Çiftlik hayvanları için ise genel olarak AB'nin refah ilkelerini asgari koşul olarak kabul eden Hollanda, yumurta tavukları için zenginleştirilmiş kafesleri yasaklamak veya domuzlar için zalimane gebelik yöntemlerinin kullanımının dört gün ile sınırlanması gibi düzenlemelerle AB asgari refah koşullarının biraz daha ötesine geçebilmişken; anestezi olmaksızın kuyruk kesimi veya CO2 ile sersemletilme gibi yöntemlere hala izin vererek bu koşulların gerisinde kalan düzenlemelere de hala sahiptir. Kanun, vahşi kara memelilerinin eğlence amaçlı kullanımını, hayvanların herhangi bir yarışmada ödül olarak konulmasını, hayvan dövüşleri düzenlemeyi veya bunlara katılmayı yasaklamaktadır. Ancak, eğlence endüstrisinde sıklıkla kullanılan deniz memelileri ve yırtıcı kuşların korunması konusunda bir mevzuat boşluğu bulunmaktadır. Hayvanat bahçeleri için ise genel refah kuralları geçerli olup lisans alma veya kaybetme durumları da belirli şartlara bağlanmıştır.⁸⁵⁹ Deneylerle ilgili olarak ise Hayvanlar Kanunu haricinde AB yasal gerekliliğine uygun ola-

api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_netherlands_0.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁵⁶ The Dutch Civil Code (Hollanda), <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodegeneral.htm> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁵⁷ Animals Act (Hollanda), <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2013-01-01> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁵⁸ Criminal Code (Hollanda), <https://melaproject.org/sites/default/files/2019-01/The%20Netherlands-%20Criminal%20Code%20-%20Section%20137c%20and%20137d.pdf> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁵⁹ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Kingdom of the Netherlands.

rak kabul edilen Hayvanlar Üzerinde Deneyler Kanunu (*Experiments on Animal Act*) yürürlüktedir. Bu kanun da özel olarak deneylerin başlangıç noktası olarak hayvanların içkin değerinin tanınmasına vurgu yapmaktadır. 3R ilkeleri ve fayda-zarar dengesi açık bir şekilde kabul edilmiştir. Ayrıca, büyük maymunların (şempanze, bonobo, orangutan ve goriller) deneylerde kullanılması ve kozmetiklerin ve kozmetik içeriklerinin testi için hayvanların kullanılması yasaklanmıştır.⁸⁶⁰ Nihayetinde denilebilir ki Hollanda dünyadaki pek çok ülkeye göre hayvan hukuku kapsamında ilerici hukuki düzenlemelere sahiptir ancak buna rağmen hayvan hakkı değil hayvan refahı konusunda örnek gösterilebilecek seviyededir.

Avrupa bölgesiyle ilgili incelenecek çalışmamızda yer alan son ülke ise hayvan hukukuyla çok uzun bir geçmişe sahip olan ve dünyada bir hayvan refahı kanununu yürürlüğe koyan ilk ülke olan Birleşik Krallık'tır.⁸⁶¹ Öncelikle belirtmek gerekir ki ülkenin güncel hayvan hakları mevzuatında, yapılan tüm sivil toplum baskılarına rağmen, henüz hayvanların duyarlılıklarını tanıyan bir hüküm bulunmamaktadır. Ülkenin federal düzeyde hayvan hukuku açısından temel düzenlemesi Hayvan Refahı Kanunudur (*Animal Welfare Act*). Kanunda tanınan koruma yalnızca Britanya'da yaygın olarak evcilleştirilen ve insan kontrolü altında olan veya vahşi durumda yaşamayan hayvanları kapsamaktadır. Zaten bu şekilde kısıtlanan kapsam için bilimsel prosedürde kullanılan hayvanlar ve normal avlanma sürecinde meydana gelen her şey için ayrıca muafiyetler tanınmıştır. Kanun zalimane eylemler için; kişinin eyleminin veya ihmalinin acıya neden olacağını bildiği veya makul olarak bilmesi gerektiği durumlarda bir eylem veya eylemsizlikle bir hayvana zarar vermeyi yasakladığı gibi köpeklerin kuyruklarının kesilmesi veya zehir verilmesi gibi davranışlar için özel suçlar da oluşturmuştur. Ayrıca hayvandan sorumlu kişilere veya bakıcılara hayvanların refahını sağlamak noktasında bir bakım yükümlülüğü de yüklenmiştir. Cezalar konusunda ise genel olarak para cezası veya yaklaşık beş yılı bulan hapis cezası olarak

⁸⁶⁰ Experiments on Animal Act (Hollanda), <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/net6897.pdf> (E.T. 08.12.2021).

⁸⁶¹ Animal Protection Index (API) 2020 Report-United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_uk_0.pdf (E.T. 09.05.2023).

düzenleme yapılarak bu konuda en yüksek ceza öngören mevzuatlarda biri haline gelmiştir.⁸⁶² Ek olarak, zalimane eylemlerin tanınması ve cezalarıyla ilgili federe düzeyde hükümetler pek çok koruma kanunu da kabul ederek uygulama konusunda daha ileri adımlar atmışlardır.⁸⁶³ Çiftlik hayvanlarıyla ilgili olarak ise ülkenin genelinde AB asgari refah standartları ve beş özgürlüğe uygun hukuki düzenlemeler yapıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca çiftlik hayvanlarıyla ilgili uygulama düzenini sağlamak açısından Çevre, Besin ve Köy İşleri Departmanı türe özel kılavuzlar da çıkartmaktadır. Bu genelgelerde de hayvanların barınma, beslenme, nakliye ve kesimleriyle ilgili asgari refah standartları hakkında düzenlemeler yapılmaktadır.⁸⁶⁴ Nihayetinde, kanun olmayan bu kılavuzlara aykırı eylemler direkt olarak bir hukuka aykırılık oluşturmamakla beraber eylemlerin tespiti birincil mevzuat için kanıt niteliği taşıyabilmektedir.⁸⁶⁵ Ayrıca belirtmek gerekir ki ülkede CCTV (kapalı devre kamera sistemi) zorunlu hale getirilmiştir ve bu sayede hayvanların mezbahalarındaki hayatlarının üzerinin örtülmesi zorlaşarak, halkın gerçekleri görmesi noktasında önemli bir adım atılmış olmuştur. Kürk çiftlikleri ise ahlaka aykırılık sebebiyle tamamen yasaklanarak hak temelli bir eylem olarak olumlu bir gelişme sağlanmıştır.⁸⁶⁶ Hayvanat bahçeleri gibi hayvanların esaret altında olduğu mekanlarla ilgili olarak da genel refah kuralları benimsenmiş ve düzenli bir lisans sistemi öngörülmüştür. Evcil hayvanlarla ilgili olarak ise çeşitli eyaletlerde hayvanların evcil hayvan olarak satılması, köpek yetiştiriciliği gibi faaliyetler ancak lisansla yapılabilir duruma

⁸⁶² Animal Welfare Act (Birleşik Krallık), <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/45/contents> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁶³ Bahsedildiği üzere Hayvan Refahı Kanunu, vahşi hayvanları korumamaktadır. Örneğin; İngiltere, İskoçya ve Galler'de kabul edilen Yabani Memeliler (Koruma) Kanunu (*Wild Mammals (Protection) Act*) evcil ve tutsak olmayan memelilere yönelik sakatlamak, tekmelemek, yakmak veya boğmak gibi gereksiz acıya neden olan davranışları yasaklamaktadır. Ancak eyleme geçmemenin neden olduğu ıstırap, yasal zehir kullanımı, yasal avlanma veya haşere kontrollü sırasındaki makul derecede hızlı ve insancıl şekilde öldürmeyi muaf eylemler olarak düzenlemiştir. (*Wild Mammals (Protection) Act* (Birleşik Krallık), <https://www.legislation.gov.uk/asp/2002/6/contents> (E.T. 09.05.2023).)

⁸⁶⁴ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 160.

⁸⁶⁵ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 160.

⁸⁶⁶ Animal Protection Index (API) 2020 Report-United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.

getirilmiş ve sekiz haftalıktan küçük kedi ve köpek yavrularını satmak ve üçüncü şahısların bunları alması tamamen yasaklanmıştır.⁸⁶⁷ Hayvan deneyleri için ise temel mevzuata ek olarak Hayvanlar (Bilimsel Prosedür) Kanunu (*Animals (Scientific Procedures) Act*) kabul edilmiştir. Bu kanun tüm omurgalı hayvanları kapsamanın yanında kafadanbacaklıları da kapsamına almıştır. Genel olarak 3R ilkesini düzenleyen Kanun aykırılıklar durumunda ise iki yıla varan hapis cezaları veya buna denk para cezaları öngörmüştür.⁸⁶⁸ Ayrıca çıkartılan uygulama kuralları ve İçişleri Bakanlığı'nın lisans vermeme politikası sonucunda yaklaşık olarak kırk yıldır büyük maymunlar deneylerde kullanılmamaktadır. Ek olarak AB genel düzenlemesine de bağlı olarak kozmetiklerde veya kozmetik içeriklerinde de hayvan deneyleri yapılması veya bu deneylerin yapıldığı ürünlerin pazarlanması ülkede yasaktır.⁸⁶⁹ Sonuç olarak Birleşik Krallık'ın her ne kadar hayvan hukuku alanında öncü düzenlemelere sahip bir tarihi varsa ve güncel olarak ilerici adımlar atan ülkelerden birisi olsa da hala hayvan hakkı temelinde yapılacak pek çok düzenlemeye ihtiyacı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Avrupa kotasıyla ilgili yapılacak genel değerlendirme ise esasen başlığın ilk cümlelerinde bahsedildiği üzere toplumsal kaygının da etkisiyle hayvanların belirli sınırlarla korunmaya ve yaşam koşullarının arttırılmaya çalışıldığıdır. Görülmektedir ki AB'nin koyduğu standartlar alt düzenlemeleri belirlemektedir. AB üyesi olmayan ancak Avrupa kıtasında bulunan Belarus'un hayvan hukuku konusundaki eksiklikleri de bunun bir yansıması olarak görülebilecektir. Birleşik Krallık ise her ne kadar AB'den ayrılrsa da AB'nin standartları temelinde yaptığı düzenlemeleri muhafaza ederek, daha da ilerisine gitmiş ve örnek teşkil edecek bir mevzuata doğru ilerlemiştir. Ayrıca ülkeler farklı düzenlemelerde bulunsalar dahi genel anlamıyla hayvan refahı çerçevesinde düzenlemeler yapmışlardır. Hayvanların içkin değerinin kabul edilmesi, bazı hayvan kullanımlarının tamamen yasaklanması gibi uygulama ve kabullerin ise hayvan haklarına

⁸⁶⁷ Animal Welfare Act (Birleşik Krallık).

⁸⁶⁸ Animals (Scientific Procedures) Act (Birleşik Krallık), <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/-14/contents> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁶⁹ Animal Protection Index (API) 2020 Report-United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.

giden yolda olumlu basamaklar olduğunun, hatta hayvan haklarının tanınmasının bir şekli olduğunun farkına varılması önemlidir. Ancak tüm ülkelerde, bunlara rağmen tam ve mevzuat genelinde bir hak tanınması yapılmadığı; hayvan kullanımına ilişkin istisnai hükümler ve hayvan kullanımına genel bir karşı çıkış olmaması temelinde refah kaygısı güdüldüğü göz ardı edilmemelidir.

3.2.2. Amerika

Amerika kıtasında incelenmesi gereken ilk ülke kuşkusuz Amerika Birleşik Devletleri'dir. ABD, dünyanın en büyük ekonomisi olması, siyasi olarak uluslararası alandaki gücü, dünyadaki en fazla hayvan tüketen ülke olması, hayvan deneylerinin fazla sayıda yapılması ve aynı zamanda hayvan refahı/hakları konusunda da en çok tartışma yaşanan ülke olması nedeniyle incelemeye değer bir durumdadır.⁸⁷⁰ Bu noktada belirtmek elzemdir ki ABD federal bir ülke olduğu için eyaletler düzeyinde de pek çok kanun yayınlanmıştır ve bazı eyaletler hayvan koruması anlamında daha gelişmiş mevzuata sahipken bazı eyaletler daha geride kalmıştır.⁸⁷¹ Çalışmamız kapsamında bu kadar detaylı bir araştırma yapamayacak olmakla beraber federal düzeydeki kanunlar incelenecektir. Federal düzeyde geçerli hayvan hakları mevzuatı için kilit olan düzenlemeler Hayvan Refahı Kanunu (*Animal Welfare Act*), İnsani Kesim Kanunu (*Humane Slaughter Act*) ve Laboratuvar Hayvan Refahı Kanunudur (*Laboratory Animal Welfare Act*). Öncelikle federal düzeydeki kanunların hiçbirinde hayvanlar açıkça duyarlı olarak tanımlanmamakla beraber Hayvan Refahı Kanununda olduğu gibi psikolojik ve fizyolojik acı çekme kapasitelerine

⁸⁷⁰ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 168.

⁸⁷¹ Örneğin zulüm karşıtı düzenlemeler konusunda eyaletlerin ortak temaları zalimane eylemlerde, terkten, yiyecek ve su mahrumluğundan hayvanları korumaktır. Bununla birlikte kanunların uygulama istisnaları büyük değişiklikler göstermektedir. Eyaletten eyalete tuzak kurma, balık tutma, veterinerlik uygulamaları, rodeolar, hayvanat bahçeleri, sirkler gibi durumlarda farklı muafiyetler sağlanabilmektedir. Üstelik bazı eyaletlerde bazı eylemler kabahat sayılırken bazı eyaletlerde aynı eylemler suç kapsamında sayılabilmektedir. (Animal Protection Index (API) 2020 Report-United States of America, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_usa.pdf (E.T. 09.05.2023).)

çeşitli vurgular yapılmıştır. Hayvanlara zulümle ilgili ise Hayvan Refahı Kanunu genel bir zulüm karşıtı hüküm içermemektedir ve sadece belirli durumlarda hayvanların acı çekmesini önlemek konusunda hükümler içermektedir. Ayrıca bu Kanun, her hayvan türünü içermemekte ve bu sebeple de sınırlı bir koruma sağlamaktadır.⁸⁷² İnsani Kesim Kanunu ise hayvan refahı konusunda kesim için belirli standartlar getirmekle beraber bunu yapma amacının güvenli, daha iyi çalışma koşulları ve üretici ve tüketiciler için fayda sağlamak olduğunu belirtmiştir. Bu noktada antroposentrik bakış açısı çerperinden kurtulamamıştır. Ayrıca bu Kanun, balık ve kümes hayvanlarını kapsamamakta ve hayvanların yalnızca kesimiyle ilgili refah koşulları öngörmekte, bakım ve barınma gibi süreçlerle ilgili boşluğu doldurmamaktadır. Üstelik dini gereklilik durumlarında yapılacak kesimler için de bu refah hükümlerinden muafiyetler tanınmıştır.⁸⁷³ Çiftlik hayvanlarının nakliyesi için ise federal düzeyde Yirmi Sekiz Saat Kanunu (*Twenty Eight Hour Law*) yürürlükte ve eyaletler arasında hayvanların yirmi sekiz saatten uzun taşınmasını yasaklar. Ancak bu süre zaten uzunken eyaletlerin kendi içerisindeki nakliye ile ilgili bir hüküm içermemekte ve kümes hayvanlarını da kapsamamaktadır.⁸⁷⁴ Sirk, hayvanat bahçesi, akvaryumlar için olan yetersiz refah düzenlemeleri de Hayvan Refahı Kanununda düzenlenmiştir. Ayrıca soyu tükenmekte olan hayvanların ve çevrenin korunması için Nesli Tehlikede Olan Türlerin Korunması Kanunu (*Endangered Species Act*), Su Memelilerini Koruma Kanunu (*Marine Mammal Protection Act*) ve Vahşi Egzotik Kuşları Koruma Kanunu (*Wild Bird Conservation Act*) federal düzeyde kabul edilen ve genellikle eksik olan hukuki düzenlemelerdir.⁸⁷⁵ Hayvan Refahı Kanunu,

⁸⁷² Animal Welfare Act (ABD), <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2015-title7/html/-USCODE-2015-title7-chap54.htm> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁷³ Humane Slaughter Act (ABD), <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2015-title7/html/USCODE-2015-title7-chap48.htm> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁷⁴ Twenty Eight Hour Law (ABD), <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/49/80502> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁷⁵ Endangered Species Act (ABD), [https://www.law.cornell.edu/wex/endangered_species_act_\(esa\)](https://www.law.cornell.edu/wex/endangered_species_act_(esa)) (E.T. 09.05.2023); Marine Mammal Protection Act (ABD), https://www.mmc.gov/wp-content/uploads/MMPA_March2019.pdf (E.T. 09.05.2023); Wild Bird Conservation Act (ABD), <https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/house-bill/5013/text> (E.T. 09.05.2023).

evcil hayvanların sahipleriyle ilgili bir düzenleme içermemektedir ve bu nedenle sahiplere karşı iddia edilecek bir hüküm veya bakım yükümlülüğü gibi bir yükümlülük bulunmamaktadır. Hayvan deneyleri için ise Hayvan Refahı Kanunu fareler hariç olmak üzere yalnızca sıcakkanlı omurgalı hayvanları kapsamaktadır ve bu alanda sınırlı düzenlemelere sahiptir. Laboratuvar Hayvan Refahı Kanunu ise deney hayvanlarının alım-satımı için belirli bir standart getirmiş; hayvanların kaydının tutulmasını zorunlu koşturmuş; barınma, su, yem, veteriner bakımı gibi refah ilkelerini düzenlemiştir. Ancak kanun yine fareleri ve omurgasızları kapsamayarak; deney öncesini düzenlemekle beraber deney sırasında yapılan eylemleri düzenlemeyerek ve denetimi yalnızca iç denetim olarak öngörerek olumsuz bir uygulama alanı oluşturmuştur.⁸⁷⁶ Fareler ve sıçanların deneylerle ilgili hükümlerde kapsanmasını sağlayan Sağlık Araştırması Ek Kanunu (*The Health Extension Act*) ise sadece kapsam konusunda olumlu olmuş, haricindeki hükümler önceki kanunlarla benzerlik göstermiştir.⁸⁷⁷ Nihayetinde, ABD için denilebilir ki özellikle ekonomik düzeydeki karşı çıkışlar hayvan koruması için gelişmeleri yavaşlatmakta, federal anlamda pek çok boşluk bulunmakta ve federe düzenlemeler çelişkiler, düzensizlik barındırmaktadır.

Amerika kıtasında ikinci incelenecek ülke ise Peru'dur. Peru'daki hayvan hukukuyla ilgili temel kanun Hayvan Koruma ve Refah Kanunu (*Animal Protection and Welfare Law*) 2016 yılında yürürlüğe girmiştir.⁸⁷⁸ Kanun açık bir şekilde esaret altında tutulan tüm evcil ve yabani omurgalı hayvanları duyarlı olarak kabul ederek ilerici bir adım atmıştır. Haliyle, omurgalı evcil ve vahşi tüm hayvanları koruma altına almaktadır. Ayrıca, herkes için türü ne olursa olsun hayvanların korunması ve refahını aramak, zarar vermekten, gereksiz acı çektirmekten, yaralama ve ölümden kaçınmak şeklinde bir özen yükümlülüğü düzenlenmiştir. Kanun metninde hayvan sahipleri ve bakıcıları için de refah standartları belirlenmiştir. Hayvanların terk edilmesi, halka açık özel eğlencelerde

⁸⁷⁶ Animal Protection Index (API) 2020 Report-United States of America .

⁸⁷⁷ The Health Extension Act (ABD), <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-99/pdf/STATUTE-99-Pg820.pdf#page=60> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁷⁸ Animal Protection and Welfare Law (Peru), <https://www.globalanimallaw.org/downloads/-/database/national/peru/30407.pdf> (E.T. 09.05.2023).

kullanılması, avlanması, insan tüketimi için satın alınması ve satılması yasaklanmıştır. Ancak boğa güreşi, horoz dövüşü gibi hayvan haklarıyla bağdaşmayan uygulamalar ve kültürel olarak kabul edilen diğer bazı zalimane faaliyetler zulme karşı hükümlerden muaf tutulmuştur.⁸⁷⁹ Ek olarak Ceza Kanunu da hayvanlara eziyet etmeyi, kötü muamelede bulunmayı ve açıkça aşırı çalıştırmayı yasaklamıştır. Bu kanunun yaptırımları para cezası ve hayvan besleme yasağı olarak düzenlenmiştir. Çiftlik hayvanları genel hükümlerden yararlanmakla beraber kesimleri için ani olma şartı ayrıca düzenlenmiştir. Hayvanat bahçelerindeki hayvanlar da omurgalı vahşi hayvan kategorisinde olduğu için genel korumalardan yararlanır. Hayvan deneyleriyle ilgili olarak ise kanun 3R ilkelerini benimsemektedir. Burada kullanılan hayvanlar da omurgalı olmak koşuluyla genel hükümlerden yararlanmaktadır ancak omurgasız hayvanların durumu netleştirilmemiştir. Son olarak belirtmek gerekir ki Peru'da kozmetiklerle ilgili hayvanlar üzerinde test yasağı bulunmamaktadır.⁸⁸⁰

Bölgeyle ilgili çalışmamız kapsamında incelenecek son ülke ise Brezilya'dır. Öncelikle Brezilya Anayasasındaki hükümler hayvan haklarıyla ilgili önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Anayasa açık bir şekilde devletin hayvanların soyunun tükenmesine engel olma ve hayvanlara zalimane muamele kapsamına giren uygulamaları yasaklama görevi olduğunu ifade etmiştir. Bu her ne kadar olumlu bir adım olsa da sonraki değişikliklerle rodeo ve vaquejadalar gibi hayvanların kullanıldığı bazı sözde sporların kültürel öneme sahip olduğu düşünülürse zalimlik sayılmayacağı yönünde bir hüküm kabul edilmiştir ki bu anayasanın hayvan hukukuyla ilgili geriye gittiği anlamına gelmektedir.⁸⁸¹ Anayasa haricinde Brezilya'daki hayvan hukukunun temel mevzuatı 24.645/1934 sayılı kararnamedir. Bu düzenlemeye göre hasta, yaralı veya sakat bir hayvanı terk etmek; veteriner bakımı dahil hayvana gerekli olan herhangi bir şeyi sağlamamak ve tüketime yönelik olsun veya olmasın ölümü gerekli olan

⁸⁷⁹ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Republic of Peru, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_peru_0.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁸⁰ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Republic of Peru.

⁸⁸¹ Brezilya Anayasası, https://www.oas.org/es/sla/ddi/docs/acceso_informacion_base_dc_leyes_pais_b_1_en.pdf (E.T. 09.05.2023).

bir hayvanın acı çekmeden ölümünü reddetmek yasaklanmıştır.⁸⁸² Ayrıca Çevre Suçları Kanunu (*Environmental Crimes Law*) da vahşi, evcil, ev içi, yerli veya egzotik, eğitim veya bilimsel amaçlarla tutulan her türlü hayvana kötü muameleyi suç saymıştır. Eğitim veya bilim amacıyla olsa bile hayvanlar üzerinde yapılan acı verici ve alternatif kaynakların mevcut olduğu deneyler yalnızca yasaklanmamış aynı zamanda suç olarak kabul edilmiştir.⁸⁸³ Ek olarak Ceza Kanunu (*Penal Code*) kapsamında hayvan istismarı durumları için yeni suçlar tanımlanmış (kötü muamele sonucu hayvanın kalıcı olarak yaralanması veya ölmesi, yardımın ihmal edilmesi veya terk etme gibi) ve altı yıla kadar varabilecek cezalar öngörülmüştür.⁸⁸⁴ Çiftlik hayvanlarının yetiştirilmesi, nakliyesi veya kesimiyle ilgili derli toplu bir mevzuat bulunmamakla beraber insani koşullarda kesim, bakım ve nakliye konusunda gerekli hareket alanının sağlanması, yem ve suya ulaşım gibi temel refah kuralları sınırlı da olsa kanun hükmünde kararnameler aracılığıyla düzenlenmiştir. Hayvanat bahçeleriyle ilgili olarak ise hayvanların psikolojik ve fiziksel olarak iyi durumda olmalarını sağlamak için minimum standartlar 7.173 sayılı Kanun ile belirlenmiş ancak yetersiz kalmıştır.⁸⁸⁵ Deney hayvanları ile ilgili olarak ise Ceza Kanunu hükmü dışında 11.794/08 sayılı Kanun kabul edilmiştir. Bu kanun daha ayrıntılı düzenlemeler yapmış ve 3R ilkelerini de açık bir şekilde tanımıştır.⁸⁸⁶ Kozmetik deneyleriyle ilgili olarak ise bazı eyaletler özel olarak yasaklamakla beraber federal düzeyde de yasaklanmasıyla ilgili bir kanun tasarısı Senato'nun önünde olmakla beraber henüz yürürlüğe girmemiştir.⁸⁸⁷ Nihayetinde Brezilya ile ilgili olarak da söylenmesi gereken

⁸⁸² 24.645/1934 sayılı Kararname (Brezilya), http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/decreto/1930-1949/D24645.htm (E.T. 07.12.2021).

⁸⁸³ Environmental Crimes Law (Brezilya), <https://www.animallaw.info/statute/brazil-crimes-brazilian-environmental-crimes-law> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁸⁴ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Federative Republic of Brazil, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_brazil_0.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁸⁵ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Federative Republic of Brazil.

⁸⁸⁶ 11.794/08 sayılı Kanun (Brezilya), http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_ato2007-2010/2008/lei/l-11794.htm (E.T. 07.12.2021).

⁸⁸⁷ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Federative Republic of Brazil.

gerçeklik, belirli olumlu adımların mevcut olduğu ancak henüz yeterli olmadığıdır.

Amerika kıtası genel olarak değerlendirildiğinde ise ABD'nin özellikle küresel kapital çıkarları temelinde düzenlemeler yaptığını söylemek mümkündür. Ancak buna karşıt bir şekilde hayvanlarla ilgili olaylara toplumsal reaksiyonların en çok görüldüğü ülkelerden de biri konumundadır. Bu sebeple kanunları diğer ülkelere göre mümkün olduğunca kar kaybetmeden toplumu yumuşatmak üzere orta yolda düzenlenmiştir. Güney Amerika ülkeleri olan Peru ve Brezilya'ya baktığımızda ise ABD'den daha ileri düzeyde kanuni düzenlemelere rastlamaktayız. Özellikle Brezilya'da anayasaya hayvanlarla ilgili hüküm konulması, Peru'da ise omurgalı tüm hayvanların duyarlı kabul edilmesi hayvan hakları konusundaki olumlu adımlardır. Ancak Avrupa'da da gördüğümüz üzere her ne kadar hayvanların korunması ile ilgili adımlar atılmış olsa da hayvan kullanımları temelde doğru kabul edilmekte, sadece sınırlamalar ve refah kuralları konulmaktadır. Özellikle istisnai hükümler ve hayvanların kapsanması konusundaki boşluklar bu kıtada da göze çarpmaktadır. Güney Amerika için inançtan ayrı olarak kültürel istisnaların tanınmış olması da belirsizliği ve istismara açıklığı arttırmaktadır. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Amerika için de hayvan refahı sınır kabul edilmiş ve bu çerçevede düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. Hayvan hakları düzenlemelerinin tam anlamıyla yapılması için öncelikle hayvan refahı sınırının dışına çıkılması önem arz edecektir.

3.2.3. Asya

Asya kıtasıyla ilgili incelenmesi gereken ilk ülke şüphesiz ki dünyanın en kalabalık nüfusuna ve en büyük ikinci ekonomisine sahip olan Çin Halk Cumhuriyetidir.⁸⁸⁸ Ancak güncel olarak ülkenin hayvanların korunmasını, haklarını veya refahını düzenleyen kapsamlı ve tek bir kanunu bulunmamaktadır. Haliyle hayvanların acı çekmesi, duyarlılık gibi niteliklerine dair resmi bir düzenleme de bulunmamaktadır. Ülkenin hayvanları ilgilendiren iki kanuna sahip olduğunu söylemek mümkün-

⁸⁸⁸ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 177.

dür. Bunlardan ilki Hayvancılık Kanunudur (*Animal Husbandry Law of the People's Republic of China*). Fakat bu Kanun yalnızca çiftlik ve kümes hayvanları için düzenlenmiş ve bireysel olarak hayvanları korumaktan ziyade hayvanları genetik bir kaynak olarak kabul ederek bu kaynağı korumak üzerine şekillenmiştir. Kanun, çiftçilerin salgın hastalığı önlemek ve gerekirse tedavi etmek için eğitilmesini, hayvanların veteriner hekim hizmetlerinden yararlanmasını zorunlu kılar. Ayrıca tüm mekanların hayvanların üremesi, yaşaması ve büyümesi için uygun koşullarda olmasını gerektirerek bir noktada hayvan refahına ilişkin kısıtlı da olsa düzenlemelerde bulunur. Ek olarak, hayvanların nakliyesi sırasında da hayvanların güvenliğinin, gerekli alan, su ve yiyeceğin sağlanması gerekliliği ve kesimden önce hayvanların bayıltılması gerekliliği ifade edilmiştir.⁸⁸⁹ İkinci kanun ise Çin Halk Cumhuriyeti Yaban Hayatının Korunmasına Dair Kanundur (*The Law of the People's Republic of China on the Protection of Wildlife*). Temelde yaban hayatı ve çevresel kaynakların korunması amacıyla geliştirilen bu kanunun kaçınılmaz olarak hayvanlarla ilgili hükümleri de olmuştur. Her ne kadar yabani hayvanların kaçak avlanma yasağı, zehir, patlayıcı gibi acımasız tuzakların kullanım yasağı gibi bir noktada hayvan refahıyla ilgili düzenlemelere yer verilmiş olsa da bireysel hayvan refahından ziyade nesli tükenmekte olan hayvanların korunması ve vahşi yaşamın insanlar için doğal kaynak olarak kullanılması ile ilgilidir.⁸⁹⁰ Hayvan deneyleri ile ilgili olarak ise Laboratuvar Hayvanlarının İdaresi Yönetmeliği (*Regulations for the Administration of Laboratory Animals*) yürürlükte olup öncelikle bu çalışmalara katılanların hayvanları sevmesi, koruması ve saygısızlık veya kötü muamele yapmaması vurgulanmıştır. İlgili hukuki düzenlemede açıkça 3R kuralları benimsenmiştir.⁸⁹¹ Deneyler konusunda Çin açısından dikkat çeken bir diğer düzenleme olan kozme-

⁸⁸⁹ Animal Husbandry Law of the People's Republic of China, <https://www.ecolex.org/details/-legislation/animal-husbandry-law-of-the-peoples-republic-of-china-lex-faoc082613/> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁹⁰ The Law of the People's Republic of China on the Protection of Wildlife, <https://www.ecolex.org/-details/legislation/law-of-the-peoples-republic-of-china-on-the-protection-of-wildlife-lex-faoc006515/> (E.T. 09.05.2023).

⁸⁹¹ Regulations for the Administration of Laboratory Animals (Çin Halk Cumhuriyeti), <https://www.ecolex.org/details/legislation/regulation-on-the-administration-of-laboratory-animals-lex-faoc179523/?page=416> (E.T. 09.05.2023).

tik ürünlerin hayvanlar üzerinde deney yapılma zorunluluğu günümüzde de mevcudiyetini korumaktadır. Son olarak söylenebilir ki, her ne kadar deney hayvanları için önemli bir düzenleme yapılmış olsa dahi Çin hala hayvan ve iş gücü ucuzluğu, diğer ülkelerin daha kısıtlayıcı düzenlemeleri nedeniyle dünyanın deney merkezi halindedir.⁸⁹²

Asya kıtasında hayvan hakkı/refahı veya korumasıyla ilgili tek bir kanunu olmayan diğer bir ülke ise İran'dır. Hukuki düzenleme eksikliği nedeniyle şu anda ülke hayvan duyarlılığını tanımamakla beraber bunun da bir sonucu olarak ülkede hayvanlara zalimane eylemler yasak değildir ve hayvanlara bakma yükümlülüğü mevcut değildir. Aynı şekilde çiftlik hayvanları için de bakım, nakliye, kesim gibi konularda refah düzenlemeleri bulunmamaktadır. Ancak hükümet eliyle vahşi hayvanların sirklerde kullanılması, yunus parkları, ilkokul ve ortaokullarda yapılan hayvan deneyleri, Tebriz'deki sokak kedi ve köpeklerinin öldürülmesi yasaklanmıştır.⁸⁹³ Hayvan deneyleri ile ilgili ise yine yasal bir mevzuat bulunmamakla beraber 2020 yılında Sağlık ve Tıp Bakanlığı tarafından bir kılavuz yayınlanmış ve 4R kuralını, fayda-zarar prensibini, hayvanların barınma, bakım gibi konulardaki refahını belirleyen standartlar ortaya konulmuştur.⁸⁹⁴ Ancak bu düzenleme sadece bir kılavuzdur ve hukuki bir yaptırımı bulunmamaktadır. İran ile ilgili belirtilmesi gereken son nokta ise esasen Eylül 2019'dan beri Hayvanları Koruma Kanunu (*Bill on the Protection of Animals*) adında bir taslak kanunun parlamentonun önünde oluşudur. Her ne kadar güncel olarak hala kabul edilmemiş olsa da kabul edilmesi halinde ülkenin ilk hayvan koruma kanunu olacak olmasının yanı sıra mevcut olarak büyük eksiklik ve sorunlar yaratan boşluğu da önemli ölçüde kapatacaktır.⁸⁹⁵

⁸⁹² Arıkan, *Hayvan Hakları*, 178.

⁸⁹³ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Islamic Republic of Iran, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_iran.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁸⁹⁴ Siavash Ahmadi-Noorbakhsh vd., "Guideline for the Care and Use of Laboratory Animals in Iran", *Lab Animal*, 50 (2021), 303.

⁸⁹⁵ Taslak kanun; dayak, işkence, kasten yaralama, gereksiz ameliyatlara, sakat bırakma veya hayvanların toplu olarak öldürülmesi ve terk edilme gibi çeşitli hayvan istismarlarını yasaklamakta ve sekiz maddeden oluşmaktadır. Ayrıca hayvanların gıda için öldürülmesi,

Bir diğer Asya ülkesi olan Güney Kore’de ise Hayvanları Koruma Kanunu (*Animal Protection Act*) bulunmaktadır ve hayvan hukuku alanındaki temel hukuki düzenlemeyi oluşturmaktadır. İlk olarak, her insanın hayvanların yetiştirilmesinde, bakımında ve korunmasında beş özgürlüğü içeren ilkelere uyması gerektiği açıkça sayılarak uluslararası alanda kabul gören refah ilkeleri kanun kapsamına alınmıştır. Ayrıca hayvan sahipleri ve bakıcılarına uygun yem, su sağlanması, egzersiz yaptırılması, dinlenme sağlanması gibi uygulamaları içeren bir bakım yükümlülüğü de yüklenmiştir. Ancak bahsi geçen Kanun tüm hayvanları kapsamamakta, yalnızca ağır hissedebilecek, gelişmiş sinir sistemine sahip omurgalılar korunmaktadır. Zalimlik kapsamında yasaklanan eylemler ise hayvanları aynı türden başka hayvanların yanında öldürmek, yeterli yiyecek ve su sağlamamak, deney veya tedavi için gerekli olmayan durumlarda vücut sıvıları toplamak, vücuda zarar vermek gibi aktif ve terk etmek gibi pasif eylemlerdir. Ayrıca kumar, reklam, eğlence amacıyla fiziksel acı vermek her ne kadar yasaklanmış olsa da halk oyunları olarak adlandırılan geleneksel eylemlerde yapılanlar bu kapsamın dışında tutulmuştur. Bunlar haricinde, hayvanlar için nakliye ve kesim⁸⁹⁶ sırasında uyulması gereken bazı refah standartları da düzenlenmiştir. Deneylerde kullanılan hayvanlar için de 3R ilkeleri genel olarak kabul edilmiş ve kayıp, terk edilmiş ve devlete hizmet etmiş hayvanların deneylerde kullanılması yasaklanmıştır.⁸⁹⁷ Ek olarak Kozmetik Yasası’na (*Cosmetics Act*) göre ise kozmetiklerin ve içeriklerinin hayvanlar üzerinde test edilmesi de yasaklanmıştır.⁸⁹⁸

giyim veya diğer ürünler için kullanılması, eğlence, eğitim ve deneyler için tutulması gibi konularda da düzenlemeler içermektedir. Ayrıca hayvanların doğalarına ve yaşam döngülerine uygun olmayan kullanımları (örneğin sirkte), yaşam alanlarının tahrip edilmesi de kanun kapsamında yasaktır. (Animal Protection Index (API) 2020 Report-Islamic Republic of Iran)

⁸⁹⁶ Özellikle köpek eti konusunda sanayileşen bir ülke olan Kore’de bu konuda da gelişmeler yaşanmıştır. 2018’de Kore Mahkemesi köpekleri et için öldürmenin yasadışı olduğunu ilan etmiş ve 2019’da Seul’daki son köpek mezbahaları da belediye başkanının yürüttüğü bir kampanya sonucu kapatılmıştır. (Animal Protection Index (API) 2020 Report-Republic of Korea, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_korea.pdf (E.T. 09.05.2023).)

⁸⁹⁷ Animal Protection Act (Güney Kore), https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=33572-amp;type=part&key=25 (E.T. 09.05.2023).

⁸⁹⁸ Cosmetics Act (Güney Kore), https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=

Yaban Hayatı Koruma ve Yönetim Yasası (*The Wildlife Protection and Management Act*) ise vahşi hayvanlara bazı yasal korumalar sağlamaktadır. Hayvanların zalimce öldürülmesi, yakalandıktan sonra acıya neden olunması, vücutlarına cihaz yerleştirilmesi bu kapsamda yasaklanmıştır.⁸⁹⁹ Hayvanat bahçeleri ve yunus parklarında sağlanması gereken refah ilkeleri de sınırlı ve yetersiz olmakla beraber Hayvanat Bahçeleri ve Akvaryumların Yönetimi Kanunu (*Act on the Management of Zoos and Aquariums*) ile düzenlenmiştir.⁹⁰⁰ Son olarak, cezaların ise çalışma veya para cezası olarak düzenlenmesi nedeniyle göreceli olarak az olduğunu söylemek mümkündür.

Asya kıtası açısından hayvanlarla ilgili en gelişmiş hukuki mevzuata sahip olan ülke ise Hindistan'dır. Hindistan, anayasasında hayvanlarla ilgili hükümlere yer veren nadir ülkelerden biri olmasıyla beraber özellikle canlı varlıklara şefkat gösterme ilkesi olan "ahimsa"yı vatandaşlarına temel ödev olarak yüklemekte ve devlete hayvanların korunmasıyla ilgili görevler yüklemektedir.⁹⁰¹ Ülkedeki hayvan hakları mevzuatının temeli ise Hayvanlara Zulmü Önleme Kanunudur (*Prevention of Cruelty to Animals Act*). Kanun, hayvanların acı çekme kapasitesini tanımanın yanında hem fiziksel hem de zihinsel acılara atıf yapar. Ayrıca, hayvanları türlerine göre ayırmamış insan dışındaki tüm hayvanları koruma kapsamına almıştır. Kanun; hayvanları dövmek, tekmelemek, aşırı yüklemek, işkence yapmak gibi aktif eylemleri yasaklamanın yanı sıra makul hareket

50282-&lang=ENG (E.T. 09.05.2023).

⁸⁹⁹ The Wildlife Protection and Management Act (Güney Kore), https://elaw.klri.re.kr/eng-_service/lawView-.do?hseq=32441&lang=ENG#:~:text=The%20purpose%20of%20this%20Act,wildlife%20coexists%20with%20human%20beings. (E.T. 09.05.2023).

⁹⁰⁰ Act on the Management of Zoos and Aquariums (Güney Kore), https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/-viewer.do?hseq=51825&type=part&key=25 (E.T. 09.05.2023).

⁹⁰¹ Anayasa'nın 51. maddesinde her vatandaşın ormanlar, göller, akarsular ve vahşi yaşam dahil olmak üzere doğal çevreyi koruma ve iyileştirme ve canlı varlıklara şefkat gösterme ödevi açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca 48. maddede ise devletin, tarım ve hayvancılığı modern ve bilimsel şekilde düzenleyeceği ve özellikle inek gibi süt veren ve yük taşıyan hayvanların korunmasını ve hayat şartlarının iyileştirilmesini sağlayacağını, kesimini engelleyeceğini vurgular. (Hindistan Anayasası, <https://legislative.gov.in/sites/default/files/COI.pdf> (E.T. 07.12.2021).)

alanı sağlamama, terk etme gibi pasif eylemleri de zulüm olarak tanıyıp yasaklamıştır. Ayrıca hayvan sahiplerinin bakım yükümlülüğü de tanınmış ve bu kişilerin hayvanlara zalimce yapılan muameleye izin vermesi de özellikle yasaklanmıştır. Bu kanun dışında Hindistan Ceza Kanunu (*Indian Penal Code*) da hayvanları öldürme ve sakatlamayı ayrıca suç olarak düzenlemiştir.⁹⁰² Ayrıca çiftlik hayvanları için barınma, nakliye, kesim gibi konularda belirli refah standartları belirlenmiş ve kesim için de hayvanların yaş, gebelik durumu gibi nitelikleriyle ilgili kısıtlamalar yapılmıştır. Ayı, maymun, panter, kaplan ve aslanların eğitilmeleri ve gösterilerde kullanılmaları ise özel olarak yasaklanmış; diğer tüm hayvanların eğlence için kullanımı ise kayıt altına alınma şartıyla serbest bırakılmıştır. Hayvan deneyleri ile ilgili olarak ise genel olarak 3R kuralları, fayda-zarar hesabı ilkesi benimsenmiştir.⁹⁰³ Ayrıca Hindistan 2013 yılında hayvanlar üzerinde uyuşturucu kontrolü ve kozmetik ve içeriklerinin denenmesini yasaklamıştır. Daha da ileri bir adım olarak ise hayvanlar üzerinde deney yapan kozmetik ürünlerin ithalatını da yasaklayarak Güney Asya'da bunu yapan ilk ülke olmuştur. Ayrıca tıp fakültelerinde veya zooloji ve yaşam bilimleri derslerinde yapılan viviseksiyonlar; okullarda kurbağa, fare veya solucanların öldürülmesini içeren biyoloji deneyleri de yasaklanarak hayvan deneyleri konusunda ilerici adımlar atılmıştır.⁹⁰⁴ Hint Yaban Hayatı Koruma Kanunu (*Indian Wildlife Protection Act*) ise hayvanat bahçeleri için resmi standartlar getirmiş, hayvanların refahlarının korunmasının yanı sıra ziyaretçilerin hayvanları taciz etmesi, beslemesi veya gürültüyle rahatsız etmesi gibi eylemler de yasaklanmış ve hayvan sayısı ve mekan kapasitesine göre ziyaretçi sayısı gibi kısıtlamalar getirilmiştir. Ancak bu kanun vahşi hayvanların avlanması konusunda yalnızca belirtilen türler için koruma sağlamakla beraber diğer hayvanlar için av konusunda bir

⁹⁰² Hindistan Ceza Kanunu, <https://legislative.gov.in/sites/default/files/A1860-45.pdf> (E.T. 07.12.2021).

⁹⁰³ Prevention of Cruelty to Animals Act (Hindistan), https://www.indiacode.nic.in/bitstream-/123456789/11237/1/the_prevention_of_cruelty_to_animals_act%2C_1960.pdf (E.T. 09.05.2023).

⁹⁰⁴ Animal Protection Index (API) 2020 Report-Republic of India, <https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/2020-India-UPLOADED.pdf> (E.T. 09.05.2023).

kısıtlama öngörmeksizin olumsuz bir çizgide kalmaktadır.⁹⁰⁵ Sokak hayvanları özellikle köpekler için yayınlanan Hayvan Doğum Kontrolü Kuralları (*Animal Birth Control Rules*) ise sokak köpekleri için belirli refah standartları getirmekte, kısırlaştırıldıktan sonra alınan yere bırakılmasını gerektirmekte ve ancak iyileşme ihtimali olmayan hayvanlara diğer hayvanların huzurunda olmamak şartıyla insancıl ötenazi yapılabileceğini ifade etmektedir.⁹⁰⁶ Nihayetinde yapılan geniş düzenlemelere rağmen cezaların ise genellikle az miktarda para cezası veya üç ay gibi kısa süreli ve para cezasına dönüştürülebilir hapis cezaları olması göreceli olarak zayıf kalmış bir yaptırım gücü olduğunu göstermektedir.

Asya kıtasıyla ilgili genel değerlendirmemiz ise ilk olarak incelendiği üzere birbirinden oldukça farklı düzenlemeler olduğudur. Avrupa kıtasındaki gibi bölgesel, asgari koşulları belirleyen düzenlemelerin eksikliğinin buna sebep olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Asya kıtasıyla ilgili bir diğer dikkat çekici olan husus ise toplumların kültürel, dini, siyasi ve iktisadi niteliklerinin hayvan hukukuna etkisini açıkça göstermesidir. Bunun en iyi örneği Hindistandaki hayvan haklarına yaklaşan düzenlemelerken, İran'ın henüz bir düzenlemeye dahi sahip olmamasıdır. Ayrıca Çin'in ABD gibi iktisadi sebepleri öncelemei özellikle dikkat çekicidir. Genel olarak baktığımızda ise ileri veya yetersiz yapılmış hayvan hukuku düzenlemelerinin bu kıtada da hayvan refahı çerçevesine sıkışmış olu-şudur. Hindistandaki hayvanların acı çekme kapasitelerinin tanınması, korumanın anayasa kapsamına alınması ve hayvanlar arasında ayrım gözetilmemesi; Güney Kore'nin kozmetikte hayvan deneylerini tamamen yasaklaması düzenlemelerinin hayvan hakları yaklaşımına uygun olduğunu söylemek mümkündür. Ancak incelenen diğer düzenlemeler, diğer kıtalarda olduğu gibi hayvan hakları anlayışından uzak, ancak hayvan refahı kaygısı güden, hayvan kullanımına genel anlamda karşı çıkmayan ve temelde antroposantik olarak değerlendirilebilecek düzenlemelerdir.

⁹⁰⁵ Indian Wildlife Protection Act, https://legislative.gov.in/sites/default/files/A1972-53_0.pdf (E.T. 07.12.2021).

⁹⁰⁶ Animal Birth Control Rules (Hindistan), <http://awbi.in/awbi-pdf/ABC%20Dogs%20Amendment%-20Rule%202010%20English.pdf> (E.T. 07.12.2021).

3.2.4. Afrika

Afrika için spesifik olarak incelenecek ilk ülke anayasasında hayvanlarla ilgili bir hükme yer veren Mısır'dır. Mısır Anayasası 45. maddesi; devletin yeşil alan, bitki, hayvan, balık kaynaklarını ve nesli tükenme tehlikesi altında olan bu türdeki varlıkları korumakla sorumlu olduğu ve hayvanlara insanca muameleyi garanti ettiğini ifade eder.⁹⁰⁷ Anayasaya bu hükmün eklenmesi bu adımın özel kanunlar için önemli olduğunu fark eden Mısırdaki hayvan hakları aktivistlerinin derin çabaları sonucu olmuştur.⁹⁰⁸ Yaşanan bu olumlu anayasa hamlesine rağmen Mısır'da hayvanların korunmasıyla ilgili özel bir kanun olmaması ise olumsuz bir durum oluşturmaktadır. Mısır'da hayvanlar için sınırlı korumalar Mısır Ceza Kanunu ile birleştirilen Ziraat Kanunu ile sağlanmaktadır. Bahsedilen mevzuat belirli hayvanların öldürülmesini ve yük hayvanların aşırı çalıştırılmasını yasaklamak gibi bir takım refah düzenlemelerine sahip olmakla beraber hayvanlara zulmün yasak olduğuna da yer vermektedir.⁹⁰⁹ Ancak, sınırı çok kısıtlı olan bu düzenlemeden örneğin bilimsel araştırmalarda kullanılan hayvanlar veya vahşi doğadaki ve tarıma yararsız hayvanlar yararlanamamaktadır. Buna benzer olarak çiftlik hayvanları, sahipli veya başıboş evcil hayvanlar veya hayvanat bahçelerindeki hayvanlar için de uygun bir barınma, bakım, nakliye, kesime dair (yalnızca kesilebilecek hayvanların nitelik ve nicelikleriyle ilgili düzenlemeler yapılmıştır) basit refah kuralları dahi düzenlenmemiştir.

Hayvan hakları/refahı ile ilgili ayrı bir kanuni düzenlemeye sahip olmayan bir diğer Afrika ülkesi ise Etiyopya'dır. Etiyopya'daki hayvan koruması da Ceza Kanunu (*Criminal Code of the Federal Democratic Republic of Ethiopia*) ile sınırlıdır. Bu kanuna göre, halka açık yerlerde hayvanlara zalimane muamelede bulunmak, hayvanlara zalimce davranılan gösteriler veya eğlence etkinlikleri düzenlemek ve özellikle hayvan dövüşleri

⁹⁰⁷ Constitution of The Arab Republic of Egypt, <https://www.globalanimallaw.org/downloads/-/database/national/egypt/Dustor-en001.pdf> (E.T. 09.05.2023).

⁹⁰⁸ Ayrıntı bilgi için bkz. Kristen A. Stilt, "Constitutional Innovation and Animal Protection in Egypt", *Law & Social Inquiry*, 43/4 (2018): 1364-1390.

⁹⁰⁹ The Agriculture Law (Egypt), <https://www.ecolex.org/details/legislation/agricultural-law-no53-of-1966-lex-faoc153081/> (E.T. 09.05.2023).

suçtur. Yaptırımlar ise para cezası veya hapis cezası olarak düzenlenmiştir. Ayrıca hayvan duyarlılığı tanımlanmaz ve çiftlik, laboratuvar hayvanları veya evcil hayvanlarla ilgili kişilere bakım sorumluluğu gibi sorumluluk yüklenmemesinin yanında bu hayvanların bakım, kesim, nakliye gibi temel refah durumlarıyla ilgili bir düzenleme de yapılmamıştır.⁹¹⁰ Görüldüğü üzere, Etiyopya'nın da diğer ülkeler gibi hayvanlarla ilgili hukuki düzenleme konusunda geliştirilmeye çok ihtiyacı olan bir ülke olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bir diğer Afrika ülkesi olan Kenya ise hayvan refahıyla ilgili 1962'den beri var olan ve 2012'de revize edilen Hayvanlara Zulmün Önlenmesi Kanunu'na (*Prevention of Cruelty to Animals Act*) sahiptir. Mevcut kanun memeli, kuş, balık, amfibi dahil tüm omurgalıları kapsamakta ancak resmi bir duyarlılık tanınması yapmamakla beraber hayvanların acı çekme kapasitesine atıfta bulunmaktadır. Zulüm suçları kanuna tanımlanmış ve terk etme, veteriner tedavisinin yapılmaması gibi ihmal kapsamında olan eylemler ve hayvanları korkutmak, dehşete düşürmek gibi zihinsel sağlığını etkileyen eylemler de bu kapsama alınarak ilerici bir düzenleme yapılmıştır. Ancak kesim, eğitim, deney yapmak gibi eylemler zulüm suçlarından muaftır ve bu noktada yine hak değil refah ve insan temelli bir mevzuat olma handikabı ortaya çıkmaktadır. Rodeolar ve hayvan dövüşleri; bir hayvanın gereksiz yere acı çekmesi veya kapana kısılmış hayvanın kontrol edilmemesine neden olan tuzaklar yasaklanmıştır. Bunlarla bağlantılı olarak, kanun kapsamındaki suçlarda para cezalarının yanı sıra altı aya kadar öngörölmüş hapis cezalarının da varlığı bir bakıma olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilecektir.⁹¹¹ Değnilmesi gereken diğer bir nokta, Kenya'daki bir diğer kanun olan Yaban Hayatı Koruma ve Yönetim Kanunu'nun (*Wildlife Conservation and Management Act*) ganimet avcılığını da içeren eğlence amaçlı avcılığı yasaklamasıdır.⁹¹² Denilebilir ki bu

⁹¹⁰ Criminal Code of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/-ELECTRONIC/70993/75092/F1429731028/ETH70993.pdf> (E.T. 09.05.2023).

⁹¹¹ Prevention of Cruelty to Animals Act (Kenya), <https://www.globalanimallaw.org/downloads-/database/national/kenya/ken63702.pdf> (E.T. 09.05.2023).

⁹¹² Wildlife Conservation and Management Act (Kenya), <https://www.ecolex.org/details/legislation/-wildlife-conservation-and-management-act-2013-no-47-of-2013->

ek kanunun da yardımıyla Kenya'da en yüksek korumaya sahip hayvanlar vahşi hayvanlardır. Ek olarak, 2019 yılında yürürlüğe giren Sokak Köpeklerinin Kontrolü Kanunu (*Control of Stray Dogs Act*) ise tehlikeli olduğu düşünülen veya sahipleri bilinmeyen hayvanların ötenazisine izin vermekle beraber ülkedeki olumlu gelişmelerin tersini oluşturmaktadır.⁹¹³

Afrika kıtasının en modern ve gelişmiş hayvan hakları mevzuatının ise Tanzania'ya ait olduğu iddia edilmiştir.⁹¹⁴ Yürürlükteki hayvan hakları mevzuatını 2008 tarihli Hayvan Refahı Kanunu (*Animal Welfare Act*) oluşturmaktadır. Kanun hem omurgasızları hem de omurgalıları açıkça duyarlı olarak tanıyarak ilerici bir düzenleme yapmasına rağmen Balıkçılık Kanunu (*Fisheries Act*) ve Yaban Hayatı Kanunu (*Wildlife Conservation Act*) tarafından kapsanan herhangi bir hayvanı dahil etmez.⁹¹⁵ Yani, vahşi hayvanlar ve balıklar bu duyarlı tanımının dışındadır. Ancak vahşi olup da hayvanat bahçesi gibi bir mekanda yaşayan hayvanların Hayvan Refahı Kanunu kapsamında korunacağını da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Gelişmiş bir kanun olması yolunda önemli diğer noktalar ise kanun kapsamında uluslararası alanda kabul edilen beş özgürlüğün de tanınması ve insanların hayvanlara bakmak, saygı duymak ve korumak için ahlaki bir yükümlülüğe sahip olduğunun vurgulanmasıdır. Kanunen zulüm tanımlanmıştır. Ayrıca acı çektirme içeren zehirleme, dövme gibi eylemlerin yanında terk gibi ihmali eylemler ve korkutmak gibi psikolojik eylemler de yasaklanmıştır. Çiftlik hayvanlarının bakımı, barınması, nakliyesi ve kesimi gibi durumlar için belirli standartlar öngörülmüştür. Eğlence sektörüyle ilgili ise performans artırıcı maddelerin kullanımı, hayvanların sağlığına zarar verici eğitime maruz bırakılması, yaralanmaya neden

lex-faoc134375/ (E.T. 09.05.2023).

⁹¹³ Control of Stray Dogs Act (Kenya), <http://www.parliament.go.ke/sites/default/files/2019-05/Control%20of%20Stray%20Dogs%20Bill%2C%202019.pdf> (E.T. 09.05.2023).

⁹¹⁴ Qekwana vd., "Animal Welfare in Africa", 103.

⁹¹⁵ Fisheries Act (Tanzania), https://trade.tanzania.go.tz/media/en1516090441-FISHERIES_REGULATIONS_2003.pdf (E.T. 09.05.2023); Wildlife Conservation Act (Tanzania), https://www.oaklandinstitute.org/sites/oaklandinstitute.org/files/pdfpreview/wildlife_conservation_act_2009_tanzania_0.pdf (E.T. 09.05.2023).

olacak reklamlarda vb. kullanılması ayrıca yasaklanmıştır. Hayvan deneyleri konusunda ise tüm hayvanlar bu kanuna dahil edilmiştir. Kanun, deneyler konusunda ayrıntılı düzenlemelere yer vermiş ve 3R ilkelerini açıkça benimsemiştir.⁹¹⁶ Genel olarak değerlendirildiğinde, her ne kadar kendi coğrafyası için önemli gelişmeler kaydedilmiş ve geliştirilmiş bir hukuki düzenlemeye sahip olsa bile Tanzanya'nın da hayvan hakkı değil hayvan refahı çerçevesinde, çoğunlukla insan merkezli bir kanuna sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Nihayetinde Afrika kıtasında da ülkelerinin hayvan hakları/refahı mevzuatları incelendiğinde genel olarak yetersizlikler ve eksiklikler tespit edilebilmektedir. Bu durum, buradaki toplulukların kültürlerinde olan refahı veya hakları gözetmeyen geleneksel uygulamalar, altyapı eksiklikleri, kişilerin sosyo-ekonomik ölçekleriyle yakın ilişkilidir.⁹¹⁷ Elbette tüm bu faktörler diğer kıtalarda incelenmiş bazı ülkeler için de geçerlidir ancak Afrika kıtası özelinde değerlendirildiğinde etkilerinin daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca Afrika'da her ne kadar bölgesel düzenlemeler olsa da bu düzenlemelerin Avrupa'daki kadar etkili olmadığı da göze çarpmaktadır. Bu hem ülke kanunlarının eksikliklerine hem de kıtanın genelindeki uyumsuz düzenlemelere yansımıştır. Mısır veya Etiyopya gibi bazı ülkelerde hayvan hukuku kapsamında herhangi bir kanun bulunmazken Tanzanya gibi ülkelerde refah kaygısıyla bile olsa çeşitli hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Genel olarak kıtanın refah çerçevesinde bile bulunan eksiklerini görmek mümkünken, hayvan hakları

⁹¹⁶ Animal Welfare Act (Tanzanya), <https://www.globalanimallaw.org/downloads/database/national/-tanzania/tan85327.pdf> (E.T. 09.05.2023).

⁹¹⁷ Örneğin her ne kadar hayvanların refahı için kesim öncesinde verilecek anestezi madde-lerin etkili olduğu kanıtlanmışsa bile bu maddeler altında hayvanların sesinin çıkarması ataların bu kurbanları kabul etmediği anlamına gelmektedir. Öyle ki çoğu Afrika topluluğunda hayvanın kurban sırasında böğürmesi kabul edilen bir kurban olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca bu maddeleri sağlayacak altyapı eksikliği de önemli bir faktördür. Son olarak denilebilir ki ekonomik düzeyi yüksek olan sahiplerin hayvanlarının refah düzeyi daha yüksek olacağından genel anlamdaki ekonomik yetersizlikler hayvanların da refah eksikliğine neden olmaktadır. (D.N. Qekwana vd., "Animal Welfare in Africa: Strength of Cultural Traditions, Challenges and Perspectives", İçinde *Animal Welfare: from Science to Law*, Editör Sophie Hild, Louis Schweitzer, Paris: La Fondation Droit Animal, Éthique et Sciences (LFDA), 2019, 103-104.)

kapsamında ciddi sorunları olan ülkelere ev sahipliği yaptığını söylemek doğru olacaktır.

3.2.5. Okyanusya

Okyanusya için incelenecek ilk ülke küçük bir ada ülkesi olan Vanuatu'dur. Ülke esasen 1974'ten beri Hayvanlara Zulmün Önlenmesi Kanunu'na (*Prevention of Cruelty to Animals Act*) sahiptir ve son değişiklik 2006 yılında yapılmıştır. 9 maddelik bir kanun olan bu düzenleme kısalığından kaynaklı tahmin edileceği üzere hayvan haklarının korunması konusunda yeterli değildir. Ancak bu kanun; zulümle ilgili suçlar, hayvanlara kötü muamele, insancıl kesimle ilgili standartlar, hayvanların insanca taşınmasına yönelik standartlar, hasta hayvanların tedavi uygulamaları, bunlar doğrultusunda tanımlanan suçlar için soruşturma ve icra prosedürleri ve hayvan hakları ve refahıyla bağdaşmayan özellikle hayvan kurban etme gibi geleneksel veya dini uygulamalar için tanınan muafiyetleri içermektedir.⁹¹⁸ Olumlu sayılabilecek bir diğer yönü ise 7. madde ile düzenlenen ikinci veya daha fazla tekrarlar kanun kapsamındaki suçları işleyen kişilere para cezasının yanında hapis cezasının da öngörülmüş oluşudur.

Bir diğer Okyanusya ülkesi ise 1954 yılından beri Hayvanları Koruma Kanunu'na (*Protection of Animals Act*) sahip olup 1978'de bu kanununda düzenleme yapan Fiji'dir. Vanuatu'daki kanuna kıyasla daha ayrıntılı düzenlenmiş bir kanuna sahiptirler. Özellikle, hayvanların taşınmasıyla ilgili hükümler su yoluyla, kara yoluyla olması gibi nitelik; kısa veya uzun mesafe gibi nicelik; at, sığır veya küçük hayvanlar gibi türler için ayrı ayrı düzenlenmiştir ve refah endişesi güdülmüştür. Hayvan zulmü, kötü muamele gibi durumlar ayrıca tanımlanmış, hayvan sahiplerinin sorumluluğu özel olarak ifade edilmiştir. Vanuatu'da olduğu gibi, ancak tekrar aranmaksızın, mahkemenin hapis cezasına hükmedebilmesi olanağı getirilmiştir. Fakat kanuna yapılan eklemelerle hayvanların yok edilmesi, elden çıkarılması gibi eylemlerin yapılabilmesinin de önü açılarak hayvan hakları düşüncesi için olumsuz bir durum ortaya konul-

⁹¹⁸ Prevention of Cruelty to Animals Act (Vanuatu), http://www.paclii.org/vu/legis/consol_act/poctaa360/ (E.T. 09.05.2023).

muştur.⁹¹⁹ Ayrıca belirtmek gerekir ki Fiji’de ihmal, bilgisizlik veya mali kısıtlamalardan dolayı sığır ve domuzların kesimi sırasında geleneksel yöntemlerin kullanılması yoluyla refah kaygısı ihmali ve kanun dışı uygulamalar yaygınlığını korumaktadır.⁹²⁰

Tonga’da ise hayvanlarla ilgili düzenlenmiş mevzuat 1979 Hayvan Hastalıkları Kanunu (*Animal Diseases Act*) ve 1988 Barınaklar ve Hayvan Kanunudur (*Pounds and Animals Act*).⁹²¹ Hayvan Hastalıkları Kanunu, hayvanların bulaşıcı hastalıklarının özellikle insanlara bulaşmasını engellemek için karantina, izlenecek yöntemler ve cezalar gibi konuları düzenlemekte ve hayvan hakları veya refahını gözetmemektedir. Barınaklar ve Hayvan Kanunu’nda ise özellikle hayvan sahiplerinin sorumluluğu öncelenmiş; başka arazilere giren, mezarlıkları veya tarım alanlarını tahrip eden hayvanların barınaklarda barındırılması konusunda düzenlemeler yapılmıştır. Buralarda bakılan hayvanların su ve besine ulaşımı, zalimane davranışlardan korunması gibi bir takım refah standartları belirlenmiş ve bunlara uymayan barınak çalışanları ve sahiplerinin para cezası ve tekerrür halinde hapis cezası alabilmesine yönelik hükümler düzenlenmiştir. Ayrıca kanunun son bölümlerinde hayvan zulmü, kötü muamele, hayvanların yaralanması gibi eylemlerin tanımı yapılarak yine para cezası veya hapis cezası öngörülen maddelere de yer verilmiştir. Tonga açısından da yeterli hayvan hakları düzenlemelerinin olduğunu söylemek mümkün görülmemekle beraber bu olumsuzluğunun temel nedeninin insan ve finansal kaynak eksikliği olduğu iddia edilmiştir.⁹²²

Yeni Zelanda ise hem kazancının çoğunu hayvanlardan ve hayvansal ürünlerden sağladığı için hem de özellikle evcil hayvan besleme konusunda dünyadaki en yüksek orana sahip olması nedeniyle daha ayrıntılı

⁹¹⁹ Protection of Animals Act (Fiji), <https://www.globalanimallaw.org/downloads/database/-national/fiji/Fiji-Protection-of-Animals-Act-1954.pdf> (E.T. 09.05.2023).

⁹²⁰ S. A. Rahman, L. Walker ve W. Ricketts, “Global Perspectives on Animal Welfare: Asia, the Far East and Oceania”, *Rev Sci Tech*, 24/2 (2005), 602.

⁹²¹ Animal Diseases Act (Tonga), <https://tonga.tradeportal.org/media/AnimalDiseasesAct.pdf> (E.T. 09.05.2023); Pounds and Animals Act (Tonga), <https://www.globalanimallaw.org/downloads/-database/national/tonga/ton71147.pdf> (E.T. 09.05.2023).

⁹²² Rahman, Walker ve Ricketts, “Global Perspectives”, 602.

hukuki düzenlemelere sahiptir. Belirtmek gerekir ki, hayvanların korunmasıyla ilgili 19. yüzyıldan beri hukuki düzenlemelere sahip olan Yeni Zelanda'da süreç aniden gelişen devrimci bir şekilde ilerlememiş, aşamalı bir şekilde olmuştur.⁹²³ Mevcut mevzuat 1999 yılında kabul edilmiş Hayvan Refahı Kanunudur (*Animal Welfare Act*). Bu kanun tüm omurgalıları (memeliler, kuşlar, sürüngenler, amfibiler, kemikli veya kıkırdaklı balıklar) kapsamının yanında bazı kabuklular gibi omurgasızları da kapsamaktadır. Kanun ihmal, kötü muamele ve zalimlik eylemlerini cezalandırmakla beraber hayvan sahiplerinin veya hayvanlara bakanların/sorumluların hayvanların fiziksel, sağlık ve davranışsal ihtiyaçlarını karşılamaları gereken bir 'bakım yükümlülüğü'ne de özel olarak atıf yapmaktadır.⁹²⁴ Bu yükümlülük ise uluslararası alanda kabul edilmiş 'beş özgürlük' ile daha ayrıntılı olarak da düzenlenmiştir.⁹²⁵ Ek yükümlülükler ise acı ve sıkıntıyı hafifletme ve hayvanları insancıl bir şekilde öldürme zorunluluğu da içerir. Dikkate değer olan özellik ise tüm bu sonuçların mevzuat ile düzenlenmiş olsa da bunların nasıl karşılanacağı ve ilerletileceği hayvan bakıcılarının karar vereceği bir konu olarak bırakılarak sonuç odaklı bir yaklaşım sergilenmesidir. Hayati olan nokta, hayvan istismarı ve kanuna aykırılıklarda objektif sorumluluk aranması yani kast veya taksir değerlendirilmesi yapılmaksızın kişinin kanunu ihlal ettiği varsayılmasıdır.⁹²⁶

Kanun aynı zamanda öncesinde ayrı bir mevzuat halinde düzenlenmiş ve sonradan kanuna eklenmiş hayvan deneyleriyle ilgili hükümleri de içermektedir. Buna göre; hayvanları kullanarak deney yapan herkes 3R kuralına uymalıdır; kullanılan hayvan sayısı, türü, yaşanan acıların

⁹²³ Rahman, Walker ve Ricketts, "Global Perspectives", 604.

⁹²⁴ Animal Welfare Act (Yeni Zelanda), <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1999/-0142/latest/DLM49664.html> (E.T. 05.12.2021).

⁹²⁵ Susuzluk, açlık ve yetersiz beslenmeden taze suya erişim ve tam sağlığı korumak için bir diyetten özgürlük; rahatsızlıktan barınak ve rahat bir dinlenme alanı dahil uygun bir ortam sağlanarak özgürlük; ağrı, yaralanma ve hastalıktan önleme, hızlı teşhis ve tedavi yoluyla özgürlük; normal davranışı ifade etme yeterli alan ve kendi türünden hayvanlarla arkadaşlık sağlayarak; sıkıntı ve korkudan zihinsel ıstırapı önleyen koşullar sağlanarak özgürlük. (Rahman, Walker ve Ricketts, "Global Perspectives", 605).

⁹²⁶ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 176.

derecesi hakkında yıllık rapor sunulmalıdır ve fayda-zarar dengesi gözeltmelidir. Görüldüğü üzere bu düzenlemeler hayvan haklarını değil hayvan refahını yansıtsa da insansı maymunların deneylerde kullanılmasının yasaklanması hayvan haklarıyla ilgili olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.⁹²⁷ Yeni Zelanda ile ilgili değinilmesi gereken son nokta ise refah politikalarını uygulamak, yönetmek ve değıştirmek amacıyla gerekli esneklik ve çabukluk için kabul edilen ‘refah kuralları’dır.⁹²⁸ Refah kurallarının yasal bir statüsü vardır ancak bunlara uymamak tek başına bir hukuka aykırılık oluşturmamakla beraber yürütülecek soruşturma açısından temel teşkil eder.⁹²⁹

Okyanusya’nın en büyük ülkesi olan Avustralya ise federal bir devlet olduğu için her bölge/eyalet kendi hayvan hukuku düzenlemelerini geliştirmiştir. Ancak diyebiliriz ki, genel olarak Avustralya’da hayvan refahı yaklaşımı vardır ve bu yaklaşım insan bakımı veya etkisi altındaki hayvanların sağlıklı, düzgün beslenmesi ve rahat olmaları, esenliklerini ve yaşam koşullarını iyileştirmek için çaba gösterilmesini gerektirir.⁹³⁰ Federal düzeyde değerlendirme yapıldığında ise öncelikle Avustralya Hayvan Refahı Stratejisi (*Australian Animal Welfare Strategy*) karşımıza çıkmaktadır. Bu düzenleme mevcut politikaların geliştirilmesi ve hayvan refahına yönelik mevcut yaklaşımların gözden geçirilmesini sağlamak için 2004 yılında geliştirilmiştir. Tüm duyarlı hayvan türlerine insancıl muamele için geniş bir vizyon benimser ve bölge/eyalet düzeyinde yapılacak düzenlemeler için bir çerçeve sağlar.⁹³¹

Federal düzeyde incelenecek temel belge ise Avustralya Anayasası’dır. Anayasaya göre eyalet ve bölge hükümetleri; hayvanların bakım, üretim şekillerinden sorumludur ve hayvanlara zulmün önlenmesine ilişkin yasalar aracılığıyla hayvan refahı standartlarını belirler ve uygular.⁹³²

⁹²⁷ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 176-177.

⁹²⁸ Rahman, Walker ve Ricketts, “Global Perspectives”, 605.

⁹²⁹ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 176; Rahman, Walker ve Ricketts, “Global Perspectives”, 605.

⁹³⁰ Rahman, Walker ve Ricketts, “Global Perspectives”, 607-608.

⁹³¹ Australian Animal Welfare Strategy, <http://www.australiananimalwelfare.com.au/> (E.T. 09.05.2023).

⁹³² The Australian Constitution, <https://www.aph.gov.au/constitution> (E.T. 09.05.2023).

Bu düzenlemelerden anlaşılacağı üzere federal düzeyde çizilen bu çerçeve kapsamında bölge/eyalet hükümetleri kendi hukuki düzenlemelerini yapmak konusunda yetkilidir. Örnek vermek gerekirse; hayvan zulmü pek çok hükümet tarafından kanunda tanımlanmış ve hayvanlara karşı ihmal veya zalimane eylemler için para cezasının yanında hapis cezası da öngörülmüş, tavukların veya çiftlik hayvanlarının kafes ve barınma şartları için asgari standartlar belirlenmiş, kuyruk veya başka organların kesimi ya tamamen yasaklanmış yada bir veteriner hekimin iznine bağlanmış, hayvanların işaretlenmesinin acı verici şekilde yapılması aynı şekilde tamamen yasaklanmış veya alternatifler sunulmuştur.⁹³³ Ayrıca, Hayvanların Bilimsel Amaçlarla Bakımı ve Kullanılması Hakkında Uygulama Esasları (*Code of Practice for the Care and Use of Animals for Scientific Purposes*) tüm bölge/eyaletlerce kabul edilmiş ve kanunlarında yer almıştır.⁹³⁴ 3R ilkesini benimseyen bu düzenlemenin ise iyileştirmeye önem vermediği, azaltmaya az değindiği ve ikame etmeye hiç değinmediği için yetersiz olduğu belirtilmiştir.⁹³⁵ Nihayetinde diyebiliriz ki Avustralya da Okyanusya'nın diğer ülkelerine kıyasla her ne kadar gelişmiş kanunlara sahip olsa da hayvan refahı çeperinden kurtulamamış, hayvan hakları düzenlemeleri noktasında yetersiz ve eksik kalmıştır.

Okyanusya kıtası da esasen Asya gibi belirli bölgesel düzenlemelerin olmadığı ve buna bağlı olarak bütüncül olmayan iç mevzuatların olduğu bir kıtadır. Ancak ülkelerin genel düzenlemelerine bakıldığında kısa veya yetersiz de olsa en azından hayvanların korunması veya refahıyla ilgili mevzuatlar görülecektir. Bu da bu kıtanın ülkelerinin hayvan hukuku noktasında, genel anlamda örneğin Afrika veya Asyadaki hiç mevzuatı bulunmayan ülkelere daha ileride olduğunu bize göstermektedir. Ayrıca iktisadi sebepler Yeni Zelanda veya Avustralya gibi ülkeler için önemli de olsa Çin veya ABD'de olduğu kadar hükümetin hayvanları göz ardı eden, yumuşak düzenlemeler yapmasına neden olmamıştır. Genel olarak

⁹³³ Avustralya Bölge/Eyalet Hayvan Hakları/Refahı Kanunları için bkz. <https://www.globalanimallaw.org/database/national/australia/> (E.T. 09.05.2023).

⁹³⁴ Code of Practice for the Care and Use of Animals for Scientific Purposes (Avustralya), <https://www.nhmrc.gov.au/about-us/publications/australian-code-care-and-use-animals-scientific-purposes> (E.T. 09.05.2023).

⁹³⁵ Arıkan, *Hayvan Hakları*, 175.

ülke mevzuatları incelendiğinde ise yine önceki incelenen kıtalardaki gibi hayvan kullanımına temelden bir karşıtlık bulunmamakta, yalnızca bu kullanımlar için belirli sınırlar çizilmektedir. Bu sebeple bünyelerinde çeşitli belirsizlikler bulundursalar da örneğin Avustralya’da “tüm duyarlı hayvan türleri” vurgusu mevzuat kapsamını genişletmekte ve hayvan hakları perspektifine yaklaştırmaktadır. Ayrıca kültürel, sosyal etkileri burada da örneğin Vanuatudaki muafiyetler veya Yeni Zelandadaki pet hayvanlarıyla ilgili geniş düzenlemelerde görebilmekteyiz. Sonuç olarak, Okyanusya kıtasındaki düzenlemelerin de diğer kıtalardaki gibi hayvan refahının belirsizlik, eksiklik ve yetersizlikleri eksenlerinde kaldığını; hayvan hakları için pek çok iyileştirme yapılması gerektiğini söyleyebiliriz.

3.3. Türk Hukukunda Hayvan Hakları

3.3.1. 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu

Türk Hukukunda hayvanlarla ilgili temel düzenlemeyi yapan hukuki metin 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu’dur. İlk olarak 2004 yılında kabul edilen Kanunda, 2008, 2010 ve 2021 yıllarında çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Değişen ve düzenlenen maddelere bakıldığında ise en büyük değişikliğin en yakın tarihli olan 2021 yılı değişikliği olduğunu söylemek mümkündür. Kanun ile ilgili özellikle belirtilmesi gereken husus ise adından da anlaşılacağı üzere hayvan hakları kanunu olmadığı, hayvanları koruma endişesinin baskın olduğudur. Her ne kadar inceleneceği üzere hak vurgusu ve hak temelinde düzenlemeler mevcut olsa da genel anlamıyla bir hayvan hakları mevzuatı demek doğru olmayacaktır. Temel ve güncel bir hukuk metni olması sebebiyle 5199 sayılı Kanunu kısımlarına göre detaylı bir şekilde incelemek çalışmamız kapsamında önem arz etmektedir.

3.3.1.1. Genel Hükümler

5199 sayılı Kanun, Genel Hükümler kapsamında öncelikle amacını belirtmiştir. Madde 1'e göre kanunun amacı; hayvanların rahat yaşamlarını ve hayvanlara iyi ve uygun muamele edilmesini temin etmek; acı, ıstırap ve eziyet çekmelerine engel olarak onları korumak ve her türlü mağduriyetlerini engellemektir.⁹³⁶ Görüldüğü üzere Kanun hayvanlara hak tanımak gibi gayeyle hazırlanmamış, iyi yaşam sağlama ve mağduriyetlere engel olma noktasında hayvan refahı temelli bir düzenleme yapılacağı ilk maddeden örtük de olsa belirtilmiştir. Ayrıca hayvanların duyarlılığı noktasında bir vurgu bulunmamasına rağmen bu maddeyle acı çekme yetkinlikleri açıkça kabul edilmiştir. Kanun 2. maddesi ile kapsamını amaç doğrultusunda yapılacak düzenlemeler, alınacak önlemler, sağlanacak eşgüdüm, denetim, sınırlama, yükümlülükler ve cezai hükümler olarak belirlemiştir.⁹³⁷

Madde 3'te ise Kanunda geçen terimler tanımlanmıştır. Bu maddede evcil hayvan, sahipsiz hayvan⁹³⁸, güçten düşmüş hayvan, yabani hayvan, ev hayvanı, kontrollü hayvan, deney hayvanı, kesim hayvanı şeklinde bir nevi hayvan sınıflandırılması da yapılmıştır.⁹³⁹ Tanımlarda dikkat çekici olan nokta, yabani hayvan tanımında kullanılan omurgalı ve omurgasız hayvan ayrımının diğer tanımlarda kullanılmamış olmasıdır. Örneğin, deney hayvanı için *“deneyde kullanılan ya da kullanılacak olan hayvan”* ta-

⁹³⁶ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, RG 01.07.2004, Sayı: 25509.

⁹³⁷ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹³⁸ Sahipsiz hayvan sınıflandırması, hayvanlar arasındaki farklılıkları özellikle vurgulayarak bu kategori içerisindeki hayvanların hakları konusunda savunmasız kalmasına neden olmaktadır. Örnek kararda, tüfekte öldürülen ve sahipsiz sanılan bir kedi hakkında; “... suça konu kedinin ‘sahipsiz hayvan’ statüsünde bulunduğu gerekçeleri ile sanığın beraatini karar verilmesinde isabetsizlik görülmemiştir.” kararı verilmiştir. Görüldüğü üzere, bir hayvanın sahipsiz hayvan olarak kategorileştirilmesi yaşam hakkı olan temel hakkını dahi savunulamaz hale getirme tehlikesini yaratmaktadır. (Yargıtay 15. Ceza Dairesi, 11.09.2012, 2012/6123 E. 2012/41089 K., <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.0.5.2023).) Sahipli bir hayvanın öldürülmesiyle ilgili verilen beraat kararının bozulma örneği için bkz. Yargıtay 9. Ceza Dairesi, 2008/1661 E., 2009/6615 K. (Kurtuluş Tayanç Çalışır vd., *Hayvan Hakları Mevzuatı*, Ankara: Adalet Yayınevi, 2021, 235.)

⁹³⁹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

nımlaması yapılmışken omurgalı veya omurgasız ayrımı yapılmamıştır.⁹⁴⁰ Bu noktada esasında tanımın hem omurgalı hem omurgasız hayvanları kapsadığı yorumunu yapmak mümkünken, yalnızca yabancı hayvan tanımında yer verilen bu ayrımın yorum konusunda bazı belirsizliklere sebep olma tehlikesi göz ardı edilmemelidir.

3. maddenin devam fıkralarında “Deney hayvanı” ve “kesim hayvanı” kategorilerinin tanımlanması ise hayvanların araçsallaştırılmasının bir tezahürü olması sebebiyle yine hayvan hakkı vurgusunun olmadığı bir kanıtı niteliğindedir. Ayrıca yine tanımlar içerisinde bulunan “deney” tanımındaki “... veya uzun süreli hasara neden olacak...” ifadesi de bazı belirsizliklere gebe dir. Aynı maddenin (1) fıkrasına göre bir hayvanın kısa süreli hasarına neden olacak bir çalışmanın deney kapsamında sayılmayarak hayvanın korumadan mahrum kalabileceği durumu ve ayrıca kısa-uzun sürenin nasıl belirleneceği konusundaki boşluk belirsizlik yaratabilecektir.

2021 değişikliği ile özellikle aynı maddenin (1) fıkrasındaki “ev ve süs hayvanı” terimi⁹⁴¹ yerine “ev hayvanı” teriminin kullanılması ise hayvana bakış açısı değişimini yansıtmaları nedeniyle olumlu bir adımdır. Ayrıca tanımdaki “insan tarafından...” ifadesi⁹⁴² yerine “Gerçek veya tüzel kişiler tarafından...” şeklindeki değişiklik uygulama alanını genişleteceği için yine olumlu bir adım olarak karşılanabilecektir. 3. maddenin (k) fıkrasında “hayvan bakımevi” tanımı için ise “Bakanlıktan izin almak suretiyle...” ifadesinin eklenmesi Bakanlığın hayvan bakımevi kuruluşundaki yetkilerini genişleten bir düzenlemeye neden olmuştur. Ayrıca maddeye (p) fıkrası ile eklenen “rehabilitasyon” teriminin tanımı da sık sık karşılaşılan ve önemli olan bu terimin tanımlanmasıyla ilgili önceki dönemdeki belirsizlikleri gidermiştir.⁹⁴³

İlk kısmın son maddesi olan 4. maddede ise ilkeler düzenlenmiştir. Madde (a) fıkrasında bütün hayvanların eşit doğduğunu ve kanun hü-

⁹⁴⁰ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁴¹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu (2010), RG 24.06.2004, Sayı: 25509.

⁹⁴² 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁴³ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

kümleri kapsamında yaşama hakkına sahip olduğunu ifade etmektedir.⁹⁴⁴ Bu fıkra esasen kanunun genel bakış açısıyla ve bazı maddelerle çelişkiler içermektedir. Görüldüğü üzere bu fıkra açık şekilde “yaşam hakkı” tanıyan bir düzenlemedir. Ancak, kanun genel olarak hak tanımak değil, refah sağlamak ve korumak üzerine düzenlenmiştir. Ayrıca bir önceki maddede belirtildiği üzere “kesim hayvanı” ve “deney hayvanı” gibi kategoriler tanımlanmış, kanunun ilerleyen kısımlarında da bu kullanımlara yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Bir hayvanı belirli şartlar halinde dahi olsa öldürmenin caiz kılındığı bir kanun içerisinde tanınan yaşam hakkı doğal olarak çelişkiye sebep olmaktadır. Ayrıca bütün hayvanların eşit doğduğu vurgusu da ancak hayvanlar için kategorileştirme ve buna göre düzenlemeler yapmama durumunda anlamlı olabilecek, çelişkiden kurtarılabilen bir ifadedir. Aynı maddenin (b) fıkrasındaki evcil hayvanların türüne özgü hayat şartları içerisinde yaşama özgürlüğü⁹⁴⁵ de yine yalnızca evcil hayvanlara tanınan bir özgürlük olması hasebiyle sorunludur. Özellikle vahşi doğasında yaşayan, av konusunda hedef olan hayvanların bu ilke- den dışlanmış olması eşitliğe aykırılık ihtiva etmektedir. Diğer fıkralarda belirtilen hayvanların korunması için gerekli önlemlerin alınması, nesli yok olma tehlikesindeki hayvanların yaşam alanlarının korunması, yabani hayvanların doğalarından koparılmaması esası, hayvanların türüne özgü şartlarda bakılması, taşıma konusunda getirilen refah ilkesi ve ayrıca vicdani sorumlulukla sahipsiz ve güçten düşmüş hayvanlara bakmak isteyen gönüllülere teşvik ve eşgüdüm sağlanması ilkeleri genel itibarıyla refah endişesini yansıtsa da olumlu düzenlemelerdir. Ayrıca (j) fıkrası yerel yönetimler için hayvan bakımevi kurma ve eğitim çalışmaları yükümlülükleri getirmiştir. Ancak 2021 düzenlemesinden önce hayvan hastaneleri kurmak da doğrudan bu kapsamdayken⁹⁴⁶, belirtilen değişiklikte hastane için ilgili karar organının uygun görme koşulu getirilmiştir. Aynı maddenin son fıkrası olan (k) fıkrası ise kedi ve köpekler için kısırlaştırma ilkesini belirtmektedir ve yine son düzenlemeyle kedi ve köpekler için sahiplerine dijital kimliklendirme yükümlülüğü getirilmiştir.⁹⁴⁷ Bu

⁹⁴⁴ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁴⁵ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁴⁶ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu (2010).

⁹⁴⁷ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

yükümlülük özellikle ileride inceleneceği üzere hayvanların terk edilmesi durumundaki cezai hükümlerin uygulanması için yararlı olabileceği gibi hayvanların kaybolması durumunda da çeşitli olumlu süreçlere katkı sağlayabilecektir. Bu fıkra için önemli olan değişiklik, kısırlaştırma esas olsa dahi önceki düzenlemede istisnai olarak kedi veya köpeğini yavru-latmak isteyen sahiplerin doğacak yavruları kayıt altına aldırarak bakım ve/veya dağıtımını yapma yükümlülüklerinin⁹⁴⁸ kaldırılmış olmasıdır. Kural kısırlaştırmak olsa dahi istisnanın böyle bir düzenlenmesi, özellikle bakma yükümlülüğünün metinden çıkarılması bu konuda bir boşluğa sebep olmuştur.

3.3.1.2. Koruma Tedbirleri

5199 sayılı Kanun ikinci kısmında ilk olarak “Hayvanların Sahiplenilmesi, Bakımı ve Korunması” bölümünü düzenlemiştir. Madde 5’te hayvanların sahiplenilmesi ve bakımıyla ilgili hükümler hem hayvanı barındırmak, türüne ve üreme yöntemine uygun olan etolojik ihtiyaçlarını temin etmek gibi esasen hayvan refahı temelinde insanlara sorumluluk yüklenirken hem de çevreye veya diğer insanlara verilecek zararlara karşı gerekli tedbirlerin alınması yönünde⁹⁴⁹ ayrı bir sorumluluk düzenlemesi yapılmıştır. 3. fıkra ise ev hayvanı satan kişilerin sertifika alma yükümlülüğünü düzenlemektedir ki bu da hayvanların satılabilir olduğunu vurgulamakla beraber hak konusundaki eksikliği gözler önüne sermektedir.⁹⁵⁰

Maddenin son fıkrasında ise “... *bilhassa ev ve bahçesi içerisinde...*” ibaresi⁹⁵¹ kaldırılarak ticari amaç güdülmeksizin bakılan hayvanların sahiplerinin borcu yönünden haczedilememesi uygulamasının kapsamı genişletilmiş olmuştur. Genel bir bakışla, bu durumun olumlu bir değişiklik olduğunu söylemek mümkündür.⁹⁵² Sahipsiz ve güçten düşmüş hayvanla-

⁹⁴⁸ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu (2010).

⁹⁴⁹ Yargıtay 18. Ceza Dairesi, 16.10.2018, E. 2018/5764, K. 2018/13104, <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.05.2023); Yargıtay 18. Ceza Dairesi, 17.02.2020, 2019/11499 E., 2020/4442 K., <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.05.2023).

⁹⁵⁰ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁵¹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu (2010).

⁹⁵² Ayrıca bu maddenin olumlu bir yorumu: “... ev hayvanının yalnızca üzerinde mülkiyet

rın korunmasını düzenleyen 6. maddede ise bir değişikliğe gidilmemiştir. İlgili maddeye göre; 3285 sayılı Kanundaki öngörülen durumlar hariç bu hayvanlar öldürülemez, ticari ve gösteri amaçlı veya herhangi bir şekilde binicilik ve taşımacılık amacıyla çalıştırılmaz. Ayrıca bu hayvanlarla ilgili özellikle yerel yönetimlere sorumluluk tanınmıştır. Bu hayvanların hızlı şekilde hayvan bakımevlerine götürülmesi, bu merkezlerdeki müşahade yerlerine alınması, burada kısırlaştırılıp, aşılanıp, rehabilite edilip kayıtları da alındıktan sonra öncelikle alındıkları ortama bırakılması yerel yönetimlerin yükümlülüğüdür.⁹⁵³ Görüldüğü üzere buradaki önemli noktanın sahipsiz ve güçten düşmüş hayvanların bakımları yapıldıktan sonra öncelikle alındıkları yerlere bırakılmasıdır. Bu noktada, pratik hayatta sık sık yaşanan bu hayvanların dağ başlarına, yerleşimlerden uzak yerlere bırakılması kanuna aykırılık oluşturmaktadır. Ayrıca tedavisi veya rehabilitesi tamamen bitmemiş hayvanların da bakımevlerinden çıkartılmalarının kanuna aykırı olduğunu belirtmek faydalıdır. Zira kısırlaştırılmamış, tedavi için müdahalede bulunulmuş ama örneğin yaraları tamamen iyileşmemiş hayvanların bakımevlerinden uzaklaştırılması da sık karşılaşılan diğer uygulamalardandır. Maddenin devamında hayvan bakımevi ve hastane kurulması için Hazineye ait arazilerin öncelikle tahsis edileceği de vurgulanmıştır. Bununla bağlantılı olarak kazanç veya menfaat elde etmeksizin yalnızca vicdani amaçlarla belirtilen hayvanlara bakan veya bakmak isteyenlere de mülkiyeti idarelerde kalmak üzere arazi veya demirbaş tahsisi yapılabileceği düzenlemesi yapılmıştır.⁹⁵⁴ Bu hükmün de aktif uygulamasının önemli kazanımları olacağını söylemek mümkündür.

İkinci bölümde ise “Cerrahi Müdahaleler”, “Yasak Müdahaleler” ve “Hayvan Deneyleri” hükümleri düzenlenmiştir. Öncelikle hayvanlara tıbbi ve cerrahi müdahalelerin ancak veteriner hekim tarafından yapılabil-

ilişkisi kurulan bir eşya olmadığını, hayvanın hak sahibi olduğunu gösteren bir başka düzenlemedir.” şeklinde de yargı kararlarına yansımıştır. (Bursa Bölge Adliye Mahkemesi, 4. Hukuk Dairesi, K. 2019/682 (Çalışır vd., *Hayvan Hakları Mevzuatı*, 215). Bu yorumun tüm hayvanlara genişletilmesi gerektiğinin hayvan hakları açısından doğru yaklaşım olacağı ise gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır.

⁹⁵³ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁵⁴ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

leceği ve hayvanlara acı vermeden kısırlaştırma müdahaleleri yapılabileceği düzenlenmiştir.⁹⁵⁵ Yasak müdahaleler içerisinde ise öncelikle bir hayvan neslini yok edecek her müdahale sayılmıştır. Devamında hayvanların tıbbi amaçlar dışında organ ve dokularının hepsinin veya bir kısmının çıkarılıp alınması veya tahrip edilmesi yasaklanmıştır.⁹⁵⁶ Bu noktada dikkat edilmesi gereken vurgu ise “tıbbi amaçlar”dır. Tıbbi bir amaç olursa hayvanlara yönelik sayılan müdahaleler meşrulaştırılmıştır. Yine aynı “tıbbi amaçlar” bir eşik olarak konularak hayvanlara aşırı dozda hormon vermek, dopping yapmak, hayvanların türlerine özgü davranış ve fiziki özelliklerini suni yöntemlerle değişikliğe uğratmak yasaklanmıştır.⁹⁵⁷ Her ne kadar bu yasaklar görünüşte olumlu olsa da yine “tıbbi amaç” eşiği hak konusunda geride kalmaktadır. Ayrıca kanunda “tıbbi amaç” tanımı yapılmamış olduğu için hüküm bir belirsizliği ve oluşabilecek olumsuz sonuçları da beraberinde getirmektedir. Madde 8/3’te ise ev hayvanlarının dış görünüşünü değiştirmek için yapılan uzuv kesimi, ses tellerinin alınması, diş ve tırnakların sökülmesi gibi uygulamalara yönelik cerrahi müdahaleler doğrudan yasaklanmıştır. Bu durumların istisnası olarak ise veteriner hekimin uygun ve gerekli görmesi olarak belirtilmiştir.⁹⁵⁸ Bu fıkıyla ilgili olarak doğrudan getirilen yasak olumlu olmasına rağmen kapsam konusundaki sınırlılık hak konusunda yetersizlik yaratmıştır. Bu müdahaleler için kapsama yalnızca ev hayvanları alınmışken örneğin vahşi hayvan olarak kabul edilen bir tilkinin kulaklarının veya kuyruğunun kesilmesi yasak bir müdahale sayılmayacaktır.

Bu bölümün sonunda ise hayvan deneyleriyle ilgili hükümler bulunmaktadır. Genel yasak 9. maddede hayvanların bilimsel olmayan teşhis, tedavi ve deneylerde kullanılamayacağı şeklinde düzenlenmiştir. Hayvanların uygun şekilde beslenmesi ve barındırılmasıyla, başka seçenek olmaması halinde ancak deney hayvanı olarak kullanılabileceğiyle ilgili ifadeler yer verilmiştir.⁹⁵⁹ Görüldüğü üzere, bu düzenlemeler de hay-

⁹⁵⁵ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁵⁶ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁵⁷ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁵⁸ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁵⁹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

vanların araçsallaştırılmasını önlemesi sebebiyle hak kuramı içerisinde değil ancak hayvan refahı kapsamında olumlu olarak değerlendirilebilecektir. Ayrıca hayvan deneyleriyle ilgili kurum ve kuruluşların kendi bünyelerinde etik kurul oluşturmaları ve bu kurullardan izin almaları düzenlenmiştir. Bu genel düzenlemeler yapıldıktan sonra hayvan deneyleri konusunun ayrıntılı düzenlemelerinin yönetmelik⁹⁶⁰ ile yapılacağı belirtilmiştir.

Üçüncü bölüm ise “Hayvanların Ticareti ve Eğitimi” şeklinde isimlendirilmiştir. Ticaretin söz konusu olduğu durumlar için de doğrudan hak düzenlemesi yapmadığını söylemek mümkündür. Madde 10, bu kapsamda hayvanların satılırken sağlıklarını, barınma koşullarını refah kaygısıyla düzenlemiştir. Ayrıca bu maddeyle ev hayvanlarının üretimi ve ticaretini yapanlara hayvanların sağlıklarını tehlikeye atmayacak önlemleri alma yükümlülüğü getirilmiştir. Ek olarak, hayvanların ticari anlamda film ve reklamlarda kullanılması, deney hayvanlarının ithalat ve ihracatı izne bağlanmıştır. Net şekilde yasaklanan durumlar ise hayvanların acı, ıstırap veya zarar göreceği şekilde film çekimi, gösteri gibi işlerde kullanılması ve hasta, sakat ve yaşlı olan veya iyileşemeyecek hastalığı bulunan hayvanların usulüne uygun kesim veya ağrısız ölüm harici bir sebeple bir başkasına devretmek, satmak veya bu hayvanları almaktır.⁹⁶¹ Örtülü olarak hasta, sakat ve yaşlı hayvanların kesim veya ağrısız ölümüne verilen bir izin söz konusudur. Bilindiği üzere, iyileşmeyecek bir hayvan için dahi kabul edilebilmesi güç olan bu durumun örneğin bir bacağı olmadığı için sakat olan bir hayvanın yaşam hakkının alınmasına kadar varabileceğini söylemek mümkündür. Bir diğer örnek olarak ise artık yaşlandığı için süt verimi azalan bir ineğin kesime gönderilmesi de bu maddenin sonucunu oluşturabilecektir. Örneklenen bu durumlar ise bu hayvanların yaşam haklarının elinden alınması anlamına geleceği için hayvan hakları açısından değerlendirildiğinde negatif bir konumda durmaktadırlar. 11. maddede ise hayvanların doğal kapasitesini veya gücünü aşmayacak veya yaralanmasına, gereksiz acısına, kötü alışkanlıkların özendirilmesine

⁹⁶⁰ Çalışmamız kapsamında ilgili yönetmelik “İlgili Yönetmelikler” başlığı altında incelenecektir.

⁹⁶¹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

neden olmayacak şekilde eğitilmesine örtük bir meşruluk tanınmıştır.⁹⁶² Bu maddeyle ilgili ise doğal kapasite, doğal güç, gereksiz acı gibi kavramların belirsizliğin yaratabileceği olumsuz sonuçlar haricinde kötü alışkanlıkların özendirilmesine neden olmamak vurgusu kanunun antroposentrik yapısını da ortaya koymaktadır. Hayvanları korumak endişesiyle çıkarılan mevzuat görüldüğü üzere zaman zaman insan koruma ve antroposentri keşmekeşinden kurtulamamaktadır. Madde 11/2 ise iki canlı hayvanın dövüştürülmesini yasaklamakla beraber folklorik amaca yönelik ve şiddet içermeyen geleneksel gösteriler için izin alınması suretiyle düzenlenebileceği istisnasını taşımaktadır.⁹⁶³ Öncelikle hayvanların en temel haklarının ihlal edildiği bu uygulamaların yasaklanmasının önemli olduğunu söylemek gerekmektedir. Ancak bu noktada geleneksel gösterilerin şiddet içermemesi olgusu tartışma konusu yapılabilecektir. Kanunun genel ruhu ve özel olarak bu maddeden anlaşılabilecek ilk şey “şiddet”in fiziki şiddet olarak kabul edilme tehlikesidir. Bahsi geçen geleneksel gösteriler hayvanların fiziki olarak yaralanmasına neden olmasa da korkmasına, zihinsel acı çekmesine neden oluyorsa yani psikolojik bir şiddet söz konusuysa ne olacağı konusu bu bakış açısına göre belirsizdir. Bu denli önemli bir konunun izin verecek kurumların inisiyatifine bırakılması yerine açık bir şekilde “fiziki ve psikolojik şiddet” şeklinde düzenlenmesi hem uygulamadaki belirsizliği giderecek hem de bu kurumların bu konudaki geniş inisiyatif yetkisini ortadan kaldırarak daha olumlu bir duruma sebep olacaktır.

İkinci kısmın son bölümü ise “Hayvanların Kesimi, Öldürülmesi ve Yasaklar” olarak adlandırılmıştır. Adından da anlaşılabileceği üzere bu bölümde hayvanların en temel hakkı olan yaşam hakkına temelden bir karşı çıkış bulunmaktadır. Toplamda üç maddeden oluşan bu bölümde 12. madde ile hayvanların kesimlerinde hayvanların korkutulmaması, ürkütülmemesi, en az acı verilmesi, hijyen kurallarına uyulması, kesimin ehliyetli kişilerce yapılması ve usulüne uygun olarak yapılması düzenlenmiştir.⁹⁶⁴ Bu düzenlemelerin refah sağlama amacıyla olduğunu belirt-

⁹⁶² 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁶³ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁶⁴ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

mekle beraber özellikle istisna tanınan dini kuralların gerektirdiği özel koşulların vurgulanması ve ikinci fıkrada özel olarak dini amaçla kurban kesilmesinin düzenlenmesinin yapılmış olmasını göz ardı etmemek gerekmektedir.⁹⁶⁵ Öncelikle ilk fıkradaki dini kuralların hangi dinin kuralları olduğunun belirtilmemiş olması bir belirsizlik yaratmakta ve ikinci fıkrada dini amaçlı kurbanla ilgili yönetmelikle düzenleme yapılacağının belirtilmesi refah konusunda dahi olumsuzluklara neden olma tehlikesi taşımaktadır. Zira bu şekilde belirlenecek en azından refah hususları kanun korumasından muaf olacaktır. 13. madde ile ise kanuni istisnalar ile tıbbi veya bilimsel gerekçeler ve gıda amaçlı olmayan, insan ve çevre sağlığına yönelik tehditler bulunan acil durumlar haricinde yavrulama, gebelik ve süt anneliği dönemlerindeki hayvanların öldürülemeyeceği ifade edilmiştir. Madde 2. fıkrası ile öldürmeden sorumlu kişi ve kuruluşların kesin ölümden emin olduktan sonra ölünün uygun şekilde bertaraf etme yükümlülüğü getirilmiştir.⁹⁶⁶ Yine öldürme esas ve usullerinin de yönetmelik ile belirleneceği yazılmıştır ki bu konuda da kesimle ilgili olan görüşümüz yani kanuni korumadan muaflik tehlikesi aynen geçerlidir.

Bu bölümün son maddesi olan 14. maddede ise hayvanlarla ilgili yasaklar tek tek sıralanmıştır. Ancak hayvanlarla ilgili pek çok farklı yasağın sayıldığı bu maddenin hayvanların kesimi ve öldürülmesiyle aynı bölümde düzenlenmesi kanaatimizce teorik olarak doğru bir yaklaşım olmamıştır. Zira hayvanların kesimi ve öldürülmesini çeşitli sebepler ve şartlar yoluyla meşrulaştıran iki madde sonrasında doğrudan çeşitli yasakları sıralamak kanunu okuyan sıradan bir kimse için dahi sert bir geçiş ve kafa karışıklığına neden olabilecek, bu yasaklar için de çeşitli meşruluk halleri olabileceğine dair bir önyargıya yol açabilecektir. Kanaatimizce, hayvanlarla ilgili bu yasakların ayrı bir bölüm belirtecek şekilde düzenlenmesi daha doğru ve net bir kanun tasarımı oluşturacaktır. Bahsi geçen 14. maddede hayvanlara kasıtlı olarak kötü davranmak, dövmek, aç ve susuz bırakmak, aşırı sıcak veya soğuğa maruz bırakmak, bakımını ihmal etmek ve psikolojik acı çektirmek, gücünü aşacak fiillere zorlamak, hayvan bakımı eğitimi almamış kişilerce hayvan satışı yapmak, ev hay-

⁹⁶⁵ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁶⁶ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

vanlarını on altı yaş altı kişilere satmak, ölümünün kesinliği anlaşılmadan vücutta yapılacak müdahaleler yasaklanmıştır. Madde sonrasında izin verilen kesim ve av hayvanları dışındaki hayvanları et ihtiyacı için kesip piyasaya sürmeyi, kesim için yetiştirilmiş hayvanlar dışındaki hayvanları ödül, ikramiye veya prim olarak dağıtmayı, tıbbi gerekçeler ve havyar üretimi hariç hayvanlara ya da ana karnındaki yavru ve yumurtalara zarar verecek müdahaleleri ve yabancı madde verilmesini yasaklamıştır.⁹⁶⁷ Görüldüğü üzere bu madde esasen açıkça hak koruması sağlamadığı gibi madde 4'teki eşitlik hakkıyla da açık şekilde çelişki içindedir. Zira bir hayvan kesim için yetiştirildiyse ödül olarak verilebilecek, insanlar ve hukuk için kesilebilir kabul ediliyorsa yaşam hakkı elinden alınabilecek ama tersi durumda alınamayacak veya balıklar için havyar üretimi konusunda eşitlik ilkesi zedeleneyecektir. İstisnalar tanımak yerine genel yasaklar konulması bu noktada kanunu hayvan hakları konusunda daha pozitif bir konuma getirecek ve kendi içindeki çelişkilerin azaltılmasına yol açacaktır. Ayrıca (k) fıkrası ile hayvanlara sağlık nedeni ile gerekli olmadıkça zorla yem yedirmek, acı ve ıstırap gibi yollarla zarar verici yiyecekler veya bağımlılık yaratan yiyecek ve içecekler vermek de yasaklanmıştır.⁹⁶⁸ Sayılan bu yasaklar 2021 değişikliğiyle aynen korunmuş yasaklardır. 2021 değişikliği ile (j) fıkrasında *“hayvanlarla cinsel ilişkide bulunmak”* yasağı⁹⁶⁹ yerine *“hayvanlara cinsel saldırıda bulunmak veya tecavüz etmek”* yasağı⁹⁷⁰ getirilmiştir. Bu önemli ve olumlu bir değişiklik olarak yorumlanmalıdır zira cinsel ilişki karşılıklı ve rızaen anlamına gelmekteyken cinsel saldırı veya tecavüz eylemin zorlama ile yapıldığı ve ağır olduğu gerçeğini daha doğru şekilde betimlemektedir. 2021 değişikliği ile gelen diğer bir yeni yasak ise Bakanlıkça tehlike arz eden hayvanların üretilmesi, satılması, hediye edilmesi, ülkeye girişinin sağlanması gibi eylemlerdir.⁹⁷¹ Ayrıca (m) fıkrası ile hayvanlara işkence yapmak veya acımasızca ve zalimce muamele etmek eskiden (a) fıkrasının içerisinde ifade edilen yasaklarken ayrı bir fıkra ile düzenlenmiş olmuş ve öneminin artması yönünde bir

⁹⁶⁷ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁶⁸ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁶⁹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu (2010).

⁹⁷⁰ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁷¹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

adım atılmıştır. Son olarak, (n) fıkrası ile ev hayvanını terk etmek eylemi yasak kapsamına alınmıştır.⁹⁷² Düzenlemeden önce var olmayan bu pasif eylemin yasaklanması ise yine 2021 değişikliği ile atılan olumlu adımlardan biridir. Zira terk eylemi sonucunda hayvanların hak ve refahlarında ciddi anlamda zayıflamalar ve kayıplar yaşandığı için yasak olarak düzenlenmesi açısından geç bile kalınmıştır.

3.3.1.3. Hayvan Koruma Yönetimi

Kanun üçüncü kısmında “Hayvan Koruma Yönetimi” hükümlerini düzenlemiştir. Bu kısım, ilk bölüm olarak mahalli hayvan koruma kurullarıyla ilgili düzenlemelere sahiptir. İl hayvanları koruma kurulunun tanımı yapılmamakla beraber 15. madde her ilde bu kurulların valinin başkanlığında ve yalnızca hayvanların korunması, mevcut sorunlar ve bu sorunların çözümlerine yönelik toplanacağını belirtmiştir. Bu toplantılara katılacak kişiler ayrıntılı bir şekilde, tek tek sayılmakla⁹⁷³ birlikte kurul başkanına gerekli görmesi halinde başka kurum ve kuruluşlardan yetkili isteme yetkisi de tanınmıştır. Madde son fıkrasında sekretarya yönetimi, çalışma sonuçlarının bildirimi gibi usuli düzenlemelere yer vermiştir.⁹⁷⁴ 2021 değişikliği ile bu fıkra getirilen değişiklikler ise önceki düzenle-

⁹⁷² 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁷³ “a) Büyükşehir belediyesi olan illerde büyükşehir belediye başkanları, büyükşehirli bağlı ilçe belediye başkanları, büyükşehir olmayan illerde belediye başkanları,
b) Doğa koruma ve milli parklar il şube müdürü,
c) Tarım ve orman il müdürü,
d) Çevre ve şehircilik il müdürü,
e) İl sağlık müdürü,
f) İl milli eğitim müdürü,
g) İl müftüsü,
h) Belediyelerin veteriner işleri müdürü,
ı) Veteriner fakülteleri olan yerlerde fakülte temsilcisi,
j) Münhasıran hayvanları koruma ile ilgili faaliyet gösteren gönüllü kuruluşlardan valilik tarafından seçilecek en çok iki temsilci,(1)
k) İl veya bölge veteriner hekimler odasından bir temsilci,
ı) İl baro temsilcisi veya ildeki barolardan birer temsilci.” (5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu m. 15).

⁹⁷⁴ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

mede “Kurul, kurul başkanı tarafından toplantıya çağırılır.”⁹⁷⁵ yerine “Kurul en geç üç ayda bir başkanın çağırısı üzerine toplanır.” değişikliği ve gerektiğinde olağanüstü toplantılar yapılabileceğine yönelik eklenen ek cümledir.⁹⁷⁶ Kanaatimizce bu düzenlemeler uygulama açısından belirsizlik yaratabilecek ve kurulların çalışmalarının düzensizliğini engelleyebilecek durumları bertaraf eden, olağanüstü toplantı ile sorunlara gecikmeksizin çözüm üretebilme imkanı doğuran olumlu adımlardır. Bu bölümün diğer maddesi olan 16. maddede ise bu kurulların görevleri düzenlenmiştir. Öncelikle Merkez Av Komisyonu kararlarının göz önünde bulundurulacağı vurgusu olumsuz bir başlangıçtır. Zira bu komisyon av hayvanlarının haklarının ihlalinin meşrulaştırılması üzerine kararlar alabilmekte ve bu nedenle hayvanların korunması için bu sınırın belirlenmesi doğru bir yaklaşım olmamaktadır. Kurulların görevleri ise belirtilen görevleri yerine getirmek, projeler yapmak, raporlar hazırlamak, her türlü önlemi almak, programlara uyulmasını sağlamak, çeşitli kişi ve kurumların hayvanların korunması kapsamındaki faaliyetlerini izlemek ve eşgüdümü sağlamak, hayvan bakımevi ve hastaneleri geliştirmek ve denetlemek, yerel hayvan gönüllülerinin müracaatlarını değerlendirmek, eğitici faaliyetler düzenlemek sayılmıştır.⁹⁷⁷

İkinci bölüm ise “Denetim ve Hayvan Koruma Gönüllüleri” başlığını içermektedir. Madde 17 ile kanun hükümlerine uyulup uyulmadığı yönündeki denetim yetkisi Bakanlığa verilmiş ancak Bakanlıkça en büyük mülki amire de yetki devretme ihtimali tanınmıştır. Ayrıca denetim elemanlarıyla ve denetimde kullanılacak araçlar ve yöntemlerle ilgili usul ve esasların yönetmelikle belirleneceği belirtilmiştir. Ancak son fıkrada ev hayvanları ve sahihsiz hayvanların kayıt altına alınması hususundaki işlemler için yerel yönetimlerin yükümlülüğü ayrıca vurgulanmıştır.⁹⁷⁸ Madde 18 ile ise yerel hayvan koruma görevlilerinin⁹⁷⁹ sorumlulukları

⁹⁷⁵ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu (2010).

⁹⁷⁶ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁷⁷ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁷⁸ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁷⁹ “Özellikle kedi ve köpekler gibi sahihsiz hayvanların kendi mekânlarında, bulundukları bölge ve mahallerde yaşamaları sorumluluğunu üstlenen gönüllü kişilere yerel hayvan koruma görevlisi adı verilir.” (5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu m. 18).

düzenlenmiştir. Bu sorumluluklar 2. fıkra da sahihsiz hayvanların bakımı, aşılmasının yapılması, aşıları olanların markalanması, kısırlaştırılması, saldırgan olanların eğitilmesi ve sahiplendirilmesi için hayvan bakımevlerine gönderilmesi konusunda yerel yönetimle eşgüdümlü çalışmak olarak belirtilmiştir. Ayrıca maddede bu kişilerin her yıl için il hayvan koruma kurulu tarafından hayvan koruma dernek veya vakıfları üyelerinden veya bu konuda faydalı hizmet yapanlar arasından seçileceği, görev anında belgelerini taşımaları gerektiği, olumsuz faaliyetler sonucunda belgelerinin iptal edileceği düzenlemeleri de yapılmıştır.⁹⁸⁰

Kanunun üçüncü kısmının üçüncü bölümünde ise hayvanların korunmasının desteklenmesiyle ilgili mali destek düzenlemeleri yapılmıştır. İlgili 19. maddeye göre, hayvanların korunması amacıyla yapılan hayvan bakımevi ve hastanesi kurulması ve buralarda yapılacak hayvan koruma faaliyetlerinin yürütülmesi için öncelikle yerel yönetimler olmak üzere ilgili kurum ve kuruluşlara teşvik veya Bakanlıkça uygun görülen miktarda mali destek sağlanacaktır. Bakanlık bütçesine bu amaç için ödenek konulacağı da ayrıca belirtilmiştir. Ayrıca 2021 değişikliği ile bu madde kapsamındaki faaliyetlerde kullanılmak üzere gerçek ve tüzel kişilere de ayni veya nakdi bağış yapabilme imkanı tanınmış, bu bağışların Bakanlık veya yerel yönetimlere yapılabileceği belirtilmiştir.⁹⁸¹

Bu kısmın son bölümünde ise “Diğer Hükümler” düzenlenmiştir. Öncelikle madde 20 ile hayvanların korunması ve refahı amacıyla yaygın ve örgün eğitime yönelik programların yapılması ve radyo ve televizyon programlarında bu konuya yer verilmesi esası vurgulanmıştır. Radyo ve televizyon programları ile ilgili yayın saati gibi düzenlemeler yapılmış ve Radyo ve Televizyon Üst Kurulu görev alanına giren hususlarla ilgili takip bu kurulun sorumluluğuna verilmiştir.⁹⁸² Ayrıca 6112 sayılı Kanunun 48. maddesinin ikinci fıkrasının⁹⁸³ bu düzenleme konusunda uygulanma-

⁹⁸⁰ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁸¹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁸² 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁸³ “7/11/1996 tarihli ve 4207 sayılı Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü Hakkında Kanun dışında, diğer kanunlarda medya hizmet sağlayıcı kuruluşlara zorunlu yayın yükümlülüğü getiren hükümler uygulanmaz.” (6112 sayılı Radyo ve Te-

yacağı özel olarak 2021 değişikliği ile belirtilerek oluşabilecek sorunlara çözüm yaratılmıştır. 21. madde ile trafik kazaları durumunda hayvana zarar veren sürücülerin yaralı hayvanı en yakın veteriner hekim veya tedavi ünitesine götürmek veya götürülmesini sağlamak zorunluluğu düzenlenmiştir.⁹⁸⁴ Madde 22 ise hayvanat bahçesi ve doğal yaşam parklarıyla ilgili düzenleme içermektedir. Öncelikle belirtmek lazım ki 2021 değişikliği öncesi “doğal yaşam parkı” şeklinde bir mekan için düzenleme bulunmamaktadır.⁹⁸⁵ Kanunda da bu tanım yine bulunmamakta ancak çıkarılması öngörülen ve 11.06.2022 tarihinde güncel olarak çıkarılmış Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik ile tanımlanmıştır. Kanunda ise yalnızca gerçek ve tüzel kişilerin hayvanların etolojisine ve habitatına uygun, serbest dolaşım sağlayan doğal yaşam parkı kurabileceğine dair düzenleme 2. fıkra ile yapılmıştır. 3. fıkra ile ise hayvanat bahçeleri ve doğal yaşam parklarıyla ilgili usul ve esasların düzenlenmesinin yönetmelikle⁹⁸⁶ belirleneceği belirtilmiştir.⁹⁸⁷ Ancak görüleceği üzere bu düzenlemeler neredeyse bir yıl sonrasında yapılabilmektedir. Hayvanat bahçeleri ve doğal yaşam parkı gibi mekanların zaten hayvanların haklarını ciddi anlamda zedelediği göz önüne alındığında hayvanların refahları için bile hukuki düzenleme yapılmasının gecikmesinin izahı olmadığı kanaatindeyiz. Ayrıca belirtmek gerekir ki, hayvanat bahçeleri dahi hayvan hakları ve hayvanları koruma kapsamında kapatılmıyken ek olarak doğal yaşam parkı adı altında bir mekanın tanınması ve meşrulaştırılması hayvanları koruma anlamında atılmış olumsuz bir adımdır. Ayrıca düzenlemelerin yönetmelikle yapılma yoluna gidilmesi bu hayvanların korumasının kanuni güvenceden dışlanması anlamına gelmektedir ki bu da olumsuz bir durum oluşturmaktadır. Bölümün son maddesi olan 24. madde ile ise hayvanları korumaya yönelik hükümlere aykırılık teşkil eden eylemleri

levizyon Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun, RG 03.03.2011, Sayı: 27863.)

⁹⁸⁴ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁸⁵ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu (2010).

⁹⁸⁶ Çalışmamız kapsamında ilgili yönetmelik “İlgili Yönetmelikler” başlığı altında incelenecektir.

⁹⁸⁷ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

yapan kişilerin denetimle yetkili merci tarafından hayvan bulundurmasının yasaklanacağı ve hayvanlarına el konulacağı düzenlenmiştir.⁹⁸⁸

3.3.1.4. Cezai Hükümler

5199 sayılı Kanun açısından 2021’de yapılmış en önemli değişikliklerin dördüncü kısımda yani “Cezai Hükümler”de yapıldığını söylemek mümkündür. İlgili değişiklik öncesinde bu hükümler yalnızca idari para cezalarını düzenlemekteyken, değişiklik sonrasında 28/A maddesi ile adli cezalar da düzenlenmiştir. Adli cezaların düzenlenmesi genel bakış açısıyla hayvanların korunması açısından olumlu bir gelişme oluşturmaktadır. Esasında ülkemiz açısından ciddi bir şekilde eksiklik yaratan bu hususun giderilmesi ilerici bir adım olmuştur. Ancak bu düzenlemelerin ayrıntılı incelenmesi sonucunda çeşitli eksiklikler de göze çarpmaktadır. Kanunun sistematığıne uygun olarak bu başlık altında öncelikle idari sonrasında adli cezaları incelemek doğru bir yaklaşım olacaktır.

Öncelikle madde 25 ile idari para cezası verme yetkisinin Tarım ve Orman Bakanlığına verildiğini söylemek mümkündür.⁹⁸⁹ Madde 28 ile ise bu cezaların miktarları ve hangi eylemlere verileceği açık şekilde düzenlenmiştir. Bu cezalarla ilgili genel olarak belirtilmesi gereken nokta 2008 değişikliğiyle belirlenen miktarların 2021 değişikliği ile arttırılmış olmasıdır. Bu noktada cezaların arttırılması her ne kadar olumlu bir gelişme olsa da ekonomik olarak içinde bulunulan durumun bir yansıması olduğunu ve arttırılmış miktarların dahi yeterli olmadığını söylemek doğru olacaktır. İdari para cezası öngörülen eylemler; dijital kimliklendirme yapılmaması (4/k), bir hayvanı sahiplenen kişinin hayvanın refahını sağlamaması (5/1), çevre ve insanlarla ilgili tedbirleri almaması(5/2), ev hayvanı satan kişilerin sertifika almaması (5/3), hayvanlara cerrahi müdahalelerin veteriner hekim harici bir kimse tarafından yapılması (7/1), fiil suç teşkil etmese de bir hayvan neslini yok edecek eylemlerde bulunmak (8/1), hayvanların tıbbi amaçlar dışında organ ve dokularının alınması, dış görünüşü değişikliği amacıyla uzuv vb. kesilmesi ve

⁹⁸⁸ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁸⁹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

hormon, dopping gibi maddelerin verilmesi (8/2-3-4), hayvan deneyleri için belirlenen kurallara uymamak (9), hayvanların ticareti sırasında belirlenen kurallara uymamak (10), hayvanların eğitim sırasında doğal kapasitesine uyulmaması, acı çektirilmesi vb. (11/1), hayvanların kesimi için belirlenen kurallara uymamak (12/1), hayvanların ölüsünün uygun bertaraf edilmesi ilkesine uymamak (13/2).⁹⁹⁰ Ayrıca kanunun kendi içerisinde, 14. maddede belirlenen yasaklar ile ilgili; hayvanlara kasıtlı olarak kötü davranmak, dövmek vb. (a), hayvanları güçlerini aşan fiillere zorlamak (b), hayvanların kesin olarak öldüğü anlaşılmadan tedavi maksatlı olmayan müdahaleler (e), kesim için yetiştirilmiş olanlar harici hayvanları ödül, ikramiye, promosyon olarak vermek (g), tıbbi gerekçeler hariç hayvanlara veya ana karnındaki hayvanlara veya hayyar üretimi hariç yumurtalara zarar verecek müdahaleler (h), hayvanları hasta, gebelik süresinin 2/3'ünü tamamlamış gebe ve yeni ana iken çalıştırmak ve uygunsuz koşullarda barındırmak (ı), sağlık nedeni olmadıkça hayvana zorla yem yedirmek, bağımlılık oluşturacak maddeler vermek (k) durumlarında hayvan başı bin beş yüz Türk lirası; kesim hayvanı veya gıda için üretimine izin verilmeyen hayvanları eti için kesip piyasaya sürmek (f) ve Bakanlıkça belirlenen tehlike arz eden hayvanları üretmek, ülkeye girişini sağlamak vb. gibi eylemlere (l) hayvan başına on bir bin Türk lirası; ev hayvanını on altı yaştan küçük birine satmaya (d) iki bin Türk lirası ve ev hayvanını terk etmeye hayvan başına iki bin Türk lirası idari para cezası öngörülmüştür.⁹⁹¹ Ayrıca, RTÜK takibi sonucunda eğitici yayın kurallarına uymayanlar (20), trafik kazalarında yaralanan hayvanı en yakın veteriner hekime veya tedavi ünitesine ulaştırmayanlar (21) ve hayvanat bahçesi ve doğal yaşam parklarıyla ilgili kurallara uymayanlar (22) için de idari para cezaları düzenlenmiştir.⁹⁹² Son olarak, bu madde ile düzenlenen kabahatlerin belirlenen kişiler⁹⁹³ tarafından işlenmesi durumunda verilecek cezaların iki kat arttırılacağı ve bu kabahatler ne-

⁹⁹⁰ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁹¹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁹² 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁹³ "[v]eteriner hekim, veteriner sağlık teknisyeni, hayvan koruma gönüllüsü, hayvan koruma derneği üyeleri, hayvan koruma vakfı üyeleri veya hayvanlara bakmak veya onları korumakla görevlendirilen kişiler..." (5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, m. 28).

deniyle el konulan kedi ve köpekler koruma altına Bakanlıkça alınacağı ve en yakın belediye hayvan bakımevine götürüleceği düzenlenmiştir.⁹⁹⁴ Burada eleştiriye açık nokta ise “kedi ve köpek” vurgusudur. Açıklanan eylemlerden zarar gören veya koruma altına alınması gereken hayvanların yalnızca kedi ve köpekler olmayabileceği malumdur. Örneğin el konulan bir inek, eşek veya kuş için ne yapılacağına dair bir düzenleme bulunmaması bu noktada büyük bir boşluk yaratmaktadır. Korunması gereken hayvanların yalnızca kedi ve köpeklerle sınırlı olmadığı ve diğer hayvanlar için de bu kapsamda düzenleme yapılması önem arz etmektedir.

2021 değişikliği ile gelen “Adli Cezalar” 28/A maddesi ile düzenlenmiştir. İlgili maddeye göre; nesli yok olma tehlikesi altında olan bir hayvanı öldürmek bir yıldan beş yıla kadar hapis cezası; bir hayvan neslini yok etmek beş yıldan on yıla kadar hapis cezası; 12. madde kapsamındaki hayvan kesimleri ile 13/1’de belirtilen hususlar dışında bir ev hayvanını veya evcil hayvanı kasten öldürmek altı aydan dört yıla kadar hapis cezası; hayvanlara cinsel saldırıda bulunmak veya tecavüz etmek altı aydan üç yıla kadar hapis ve yüz günden az olmamak üzere adli para cezası; bir ev hayvanına veya evcil hayvana işkence etmek veya acımasız ve zalimce muamelede bulunmak (14/m) altı aydan üç yıla kadar hapis cezası; madde 11/2 haricinde hayvanları dövüştürmek üç aydan iki yıla kadar hapis veya adli para cezası ile cezalandırılacaktır.⁹⁹⁵ Ayrıca madde devamında bu maddede düzenlenen suçların birden fazla hayvana karşı aynı anda işlenmesi veya belirli kişilerce⁹⁹⁶ işlenmesi durumunda verilecek cezanın yarı oranında arttırılacağını düzenlemiştir.⁹⁹⁷ Görüldüğü üzere belirlenen cezalar genel anlamda tatmin edici olmayan ve caydırıcılığı yüksek olmayacak miktardadır. Ceza Muhakemesi Kanunu ve infaz hükümleri gereği belirli sürelerin altında kalan cezaların seçenек yaptırımlara dönüştürülebilmesi, hükmün açıklanmasının geri bırakılması gibi kararlar verilebilmesi, hapis yatma uygulamasına kabil olmaması gibi durumlar

⁹⁹⁴ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁹⁵ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

⁹⁹⁶ “[v]eteriner hekim, veteriner sağlık teknisyeni, hayvan koruma gönüllüsü, hayvan koruma derneği üyeleri, hayvan koruma vakfı üyeleri veya hayvanlara bakmak veya onları korumakla görevlendirilen kişiler...” (5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, m. 28/A).

⁹⁹⁷ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

ilerici bir adım olarak düzenlenen adli para cezalarının caydırıcılığını gölgelemektedir.⁹⁹⁸

Bu değişiklikle ilgili dikkate değer fıkra ise 8. fıkradır⁹⁹⁹. Bu hükme göre, esasen 5199 sayılı Kanun ile sayılmış suçlarla ilgili olarak vatandaşların doğrudan başsavcılığa suç duyurusunda bulunma hakkı ellerinden alınmıştır. Zira fıkra açık şekilde Bakanlığın il ve ilçe müdürlüklerinin başsavcılığa yazılı başvuruda bulunabileceğini ve bu durumun muhakeme şartı olduğunu belirtmiştir. Ancak sahipli bir hayvana karşı işlenen belirli suçlar için sahibi şikayet hakkı tanınmıştır.¹⁰⁰⁰ Bu noktada sahipsiz bir hayvana cinsel saldırıda bulunulduğunu gören bir kişi öncelikle Bakanlığın il ve ilçe müdürlüklerine ulaşacak ve bu makam gerekli görürse başvuruda bulunacaktır. Bürokrasinin genel iş yoğunluğu göz önüne alındığında bu sistemin sağlıklı işleminin zorluğu bir yana vatandaşların bir suçla ilgili şikayetçi olma hakkının elinden alınmasının da temelsizliği ve çarpıklığı ortadadır. Eylemlerin kanunen suç olarak düzenlenmesinin ardından özellikle sahipsiz hayvanların bu maddelerden yararlanması noktasında bu derece engel teşkil edebilecek bir düzenlemenin yapılmış olması yalnızca temel gaye olan hayvanların korunmasını zorlaştırmakta ve hatta uygulamada kimi zaman engelleme tehlikesini bünyesinde barındırmaktadır. Kanaatimizce bu suçlarla ilgili şikayet hakkındaki aşamalı düzenlemenin kaldırılarak, doğrudan başsavcılığa şikayet hakkının her vatandaşa tanınması bu noktada doğru bir düzenleme olacaktır. Son olarak 28/A maddesi ile suçlarla ilgili el konulan kedi ve köpeklerin Bakanlıkça koruma altına alınarak en yakın belediye bakımevine gönderileceği düzenlemesi¹⁰⁰¹ yapılmıştır ki bu noktada da idari cezalarla ilgili yapılan

⁹⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu, RG 17.12.2004, Sayı: 25673.

⁹⁹⁹ "Sahibi tarafından işlenen suçlar da dahil olmak üzere bu maddede belirtilen suçların işlenmesi halinde soruşturma yapılması Tarım ve Orman Bakanlığının il veya ilçe müdürlükleri tarafından Cumhuriyet başsavcılığına yazılı başvuruda bulunulmasına bağlıdır. Bu başvuru muhakeme şartı niteliğindedir. Suçüstü halinde ise soruşturma genel hükümlere göre yapılır. İkinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci fıkralarda belirtilen suçların başka bir kişi tarafından sahipli hayvana karşı işlenmesi halinde hayvan sahibinin şikayeti üzerine de soruşturma yapılır." (5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, m. 28/A).

¹⁰⁰⁰ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

¹⁰⁰¹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

yalnızca kedi ve köpek eleştirisinin aynen geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

3.3.1.5. Çeşitli, Son ve Geçici Hükümler

5199 sayılı Kanun son kısmında öncelikle fiillerin tekrerrür halini düzenlemiştir. 30. maddeye göre kanunda ceza hükmü altına alınmış eylemlerin tekrerrürü halinde para cezaları bir kat, daha fazla tekrerrürü halinde üç kat arttırılacaktır.¹⁰⁰² Burada önemli olan husus para cezaları için bu hükmün anlamlı oluşudur. Oysaki 2021 değişikliğiyle yürürlüğe konulmuş hapis cezaları için de bu şekilde bir tekrerrür hükmü düzenlenmesi veya bu hükme bu cezaların da dahil edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Son madde olan 31. madde ise saklı hükümleri düzenlemiştir. Bu maddeye göre 4915 sayılı Kara Avcılığı Kanunu, 3285 sayılı Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Kanunu, 4631 sayılı Hayvan Islahı Kanunu ve 1380 sayılı Su Ürünleri Kanunu hükümleri saklıdır.¹⁰⁰³

Öncelikle, bahsi geçen kanunlardaki hükümler bir sonraki başlıkta incelenecek olup genel olarak antroposentrik özellikleri ağır basmakta ve hayvanların korunmasıyla ilgili temel kaygıyı olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, bu derece hassas bir konu için saklı hükümler düzenlemek doğru görünmemektedir ve kafa karışıklıklarına yol açabilme ihtimalini göz ardı etmek hayvanların korunması konusundaki çelişkiler gibi olumsuz sonuçlara neden olabilecektir. Ayrıca, teknik bir bakış açısıyla 3285 sayılı Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Kanunu ve 4631 sayılı Hayvan Islahı Kanunu şu an yürürlükte olmamakla beraber¹⁰⁰⁴ 2021 değişikliğiyle beraber yürürlükte olmayan bu kanunların saklı hüküm düzenlemesinden çıkartılması kanun tekniği açısından doğru bir yaklaşım olacaktır.

2021 değişikliği ile kanuna ayrıca 2 tane ek madde eklenmiştir. Ek madde 1 belediyelerin sorumluluğunu düzenlemektedir. Bu madde ile

¹⁰⁰² 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

¹⁰⁰³ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

¹⁰⁰⁴ İlgili kanunlar 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu madde 47 ile 2010 yılında kaldırılmıştır. (5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu, RG 13.06.2010, Sayı: 27610.)

büyükşehir belediyeleri, nüfusu yirmi beş bini aşan büyükşehir ilçe belediyeleri ile diğer belediyelere hayvan bakımevi kurma yükümlülüğü getirilmiştir. Bu bakımevlerinin kurulma amacı, sahihsiz veya güçten düşmüş ya da tehlike arz eden hayvanların korunması, bakımının yapılması ve rehabilite edilmesi olarak belirlenmiştir.¹⁰⁰⁵ İkinci fıkrada ise bu kapsamdaki hayvanların ilgili belediye tarafından bakımevine götürme, bakımevi olmayan belediyelerin en yakın hayvan bakımevine götürme yükümlülükleri ifade edilmiştir. Bakımevlerinde gerekli bakım ve rehabilitasyonu yapılmış hayvanların veri tabanına kaydedilip, öncelikle alındıkları yere bırakılacağı madde 6'dan sonra tekrar vurgulanmıştır. Ayrıca madde devamında rehabilite edilmemiş köpeklerin kısırlaştırılmasıyla ilgili ek bir fıkra düzenlenmiştir. Bu noktada, köpeklerin sağlıklarına kavuşmaları için gerekli tedbirlerin alınacağı ve Bakanlığın da bu kapsamdaki köpeklerin kısırlaştırılmasına her türlü yardımda bulunacağı belirtilmiştir.¹⁰⁰⁶ Yerel yönetimlere getirilen bu tür yükümlülükler en azından bahsi geçen hayvanların korunması noktasında kanuni bir düzenlemeye kavuşturulduğu için olumlu olmakla beraber hayvan bakımevlerinin pratik uygulamada iyileştirilmesi ve yalnızca bu zorunluluktan ötürü olumsuz sonuçlara yol açacak uygulamalardan kaçınması da önem arz etmektedir.

Ek madde 2 ile yürürlüğe girdikten sonra hayvanların kullanıldığı kara ve su sirkleri ile yunus parklarının kurulması yasaklanmıştır. İkinci fıkra ile mevcut işletmelerin eksilen hayvanları tamamlama veya arttırma, yeni şube açma gibi yollarla kapasite artırımına gitmesi veya üretim yapması ve işletmeyi Bakanlık izni olmaksızın devretmesi yasaklanmıştır. Ayrıca, yürürlüğe girmesi itibarıyla on yılın sonunda faaliyetlerine son verileceği de belirtilmiştir.¹⁰⁰⁷ Görüldüğü üzere, esasen bu madde hayvan hakları noktasında atılmış olumlu bir adımdır. Ancak tam bir hak koruması sağlamak açısından mevcut işletmelerin varlığının tamamen sonlandırılması gerekmektedir. Özellikle, on yıllık uzun bir süreç bu zamanda gerçekleşecek hayvan hakları ve hayvan refahı ihlalleri için tehlikelidir. Ayrıca, maddede belirtilen ve bu işletmelerin faaliyetlerini düzenleyecek,

¹⁰⁰⁵ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

¹⁰⁰⁶ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

¹⁰⁰⁷ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

altı ay içerisinde çıkarılması planlanan yönetmelik güncel olarak hala çıkarılmamıştır. Bu durum da öngördüğümüz tehlikenin haklılığını ortaya çıkarmaktadır. Nihayetinde, belirtilen yasaklara uymayanlar için ise hayvan başına yirmi beş bin Türk lirası idari para cezası öngörülmüştür.¹⁰⁰⁸ Hayvanlar için zararlı olduğu düşünülerek ileri bir zaman için dahi olsa kapatılması kanunen düzenlenmiş işletmeler için yasaklara uyulmaması konusunda yalnızca, işletmelerin kapasitesi göz önüne alındığında, az bir idari para cezasının konulmasının ise yetersiz olduğunu ve caydırıcılığı olmadığını söylemek doğru olacaktır. Ayrıca, geçici maddeler ile yönetmelikler, tehlike arz eden hayvanlar, bakımevleri, dijital kimliklendirme ile ilgili süreler öngörülmüştür.¹⁰⁰⁹

3.3.2. İlgili Diğer Kanunlar

Türkiye’de hayvanların korunmasıyla ilgili olarak temel düzenleme her ne kadar 5119 sayılı Kanun olsa da hayvanların düzenlemeye dahil edildiği pek çok kanun ve yönetmelik de bulunmaktadır. Genel anlamıyla bu kanun ve yönetmelikler hayvanları korumak veya haklarını tanımaktan ziyade hayvanları içeren çeşitli mekan ve etkinlikleri düzenlemek amacıyla çıkartılmıştır. Ancak hayvanların pozitif hukuktaki durumunu incelemek açısından önem arz etmektedirler.

Hayvanları içeren diğer mevzuattan incelenecek ilk kanun 5119’unda hükümlerini saklı tuttuğu 4915 sayılı Kara Avcılığı Kanunu’dur. Adından da anlaşılacağı üzere avcılık uygulamasını düzenleyen bu kanun en temelinde hayvanların yaşam hakkını, vücut bütünlüğü hakkını yok saymaktadır. 1. maddede ise amacı, sürdürülebilir av ve yaban hayatı yönetimi için av ve yaban hayvanlarının doğal yaşam ortamları ile birlikte korunması, avlanmaların kontrol altına alınması, avcılığın düzenlenmesi, av kaynaklarının milli ekonomi açısından faydalı olacak şekilde değerlendirilmesi olarak belirtilmiştir.¹⁰¹⁰ Görüldüğü üzere, av veya yaban hayvanlarını koruma amacı her ne kadar ifade edilse de bu hayvanların kaynak ola-

¹⁰⁰⁸ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

¹⁰⁰⁹ 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu.

¹⁰¹⁰ 4915 Sayılı Kara Avcılığı Kanunu, RG 11.07.2003, Sayı: 25165.

rak görülerek ekonomik yönlerini korumak kaygısı ve düşüncesi hayvan hakları açısından temelde savunulamaz bir durumdur. Ayrıca, kanun bu bakış açısına uygun olarak av hayvanı, yaban hayvanı, avlanma hakkı, avlanma gibi tanımları içererek hayvanların yaşam hakkı, vücut bütünlüğü haklarını tanımazken insanların avlanma hakkını resmen tanımıştır. 4915 sayılı Kanun madde 4'te sadece koruma altına alınan hayvanların avlanamayacağı yönünde bir düzenleme içermektedir.¹⁰¹¹ Yalnızca bu hayvanların yaşam hakkına dolaylı yoldan bir saygı bulunmaktadır. Ancak koruma altında olmayan sözde av hayvanları için yalnızca üreme, tüy değiştirme, göç dönemi, kış uykusu gibi zamansal sınırlamalar getirilmiştir.¹⁰¹² Üstelik bu zamansal sınırlamaların da içerisinde çeşitli durumlarda belli sayıda hayvanın avlattırılmasına Genel Müdürlükçe izin verilebileceği düzenlemesi ile istisna oluşturulmuştur.¹⁰¹³ Önemli olarak av ve yaban hayvanlarının beslenmesi, barınması, üremesine imkan veren doğal yaşam ortamlarının zehirlenmemesi, sulak alanların kurutulmaması, sahalar olumsuz etki yapılmaması gibi yasaklar getirilmiştir.¹⁰¹⁴ Bu yasakların düzenlenmesi her ne kadar önemli olsa da yalnızca hayvanların refahını kısıtlı olarak arttırmakta rolü olabilecek olması düzenlemenin yetersizliğini göstermektedir. Ek olarak zehirle avlanmak veya bazı araçların kullanılarak avlanma yapılması da yasaklanan durumlar arasındadır.¹⁰¹⁵ Ancak kanunda belirtilen yasak eylemleri yapanlarla ilgili düzenlenen cezalar genel anlamda yetersizdir. Öyle ki iki yasak eylem¹⁰¹⁶ için düzenlenen hapis cezaları haricinde belirlenen cezalar idari para cezalarıdır.¹⁰¹⁷ Örne-

¹⁰¹¹ 4915 Sayılı Kara Avcılığı Kanunu.

¹⁰¹² Usulsüz avlanarak canlı olarak el konulan hayvanların, sonuçta doğal ortamına saliverilmesinin zararın doğmasına engel olmadığı ve tazminat gerektirdiği yönündeki karar için bkz. Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, 03.02.2010, 2010/4-40 E., 2010/54 K., <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.05.2023).

¹⁰¹³ 4915 Sayılı Kara Avcılığı Kanunu.

¹⁰¹⁴ 4915 Sayılı Kara Avcılığı Kanunu.

¹⁰¹⁵ 4915 Sayılı Kara Avcılığı Kanunu.

¹⁰¹⁶ "4üncü maddenin dördüncü fıkrası gereğince av ve yaban hayvanlarının beslendikleri ve barındıkları ortamı zehirleyenler, iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.", "Avlanmak suretiyle, bir canlı türünün yok olması tehlikesine ya da ekolojik dengenin bozulması tehlikesine neden olunması halinde, failler hakkında iki yıldan beş yıla kadar hapis cezasına hükmolunur." 4915 Sayılı Kara Avcılığı Kanunu 21/2-7.

¹⁰¹⁷ 4915 Sayılı Kara Avcılığı Kanunu.

ğin, yavru büyütme dönemindeki bir hayvanı avlayan kişiler için iki yüz Türk lirası idari para cezası gibi bir yaptırım öngörülmüştür. Ek olarak 28. maddeye göre yasak eylemleri yapanların derhal avdan menedileceği düzenlenmiştir.

Dikkat çekici bir diğer düzenleme olan 28. maddenin 4. fıkrasına göre ise “*Canlı olarak el konulan ve özel bakım ve tedaviye muhtaç olmayan av hayvanları, Bakanlık yetkilileri tarafından başka bir şekilde değerlendirilmesine karar verilmediği takdirde, doğal yaşama ortamlarında serbest bırakılır.*”¹⁰¹⁸ Burada özellikle “başka bir şekilde değerlendirilme” kavramı büyük bir belirsizlik yaratmakta ve hayvanlar için çeşitli olumsuzluklar yaratabilmeye gebe bir ifade olarak varlığını korumaktadır. Son olarak denilebilir ki, kanunda ticaret ve üreme esasları da ayrıca düzenlenerek hayvanlara yönelik kaynak, araç bakış açısı daha da açığa çıkarılmıştır.

Diğer incelemeye değer kanun ise yine 5199 sayılı Kanun’un saklı hükümler olarak belirttiği 1380 sayılı Su Ürünleri Kanunu’dur. Görüldüğü üzere bu kanun da suda yaşayan hayvanları doğrudan “su ürünü”¹⁰¹⁹ olarak görerek hayvan hakları konusunda tatmin edici düzenlemeler içermeyeceğini belirtmektedir. Zira madde 1’de kanunun su ürünlerinin korunması, istihsalı¹⁰²⁰ ve kontrolüne dair düzenlemeler içerdiği düzenlenerek su hayvanlarının elde edilecek veya üretilecek ürün olduğu algısı güçlendirilmiştir. Kanun belirttiği üzere genel olarak su ürünlerinin elde edilmesi ve üretilmesini düzenlemekte olması sebebiyle 4915 sayılı Kanun gibi temelde hayvanların yaşam veya vücut bütünlüğü hakları gibi haklarını tanımamaktadır.

Maddeler arasında hayvanlar için bir nebze olumlu olabilecek hükümler; 8. ve 9. maddelerde yapılacak baraj göllerine veya ihdas olunacak diğer suni göllere su verilmesi, iç suların sulama, enerji istihsalı gibi amaçlarla kullanılması gibi durumlarda su ürünleri bakımından tedbirler

¹⁰¹⁸ 4915 Sayılı Kara Avcılığı Kanunu.

¹⁰¹⁹ Ayrıca Kanun 2. maddesinde açık bir şekilde “su ürünleri” kavramını, “*Denizlerde ve iç sularda bulunan bitkiler ile hayvanlar ve bunların yumurtalarıdır.*” şeklinde tanımlamıştır. (1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu, RG 04.04.1971, Sayı: 13799.)

¹⁰²⁰ Elde etme, üretme. (TDK Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 09.05.2023)).

alınması gerekmesinin belirtilmesidir.¹⁰²¹ Ayrıca, hayvan refahı açısından 19. maddede düzenlenen patlayıcı maddeler, uyuşturucu maddeler, sönmemiş kireç, izin alınmaksızın kullanılan elektroşok, hava tazyiki gibi av yöntemlerinin kullanılması yasakları sayılabilir.¹⁰²² Ayrıca, 20. maddede hayvan refahını arttıracak sulara zehirli madde dökme yasağı da önemli-yken maddeler arasındaki su ürünleri istihlak edenlerin veya kullananların sağlığına veya malzemelerine, teçhizatlarına zarar veren madde ifadesine istinaden hayvanları su ürünü olarak görmek ve insanların sağlık ve mal-larını öncelemek kanunun antroposantik yönünü tekrar açığa çıkarmak-tadır.

Üzerinde durulması gereken diğer madde olan 25. Madde ile zaman, mevsim, cins, büyüklük gibi sebeplerle istihsalı yasak olan su ürünlerinin yasak devam ederken satışı, nakli, imalatta kullanılması yasaklanmıştır.¹⁰²³ Her ne kadar bu şekilde kısmi yasaklar olsa da yaptırımları yalnızca idari yaptırımlar olarak 36. Madde ile düzenlenmiştir.¹⁰²⁴ Bahsi geçen yaptırımların beş bin Türk lirası, mülkiyetin kamuya geçirilmesi gibi yaptırımlar olması hasebiyle hayat koşulları karşısında, caydırıcılık noktasında yetersiz kaldığını söylemek doğru olacaktır.

Çalışmamız kapsamında incelenecek diğer kanun ise 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu'dur. Kanun ilk maddesinde amacını; gıda ve yem güvenilirliğini, halk sağlığı, bitki ve hayvan sağlığı ile hayvan ıslahı ve refahını, tüketici menfaatleri ile çevrenin korunması da dikkate alınarak korumak ve sağlamak olarak belirtmiştir.¹⁰²⁵ Yine maddede görüldüğü üzere, hayvan haklarının ko-runmasından ziyade antroposentrik bir bakışla en fazla hayvan refahı anlamında olumlu düzenlemeler yapılmış olabileceği algısı verilmiştir. Zira 2. maddede balıkçılık ürünleri, birincil üretim, birincil ürünler, çiftlik hayvanı, damızlık, ev ve süs hayvanı¹⁰²⁶, hayvan sahibi, hayvansal

¹⁰²¹ 1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu.

¹⁰²² 1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu.

¹⁰²³ 1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu.

¹⁰²⁴ 1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu.

¹⁰²⁵ 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu.

¹⁰²⁶ Belirtmek gerekir ki, 5119'da da "ev ve süs hayvanı" tanımı bulunurken 2021 değişikliği

yan ürün gibi tanımlar hayvanları kullanım araçları, kaynakları veya insan mülkiyeti olarak gören bakış açısını yansıtmaktadır.

Konumuz için önem arz eden bir diğer maddenin “hayvan refahı” başlığını taşıyan 9. madde olduğunu söylemek mümkündür. İlgili maddeye göre, hayvan sahipleri veya hayvanların bakımından sorumlu kişiler hayvanın refahının sağlanması amacıyla; hayvanların barınma, bakım, beslenme, sağlık ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak ve oluşabilecek olumsuz etkilere yönelik tedbirler almakla yükümlüdür.¹⁰²⁷ Bu düzenlemenin hayvan refahı ile ilgili olarak kabul edilen “beş özgürlük” ile uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca ilgili maddenin 2. fıkrası ile, hayvanların kesiminin ve hastalık kontrolü amacıyla itlafının, hayvanlarda heyecan, acı ve ıstırap oluşturmada uygun araçlarla yapılması kuralı düzenlenmiştir ki bu da refah açısından önemli bir düzenlemedir. Madde devamında istisnai haller haricinde ötenazi yasağı da getirmiştir.¹⁰²⁸ 10. madde ile ise açık bir şekilde Bakanlıkça hayvan yarışları düzenlenebileceği, hayvan yarışları bahislerinin kabul edilebileceği ifade edilmiş, damızlık hayvan, yarış ve gösteri amaçlı hayvan kategorileri resmen tanınmıştır.¹⁰²⁹ Çalışmamızın ikinci bölümünde de incelendiği üzere, hayvanların yarışlarla eğlence amaçlı kullanımı temel haklarının doğrudan tanınmaması anlamına gelecek seviyede olumsuz uygulamalara sebep olmaktadır. Kanun kapsamında özellikle devlet eliyle gerçekleştirilecek bu eylemler uygulamada açık bir şekilde hak ihlallerine ve olumsuz sonuçlara yol açacağı sebebiyle tamamen yasaklanması gerekmektedir. Ayrıca 32. madde ile resmi kontrol sonucu canlı hayvan ve ürünlerin arz amacı dışında değerlendirilmesi mümkün olan ve olmayan olarak sınıflanarak değerlendirilmesi veya itlaf/imha edilmesi düzenlemelerinin hayvan hakları açısından olumsuzluğu belirgindir ve uygulama noktasında bu hayvanlar açısından olumsuzluğa dönüşebilecek belirsizlik taşımakta-

sonucu “süs hayvanı” diye bir kavramın olmayacağı düşüncesiyle çıkartılan “süs” ibaresinin bu Kanun kapsamında da çıkartılması ve yalnızca “ev hayvanı” ifadesinin kullanılması hem mevzuat bütünlüğü hem de hayvan hukuku açısından olumlu bir adım olacaktır.

¹⁰²⁷ 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu.

¹⁰²⁸ 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu.

¹⁰²⁹ 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu.

dır.¹⁰³⁰ Kanun ile ilgili belirtilmesi gereken son nokta ise hayvan sağlığı ve refahı ile ilgili yaptırımların beş yüz, bin, beş bin gibi idari para cezaları ile sınırlı olmasının caydırıcılıktan uzak oluşudur.¹⁰³¹

Kanun incelemesi yapılırken özel hukuk bağlamında hayvanları konu edinen Türk Medeni Kanunu ve Türk Borçlar Kanunu hükümlerini de ele almak önem arz etmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki bahsi geçen kanunlarda hayvanları korumak veya haklarını tanımaktan ziyade insanların bu hayvanlar üzerindeki haklarını düzenlemek kaygısı güdülmüştür. Ne yazık ki, hayvanlar genel anlamıyla eşya statüsünde düzenlemelere maruz kalmıştır. Her iki kanun incelendiğinde hak kuramı içerisinde yeri olmayan hayvan kirası veya satışları¹⁰³², hayvan üzerinde rehin kurulması¹⁰³³ ve tabii olarak hayvanlar üzerinde mülkiyet olağandır. Ayrıca özellikle TBK'da düzenlenen "alıkoyma hakkı" adı altında hayvanların verdikleri bir zarar sonucunda zarara uğrayan kişi tarafından yakalanması, alıkonulması ve hatta diğer yollarla etkisiz hale getirilebilmesi ağır hayvan zararlarına yol açabilecektir.¹⁰³⁴ Zira madde yalnızca yapılabilecekleri düzenlemişken ciddi belirsizlikleri gidermemiş, en basitinden hayvanların hayati ihtiyaçlarını dahi göz önünde bulundurmamıştır. Ayrıca TMK'ya göre hayvanların sahipsiz konuma gelme şekilleri¹⁰³⁵ sıra-

¹⁰³⁰ 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu.

¹⁰³¹ 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu.

¹⁰³² Örnek hükümler; "Hayvan satışında satıcı, yazılı olarak üstlenmedikçe veya ağır kusuru olmadıkça ayıptan sorumlu olmaz." (6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu, m. 220, RG 04.02.2011, Sayı: 27836.) Tarımsal bir taşınmazın kirasıyla bağlantılı olmayan geviş getirci hayvanların kirasında, aksine anlaşma veya yerel âdet yoksa, kiralanan hayvanların kira süresi içindeki bütün ürünleri kiracının olur. Kiracı, kiralanan hayvanları beslemek, onlara iyi bakmak ve kiraya verene para veya hayvanlardan elde ettiği ürünün belli bir payını ödemekle yükümlüdür." 6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu, m. 376)

¹⁰³³ "Yetkili makamlar tarafından izin verilen kuruluşlar ile kooperatiflerin alacaklarının güvence altına alınması için, zilyetlik devredilmeden de, icra dairesinde tutulacak özel sicile yazılmak suretiyle hayvanlar üzerinde rehin kurulabilir." (4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, m. 940, RG 08.12.2001, Sayı: 24607.)

¹⁰³⁴ 6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu, m. 68.

¹⁰³⁵ "Tutulan av hayvanları, yeniden serbest kalır ve sahipleri onları gecikmeksizin ve ara vermeksizin aramaz ve tekrar tutmak için uğraşmazsa, sahipsiz duruma gelirler. Ehlileştirilmiş hayvanlar tekrar vahşileşir ve sahiplerine dönmezlerse, sahipsiz duruma gelirler. Arı oğulu başkasının taşınmazına uçmuş olmakla sahipsiz duruma gelmez." (4721 Sayılı Türk Me-

lanmıştır ve sahipsiz durumdaki hayvanların üzerinde kimlerin mülkiyet hakkı iddia edebileceği¹⁰³⁶ özel olarak düzenlenmiştir. Buradaki önemli husus bu hayvanların “sahipsiz eşya” (*res nullius*) sayılmasıdır.¹⁰³⁷ Eşyalara ise hak tanınamayacağı hasebiyle kanunlar özelinde hak tartışması yapmak mümkün görünmemektedir. Gerçek bir koruma ve hak mevzuatı için öncelikle temel kanunlar olan bu kanunların bahsi geçen “eşya” bakış açısının değişikliği uğraması gerekmektedir.

Son olarak, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu kapsamında da hayvanlarla ilgili hükümleri incelemek gerekmektedir. TCK’da da tıpkı TMK ve TBK’da olduğu gibi hayvanlar eşya statüsünde kabul edilmektedir. Ancak, bu bakış açısı sonucunda “nitelikli hırsızlık” ve “mala zarar verme”¹⁰³⁸ suçları kapsamında hayvanların yalnızca büyükbaş/küçükbaş

deni Kanunu, m. 768.)

¹⁰³⁶ “Sahipsiz bir taşınırı malik olmak iradesiyle zilyetliğine geçiren kimse, onun maliki olur.” (4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, m. 767); “Su, rüzgâr, çığ veya diğer doğal güçlerin etkisiyle veya rastlantı sonucunda taşınır mallar veya hayvanlar kimin egemenlik alanına girerse, o kimse kaybolan eşyayı bulanın haklarına sahip ve yükümlülüklerine tâbi olur.” (4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, m. 774).

¹⁰³⁷ Cengiz Koçhisarlıoğlu, Özlem Söğütü Erişgin, “Hayvanın Hukuki Konumu”, *Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi: Prof. Dr. Aydın Zevkliler’e Armağan*, 8/Özel Sayı (2013), 1711.

¹⁰³⁸ 2015 yılında yaşanan bir olayın mahkemeye taşınması neticesinde Eskişehir 4. Asliye Ceza Mahkemesi kendisine emanet edilen bir kediyi canavarca hisle öldüren bir öğrenci hakkında bahsi geçen TCK 151. madde üzerinden hüküm kurmuştur. Her ne kadar mala zarar verme suçu üzerinden hüküm kurulmuşsa da gerekçeli kararda “Öncelikle, yaşayan tüm canlıların doğal haklara sahip olduğunun ve insanoğlu tarafından hayvanlara saygı gösterilmesinin, bir insanın diğerine gösterdiği saygıdan ayrı tutulamayacağını ortaya koyan HHEB’nin belirlediği hususlardan ‘Bütün hayvanlar yaşam önünde eşit doğarlar ve aynı var olma hakkına sahiptirler, hiçbir hayvana kötü davranılamaz, acımasız ve zalimane eylem yapılamaz.’ ilkeleri karşısında her canlının yaşama hakkı olup, bunun kutsallığı yeryüzünün canlı ortağı olan hayvanlarımızın hangi cümlelerle olursa olsun değerlerini ifade etmekte güçlük çekeceği tartışılmazdır.” belirtilen ifade hayvan hakkı yaklaşımının ne kadar önemli olduğunu ve yargı kararlarının bu çerçevede verilememesinin büyük bir eksiklik olduğunu ifade etmektedir. (Eskişehir 4. Asliye Ceza Mahkemesi, 2014/356 E. (Ahmet Kemal Şenpolat, 111 Soruda Hayvan Hakları, İstanbul: Okuyan Yayinevi, 2018, 71.)) Nitekim Yargıtay’a giden söz konusu kararda 2. Ceza Dairesi suçun uzlaştırma kapsamında olduğunu belirterek bozma kararı vermiştir. (Yargıtay 2. Ceza Dairesi, 17.12.2020, E.2020/9349, K. 2020/15802, <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.05.2023)) Verilen bu kararın da sonucuna baktığı-

olmaları veya sahipli olmaları şartıyla gördükleri zararların faillerinin cezalandırılması mümkün hale getirilmiştir.¹⁰³⁹ Ayrıca, “çevrenin kasten kirletilmesi” suçu kapsamında eylemlerin hem kasti hem taksirle “[i]nsan veya hayvanlar açısından tedavisi zor hastalıkların ortaya çıkmasına, üreme yeteneğinin körelmesine, hayvanların veya bitkilerin doğal özelliklerini değiştirmeye neden olabilecek niteliklere sahip olan atık veya artıklarla ilgili olarak işlenmesi halinde...” hayvanların gördükleri zararlarla ilgili olarak doğrudan bir adli cezaya hükmedilmesi açıkça ifade edilmiştir.¹⁰⁴⁰ Ayrıca kanunun 90. madde ile insan deneylerinde cezai sorumluluk muafiyeti için saymış olduğu öncesinde yapılacak zorunlu hayvan deneyleri; hem hayvanlar için ciddi olumsuz durumlara neden olacağı hem de çalışmanın önceki kısımlarında da açıklandığı üzere bilimsel olarak gerekliliği çoğunlukla tartışmalı ve gereksiz olması nedeniyle değiştirilmesi gereken bir hükümdür.¹⁰⁴¹ Nihayetinde diyebiliriz ki TCK gibi temel bir kanunun da, bütünlük ve gerekli bir hayvan hakları mevzuatı için, korumalarının genişletmesi, güncel bilimsel verilere uyarlanması ve hayvanlara bakış açısının değiştirilmesi gerekmektedir.

3.3.3. İlgili Yönetmelikler

Hayvan hukuku ile ilgili Türkiye’deki yönetmeliklerden incelenecek ilk yönetmelik Çiftlik Hayvanlarının Refahına İlişkin Genel Hükümler Hakkında Yönetmelik’tir. Bu yönetmeliğin amacı, ürün ve hizmetlerinden yararlanan çiftlik hayvanlarının refahını sağlamaktır. Zira hayvanlardan bu yönde yararlanarak zaten hakları tanınmamış olmaktadır. Yönetmelikte; çiftliklerde yeterli ve ehil personel bulunması, hayvanların bakıcı veya sahipleri tarafından gerekli olduğu ölçüde kontrol edilmesi, hasta veya yaralı hayvanların derhal tedavi edilmesi ve ayrı bir bölmede izole edilmesi, hayvanların barındırıldığı bölmelerin hayvanlara zarar vermeyecek, temizlemeye ve dezenfekteye müsait, hayvanların yaralanması veya acı çekmesine neden olabilecek kenar vb.den arı, toz seviyesi, sıcaklık, aydın-

mızda TCK 151 kapsamındaki korumanın hatalı olduğu ve yetersiz kaldığı ortadadır.

¹⁰³⁹ 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu, m. 142/1 (g)-151, RG 12.10.2004, Sayı: 25611.

¹⁰⁴⁰ 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu m. 181.

¹⁰⁴¹ 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu.

lık vb. durumları hayvanlar için uygun olacak şekilde ayarlanmış olması düzenlenmiştir.¹⁰⁴² Ayrıca hayvanların yaş, ağırlık, davranış ve fizyolojik ihtiyaçlarına uygun ve yeterli besinlerle beslenmesi, kolayca bu besinlere ve suya erişebilmesinin sağlanması gerektiği de 13. madde ile belirtilmiştir. Hayvanlara tedavi amaçlı olmayan müdahalelerin yapılması ve acı, yaralanma gibi olumsuzluklara neden olabilecek suni üreme prosedürleri de yasaklanmıştır.¹⁰⁴³ Refah noktasında olumlu düzenlemeler yapılmasına rağmen, yaptırımlar 5996 sayılı Kanun'a göre idari yaptırımlar olarak düzenlenerek yetersiz kalmıştır.

Hayvan türlerine özel olarak çıkartılan yönetmelikler ise buzağılar, etçi ve yumurtacı tavuklar içindir. Buzağıkların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik ile besicilik ve yetiştirme amaçlı bakılan buzağıkların gereksiz acı, ağrı çekmemeleri ve yaralanmamalarını amaçlayan düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre; buzağıkların barındırılma şartları, kontrol sıklıkları, uygun havalandırma ve elektrik gibi donanımlar, bağlı kalabilecekleri koşullar ve süreler, beslenme koşulları, yeme ve suya ulaşmaları düzenlenmiştir.¹⁰⁴⁴ Yumurtacı tavuklar için ise Yumurtacı Tavukların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik çıkartılmıştır. Ancak, bu yönetmelik tavuk sayısı 350 adetten az olan işletmeler ile damızlık amaçlı yetiştiricilik yapan işletmelerde bulunan kanatlıları kapsamaz. Bu yönetmelik ile temelde alternatif sistemler, zenginleştirilmemiş kafes sistemleri ve zenginleştirilmiş kafes sistemleri olmak üzere üç adet yetiştirme sistemi benimsenmiş ve bu sistemlerin her biriyle ilgili yemlikler, tüneler, kat sayıları, katlar arasındaki mesafeler, sürü yoğunluğu gibi refah standartları ayrı ayrı belirlenmiştir.¹⁰⁴⁵ Ayrıca genel olarak gürültü, aydınlatma, temizlik ve dezenfeksiyon için de düzenlemeler getirilmiştir.¹⁰⁴⁶ Madde 16 ile tedavi amaçlı olmayan

¹⁰⁴² Çiftlik Hayvanlarının Refahına İlişkin Genel Hükümler Hakkında Yönetmelik, RG 22.11.2014, Sayı: 29183.

¹⁰⁴³ Çiftlik Hayvanlarının Refahına İlişkin Genel Hükümler Hakkında Yönetmelik.

¹⁰⁴⁴ Buzağıkların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik, RG 22.11.2014, Sayı: 29183.

¹⁰⁴⁵ Yumurtacı Tavukların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik, RG 22.11.2014, Sayı: 29183.

¹⁰⁴⁶ Yumurtacı Tavukların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik.

müdahaleler yasaklanmış ancak 2. fıkra ile bazı şartlarda¹⁰⁴⁷ civcivlerin gagalarının kesilmesine izin verilmiştir.

Son olarak, Etçi Tavukların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik ile et üretimine yönelik yetiştirilen hayvanlar için refah standartları düzenlenmiştir. Bu yönetmelik için de belirli bir uygulama kısıtlaması getirilmiştir.¹⁰⁴⁸ Yönetmelik; tavuklarla ilgilenen kişilerin eğitim ve yönlendirilmesine ilişkin düzenlemeleri ile beraber suluk, yem, havalandırma, gürültü, sıcaklık, kontrol sıklığı, sürü yoğunluğu gibi refah ilkelerine yönelik düzenlemeler yapmıştır.¹⁰⁴⁹ Yine yumurtacı tavuklardaki benzer şartlarla gaga kesimi uygulamasına izin verilmiştir. Her üç yönetmelik için de hükümlere aykırılık durumları 5996 sayılı Kanun'a göre idari yaptırımlara atıf yaparak yaptırım konusunda caydırıcılıktan uzak kalmıştır. Ayrıca, yine her üç yönetmelik de hayvanların refahı için çeşitli hükümler getirmekle beraber bahsedilen hayvanları gıda maddesi olarak görerek ve yaşam, vücut bütünlüğü gibi temel haklarını temelden redderek hayvan hakları konusunda olumlu bir düzenlemeye temel itibarıyla sahip olamamıştır.

Hayvanlarla ilgili incelenmesi gereken diğer yönetmelikler ise nakillerine ilişkin olanlardır. Hayvanların Nakilleri Sırasında Refahı ve Korunması Yönetmeliği hayvan refahı kapsamında düzenlemeler getirmiştir. Ancak bu yönetmelik yalnızca canlı omurgalı hayvanları kapsamakla beraber canlı balıkları ve omurgasızları kapsamamaktadır.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁷ "Yetkili otorite, tüy yolma veya kanibalizmin engellenmesinin diğer yöntemlerle mümkün olmadığı durumlarda, eğitimli personel tarafından yapılması şartıyla on günden küçük olan *Gallus gallus* türü yumurtacı tavuk amaçlı civcivlerin gagalarının kesilmesine izin verir." (Yumurtacı Tavukların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik)

¹⁰⁴⁸ "[k]apalı alanda ekstansif yetiştirilen ve açık alanlarda beslenen tavukları, organik olarak yetiştirilen tavukları, etçi tavuk sayısı 500 adetten az olan işletmeleri, sadece damızlık amaçlı yetiştiricilik yapan işletmeleri ve kuluçkahaneleri kapsamaz. 9apalı alanda ekstansif yetiştirilen ve açık alanlarda beslenen tavukları, organik olarak yetiştirilen tavukları, etçi tavuk sayısı 500 adetten az olan işletmeleri, sadece damızlık amaçlı yetiştiricilik yapan işletmeleri ve kuluçkahaneleri kapsamaz." (Etçi Tavukların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik, RG 20.01.2018, Sayı: 30307.)

¹⁰⁴⁹ Etçi Tavukların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik.

¹⁰⁵⁰ Hayvanların Nakilleri Sırasında Refahı ve Korunması Yönetmeliği, RG 24.12.2011, Sayı: 28152.

Genel itibarıyla hayvanların nakillerinin sağlanacağı araçların aşırı sıcak ve soğuğa karşı korunaklı, yeterli aydınlatmayı sağlamış, zemini açısından kaygan olmama, hayvanların doğal hareketlerini kısıtlamama gibi özellikleri düzenlenmiş; nakil yapan personelin son üç yıl içinde hayvanların korunması ile ilgili herhangi bir kanun ihlalinin sicili olmaması gibi personel özelliklerini düzenlemiş ve hükümlere uymayanlar için 5996 sayılı Kanundaki idari yaptırımlara atıf yapmıştır.¹⁰⁵¹ Yönetmelik 5. maddesinde nakil dolayısıyla hayvanların gereksiz yere yaralanması veya acı çekmesini yasaklamış, yolculuk süresini asgariye indirme ilkesini kabul etmiş, hayvanların sağlık şartları bakımından yolculuğa uyum sağlama şartı¹⁰⁵² getirmiş, hayvanların cinsiyet, tür gibi özellikleri açısından gruplandırılması gerektiğini belirtmiş ve hayvanlara kendilerine uygun kalite ve miktarda su ve yem sağlanması ve dinlendirilme imkanı sunulmasını vurgulamıştır.¹⁰⁵³ Bahsedilen yönetmelik ile nakilleri düzenlenmeyen hayvanların nakilleri ise Yurt İçinde Canlı Hayvan ve Hayvansal Ürünlerin Nakilleri Hakkında Yönetmelik ile düzenlenmiştir. Bu yönetmelik kapsamını suda yaşayan hayvanlar, sürüngenler ve amfibik hayvanlar dahil olmak üzere omurgalı omurgasız tüm canlılar olarak belirlemekle beraber göçer hayvanları¹⁰⁵⁴ kapsama almamaktadır. Genel hatlarıyla hayvanların gereksiz acı ve ıstırap çekmesine, yaralanmasına engel olma kaygısı güdülmüş ve buna paralel olarak hayvanların nakil aracına yüklen-

¹⁰⁵¹ Hayvanların Nakilleri Sırasında Refahı ve Korunması Yönetmeliği.

¹⁰⁵² Yönetmelik ayrıca 33. maddesi ile nakle uygun olmayan hayvanları da özellikle sıralamıştır. "(2) Yaralı olan veya fizyolojik zayıflık ya da patolojik rahatsızlık belirtileri gösteren hayvanlar özellikle; a) Acı çekmeden kendi başlarına hareket edemiyorlarsa ya da yardım olmadan yürüyemiyorlarsa, b) Üzerlerinde ciddi açık bir yara ya da şişlik/sarkıklık varsa, c) Tahmini gebelik süresinin % 90'ı geçmiş gebe hayvanlar ya da nakilden önceki son hafta içinde doğum yapmış hayvanlar ise, ç) Göbekleri tamamen iyileşmemiş yeni doğan memeli yavrular ise, d) 100 kilometrenin altında bir mesafede taşınmadıkça, on günlükten küçük buzağılar, bir haftalıktan küçük kuzular ve üç haftalıktan küçük domuz yavruları ise, e) Yanlarında anneleri bulunmayan, sekiz haftalıktan küçük kedi ve köpek yavruları ise, f) Boy-nuzları halen kadife katmanı altında kemikleşmesini sürdüren geyikler ise, nakliye için uygun kabul edilmez." (Hayvanların Nakilleri Sırasında Refahı ve Korunması Yönetmeliği)

¹⁰⁵³ Hayvanların Nakilleri Sırasında Refahı ve Korunması Yönetmeliği.

¹⁰⁵⁴ Göçer hayvanların nakilleri hususunda benzer hükümleri içeren yönetmelik için bkz. Göçer Hayvanların Tanımlanması ve Nakilleri Hakkında Yönetmelik, RG 28.11.2020, Sayı: 31318.

mesi, boşaltılması, taşınması ile ilgili genel refah hükümleri HNSRKY'e benzer olarak düzenlenmiştir.¹⁰⁵⁵ Nakille ilgili bahsedilen yönetmeliklerle ilgili dikkat edilmesi gereken nokta ise, her ne kadar hayvan refahı kaygısı güdülse de, hayvan sahibi hayvanlar üzerindeki mülkiyet hakkıyla tanımlanarak hayvanlara yönelik klasik bakış açısı vurgulanmış ve hakları reddedilmiştir.

Hayvanlarla ilgili incelenmesi gereken temelde yaşam hakkının açık ihlali olan kesimle ilgili yönetmelikler de hayvan hukuku çalışmaları için önem arz etmektedir. Bu kapsamda ilgili ilk yönetmelik Hayvansal Gıdalar İçin Özel Hijyen Kuralları Yönetmeliği'dir. Yönetmelik adından da anlaşılacağı üzere zaten hayvanları çeşitli ürünler üreten makinalar olarak kabul etmekte, hak kavramını tanımamakta ve ürünleri insan kullanımına uygun hale getirme kaygısı gütmektedir. Geneline hayvanlar lehine kabul edilebilecek hayvanların kesimhaneye nakillerinde gereksiz strese ve acıya yol açmamak, kesimhanelerde refah için gerekli olmadıkça uzun süre bekletmemek, bekleme süresinde yem ve suya ulaşımı sağlamak ve genel olarak hayvan refahına uymak gibi düzenlemeler yapılmıştır.¹⁰⁵⁶ Ancak, yumuşakçalar hakkındaki hükümler bu hayvanların acıyı dahi hissetmediği algısıyla düzenlendiği için temel refah şartlarını dahi sağlamamaktadır.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁵ Yurt İçinde Canlı Hayvan ve Hayvansal Ürünlerin Nakilleri Hakkında Yönetmelik, RG 17.12.2011, Sayı: 28145.

¹⁰⁵⁶ Hayvansal Gıdalar İçin Özel Hijyen Kuralları Yönetmeliği, RG 27.12.2011, Sayı: 28155.

¹⁰⁵⁷ Örnek hükümler: "İzin verilen işlemler aşağıdadır: 1) Hermetik olarak kapatılmış kaplarda sterilizasyon. 2) Yumuşakçaların et iç sıcaklığı 90 °C'den az olmamasını sağlayacak ve bu iç sıcaklığı en az 90 saniye koruyacak şekilde kaynayan suda tutulmasını, yumuşakçaların, sıcaklığın 120 °C ve 160 °C arasında ve basıncın 2 ve 5 kg/cm2 arasında olduğu kapalı bir alanda 3 ila 5 dakika süre ile pişirilmesi, etin, kabuğun çıkarılmasını takiben iç sıcaklığı -20 °C'ye ulaşmaya kadar dondurulmasını ve yumuşakçaların et iç sıcaklığının 90 °C'den az olmamasını sağlayacak ve bu iç sıcaklığı en az 90 saniye koruyacak şekilde, kapalı bir alanda basınç altında buharla pişirilmesini içeren ısıt işlemler." (m. 36/1 (d/1)) "b) Arındırma sisteminin çalışması canlı çift kabuklu yumuşakçaların süzerek beslenme aktivitesini ve canlılığını sürdüreceği şekilde, tahliye edilen atık suyun taşıdığı mikrobiyel bulaşıklığı yok etmeye, tekrar bulaşık hale gelmemesine ve arındırma sonrasında ürünün piyasada yer almadan önce paketlenme, depolama ve nakliye için uygun bir durumda canlı kalabilmesine izin vermelidir." (m.38/1 (b)) (Hayvansal Gıdalar İçin Özel Hijyen Kuralları Yönetmeliği)

Paralel olarak kurbağa ve salyangozlar için de basit refah ilkeleri dahi öngörülmemiştir.¹⁰⁵⁸

Kesimle ilgili incelenmesi gereken bir diğer yönetmelik de Kurban Hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelik'tir. Bu Yönetmelik de kurban kesiminin eziyet vermeyecek şekilde, kesim tekniğine uygun ve ehil kişilerce yapılması yönünde hükümler içermektedir.¹⁰⁵⁹ Ancak özellikle hayvanların korunmasını, gözetilmesini, bakımını, kötü muameleden uzak tutulmasını, eziyet edilmeden taşınmasını düzenleyerek kasıtlı kötü davranılmasını, aç ve susuz bırakılmasını, aşırı sıcak ve soğuğa maruz bırakılmasını, bakımlarının ihmalini yasaklayan 25. maddenin madde başlığının "Hayvan hakları" olması hatalıdır.¹⁰⁶⁰ Zira bahsedilen düzenlemeler hayvan hakları değil ancak hayvan refahını sağlayabilecek düzenlemelerdir. Bu nedenle madde başlığının "Hayvan refahı" olarak düzeltilmesi teorik olarak doğru olarak bahsedilen bu ilişkiyi de giderecektir.

Hayvanlarla ilişkili olan bir diğer konu olan hayvanat bahçeleri, doğal yaşam parkları, sirkler ve yunus parklarıyla ilgili genel bir düzenleme yapan yönetmelik bulunmamaktadır. 5199 sayılı Kanun'un 2021 yılı değişikliğiyle daha önce de belirttiğimiz üzere Bakanlık'a altı ay içerisinde su ve kara sirkleri ve yunus parklarıyla ilgili yönetmelik çıkartma yükümlülüğü verilmiştir. Ancak iki yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen bu kapsamda bir yönetmelik çıkarılmamıştır. Hayvanat bahçeleri ve doğal yaşam parkları ile ilgili ise 11.06.2022 tarihinde gecikmeli de olsa Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik çıkarılmıştır. Öncelikle hatırdta tutulması gerekir ki, hayvanat bahçeleri ve doğal yaşam parkları doğası gereği pek çok hayvan hakkını ihlal etmektedir ve bahsi geçen yönetmeliğin ilk maddesinde de amaç olarak belirtildiği üzere¹⁰⁶¹ yapılan düzen-

¹⁰⁵⁸ İlgili hüküm için bkz. Hayvansal Gıdalar İçin Özel Hijyen Kuralları Yönetmeliği, m. 67.

¹⁰⁵⁹ Kurban Hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelik, RG 18.08.2002, Sayı: 24850.

¹⁰⁶⁰ Kurban Hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelik.

¹⁰⁶¹ Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik RG 11.06.2022, Sayı: 31863.

lemeler ancak hayvan refahı kapsamında anlam ifade edebilmektedir. Bu noktada yeni yönetmelikin mükerrer yönetmelikten temel farkı adından da anlaşılmaktadır. 5199 sayılı Kanunda da belirtildiği üzere “doğal yaşam parkı”¹⁰⁶² da “hayvanat bahçeleri”ne¹⁰⁶³ ek olarak kurulabilecek bir mekan olarak kabul edilmiştir. Bu kapsamda, hayvanların doğal yaşam parklarında sözde serbestçe dolaşabiliyor olmaları savunulabilecek ve temelde bu düzenlemenin getirilmesinin hayvanat bahçelerinden daha hayvan odaklı olduğu savunması yapılabilecektir. Ancak, çalışmamızın ikinci bölümünde de incelediğimiz üzere bu parklar da hayvanların esaretinin başka bir yansıması durumundadır. Her iki koşulda da hayvan hakları yaklaşımından bahsetmek mümkün değilken, ancak refah konusunda daha ilerici bir adım olduğu söylenebilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki; önceki düzenleme ile tanınmayan bu parkların bu yönetmelik ile tanınması, bu parkların kurulmasının önünü açarak yeni hayvan hakları ihlallerine de gebe olmuştur. Fakat, olumlu bir adım olarak sayılabilecek bir düzenleme ise “Yer Seçimi” başlığı olan 7. maddede sayılabilecektir. Bu maddenin yeni yönetmelik ile eklenmiş 2. fıkrasına göre; 29636 sayılı yönetmelikte¹⁰⁶⁴ tanımlanan alışveriş merkezlerinde hayvanat bahçeleri ve doğal yaşam parkları kurulamayacaktır. Pek çok kez belirtildiği üzere hayvan hakları temelinde hiçbir şekilde hayvanat bahçesi ve doğal yaşam parkı kurulmaması gerekse de hayat pratiklerinde hayvanların özellikle refahlarının dahi sağlanamadığı alışveriş merkezlerinde bu mekanlarının kurulmasının yasaklanması refah açısından önemli bir adım olmuştur. Ayrıca, yönetmelik hala bazı hükümleriyle ziyaretçilerin çıkarlarını hayvanların çıkarlarından üstün tutmakta ve buna uygun düzenlemeler yapmaktadır.¹⁰⁶⁵ Ancak yine de hayvanların barındırıldıkları yerlerle ilgili su

¹⁰⁶² M. 4 (h) Doğal yaşam parkı: Yabani memeli hayvanların yılda en az yedi gün halka sergilendikleri ve doğal ortamlarına uygun serbest dolaşımlarına imkân sağlayan tesisler. (Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik.)

¹⁰⁶³ M. 4 (l) Hayvanat bahçesi: Evcil ve yabani hayvanların yılda en az yedi gün halka sergilendikleri kalıcı tesisler. (Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik.)

¹⁰⁶⁴ Alışveriş Merkezleri Hakkında Yönetmelik RG 26.02.2016, Sayı: 29636.

¹⁰⁶⁵ Örneğin ilgili Yönetmelik’in 23. maddesinde acil durumlar karşısında personel ve ziyaretçilerin tahliye edilebileceği acil çıkış kapıları bulundurmak zorunluyken hayvanlar

ve yemlik bakımından yeterli, atıkların düzenli temizlendiği, hayvanların etolojik ihtiyaçlarına göre yalnız veya grupça kalması, hayvanların gereksinimlerine uygun gölgelik ve saklanabilecekleri yer bulunması ve eğitilmiş kişiler tarafından bakılması gibi refah düzenlemeleri yapılmıştır.¹⁰⁶⁶ Belirtmek gerekir ki, mükerrer yönetmelikte¹⁰⁶⁷ bulunan hayvanlara zarar vermekten ceza almış kişilerin çalıştırılması yasağı, yeni yönetmelik ile kaldırılmıştır. Olumlu sayılabilecek bu yasağın kaldırılması yeni yönetmeliğin hayvanların lehine olan düzenlemeler konusunda geriye adım attığını göstermektedir. Yeni yönetmelik ile de hayvanlara acı ve ıstırap verecek davranışlar, hayvanları hareket ve sesleri ile rahatsız edebilecek araçlarla giriş, ziyaretçiler tarafından hayvanların beslenmesi gibi eylemler yasak kapsamında sayılmıştır.¹⁰⁶⁸ Özellikle yasaklar kapsamına m. 28 (1) fıkrası ile eklenen hayvanların acı, ıstırap veya zarar göreceği şekilde film, gösteri, reklam veya benzeri işlerde kullanılma yasağı da dikkat çekmektedir.¹⁰⁶⁹ Her ne kadar bu durum olumlu bir gelişme olsa ve esasında pratik hayat sorunlarına bir noktada cevap verse de acı, ıstırap durumlarının belirsizliğini göz ardı etmemek gerekmektedir. Hükümlere uymamanın cezası ise idari para cezası olarak düzenlenmiştir ve bu noktada caydırıcılıktan uzak kalmıştır.

Son olarak hayvanlara ilgili incelenmesi gereken diğer bir yönetmelik, hayvanların araç olarak kullanıldığı ve haklarının tanınmadığı hayvan deneylerine ilişkin olan Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik'tir. Yönetmelik

açısından böyle bir düzenleme yapılmamıştır. Aksine aynı maddenin (d) fıkrası ile hayvanların kaçmasını önleyecek şekilde alanların düzenlenmesi zorunluluğu getirilerek acil durumlarda hayvanların tahliyesi daha da çıkmaza sokulmuştur. (Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik.)

¹⁰⁶⁶ Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik.

¹⁰⁶⁷ Hayvanat Bahçelerinin Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik RG 11.08.2007, Sayı: 26610.

¹⁰⁶⁸ Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik.

¹⁰⁶⁹ Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik.

insan-dışı canlı omurgalılar, bağımsız olarak beslenen larva formları, fetal evrenin ilk üçte ikisini geçirmiş ve daha büyük memeli fetüslerini ve canlı kafadanbacaklıları kapsamamakla beraber omurgasızların büyük çoğunluğunu kapsamamaktadır.¹⁰⁷⁰ Genel olarak incelendiğinde örnek olarak; hayvanların temini ve nakliyle ilgili; ayrıca izin verilmedikçe başboş, yabani hayattan alınan hayvanların deneyde kullanılamayacağı ve ancak tanınan üreticilerden alınabileceğiyle ilgili, nakil sırasında hayvanların kafes vb. ortamlarının hayvana zarar vermemesi yönünde, türe özgü hareketlerini kısıtlamaması yönünde, önlenabilir acı ve ağrı gibi durumların ortadan kaldırılmasıyla ilgili olmak üzere refah düzenlemeleri yapılmıştır.¹⁰⁷¹ Ayrıca deney yapılan mekana geldikten sonrası için, barındırıldıkları yerlerle ilgili havalandırma ve sıcaklık, bağıl nem, türlere uygun düzenli ışık, türlere uygun gürültü yalıtımı, doğal olarak yalnız yaşayan hayvanlar istisna olmak üzere türe uygun sosyallik, yeterli besin, temiz su, gebe ve doğum yapmış hayvanlar için yuva malzemesi ve yapılar gibi pek çok refah düzenlemesi de yapılmıştır.¹⁰⁷² Deney aşaması için ise prosedürün belirlenmesi noktasında pek çok düzenleme yapılmıştır. Minimum hayvan seçimi, acı ve ağrı konusunda en az zarar gözetimi, mümkün olduğunca az ölüm sağlanması, uygunsuz bir durum olmadıkça anestezi kullanımı gibi önlemler belirlenmiştir.¹⁰⁷³ Ayrıca, prosedür amacına ulaşır ulaşmaz hayvanın sıkıntısını alt seviyeye indirmek için önlem alınması, genetiği değiştirilmiş hayvanlar hariç olmak üzere belirlenen şartları sağlayan hayvanların¹⁰⁷⁴ aile yanına verilmesi gibi yöntemler de

¹⁰⁷⁰ Deneyssel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik, RG 13.12.2011, Sayı: 28141.

¹⁰⁷¹ Deneyssel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik.

¹⁰⁷² Deneyssel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik.

¹⁰⁷³ Deneyssel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik.

¹⁰⁷⁴ "a) Hayvanın sağlık durumunun elvermesi, b) Halk sağlığına, hayvan sağlığına veya çevreye zarar vermeyecek durumda olması, c) Hayvanın afiyetinin korunması için uygun önlemlerin alınmış olması." (Deneyssel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik, m. 28).

deney sonrası için koyulan hükümlerle belirtilmiştir.¹⁰⁷⁵ Yönetmelikte özel olarak alternatif bir yol olması durumunda deneylerde hayvanların kullanılmayacağı, alternatif yolların araştırılacağı da ifade edilmiştir.¹⁰⁷⁶

Bahsedilen bu düzenlemeler göz önüne alındığında sözü geçen yönetmeliğin 3R kuralını sağladığını söylemek mümkündür. Bu her ne kadar olumlu bir gelişme olsa bile refah sağlamak için gerekli olması sebebiyle hayvan hakları için yeterli olmadığını da unutmamak gerekmektedir. Bu düzenlemelere uygunluğun denetimi, incelemesi, onaylanması ve gerektiğinde müdahale edilmesi amacıyla ise Hayvan Deneyleri Merkezi Etik Kurulları ve Hayvan Deneyleri Yerel Etik Kurulları kurulmuştur.¹⁰⁷⁷ Bu kuruluşların varlığı, özellikle deney öncesi ve sürecinde kısıtlı olarak¹⁰⁷⁸ önemli olsa da ve hayvan refahı açısından olumlu bir adım olarak değerlendirilebilse de yaptırımlar idari para cezası olarak belirlenerek caydırıcılıktan uzakta kalmaktadır.

¹⁰⁷⁵ Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik.

¹⁰⁷⁶ Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik.

¹⁰⁷⁷ Kurullarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, RG 15.02.2014, Sayı: 28914.

¹⁰⁷⁸ Bahsedilen kısıtlı önemin sebebi kurulların teşekküllerinde bulunan sıkıntıdır. Yerel etik kurullarının üyeleri deney yapan kurumların çalışanları ve kurul başkanı da kurum sahibi veya yöneticisi konumundadır. Bu sebeple de yapılacak deney prosedürünün incelenmesi, onaylanması, denetlenmesi gibi aşamalarda kurumun maaşlı çalışanı olan üyelerin gerekli durumlarda itirazlarını dillendirmekte çekince duyma olasılığı bulunmaktadır. Ayrıca kuruldaki dışarıdan olacak kişinin karara etkisi konusunda nasıl bir donanımına sahip olması gerektiği belirsizdir. Kuruldaki sivil toplum örgütü temsilcisi için ise sivil toplum örgütünün alanıyla ilgili bir belirsizlik bulunmaktadır. Bu sebepler kısıtlı önemi temellendirmekle beraber esasen kurumun kendi kendisine izin veriyor oluşu da etik yönden sakıncalar yaratabilmeye gebedir. (Güven, Kınıkoğlu, Hayvan Deneyleri, 179-180.)

SONUÇ

Hayvanlar, tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanların hayatında az veya çok yer kaplamakla beraber var olmuşlardır. Özellikle insan-hayvan tarihindeki kırılma noktaları denebilecek evcilleştirme ve sanayi devrimi dönemleri ile hayvanların hayatlarımızdaki konumları değişmiştir. Nihayetinde varlıklara “hak” tanıma mücadelesi de bu süreçle uyumlu olarak ilerlemiştir. Hak, pek çok tartışmaları bünyesinde bulunduran ve kişilerin bulunduğu konumlardan etkilenmesiyle subjektif bir alanda sıkışma tehlikesi de olan bir kavramdır. Bu sebeple hayvan hakları dediğimizde hayvanların haklarının temellendirilmesinde pek çok bilim dalından faydalanmak ve hak kavramını bu sentezin üzerinde yükseltmek doğru bir yaklaşımdır.

Hayvan hakları temellendirilmesinde yararlanılacak ilk disiplin alanı elbette ki felsefedir. Bu noktada, felsefenin içerisinde öncelikle “hayvan” algısının da ilkçağlardan itibaren değiştiğini ve dönüştüğünü belirtmek elzemdir. Kimi dönemler hayvanlar için insana yakın bir konum yakıştırılmışken, kimi dönemler insandan tamamen bağımsız ve aşağı bir basamağa yerleştirilmişlerdir. Ancak hatırdaki tutulması gerekir ki bu durumlar sadece dönemin baskın bakış açısını yansıtır. Her dönem hayvanların insanlarla yakın ve eşit konumda olduğu iddiaları bulunmaktadır. Felsefedeki bu bakış açıları sonucunda hayvan haklarıyla ilgili de pek çok argüman ortaya atılmıştır. Bu argümanların genelini temelinin ahlaki statü oluşturmaktadır. Hayvanlara ahlaki statü tanıyan veya tanımayan yaklaşımlar bulunmaktadır. Daha az taraftar bulan ve kanaatimizce de benimsenmesinin hak tanınmasına engel olacağı açık olan türçülük, antroposantrizm ve *misothery* yaklaşımları bulunmaktadır. Ancak menfaatlerin eşit önemslenmesi ilkesi, hayatın öznesi ve saygı ilkesi ve sözleşme kuramı hayvanlara çeşitli korumalar sağlamakta ve özellikle Tom Regan ile özdeşleşen hayatın öznesi ve saygı ilkesi hayvan hakları felsefesinin temelinde bulunmaktadır. Her canlının içsel değeri olduğunu, bir hayatın

öznesi olduğu için haklara sahip olduğunu ve canlıların birbirlerine bu değer kapsamında üstünlükleri olmadığını belirten bu argüman, benimsemesi durumunda hak mücadelesinde en etkin temeli sağlayabilecek argümandır. Ahlaki statüden bağımsız olan erdem etiği yaklaşımında ise özetle hayvanlara davranışlarımızın onların ahlaki statüsünden değil, bizim erdemlerimizden kaynaklandığı belirtilir.

Hayvan hakları konusunda felsefi temellendirmeye en büyük katkı ise biyoloji biliminden gelmektedir. Hak mücadelesi tarihinde hayvanların çeşitli sözde eksiklikleri hak tanınmasının önündeki yegane engeller olarak ortaya atılmıştır. Özellikle bu noktada hayvanların bilinç, zeka, alet yapımı ve kullanımı, özbilinç, geleceği planlama gibi bilişsel yetkinliklerden yoksun olduğu iddiaları çalışmamızın ilgili bölümünde incelenmiş ve bilimsel kanıtlar eşliğinde karşı çıkışların tersi yönünde yorumlanmıştır. İkinci olarak acı, korku, endişe, ıstırap, mutluluk gibi duygusal yetkinliklerden yoksun olmadıkları incelemesi de biyoloji biliminin yardımıyla yapılmış ve bilişsel yetkinlikler gibi hayvanların duygusal yetkinlikleri yönünde de olumlu sonuca varılmıştır. Ayrıca duygusal yetkinliklerle yetinilmeyip bunların kontrolü olmadığı için hayvanların topluma kabulü ve hak tanınması yönündeki olumsuz çıkarımlarla ilgili bilimsel kanıtlarla hayvanların duygu kontrolü yapabildiği açıklanmıştır.

Hayvan hakları temellendirmesi için faydalanılabilecek diğer disiplin ise sosyolojidir. Özellikle felsefi argümantasyonların da temellendirilmesinde kullanılan benlik algısı ve öznelerarasılık sosyoloji ile bağlantılıdır. Hayvanların benlik ve öznelerarasılık algısına sahip olduğu onların toplumumuza katılmasında ve bağlantılı olarak hak tanınmasında da önemlidir. Çalışmamızda incelendiği üzere hayvanların bu algıları olduğu sosyolojik olarak incelenmiş ve lehine sonuçlara varılmıştır. Ayrıca, hak tanınması yolunda yardımcı olacak sınıflandırma ve bu sınıflandırma üzerindeki sosyal inşalar da sosyoloji biliminin yardımıyla aydınlatılmıştır.

Hayvan haklarının felsefe, biyoloji ve sosyoloji ile bağlantılı söz konusu incelemelerinden sonra ise hak mücadelesi için fayda sağlaması muhtemel disiplin psikolojidir. Bu noktada, insanlar çeşitli biyolojik ve

toplumsal etkenlerin psikolojilerine yaptıkları etkilerle kendilerini hayvanların üzerinde konumlandırma ve bununla bağlı olarak hayvan kullanımını haklılaştırma eğilimindedirler. Ancak bu durumlar incelendiğinde görülmüştür ki esasen temelleri sağlamlıktan uzaktır ve toplumdaki diğer ayrımcılıklarla sıkı bağlantı içerisindedirler. Psikoloji biliminin diğer yardımı ise hayvanlara hak tanınması konusunda en tetikleyici olan durumlardan birisi olan hayvan zulmünü anlamak konusundadır. Psikoloji biliminin de yardımlarıyla söyleyebiliriz ki hayvanlara hak tanınmıyor oluşu insanları psikolojik olarak onlara zulme ve kullanma gibi eylemlere daha yatkın hale getirmektedir. Ayrıca bir döngü olarak bu eylemler hayvanlara hak tanınması noktasında engel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çeşitli disiplinlerin hayvanlarla ilgili argümanları bu şekilde çalışma kapsamında incelenmiş ve nihayetinde hayvanların, insanlar gibi, haklara sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmanın bu bölümünde yalnızca hak temellendirilmesi yapılmamış, tarihsel olarak hayvan haklarına karşı çıkılması için kullanılan çeşitli iddialar da bahsedildiği üzere bilimsel yöntemlerle çürütülerek soru işareti veya belirsiz alan bırakılmamaya çalışılmıştır.

Hayvan hakları temellendirilmesi disiplinler arası incelendikten ve olumlu sonuca varıldıktan sonra ise devletin rolü, hakların tanınması ve uygulanması konusunda önemli hale gelmektedir. Hayvan hakları konusunda devletin rolü incelenmeden önce ise literatürde önemli olan ve hayvan hakları ile karşılaştırılan hayvan refahı kavramı karşımıza çıkmaktadır. Kısaca hayvan refahı görüşü, hayvanların kullanımına devam edilmesinin sorun olmadığı ancak bu kullanım sırasında hayvanların hayat şartlarının, sağlıklarının önemli olması sebebiyle refahlarının artırılmasını savunan bir görüştür. Hayvan haklarında olduğu gibi keskin bir hak tanıma kaygısı bulunmamakta ve bu sebeple uygulanmasında belirsizlikler, eksiklikler ve yetersizlikler ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızın ilgili bölümünde de incelediğimiz üzere, hayvan hakları ve hayvan refahı ikileminde özellikle endüstriyel alanda kabul gören hayvan refahı görüşünün sonuçları hayvanlar için olumsuz olmaktadır. Refahlarının artırılması anlayışı belirsizlikleri ve subjektif değerlendirmeye açıklığı sebebiyle hayvanlar için yeterli olmamaktadır. Bu noktada hayvan haklarının

benimsenmesinin belirli ve objektif uygulamalar getireceği temellendirildikten sonra en büyük kamu gücü olan devletin de hayvan refahı değil hayvan hakları yönünde taraf olması ve bu yönde düzenlemeler yapması gerektiği açıktır. Bu kapsamda devlet politika belirlerken, kanuni düzenlemeler yaparken hayvan haklarının temellendirilmesinde kullanılan argümanlar ve yararlanılan disiplinlerin getirilerini kullanarak halkı bilinçlendirmeli ve hayvanlara hak tanıma konusunda bu şekilde bir altyapı oluşturmalıdır. Tabi ki bu noktada devletler, maddi kayıplar veya itibar konusundaki bakış açısı değişikliklerini göze alarak, hayvan kullanımını tamamen yasaklama konusunu politikasının temeline koymalıdır. Gerçek hak tanınması bu şekilde kararlı ve tutarlı bir şekilde yapılabilecektir. Zaten belirtildiği üzere, halk yeteri kadar eğitilip aydınlatıldığı durumda bu düzenlemelerin yapılmasında bir dirençle karşılaşılması olasılığı son derece azdır. Bahsedilen aydınlatma sürecinde politikanın hayvan refahı görüşüne kaymasının önlenmesi de özellikle dikkat edilmesi gereken husustur. Gereken hayvan hakları normlarını oluşturduktan sonra devletin rolü bu normların uyulmasının titiz ve şeffaf kontrolü ve uyulmamasının yaptırımlarını caydırıcı şekilde uygulamak olacaktır.

Hayvanların hakları ve devletin hayvan hakları yönünde taraf olması gerektiği açıklığa kavuşturulduktan sonra çözülmesi gereken bir diğer adım ise bu teorilerin pratik hayata dökülmesi noktasındaki yol haritası olacaktır. Bu noktada Donaldson ve Kymlicka'nın teorisi literatürde en geniş açıklamaları sunan teori konumundadır. Bu teoriye göre öncelikle hayvanlar sosyozoolojik ölçekte olduğu gibi gruplara ayrılmaktadır. Bu grupların oluşturulması hayvanların devlette konumlandırılması için hem bir kolaylık hem de hayvanlar için daha fazla fayda anlamına gelmektedir. Bu gruplar evcilleştirilmiş hayvanlar, vahşi hayvanlar ve liminal hayvanlar olarak belirlenmiştir. Evcilleştirilmiş hayvanlar, bu teoride hak temellendirilmesinde de incelendiği üzere topluma tamamen dahil ve entegre olmuş durumları sebebiyle vatandaşlık hakkıyla vatandaş statüsünde olmalıdır. Bu noktada, hayvanlar evcilleştirilirken çeşitli özellikleri seçilmiş ve evcilleştirildikten sonra da bu hayvanlar toplumun kurallarına genel olarak adapte olmuşlardır. Her ne kadar oy verme, siyasi katılım gibi vatandaşlık görevlerini yerine getiremeyecek olsalar da bu konuda

hayvanlara bebekler veya engelli insanlara yaklaşıldığı gibi yaklaşılması doğru bir yönelim olacaktır. Evcilleştirilmiş hayvanlara vatandaşlık verilmesi temelde onlara haklarının tanınmasını da getirmektedir. Bunun için Donaldson ve Kymlicka dokuz temel alandaki hakları saymış ve incelemiştir. Nihayetinde vatandaş statüsünün tanınması evcilleştirilmiş hayvanlar için hayvan haklarını devletin uygulamasıyla ilgili yol haritası sağlamıştır. İkinci kategori olan vahşi hayvanlar konusunda ise bu hayvanlara egemenlik hakkının tanınması gerekliliği belirtilmiştir. Teoriye göre, vahşi hayvanlara egemenlik statüsünün verilmesi bu hayvanların haklarının korunması için yol haritası olacaktır. Bu kapsamda, vahşi hayvanlara onların egemenlik haklarıyla bağlantılı olarak hak ihlaliinde bulunulamayacak ancak tıpkı insan egemenlerinin birbirlerine yaptığı gibi gerekli durumlarda haklarının korunması için yardım edilebilecek, müdahalelerde bulunulabilecektir. Son olarak liminal hayvanlar için de yerleşimcilik haklarının verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu hayvanlar vatandaşlık veya egemenlik kapsamında hak tanınması durumunda faydadan çok zarara uğrama riski altında oldukları için bu statü onlar için daha uygun olacaktır. Liminal hayvanlar için önemli olan yaklaşım, onların yaşadıkları alana ait oldukları ancak insan toplumuna evcilleştirilmiş hayvanlar kadar entegre olamadıkları ve egemenlik tanınması gerekecek kadar da toplumdan ayrı olmamalarıdır. Bu hayvanlardan vatandaş hayvanlardan beklenildiği gibi topluma genel uyum beklenilmeyecek ancak bu hayvanlar egemen hayvanlar kadar da özerkliklerine bırakılmayacaklardır. Temel olarak hayvan hakları tanındıktan sonra emniyetli yerleşim, karşılıklılığın adil koşulları ve damgalanmaya karşı korunmaları bu hayvanların özel statüleri gereği izlenmesi gereken yolun taşları durumdadır. Nihayetinde diyebiliriz ki devlet; hayvanlara vatandaşlık, egemenlik, yerleşimcilik hakları/statüleri vererek bu durumların getirileri ve sonuçlarıyla hayvan hakları tarafındaki sorumluluğunu eksiklikler olması tehlikesine rağmen genel olarak pratik hayata dökülebilecektir.

Hayvan hakları teorik düzeyde temellendirildikten ve devletin hayvan hakları lehine göstermesi gereken tutum ve konum da açıklandıktan sonra mevcut pozitif hukuk düzenlemelerinin incelenmesi önem arz etmektedir. Bu inceleme için öncelikle yumuşak hukuk kuralları özelliği

gösteren ve uluslararası anlamda etki eden bildirilerden başlamak doğru bir yaklaşımdır. Esasında hayvan hukuku alanında Hayvan Haklarına İlişkin Evrensel Bildiri ve Hayvan Refahına İlişkin Evrensel Bildiri olmak üzere iki temel uluslararası bildiri bulunmaktadır. Her ne kadar ilkinin adında “hayvan hakları” terimi geçse de çalışmamızda da incelediğimiz üzere bu Bildiri tam bir hak bildirisi değildir. İkinci bildiri ise adından da anlaşılacağı üzere tamamen refah düzenlemeleri için yapılmış ve bu alanda düzenlemeler içeren bir bildiridir. Daha çok taraftar bulan ve destek alan bildiri de zaten bahsedilen refah bildirisi. Genel olarak hayvan haklarını gerçek anlamıyla düzenleyen bir bildirinin yokluğu büyük bir eksiklikken buna rağmen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi gibi bildirilerin temelini oluşturabilecekleri için bu bildirilerin varlığı göz ardı edilmemelidir. Bölgesel hayvan hakları sözleşmelerine baktığımızda ise karşımıza özellikle Afrika ve Avrupa Birliği sözleşmeleri çıkmaktadır. Afrika kıtasındaki bölgesel sözleşmeler hayvan hakları kaygısı ve hatta hayvan refahı kaygısı güdülmeden insan çıkarına yararlı kaynak sağlamak amacı gütmekte ve ancak ikincil olarak belirli hayvanların korunmasını sağlamaktadır. Avrupa Birliği düzenlemeleri ise öncelikle hayvanların hissedebilirliklerini kabul etmesiyle olumlu bir noktada bulunmaktadır. Ancak düzenlemeler genel olarak incelendiğinde her ne kadar pek çok hayvan ve hayvan kullanımı konusunda farklı ve özel düzenlemelere sahip olsa da amaçları ve sonuçları hayvan refahındaki iyileştirmeler ile sınırlı kalmıştır. İncelenen ve tüm dünyayı etkileyen hayvan hukuku sözleşmeleri de yine çeşitli ve çok sayıdadır. Bu sözleşmelerden CITES gibi bazıları ikincil olarak hayvanları belirli seviyede korumaktayken bazıları hayvanları tamamen bir eşya olarak görerek ticari bir değer olarak korumaktadır. Bu sözleşmelerin bazıları için hayvan refahını kısıtlı olarak da olsa sağlayabildiğini söylemek mümkünken hayvan hakları konusunda hiçbir olumlu düzenleme içermedikleri ortadadır. Bölgesel ve uluslararası sözleşmeler; ülkelerin iç hukuklarına etki ettikleri, küreselleşen dünyada sınırları aşan hak ihlalleri için önemli bir düzenleme yapma yolu oldukları için hayvan hakları konusunda ciddi ve net maddeler içermeleri önemli ve gereklidir. Ayrıca ihlallerin saptanması ve yaptırım için üst mercilerin kurulması ve bu süreçlerin şeffaflık ve titizlikle ilerletilmesi de hayvan hakları mücadelesi için yapılmasının önerilebileceği düzenlemelerdir.

Hayvan haklarının pozitif hukuk incelemesinin bir sonraki adımı ise karşılaştırmalı hukukta çeşitli ülkelerin hayvan hukuku düzenlemelerinin incelenmesidir. Çalışmamız kapsamında bölgelere ayrılarak pek çok ülkenin hayvanlarla ilgili mevzuatları incelenmiştir. Genel olarak, ülkelerin genel manada “hayvan hakları” düzenlemelerinin olmadığını, yalnızca bazı ülkelerin kanunlarındaki bazı hükümlerin hayvanların hakkını koruduğunu söylemek mümkündür. Zaten ülkelerin hiçbirisinde hayvan hakları kanunu adı altında bir kanun bulunmamakta; hayvan refahı kanunu, hayvanları koruma kanunu gibi kanunlar bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki Belarus, Mısır gibi bazı ülkelerde bu isimlerle veya bu kapsamda dahi herhangi bir kanun bulunmazken, diğer kanunların metinlerinde neredeyse yok denecek kadar hayvan hukuku düzenlemeleri bulunmaktadır. Yine kanunlar genel anlamıyla incelendiğinde toplumların dini, kültürel, iktisadi durumları ve bakış açılarının hayvan hukukuna etkileri net olarak görülebilmektedir. Örneğin Hindistan’da hayvan refahıyla ilgili dinsel temelli ilerici düzenlemeler bulunurken; ABD, Çin gibi ülkeler iktisadi kaygılarla daha geri adımlar olarak kabul edilebilecek düzenlemeler yapmışlardır. Ayrıca çoğu kanunda kültürel veya dini istisnalar tanınmış ve uygulama belirsizlikleri ve ikiliklerine yol açılmıştır. Bazı kanunlar hayvanların bilişsel veya duygusal yetkinlikleri tanırken bazıları asla böyle bir tanıma yapma gereği duymamıştır. Özellikle AB düzenlemelerinin AB üye devletleri üzerindeki etkileri göz önüne alındığında bölgesel veya uluslararası hayvan hukuku sözleşmelerinin veya düzenlemelerinin önemini de görmekteyiz. Nihayetinde, bütün ülkeler hayvan hukuku mevzuatlarını, hayvan kullanımına temelde bir karşı çıkış olmaksızın, hayvan refahı çerçevesinde eksik veya daha ileri şekilde düzenlemeye çalışmışlardır. Ancak çalışmanın önceki bölümlerinde de açıklandığı üzere devletlerin yapması gereken hayvan hakları temelinde hayvan hukuku düzenlemeleri yapmaktır.

Türk hukukunda ise hayvan hukuku düzenlemelerinin temeli 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanunu’dur. En yakın tarihli değişiklikler 2021 yılında yapılmıştır. Kanunun adından ve 1. maddesinden de anlaşılacağı üzere, hayvanlara hak tanıma gayesi bulunmamakla beraber hayvanların korunması amaçlanmıştır. Amaç, hayvanlara iyi yaşam sağlama ve

mağduriyetlere engel olma temelinde hayvan refahının düzenlemesidir. Kanun incelendiğinde “deney hayvanı”, “kesim hayvanı” gibi tanımlar da karşımıza çıkmakta ve bu nedenle hayvan kullanımı temelde kabul edilmiş olmakla beraber hak mevzuatı olmadığı bir kere daha ortaya çıkmaktadır. Halbuki incelendiği üzere hayvanların hakları olumlu bir temellendirmeye sahiptir ve devletin bu konuda yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu nedenle öncelikle Kanun’un bu temel düzeyinde hayvan kullanımını tamamen yasaklayacak düzenlemeler yapması hak teorisi açısından isabetli olacaktır. Zira esasen Kanun 4. Maddesinin (a) fıkrasında bütün hayvanların eşit doğduğunu ve yaşam hakkına sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu fıkra, Kanunun geneliyle çelişki halinde olmasına rağmen, hayvan haklarını yansıtmaya en yakın düzenlemedir. Bu nedenle, hayvan hakları temelinde yapılacak hayvan hakları kanununun bu fıkra ile sadece yaşam hakkı değil kapsayıcı hak vurgusuyla ve uyumlu şekilde yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Kanun genel olarak incelendiğinde ise, eski kanuna göre geliştirilmiş ve iyileştirilmiş hükümlere sahiptir. Ancak bu hükümler dahi hayvan hakları değil hayvan refahı çerçevesinde sıkışmış durumdadır. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiyede de toplumun çeşitli niteliklerinden etkilenildiği ortadadır. Ancak belirtmek lazım ki incelenen bazı ülkelere daha gelişmiş refah düzenlemelerine sahip bir konumdadır. Cezai hükümler ise genel anlamıyla para cezası veya düşük hapis cezaları olarak düzenlenmektedir. Bu durum da genel olarak para cezalarının azlığı ve hapis cezalarının infaz kabiliyetinden yoksunluğu göz önüne alındığında caydırıcılığı azaltmakta ve yeterli olamamaktadır. Mevzuattaki hayvan hukuku konusunda diğer kanunlar ve yönetmelikler ise, 5199 sayılı Kanundan da kötü bir konumda bulunarak, hayvanları korumayı veya hayvanların refahlarını dahi amaçlamamakta; hayvanları içeren çeşitli mekan ve etkinlikleri düzenlemek amacı gütmektedirler. Özellikle hayvanların eşya statüsü, iktisadi yönleri, icra işlerindeki konumları, çeşitli ürünler üreten veya kendileri ürün olan varlık statüleri vurgulanarak hakları temelden reddedilmektedir. Hayvanlarla ilgili çıkarılan yönetmelikler genel olarak incelendiğinde en azından bazı durumlarda refah düzenlemeleri yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak teorik altyapısı bulunan ve devletin olumlu yönde yükümlülükleri olan hayvan hakları konusunda, hayvan refahı düzenlemelerinin yeter-

sizliği çalışmada açıklanmıştır. Bu yönetmelik ve diğer kanunların da hak temelli anlayışla tamamen hayvan kullanımının yasaklandığı, hayvanların haklarının korunduğu, net ve şeffaf düzenlemeler içermesi gerekmektedir. Kanaatimizce; devlet halkı hayvan hakları konusunda bilinlendirmeli, 5199 sayılı kanunu bir ‐hayvan hakları kanunu‐ haline getirmeli, sonrasında ise ilgili diğer düzenlemeler ve yönetmelikler bu hayvan hakları kanununa uyumlu bir şekilde revize edilmelidir.

Hayvanların, kendilerine hediye olan değil, zaten sahip oldukları haklarının tanınması ve tüm devletlerin bu noktada üzerlerine düşeni yaparak gerekli düzenleme ve kontrolleri yapmaları, uluslararası alanda da gerekli sözleşme ve düzenlemelerin yapılması gerektiği tüm çalışmanın sonucudur. Yol, zor ve çetrefilli olsa dahi öncelikle ve temel olarak hayvanların ve ikincil olarak toplumların iyi halleri yapılacak bu devrimci düzenlemelere bağlıdır. Tarihin belirli noktalarında insan hakları mücadelesi de abartı, topya olarak görülmüştür. Hayvan hakları için içerisinde bulunduğumuz zaman da tam olarak bahsedilen zaman gibidir. Ancak, gerçekler ve doğrular geç olsa bile kabul edilmeye ve tanınmaya mahkumdurlar.

KAYNAKÇA

- Act on the Management of Zoos and Aquariums (Güney Kore), https://elaw.klri.re.kr/-eng_mobile/viewer.do?hseq=51825&type=part&key=25 (E.T. 09.05.2023).
- Adams, Carol J.. *Etin Cinsel Politikası: Feminist-Vejetaryen Eleştirel Kuram*, Çeviren Güray Tezcan, Mehmet Emin Boyacıoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Agreement on the Conservation of Albatrosses and Petrels, <https://www.acap.aq/agreement-text/206-agreement-on-the-conservation-of-albatrosses-and-petrels/file> (E.T. 09.05.2023).
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. *Sokrates'ten Jakobenlere Batıda Siyasi Düşünceler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2015.
- Ahmadi-Noorbakhsh, Siavash, Esmat Mirabzadeh ve Jila Sadighi vd.. "Guideline for the Care and Use of Laboratory Animals in Iran", *Lab Animal*, 50 (2021): 301-305.
- AIHM, Animal Defenders International v. the United Kingdom, 22.04.2013, 48876/08, [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-7454%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-7454%22]}) (E.T. 09.05.2023).
- Alger, Janet M. ve Steven F. Alger, *Cat Culture: The Social World a Cat Shelter*, Philadelphia: Temple University Press, 2003.
- Alışveriş Merkezleri Hakkında Yönetmelik RG 26.02.2016, Sayı: 29636.
- Almanya Anayasası, https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (E.T. 09.05.2023).
- American Psychiatric Association, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM-III, Washington 1980.
- American Psychiatric Association, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM-III-R, Washington 1987.
- American Psychiatric Association, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, DSM-IV, Washington 2013.
- Anderson, Craig A. ve Brad J. Bushman, "Human Aggression", *Annual Review of Psychology*, 53/27 (2002): 27-51.
- Anderson, David J. ve Ralph Adolphs, "A Framework for Studying Emotions across Species", *Cell*, 127 (2014): 187-200.

- Animal Birth Control Rules (Hindistan), <http://awbi.in/awbi-pdf/ABC%20Dogs%-20Amendment%20Rule%202010%20English.pdf> (E.T. 07.12.2021).
- Animal Diseases Act (Tonga), <https://tonga.tradeportal.org/media/Animal-DiseasesAct.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Animal Husbandry Law of the People's Republic of China, <https://www.ecolex.org/details/legislation/animal-husbandry-law-of-the-peoples-republic-of-china-lex-faoc082613/> (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Act (Güney Kore), https://elaw.klri.re.kr/-eng_mobile/viewer.do?hseq=33572&type=part&key=25 (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection and Welfare Law (Peru), <https://www.globalanimallaw.org/-downloads/database/national/peru/30407.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Index (API) 2020 Report-Federal Republic of Germany, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_germany.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Index (API) 2020 Report-Federative Republic of Brazil, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_brazil_0.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Index (API) 2020 Report-Islamic Republic of Iran, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_iran.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Index (API) 2020 Report-Kingdom of the Netherlands, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_netherlands_0.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Index (API) 2020 Report-Republic of Belarus, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_belarus.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Index (API) 2020 Report-Republic of India, <https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/2020-India-UPLOADED.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Index (API) 2020 Report-Republic of Korea, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_korea.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Index (API) 2020 Report-Republic of Peru, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_peru_0.pdf (E.T. 09.05.2023).

- Animal Protection Index (API) 2020 Report-United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_uk_0.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Animal Protection Index (API) 2020 Report-United States of America, https://api.worldanimalprotection.org/sites/default/files/api_2020_-_usa.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Animal Welfare Act (ABD), <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2015-title7/html/USCODE-2015-title7-chap54.htm> (E.T. 09.05.2023).
- Animal Welfare Act (Birleşik Krallık), <https://www.legislation.gov.uk/ukpga-/2006/45/contents> (E.T. 09.05.2023).
- Animal Welfare Act (Tanzanya), <https://www.globalanimallaw.org/downloads/-database/national/tanzania/tan85327.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Animal Welfare Act (Yeni Zelanda), <https://www.legislation.govt.nz/act/public/-1999/0142/latest/DLM49664.html> (E.T. 05.12.2021).
- Animals (Scientific Procedures) Act (Birleşik Krallık), <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/14/contents> (E.T. 09.05.2023).
- Animals Act (Hollanda), <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2013-01-01> (E.T. 09.05.2023).
- Aquinas, Saint Thomas. "Differences Between Rational and Other Creatures", *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, Obligation, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.
- Arıkan, Engin. *Hayvan Hakları İnsan Hukuku*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2016.
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çeviren Saffet Babür, Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997.
- Aristoteles. *Hayvanların Hareketi Üzerine*, Çeviren H. Nur Beyaz Erkızan, Ankara: Sentez Yayıncılık, 2. Basım, 2013.
- Aristoteles. *Politika*, Çeviren Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi, 12. Basım, 2010.
- Aristotle. "How Humans Differ From Other Creatures?", İçinde *Animal Rights and Human Obligation* Editör Tom Regan, Peter Singer, Obligation, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.
- Aristotle. *The History of Animals*, Çeviren Richard Cresswell, London: George Bell & Sons, 1883.
- Arluke, Arnold ve Clinton R. Sanders, *Regarding Animals*, Philadelphia: Temple University Press, 1996.
- Armstrong, Martha. "Pet Theft", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.

- Armutak, Altan. "Deney Hayvanları ile Çalışmanın Etik Boyutları", İçinde *Hayvan Etiği*, Editör M. İhsan Karaman, Seyit Ankaralı, Tuncay Sandıkçı, İstanbul: İsar Yayınları, 2019.
- Arnold, Denis G., "Hume on the Moral Difference between Human and Other Animals", *History of Philosophy Quarterly*, 12/3 (1995): 303-316.
- Ascione, Frank R.. "The Abuse of Animals and Human Interpersonal Violence: Making the Connection", İçinde *Child Abuse, Domestic Violence and Animal Abuse: Linking the Circles of Compassion for Prevention and Intervention*, Editör Frank R. Ascione, Phil Arkow, Indiana, Pardue University Press, 1999.
- Atıkcı, Ece Özlem. "Citizenship or Denizenship: The Treatment of Third Country Nationals in the European Union", *SEI Working Paper*, University of Sussex: Sussex Centre for Migration Research, 85 (2015).
- Australian Animal Welfare Strategy, <http://www.australiananimalwelfare.com.au/> (E.T. 09.05.2023)
- Avustralya Bölge/Eyalet Hayvan Hakları/Refahı Kanunları <https://www.globalanimallaw.org/database/national/australia/> (E.T. 09.05.2023).
- Aybay, Rona, Nimet Öztürk. *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, 2015.
- Bandura, Albert. "Social Learning Theory of Aggression", *Journal of Communication*, (1978): 12-29.
- Barnard, Neal D.. *Peynir Tuzağı*, Çeviren Seda Çingay Melor, İstanbul: Yabancı Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Bartlett, Steven J.. "Roots of Human Resistance to Animal Rights: Psychological and Conceptual Blocks", *Animal Law Review*, 8 (2002): 143-176.
- Bastian, Burock, Steve Loughnan, Nick Haslam, Helena R. M. Radke. "Don't Mind Meat? The Denial of Mind to Animals Used for Human Consumption", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38 (2012): 247-256.
- Bates, Daniel G.. *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri*, Çeviren Suavi Aydın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2018.
- Baubock, Rainer. "Global Justice, Freedom of Movement, and Democratic Citizenship", *European Journal of Sociology*, 50/1 (2009): 1-31.
- Bauman, Zygmunt. *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts*, Cambridge: Polity, 2004.

- Beatson, R.M. ve M.J., Halloran, "Humans Rule! The Effects of Creatureliness Reminders, Mortality Salience and Self-esteem on Attitudes Towards Animals", *British Journal of Social Psychology*, 46/3 (2007): 619-632.
- Bekoff, Marc. "Play Signals as Punctuation: The Structure of Social Play in Canids", *Behaviour*, 132/5 (1995): 419-429.
- Bekoff, Marc. *Hayvanların Duygusal Dünyası*, Çeviren Asude Taçyıldız İpekçioğlu, İstanbul: Destek Yayınları, 2020.
- Bennett, Jane. *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things*, Durham: Duke University Press, 2010.
- Bentham, Jeremy. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Vol II., Printed for W. Pickering, Lincoln's-Inn Fields and E. Wilson, , London: Royal Exchange, 1823.
- Benton, Ted. *Natural Relations: Ecology, Animal Rights and Social Justice*, London: Verso, 1993.
- Berger, John. *Hayvanlara Niçin Bakarız?*, Çeviren Cevat Çapan, Ankara: Tudem Yayın Grubu, 2. Baskı, 2017.
- Bergman, Charles. *Wild Echoes: Encounters with the Most Endangered Animals in North America*, Toronto: McGraw-Hill, 1990.
- Birch, Jonathan, Alexandra K. Schnell, Nicola S. Clayton, "Dimension of Animal Consciousness", *Trends in Cognitive Sciences*, 24/10 (2020): 790-797.
- Birekul, Mehmet. "Güç, İktidar ve Gösteriş: Geçmişten Günümüze Hayvan Sembolizmi Üzerine Bir Tartışma", *Sosyoloji Divanı*, 7/14 (2019): 35-44.
- Blumer, Herbert. *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, New Jersey: Englewood Cliffs, 1969.
- Bostock, Stephen ST. C. "Zoos-Roles of Zoos", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Bökönyi, Sándor. "Archaeology: Problems and Methods of Recognizing Animal Domestication", *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Editör P. Ucko and G. Dimbleby, London: Duckworth, 1969.
- Brezilya Anayasası, https://www.oas.org/es/sla/ddi/docs/acceso_informacion_base_dc_leyes_pais_b_1_en.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Brouwer, Daphne Debora Zahra. "Neither Wild nor Domesticated: Positing Liminal Animals through Labour Rights", Yüksek Lisans Tezi, Queen's University, 2018.
- Brown, Les. *Cruelty to Animals*, London: Palgrave Macmillan, 1988.
- Bryant, Clifton D., "The Zoological Connection: Animal-Related Human Behavior", *Social Forces*, 58/2, (1979): 399-421.

- Bryant, Taimie. "Virtue Ethics and Animal Law", *Between the Species*, 16/1 (2013): 105-141.
- Budiensky, Stephen. *The Covenant of the Wild: Why Animals Chose Domestication?*, Yale University Press, 1999
- Bursa Bölge Adliye Mahkemesi, 4. Hukuk Dairesi, 2019/682 K. (Çalışır vd., *Hayvan Hakları Mevzuatı*, s.215.).
- Burt, Jonathan. *Animals in Film*, Londra: Reaktion Books, 2002.
- Buzağuların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik, RG 22.11.2014, Sayı: 29183.
- Cammaerts, Marie-Claire ve Tricot Roger Cammaerts, "Are Ants (Hymenoptera, Formicidae) Capable of Self-recognition?", *Journal of Science*, 5/7 (2015), 521-532.
- Carruthers, Peter. *The Animals Issue: Moral Theory in Practice*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Carter, Bob ve Nicke Charles, "The Animal Challenge to Sociology", *European Journal of Social Theory*, 21/1 (2018): 79-97.
- Caviola, Lucius ve Valerio Capraro, "Linking but Devaluing Animals: Emotional and Deliberative Paths to Speciesism", *Social Psychological and Personality Science*, 11/8 (2020): 1080-1088.
- Caviola, Lucius, J. A. C. Everett, N. S. Faber. "The Moral Standing of Animals: Towards a Psychology of Speciesism", *Journal of Personality and Social Psychology*, 116 (2019): 1011-1029.
- Chappell, Jackie ve Alex Kacelnik, "Tool Selectivity in a Non-primate, the New Caledonian Crow (*Corvus moneduloides*)", *Animal Cognition*, 71/5 (2002): 71-78.
- CITES, <https://cites.org/eng/disc/text.php> (E.T. 09.05.2023).
- Clayton, Nicola S. ve Anthony Dickinson, "Episodic-like Memory During Cache Recovery by Scrub Jays", *Nature*, 395/6699 (1998): 272-274.
- Code of Practice for the Care and Use of Animals for Scientific Purposes (Avustralya), <https://www.nhmrc.gov.au/about-us/publications/australian-code-care-and-use-animals-scientific-purposes> (E.T. 09.05.2023).
- Coeckelbergh, Mark. *Growing Moral Relations: Critique of Moral Status Ascription*, Hampshire: Macmillan Publishers, 2012.
- Commission Directive 2008/1199/EEC, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:323:0026:0027:EN:PDF> (E.T. 09.05.2023).

- Constitution of The Arab Republic of Egypt, <https://www.globalanimallaw.org/downloads/database/national/egypt/Dustor-en001.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Control of Stray Dogs Act (Kenya), <http://www.parliament.go.ke/sites-/default/files/201905/Control%20of%20Stray%20Dogs%20Bill%2C%202019.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Convention on Biological Diversity, <https://www.cbd.int/convention/text/> (E.T. 09.05.2023).
- Convention on Biological Diversity, Madde 1, <https://www.cbd.int/convention/articles/?a=cbd-01> (E.T. 09.05.2023).
- Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, <https://www.cms.int/en/convention-text> (E.T. 09.05.2023).
- Corderio-Rodrigues, Luis. "Tensions between Multiculturalism and Animal Rights", *Journal for Critical Animal Studies*, 13/1 (2015): 33-65.
- Cosmetics Act (Güney Kore), https://elaw.klri.re.kr/eng_service/law-View.do?hseq=50282&lang=ENG (E.T. 09.05.2023).
- Council Directive 1999/22/EC, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/P-DF/?uri=CELEX:31999L0022&from=EN> (E.T. 09.05.2023).
- Council Directive 1999/74/EC, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF-/?uri=CELEX:31999L0074&from=EN> (E.T. 09.05.2023).
- Council Directive 2001/88/EC, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/-204dec1f-ae37-4e82-a623-291cade9f509/language-en> (E.T. 09.05.2023).
- Council Directive 2007/43/EC, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:182:0019:0028:EN:PDF> (E.T. 09.05.2023).
- Council Directive 2008/120/EC, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF-/?uri=CELEX:32008L0120&from=EN> (E.T. 09.05.2023).
- Council Directive 2010/63/EU, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:276:0033:0079:en:PDF> (E.T. 09.05.2023).
- Council Directive 91/630/EEC, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/P-DF/?uri=CELEX:31991L0630&from=en> (E.T. 09.05.2023).

- Council Directive 98/58/EC, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5b04f403-0abf-4356-aa53-6dc867b07bcb/language-en> (E.T. 09.05.2023).
- Council Regulation 1099/2009, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT-/PDF/?uri=CELEX:32009R1099&from=EN> (E.T. 09.05.2023).
- Council Regulation 1223/2009, https://ec.europa.eu/health/sites/default/files/endocrine_disruptors/docs/cosmetic_1223_2009_regulation_en.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Council Regulation EC 1/2005, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT-/HTML/?uri=LEGISSUM:f83007> (E.T. 09.05.2023).
- Criminal Code (Hollanda), <https://melaproject.org/sites/default/files/2019-01/The%20Netherlands%20Criminal%20Code%20-%20Section%20137c%20and%20137d.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Criminal Code of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/70993/75092/F1429731028/ETH70993.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Çalışır, Kurtuluş Tayanç, Ayfer Çalışır Akdemir, Ateş İsmail Çalışır ve Duran Çalışır. *Hayvan Hakları Mevzuatı*, Ankara: Adalet Yayınevi, 2021.
- Çavuş, Rumeysa. "Alışılmadık Bir Taksonomi Denemesi: Sergilenebilir Hayvan", *İçinde İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye'de Hayvan Çalışmaları*, Editör Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin, İstanbul: Kolektif Kitap, 2021.
- Çiftlik Hayvanlarının Refahına İlişkin Genel Hükümler Hakkında Yönetmelik, RG 22.11.2014, Sayı: 29183.
- D'Cruze, Neil, Sophie Khan, Gemma Carder, "A Global Review of Animal-Visitor Interactions in Modern Zoos and Aquariums and Their Implications for Wild Animal Welfare", *Animals*, 9/6 (2019): 332/1-20.
- Damasio, Antonio R.. *Descartes'ın Yanılgısı: Duygu, Akıl ve İnsan Beyni*, Çeviren Bahar Atlamaz, İstanbul: Varlık Yayınları, 3. Basım, 2006.
- Darwin, Charles, *İnsanda ve Hayvanlarda Duyguların İfade Edilmesi*, Çeviren Bahar Kılıç, İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 1. Basım, 2021.
- Davies, Peter, "Work of Non-Governmental Organisations Supporting the Implementation of the OIE Standards", *İçinde Second OIE Global Conference on Animal Welfare: 'Putting the OIE Standards to Work'*, Luxemburg, 2011.
- Davis, Hank. "Transitive inference in rats (*Rattus norvegicus*)", *Journal of Comparative Psychology*, 106/4 (1992): 342-349.

- Dawkins, Marian Stamp. *Hayvanlar Ne İster?: Hayvan Bilinci, Hayvan Refahı ve İnsanın Esenliği*, Çeviren Çağatay Tarhan, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2013.
- de Waal, Frans. "What is an Animal Emotion?", *Annals of The New York Academy of Science*, 1224 (2011): 191-206.
- de Waal, Frans. *Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki Miyiz?*, Çeviren Ahmet Burak Kaya, İstanbul: Metis Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- DeGrazia, David. "Moral Status as a Matter of Degree?", *Southern Journal of Philosophy*, 2/46 (2008): 181-198.
- DeGrazia, David. *Hayvan Hakları*, Çeviren Hakan Gür, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- DeGrazia, David. *Taking Animal Seriously, Mental Life and Moral Status*, New York: Cambridge University Press, 1996.
- Delon, N. ve D. Purves. "Wild Animal Suffering is Intractable", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 31/2 (2018): 239-260.
- DeMello, Margo. "The Rabbits of Okunoshima: How Feral Rabbits Alter Space, Create Relationships, and Communicate with People and Each Other", İçinde *Text, Animals, Environments: Zoopoetics and Ecopoetics*, Editör F. Middelhoff, Freiburg: Rombach Druckund Verlagshaus, 2019.
- DeMello, Margo. *Animals and Society*, New York: Columbia University Press, 2021.
- Deneysel ve Diğer Bilimsel Amaçlar İçin Kullanılan Hayvanların Refah ve Korunmasına Dair Yönetmelik, RG 13.12.2011, Sayı: 28141.
- Descartes, Rene. *Duygular ya da Ruh Halleri*, Çeviren Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 3. Basım, 2017.
- Descartes, Rene. "Animals are Machines", *Animal Rights and Human Obligation*, Editör. Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.
- Descartes, Rene. *Metod Üzerine Konuşma*, Çeviren Atakan Altınörs, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Dhont, Kristof ve Joachim Stoeber, "The Vegan Resistance", *The Psychologist*, 34 (2021): 24-27.
- Dhont, Kristof, Gordon Hodson, Ana C. Leitei, Alina Salmen. "The Psychology of Speciesism", İçinde *Why We Love and Exploit Animals: Bridging Insight from Academia and Advocacy*, Editör Kristof Dhont, Gordon Hodson, New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2020.

- Dhont, Kristof, Gordon Hudson, Ana C. Leite. "Common Ideological Roots of Speciesism and Generalized Ethnic Prejudice: The Social Dominance Human-Animal Relations Model (SD-HARM)", *European Journal of Personality*, 30/6 (2016): 507-522.
- Dodge, Kenneth A., John D. Coie, Donald Lynam. "Aggression and Antisocial Behavior in Youth", İçinde *Handbook of Child Psychology, Volume 3: Social, Emotional, and Personality Development*, Editör Nancy Eisenberg, William Damon, Richard M. Lerner, New Jersey: John Wiley & Sons, 2006.
- Doehring, Karl. *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)*, çeviren Ahmet Mumcu, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2019.
- Donaldson, Sue, Will Kymlicka. "Unruly Beasts: Animal Citizen and the Threat of Tyranny", *Canadian Journal of Science*, 47/1 (2014): 23-45.
- Donaldson, Sue, Will Kymlicka. *Zoopolis: Hayvan Haklarının Siyasi Kuramı*, çeviren: Mine Yıldırım, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Donaldson, Sue. "Animal Agora: Animal Citizens and the Democratic Challenge", *Social Theory and Practice*, 46/4 (2020): 709-735.
- Donalson, Sue ve Will Kymlicka. "A Defense of Animal Citizens and Sovereigns", *Law, Ethics and Philosophy*, 1 (2013): 143-160.
- Douglas, Mary. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Harmondsworth: Penguin, 1970.
- Ducos, Pierre. "'Domestication' Defined and Methodological Approaches to Its Recognition in Faunal Assemblages", içinde *Approaches to Faunal Analysis in the Middle East*, Editör R.H. Meadow and M. A. Zeder, Cambridge Peabody Museum Bulletin 2: 53-56.
- Earnest, David C.. "Neither Citizens Nor Stranger: Why States Enfranchise Resident Aliens?", *World Politics*, 58/2 (2006): 242-275.
- Edmundson, William A.. "Do Animal Need Citizenship?", *International Journal of Constitutional Law* 13/3 (2015): 749-765.
- Endangered Species Act (ABD), [https://www.law.cornell.edu/wex/endangered-species_act_\(esa\)](https://www.law.cornell.edu/wex/endangered-species_act_(esa)) (E.T. 09.05.2023).
- Environmental Crimes Law (Brezilya), <https://www.animallaw.info/statute/brazil-crimes-brazilian-environmental-crimes-law> (E.T. 09.05.2023).
- Eskişehir 4. Asliye Ceza Mahkemesi, 2014/356 E. (Şenpolat, 111 *Soruda Hayvan Hakları*, 71.).
- Etçi Tavukların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik, RG 20.01.2018, Sayı: 30307.

- European Convention for the Protection of Animals during International Transport (Revised), <https://rm.coe.int/1680083710> (E.T. 09.05.2023).
- European Convention for the Protection of Animals for Slaughter, <https://rm.coe.int/1680077d98> (E.T. 09.05.2023).
- European Convention for the Protection of Animals Kept for Farming Purposes, https://ec.europa.eu/food/system/files/2016-10/aw_european_convention_protection_animals_en.pdf (E.T. 09.05.2023).
- European Convention for the Protection of Pet Animals, <https://rm.coe.int/168007a67d> (E.T. 09.05.2023).
- European Convention for the Protection of Vertebrate Animals used for Experimental and Other Scientific Purposes, <https://rm.coe.int/168007a67b> (E.T. 09.05.2023).
- Evans, Theodore ve Michael J. Beran, "Chimpanzees Use Self-distraction to Cope with Impulsivity", *Biology Letters*, 3/6 (2008): 599-602.
- Experiments on Animal Act (Hollanda), <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/net6897.pdf> (E.T. 08.12.2021).
- Faria, Catia, Eze Paez. "Anthropocentrism and Speciesism: Captual and Normative Issues", *Revista de Bioetica y Derecho*, (2013): 1-9.
- Federal Act on the Protection of Animals (Animal Protection Act – TSchG) (Almanya), https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erw/ERV_2004_1_118/ERV_2004_1_118.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Federal Nature Conservation Act (BNatSchG) (Almanya), <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=319> (E.T. 09.05.2023).
- Finn, Julian K., Tom Tregenza, Mark D. Norman. "Defensive Tool Use in a Coconut-carrying Octopus", *Current Biology*, 19/23 (2009): R1069-1070.
- Fisheries Act (Tanzanya), https://trade.tanzania.go.tz/media/en1516090441-FISHERIES_REGULATIONS_2003.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Fiske, S.T., Cuddy, A.J., Glick, P., Xu, J.. "A Model of (Often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow from Perceived Status and Competition", *Journal of Personality and Social Psychology*, 82/6 (2002): 878-902.
- Foote, Allison L. ve Jonathon D. Crystal. "Metacognition in the rat", *Current Biology*, 17/6 (2007): 551-555.
- Fox, Michael Allen. "Anthropocentrism", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.

- Francione, Gary L. "Animal Rights: An Incremental Approach", içinde *Animal Rights: The Changing Debate*, Editör: Robert Garner, London: Macmillan Press, 1996.
- Francione, Gary L. "Animal Rights-Animal Rights and New Welfarism", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Francione, Gary L. ve Robert Garner. *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation*, New York: Columbia University Press, 2010.
- Francis, L. P., Anita Silvers. "Liberalism and Individually Scripted Ideas of the Good: Meeting the Challenge of Dependent Agency", *Social Theory and Practice*, 33/2 (2007): 311-334.
- Franklin, Adrian. *Animals and Modern Culture*, London, SAGE Publications, 1999.
- Fraser, D., D.M. Weary, E.A. Pajor ve B. N. Milligan. "A Scientific Conception of Animal Welfare that Reflects Ethical Concerns", *Animal Welfare*, 6 (1997): 187-205.
- Fraser, David. "Animal Welfare", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Friend, Ted. "Circuses and Circus Elephants", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Friend, Ted. "Veal Calves", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Furthazar, Guillaume. "Biodiversity, Species Protection And Animal Welfare Under International Law", İçinde *Studies in Global Animal Law*, Editör Anne Peters, Berlin: Springer, 2020.
- Gallup, G. G.. "Chimpanzees Self-recognition" *Science*, 167 (1970): 86-87.
- General Agreement on Tariffs and Trade, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Gibson, Miah. "The Universal Declaration of Animal Welfare", *Deakin Law Review*, 16/2 (2011): 539-567.
- Gillan, Douglas J.. "Reasoning in the chimpanzee: II. Transitive inference", *Journal of Experimental Psychology: Animal Behavior Processes*, 7/2 (1981): 150-164.
- Giraud, Raymond. "Rousseau and Voltaire: The Enlightenment and Animal Rights", *Between the Species*, 1/1 (1985): 4-9.
- Gordilho, Heron José de Santana ve Fernando de Azevedo Alves Brito. "Universal Declaration of Animal Rights and Brazilian Law System", *Revista Jurídica Luso-Brasileira*, 5/4 (2019): 987-1009.

- Göçer Hayvanların Tanımlanması ve Nakilleri Hakkında Yönetmelik, RG 28.11.2020, Sayı: 31318.
- Gözler, Kemal. *Devletin Genel Teorisi*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 10. Basım, 2019.
- Grandin, Temple. "Transportation and Slaughter", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Griffin, Donald R. ve Gayle B. Speck, "New Evidence of Animal Consciousness", *Animal Cognition*, 7/5 (2004): 5-18.
- Grosenick, Logan, Tricia S. Clement, Russell Fernald, "Fish can Infer Social Rank by Observation Alone", *Nature*, 445/7126 (2007): 429-432.
- Gullone, Eleonora. *Animal Cruelty, Antisocial Behaviour and Aggression*, New York: The Palgrave Macmillan, 2012.
- Güçlü, Özlem. "Bu Filmde Hiçbir Hayvana Zarar Verilmemiştir: Son Dönem Türkiye Sinemasında Hayvanlara Kötü Muamele Üzerine Bir Tartışma", İçinde *İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye'de Hayvan Çalışmaları*, Editör Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin, İstanbul: Kolektif Kitap, 2021.
- Güven, Yağmur Özgür ve Oğuzcan Kınıkoğlu, *Hayvan Deneyleri: Hayvanlar Bizim İçin Mi Var?*, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020.
- Hadley, John. "Wild Animals as Political Subjects", içinde *The Routledge Handbook of Animal Ethics*, Editör: Bob Fischer, New York: Routledge, 2020.
- Hailwood, S.. "Bewildering Nussbaum: Capability Justice and Predation", *Journal of Political Philosophy* 20 (2012): 293-313.
- Hall, K.R.L. ve G. B. Schaller, "Tool-using Behavior of the California Sea Otter", *Journal of Mammalogy*, 45 (1964): 287-298.
- Hall, Robert T.. "Animal Rights: A Sociological Approach", *dA. Derecho Animal (Forum of Animal Law Studies)*, 9/4 (2018): 30-35.
- Hammer, Tomas. *Democracy and the Nation State*, New York: Routledge, 2016
- Hampton, Robert R., Aaron Zivin, Elisabeth A. Murray. "Rhesus Monkeys (Macaca mulatta) Discriminate Between Knowing and Not Knowing and Collect Information as Needed Before Acting", *Animal Cognition*, 7 (2004): 239-246.
- Hampton, Robert R.. "Rhesus Monkeys Know When They Remember", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98/9 (2001): 5359-5362.
- Hawthorne, Mark. *Vegan Etik: Herkes için Şefkatli Bir Yaşama Kucak Açmak*, Çeviren Feyyaz Şahin, İstanbul: Pales Yayınları, 2019.

- Hayvan Deneyleri Etik Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik, RG 15.02.2014, Sayı: 28914.
- Hayvanat Bahçelerinin Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik, RG 11.08.2007, Sayı: 26610.
- Hayvanat Bahçelerinin ve Doğal Yaşam Parklarının Kuruluşu ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik RG 11.06.2022, Sayı: 31863.
- Hayvanların Nakilleri Sırasında Refahı ve Korunması Yönetmeliği, RG 24.12.2011, Sayı: 28152.
- Hayvansal Gıdalar İçin Özel Hijyen Kuralları Yönetmeliği, RG 27.12.2011, Sayı: 28155.
- Hegel, G.W.F.. *Aesthetic: Lectures on Fine Arts*, Çeviri T. M. Knox, Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Hegel, G.W.F.. *Philosophy of Nature: Part Two of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*, Çeviren A. V. Miller, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Heidegger, Martin. "Letter on Humanism", Çeviren Frank A. Capuzzi, İçinde *Pathmarks*, Editör Will McNaill, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Heidegger, Martin. *The Fundamental Concepts of Metaphysics: World, Finitude, Solitude*, Çeviren William McNaill and Nicholas Walker, Bloomington: Indiana University Press, 1995.
- Henry, Bill. "A Social-Cognitive Model of Animal Cruelty", *Psychology, Crime and Law*, 24/5 (2017): 458-478.
- Hensley, Christopher ve Suzanne E. Tallichet, "Animal Cruelty Motivations: Assessing Demographic and Situational Influences", *Journal of Interpersonal Violence*, 20/11 (2005): 1429-1443.
- Hensley, Christopher, John A. Browne, Caleb E. Trentham. "Exploring the A Social and Emotional Context of Childhood Animal Cruelty and Its Potential Link to Adult Human Violence", *Psychology, Crime and Law*, 24/5 (2017): 489-499.
- Herzog, Harold. "Moral Status of Mice", *American Psychologist*, 43/6 (1988): 473-474.
- Hidinger, Lori A.. "Measuring the Impacts of Ecotourism on Animal Populations: A Case Study of Tikal National Park , Guatemala", *Yale Forestry&Environment Bulletin*, 99/1 (1996): 49-59.
- Hindistan Anayasası, <https://legislative.gov.in/sites/default/files/COI.pdf> (E.T. 07.12.2021.).

- Hindistan Ceza Kanunu, <https://legislative.gov.in/sites/default/files/A1860-45.pdf> (E.T. 07.12.2021).
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*, Çeviren Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 21. Baskı, 2020.
- Holbrook, Morris B., Debra Lynn Stephens, Ellen Day. "A Collective Stereographic Photo Essay on Key Aspects of Animal Companionship: The Truth About Dogs and Cats", *Academy of Marketing Science Review*, 1 (2001): 1-17.
- Holstein, James A. ve Jaber F. Gubrium, *The Self We Live By: Narrative Identity in a Postmodern World*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Hooley, Dan. "Political Agency, Citizenship and Non-Human Animals", *Res Publica*, 24 (2018): 509-530.
- Horta, Oscar. "What is Speciesism?", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, (2010): 1-31.
- Hribal, Jason. *Fear of the Animal Planet: The Hidden History of Animal Resistance*, Oakland CA: Counter Punch Press, AK Press, 2010.
- <https://animalequality.org/issues/dairy/> (E.T. 09.05.2023).
- https://au.int/sites/default/files/treaties/7763-sl-AFRICAN_CONVENTION_ON_THE_CONSERVATION_OF_NATURE_AND_NATURAL_RESOURCES.PDF (E.T. 31.01.2023).
- <https://cites.org/eng/app/appendices.php> (E.T. 09.05.2023).
- <https://cites.org/eng/disc/parties/chronolo.php> (E.T. 09.05.2023).
- <https://news.okstate.edu/articles/communications/2020/guinea-pigs-as-pets.html> (E.T. 09.05.2023)
- Humane Slaughter Act (ABD), <https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2015-title7/html/USCODE-2015-title7-chap48.htm> (E.T. 09.05.2023).
- Hume, David. "Of the Reason of Animals", *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.
- Hume, David. *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, Çeviren Münevver Özgen, İstanbul: Biblos Kitabevi, 2014.
- Humphreys, Rebekah. "Contractarianism: On the Incoherence of the Exclusion of Non-Human Beings", *Percipi*, 2 (2008): 28-38.
- Hursthouse, Rosalind. "Applying Virtue Ethics to Our Treatment of the Other Animals", İçinde *The Practice of Virtue: Classic and Contemporary Readings in Virtue Ethics*, Editör Jennifer Welchman, Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2006.

- Hursthouse, Rosalind. "Virtue Ethics and the Treatment of Animals", İçinde *The Oxford Handbook of Animal Ethics*, Editör Tom L. Beauchamp, R. G. Frey, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Hursthouse, Rosalind. *Ethics, Humans and Other Animals: An Introduction with Readings*, New York: Routledge, 2000.
- Hursthouse, Rosalind. *On Virtue Ethics*, New York: Oxford University Press, 1999.
- Hyppolite, Jean. *Studies on Marx and Hegel*, Çeviri John O'Neill, New York: Harper&Row Publishers, 1969.
- Indian Wildlife Protection Act, https://legislative.gov.in/sites/default/files/A1972-53_0.pdf (E.T. 07.12.2021).
- Ingold, Tim. "Introduction", İçinde *What is an Animal?*, Editör Tim Ingold, London: Routledge, 1994.
- International Convention for the Protection of Birds, <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/06/6-02/protection-birds.xml> (E.T. 09.05.2023).
- International Convention for the Regulation of Whaling, <https://archive.iwc.int/pages/view.php?ref=3607&k=> (E.T. 09.05.2023).
- Irvine, Leslie. "The Question of Animal Selves: Implication for Sociological Knowledge and Practice", *Qualitative Sociology Review*, 3/1 (2007): 5-22.
- Irvine, Leslie. "The Social Construction of Animals", İçinde *Animals and Society*, Editör Margo DeMello, New York: Columbia University Press, 2. Baskı, 2021.
- Irvine, Leslie. *Biz ve Onlar: Hayvanlarla Bağımızı Anlamak*, Çeviren Serpil Çağlayan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Irvine, Leslie. *Filling The Ark: Animal Welfare in Disaster*, Philadelphia: Temple University Press, 2009
- Jena, Nibedita Priyadarshini. "Animal Welfare and Animal Rights: an Examination of Some Ethical Problems", *Journal of Academic Ethics*, 15 (2017): 377-395.
- Jerolmack, Colin. "How Pigeons Became Rats: The Cultural-Spatial Logic of Problem Animals", *Social Problems*, 55/1 (2008): 72-94.
- Joy, Melanie. *Why We Love Dogs, Eat Pigs and Wear Cows?: An Introduction to Carnism*, Newburyport: Red Wheel/Weiser, 2020.
- Kapani, Münci. *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: BB101 Yayınları, 57. Baskı, 2018.
- Kasperbauer, T. J.. *Subhuman: The Moral Psychology of Human Attitudes to Animals*, New York: Oxford University Press, 2018.
- Kaya, Tamer. *Yaşam, Evrim ve Biz*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2015.

- Kean, Hilda. "Imagining Rabbits and Squirrels in the English Countryside", *Society and Animals*, 9/2 (2001): 163-175.
- Kellert, Stephen R. ve Alan R. Felthous, "Childhood Cruelty toward Animals among Criminals and Noncriminals", *Human Relations*, 38/12 (1985): 1121-1125
- Knust, Jones R. ve Christian A. P. Haugestad. "The Effects of Dissociation on Willingness to Eat Meat are Moderated by Exposure to Unprocessed Meat: A Cross-cultural Demonstration", *Appetite*, 120 (2018): 356-366.
- Knust, Jones R. ve Sigrid M. Hohle, "Meat Eaters by Dissociation: How We Present, Prepare and Talk About Meat Increases Willingness to Eat Meat by Reducing Empathy and Disgust", *Appetite*, 105 (2016): 758-774.
- Koçhisarlıoğlu, Cengiz ve Özlem Söğütlü Erişgin. "Hayvanın Hukuki Konumu", *Yaşar Üniversitesi Elektronik Dergisi: Prof. Dr. Aydın Zevkliler'e Armağan*, 8/Özel Sayı (2013): 1691-1724.
- Krause, Sharon. "Bodies in Aciton: Corporeal Agency and Democratic Politics", *Political Theory*, 39 (2011): 299-324.
- Kreger, Michael D.. "Zoos-History of Zoos", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Kurban Hizmetlerinin Diyanet İşleri Başkanlığınca Yürütülmesine Dair Yönetmelik, RG 18.08.2002, Sayı: 24850.
- Küçük, Murat. "Hayvanat Bahçeleri, Akvaryumlar, Sirkler: Gösteri Hayvanları Üzerine Fragmanlar", *Sosyoloji Divanı*, 14 (2019): 181-187.
- Kymlicka, Will, Sue Donaldson. "Animals and the Frontiers of Citizenship", *Oxford Journal of Legal Studies*, 34/2 (2014): 201-219.
- Lawrence, Elizabeth A.. "Rodeos", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Leenaert, Tobias. *Vegan Bir Dünya*, Çeviren İpek Kökeş, İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2019.
- Lemm, Vanessa. *Nietzsche's Animal Philosophy: Culture, Politics and the Animality of the Human Being*, New York: Fordham University Press, 2009.
- Lenguaer, Erwin. "Tom Regan's Philosophy of Animal Rights: Subjects-of-a-Life in the Context of Discussion of Intrinsic and Inherent Value", *Problemos*, 97 (2020): 87-98.
- Linda Kalof, "Animal Blood Sport: A Ritual Display of Masculinity and Sexual Virility", *Sociology of Sport Journal*, 31/4 (2014): 438-454.

- Lindemann Nelson, James, "Marginal Cases", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Linnaeus, Carolus, M. S. J. Engel-Ledeboer, Hendrik Engel, *Systema Naturae*, Leiden: De Graaf/Brill, 1964.
- Liss, Cathy. "Trapping", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Loughnan, Steve ve Thomas Davies, "The Meat Paradox", İçinde *Why We Love and Exploit Animals: Bridging Insight from Academia and Advocacy*, Editör Kristof Dhont, Gordon Hodson, New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2020.
- Loughnan, Steve, Nick Haslam, Brock Bastian. "The Role of Meat Consumption in The Denial of Moral Status and Mind to Meat Animals", *Appetite*, 55 (2010): 156-159.
- Lucien Jaume. "Yurttaşlık", Siyaset Felsefesi Sözlüğü, Editör: Philippe Raynould, Stéphane Rials, çeviri: İsmail Yerguz, Necmettin Kamil Sevil, Emel Ergun vd., İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2017.
- Lund, Vonne, Grahame Coleman, Stefan Gunnarsson, Michael Calvert Appleby, Katri Karkinen. "Animal Welfare Science—Working at the Interface Between the Natural and Social Sciences", *Applied Animal Behaviour Science*, 97 (2006): 37-49.
- Marine Mammal Protection Act (ABD), https://www.mmc.gov/wp-content/uploads/MMPA_March2019.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Mason, Jim. "Misothery", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Matheson, Megan D.. "Tourist Impact on Tibetan Macaques", *Anthrozoös*, 19/2 (2006): 158-168.
- Mead, George Herbert. *Mind, Self and Society From the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago: The University of Chicago Press, 1934.
- Mench, Joy A.. "Chickens", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Mısır, Mustafa Bayram. "Egemenlik", içinde *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojileri, Disiplinler Arası İlişkiler*, Editör: Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin, İstanbul: Yordam Kitap, 7. Basım, 2012.
- Miller, Lance J.. "Visitor Reaction to Pacing Behavior: Influence on the Perception of Animal Care and Interest in Supporting Zoological Institutions", *Zoo Biology*, 31/2 (2013): 242-248.

- Mullan, Robert ve Gary Marvin, *Zoo Culture: The Book About Watching People Watch Animals*, Urbana: University of Illinois Press, 1999.
- Myers, Gene. *The Significance of Children and Animals: Social Development and Our Connection to Other Species*, Indiana: Purdue University Press, 2007.
- Narveson, Jan. "Animal Rights Revisited", içinde *Animals and Ethics*, Editör H.B. Miller & W.H. Williams, New Jersey: Humana Press, 1983.
- Nerse, Çetin. *Hayvan Hakları*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
- Neumann, Jean-Marc. "The Universal Declaration of Animal Rights or The Creation of a New Equilibrium between Species", *Animal Law Review*, 19/91 (2012): 91-109.
- Nietzsche, Friedrich. *The Gay Science*, Çeviren Josefine Nauckhoff, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Nietzsche, Friedrich. *Twilight of the Idols and The Anti-Christ*, Çeviren R. J. Hollingdale, Londra: Penguin Books, 2003.
- Nurse, Angus ve Diane Ryland. "A Question of Citizenship", *Journal of Animals Ethics*, 3/2 (2013): 201-207.
- Nussbaum, Martha Craven. *Aristotle's De Motu Animalium*, Princeton: Princeton University Press, 1985.
- O'Connor. T. P.. "Working at Relationships: Another Look at Animal Domestication", *Antiquity*, 71 (1997), 149-156.
- Özdoğan, Kiraz, Ali Bilgin. "Güvenlik Mekanizması Olarak Köpek Nüfus Yönetimi ve Sokak Köpekleri", içinde *İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye'de Hayvan Çalışmaları*, Editör Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin, İstanbul: Kolektif Kitap, 2021, 69-91.
- Pacelle, Wayne. "Hunting", içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Palmer, Clare. "The Laissez-Faire View: Why We're not Normally Required to Assist Wild Animals?", içinde *The Routledge Handbook of Animal Ethics*, Editör: Bob Fischer, New York: Routledge, 2020.
- Parfitt, Charlotte Hannah ve Emma Alleyne, "Animal Abuse Proclivity: Behavioral, Personality and Regulatory Factors Associated with Varying Levels of Severity", *Psychology, Crime and Law*, 24/5 (2017): 538-557.
- Paul, Elizabeth S. ve Michael T. Mendl, "Animal Emotion: Descriptive and Prescriptive Definitions and Their Implications for a Comparative Perspective", *Applied Animal Behaviour Science*, 205 (2018): 202-209.
- Peggs, Kay. "The 'Animal-advocacy Agenda': Exploring Sociology for Non-human Animals", *The Sociological Review*, 61 (2013): 591-606.
- Peggs, Kay. *Animals and Sociology*, London: Palgrave Macmillan, 2012.

- Persson, Ingmar. "A Basis for (Interspecies) Equality", içinde *The Great Ape Project*, Editör Paola Cavalieri, Peter Singer, New York: St. Martin's Press, 1993.
- Peters, Anne. "Rights of Human and Nonhuman Animals: Complementing the Universal Declaration of Human Rights", *AJIL Unbound*, 112 (2018): 355-360.
- Peters, Anne. *Global Animal Law: What It Is and Why We Need It?*, *Transnational Environmental Law*, 5/1 (2016): 9-23.
- Philo, Chris, Chris Wilbert. "Animal Spaces, Beastly Places An Introduction", *Animal Spaces, Beastly Places: New Geographies of Human Animal Relations*, Editör: Chris Philo and Chris Wilbert, London: Routledge, 2000.
- Piazza, Jared, Matthew B. Ruby, Steve Loughnan, Mischel Luong, "Rationalizing Meat Consumption. The 4Ns", *Appetite*, 91 (2015): 114-128.
- Piazza, Jared. "Why People Love Animals Yet Continue to Eat Them?", içinde *Why We Love and Exploit Animals: Bridging Insight from Academia and Advocacy*, Editör Kristof Dhont, Gordon Hodson, New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2020.
- Pocar, Valerio. "Animal Rights: A Socio-legal Perspective", *Journal of Law and Society*, 19/2 (1992): 214-230.
- Pounds and Animals Act (Tonga), <https://www.globalanimallaw.org/-downloads/database/national/tonga/ton71147.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Povinelli, Daniel J., Kurt E. Nelson, Sarah Boysen, "Inferences About Guessing and Knowing by Chimpanzees (Pan troglodytes)", *Journal of Comparative Psychology*, 104/3 (1990): 203-210.
- Prevention of Cruelty to Animals Act (Hindistan), https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/11237/1/the_prevention_of_cruelty_to_animals_act%2C_1960.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Prevention of Cruelty to Animals Act (Kenya), <https://www.globalanimallaw.org/downloads/database/national/kenya/ken63702.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Prevention of Cruelty to Animals Act (Vanuatu), http://www.paclii.org/vu/-legis/consol_act/poctaa360/ (E.T. 09.05.2023).
- Prior, Helmut, Ariane Schwarz, Onur Güntürkün, "Mirror-Induced Behavior in the Magpie (Pica pica): Evidence of Self-Recognition", *PLoS Biology*, 6/8 (2008): e202.

- Protection of Animals Act (Fiji), <https://www.globalanimallaw.org/-downloads/database/national/fiji/Fiji-Protection-of-Animals-Act-1954.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Qekwana, D.N., C. M. E. McCrindle, B. Cenci-Goga ve Delia Grace. "Animal Welfare in Africa: Strength of Cultural Traditions, Challenges and Perspectives", İçinde *Animal Welfare: from Science to Law*, Editör Sophie Hild, Louis Schweitzer, Paris: La Fondation Droit Animal, Éthique et Sciences (LFDA), 2019.
- Raby, C. R., D. M. Alexis, A. Dickinson, "Planning For the Future by Western Curb-jays", *Nature*, 445/7130 (2007): 919-921.
- Radford, Mike. "Partial Protection: Animal Welfare and the Law", içinde *Animal Rights: The Changing Debate*, Editör: Robert Garner, London: Macmillan Press, 1996.
- Rahman, S. A., L. Walker ve W. Ricketts. "Global Perspectives on Animal Welfare: Asia, the Far East and Oceania", *Rev Sci Tech*, 24/2 (2005): 597-610.
- Rajala, A. Z., K. R. Reininger, K. M. Lancaster, "Rhesus Monkeys (*Macaca mulatta*) Do Recognize Themselves in the Mirror: Implications for the Evolution of Self-Recognition", *PLoS ONE*, 5/9 (2010): e12865.
- Ramsar Convention on Wetlands of International Importance Especially as Waterfowl Habitat, https://www.ramsar.org/sites/default/files/documents/library/scan_certified_e.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Rawls, John. *Bir Adalet Teorisi*, Çeviren Vedat Ahsen Coşar, Ankara: Phoenix Yayınevi, 3. Baskı, 2020.
- Regan, Tom. "Fox's Critique of Animal Liberation", *Ethics*, 88/2 (1978): 126-133.
- Regan, Tom. "The Case for Animal Rights", İçinde *Advances in Animal Welfare Science 1986/87*, Editör M.W. Fox, L. D. Mickley, Washington: Martinus Nijhoff Publishers, 1986.
- Regan, Tom. *Animal Rights, Human Wrongs: An Introduction to Moral Philosophy*, Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, 2003.
- Regan, Tom. *Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Regan, Tom. *The Case For Animal Rights*, Berkeley: University of California Press, 1983.
- Regan. Tom, "Introduction", İçinde *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.

- Regulation for the Protection of Animals Used for Experimental or Other Scientific Purposes (TierSchVersV) (Almanya), https://www.uni-heidelberg.de/md/ibf/tierschutz/gesetze-tierschversv-englisch-incl_haftungsausschluss.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Regulations for the Administration of Laboratory Animals (Çin Halk Cumhuriyeti), <https://www.ecolex.org/details/legislation/regulation-on-the-administration-of-laboratory-animals-lex-faoc179523/?page=416> (E.T. 09.05.2023).
- Reinhardt, Viktor. "Laboratory Animal Use-Housing and Handling of Nonhuman Primates", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Reiss, Diana ve Lori Marino. "Mirror Self-recognition in the Bottlenose Dolphin: A Case of Cognitive Convergence", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98/10 (2001): 5937–5942.
- Report of the Committee to Enquire into the Welfare of Animals kept under Intensive Livestock Husbandry Systems, <https://edepot.wur.nl/134379> (E.T. 09.05.2023).
- Resmi Gazete, (<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22672.pdf>), (E.T. 09.05.2023).
- Revised The African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources, https://au.int/sites/default/files/treaties/7782-treaty-0029_-_revised_african_convention_on_the_conservation_of_nature_and_natural_resources_e.pdf (E.T. 03.12.2021).
- Rodríguez, Iván Ortega. "Animal Citizenship, Phenomenology and Ontology: Some Reflection on Donalds' and Kymlicka's Zoopolis", *Bangladesh Journal of Bioethics*, 8/1 (2017): 21-32.
- Rollin, Bernard E. "Farm Factories: The End of Animal Husbandary", İçinde *The CAFO Reader: The Tragedy of Industrial Animal Factories*, Editör Daniel Imhoff, California: University of California Press, 2010.
- Rollin, Bernard. "Animal Ethics and Law", *Michigan Law Review First Impression*, 106 (2008): 143-146.
- Rollin, Bernard. "Animal Welfare, Animal Rights and Agriculture", *Journal of Animal Science*, 68/10 (1990): 3456-3461.
- Rolston, H.. *Environmental Ethics: Duties to and Values in the Natural World*, Philadelphia: Temple University Press, 1989.
- Rosbrook-Thompson, James. "'I'm Local and Foreign': Belonging, the City and the Case for Denizenship", *Urban Studies*, 52/9 (2015), 1615-1630.

- Rose, Margaret ve David Adams, "Evidence for Pain and Suffering in Other Animals", İçinde *Animal Experimentation: The Consensus Changes*, Editör Gill Langley, New York 1989.
- Rothgerber, Hank. "Efforts to Overcome Vegetarian-Induced Dissonance among Meat Eaters", *Appetite*, 79 (2014): 32-41.
- Rowlands, Mark, *Animals Like Us*, London: Verso, 2002.
- Rowlands, Mark. "Contractarianism and Animal Rights", *Journal of Applied Philosophy*, 14/3 (1997): 235-247.
- Rowlands, Mark. *Animal Rights*, London: MacMillan Press, 1998.
- Russell, Bertrant. *Batı Felsefesi Tarihi 2. Cilt: Katolik Felsefesi*, Çeviren Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2016.
- Russell, Nerissa. "The Wild Side of Animal Domestication", *Society and Animals*, 10/3 (2002): 285-302.
- Ryan, Derek. *Hayvan Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, Çeviren Ayten Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Ryder, Richard D., *Speciesism, Painism and Happiness: A Morality for the Twenty-first Century*, United Kingdom: Imprint Academic, 2017.
- Ryder, Richard D.. "Speciesism", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Ryder, Richard. "Experiments on Animals", İçinde *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.
- Salazar, Eduardo. "Animal Rights", İçinde *Introduction to Ethics: An Open Educational Resource*, Editör Noah Levin, California: N.G.E. Far Press, 2019.
- Sanders, Cherly E. ve Bill C. Henry, "The Role of Beliefs about Aggression in Cyberbullying and Animal Abuse", *Psychology, Crime and Law*, 24/5 (2017): 558-571.
- Sanders, Clinton R.. *Understanding Dogs: Living and Working with Canine Companions*, Philadelphia: Temple University Press, 1999.
- Scherer, Klaus R.. "Emotion Serves to Decouple Stimulus and Response", İçinde *The Nature of Emotion: Fundamental Question*, Editör P.Ekman, R. J. Davidson, New York: Oxford University Press, 1994.
- Schiffner, Imola. "Denizenship-A New Fundamental Status in the EU?", *Marmara Journal of European Studies* 26/2 (2018): 69-82.
- Šedová, Iveta ve Tereza Vandrovcová, "The Psychology of Meat Consumption", İçinde *Handbook of Research on Social Marketing and Its Influence on Animal Origin Food Product Consumption*, Editör Diana Bogueva, Dora Marinova, Talia Raphaely, Hershey: IGI Global, 2018.

- Shapiro, Kenneth. "Animal Experimentation", İçinde *A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science and Ethics*, Editör Paul Waldou, Kimberley Patton, Columbia University Press, 2006.
- Shepard, Paul. *The Others: How Animals Made Us Human*, Washington DC: Island Press, 1996.
- Shepherd, Joshua. *Consciousness and Moral Status*, New York: Routledge Press, 2018.
- Shrimp-Turtle I ve Shrimp-Turtle II Davaları, https://www.wto.org/english/tratop_e/envir_e/edis08_e.htm (E.T. 09.05.2023).
- Siddiq, Abu Bakar. *Tarihöncesi Toplumlarda İnsan-Hayvan İlişkisi ve Orta Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Faunası*, Konya: Çizgi Yayınevi, 2019.
- Singer, Peter. "All Animals Are Equal", İçinde *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.
- Singer, Peter. "Down on the Factory Farm", İçinde *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan and Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.
- Singer, Peter. *Hayvan Özgürleşmesi*, Çeviren Hayrullah Doğan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Singer, Peter. *Practical Ethics*, New York: Cambridge University Press, 2011.
- Smith, J. David, Jon Isaac Schull, Jared Strote, "The Uncertain Response in the Bottlenosed Dolphin (*Tursiops truncatus*)", *Journal of Experimental Psychology: General*, 124/4 (1996): 391-408.
- Smith, Kimberly K. *Governing Animals: Animal Welfare and the Liberal State*, New York: Oxford University Press, 2012.
- Smith, Kurt. *The Descartes Dictionary*, London: Bloomsbury Academic Publishing, 2015.
- Steiner, George. "Descartes, Christianity and Contemporary Speciesism", *A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science and Ethics*, Editör Paul Waldau, Kimberley Patton, New York: Columbia University Press., 2006.
- Stern, Daniel N.. *The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*, London: Karnac Books, 1998.
- Stilt, Kristen A.. "Constitutional Innovation and Animal Protection in Egypt", *Law&Social Inquiry*, 43/4 (2018): 1364-1390.
- Stribbe, Arran. *Animals Erased: Discourse, Ecology and Reconnection with the Natural World*, Middletown: Wesleyan University Press, 2021.

- Sykes, Katie. *Animal Welfare and International Trade Law: The Impact of the WTO Seal Case*, Gloucestershire: Edward Elgar Publishing, 2021.
- Şenpolat, Ahmet Kemal. *111 Soruda Hayvan Hakları*. İstanbul: Okuyanuş Yayınları, 2018.
- Taylor, Nik. *Humans, Animals and Society: An Introduction to Human-Animal Study*, New York: Latern Books, 2013.
- TDK Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, (E.T. 09.05.2023).
- Tezcan, Güray. "Hayvan Deneylerinin Koronavirüs Pandemisiyle İmtihanı", İçinde *İnsan, Hayvan ve Ötesi: Türkiye'de Hayvan Çalışmaları* Editör Kiraz Özdoğan, M. Fatih Tatari, Ali Bilgin, İstanbul: Kolektif Kitap, 2021.
- The Agriculture Law (Egypt), <https://www.ecolex.org/details/legislation/agricultural-law-no53-of-1966-lex-faoc153081/> (E.T. 09.05.2023).
- The Australian Constitution, <https://www.aph.gov.au/constitution> (E.T. 09.05.2023).
- The Convention Relative to the Preservation of Fauna and Flora in their Natural State, <http://www2.ecolex.org/server2neu.php/libcat/docs/TRE/Full/En/TRE-000069.txt> (E.T. E.T. 09.05.2023).
- The Dutch Civil Code (Hollanda), <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodegeneral.htm> (E.T. 09.05.2023).
- The Health Extension Act (ABD), <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-99/pdf/STATUTE-99-Pg820.pdf#page=60> (E.T. 09.05.2023).
- The Law of the People's Republic of China on the Protection of Wildlife, <https://www.ecolex.org/details/legislation/law-of-the-peoples-republic-of-china-on-the-protection-of-wildlife-lex-faoc006515/> (E.T. 09.05.2023).
- The Wildlife Protection and Management Act (Güney Kore), https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=32441&lang=ENG#:~:text=The%20purpose%20of%20this%20Act,wildlife%20coexists%20with%20human%20beings. (E.T. 09.05.2023).
- The African Convention on the Conservation of Nature and Natural Resources, <http://www2.ecolex.org/server2neu.php/libcat/docs/TRE/Full/En/TRE-000492.txt> (E.T. 09.05.2023).
- Thompson, Kelly L. ve Eleonora Gullone, "An Investigation into the Association between the Witnessing of Animal Abuse and Adolescents' Behavior toward Animals", *Society and Animals*, 14/3 (2006): 223-243.
- Timofeeva, Oxana. *Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme*, Çeviren Barış Engin Aksoy, İstanbul: Kolektif Kitap, 2018.

- Tonooka, Rikaka. "Leaf-folding Behavior for Drinking Water by Wild Chimpanzees (*Pan troglodytes verus*) at Bossou", *Animal Cognition*, 4 (2001): 325-334.
- Treaty on the Functioning of the European Union, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF> (E.T. 09.05.2023).
- Tucker, Chris ve Chris MacDonald. "Beastly Contractarianism? A Contractarian Analysis of the Possibility of Animal Rights", *Essays in Philosophy*, 5/2 (2004): 474-486.
- Tuna-Dolphin I ve Tuna-Dolphin II Davaları, https://www.wto.org/-english/tratop_e/envir_e/edis04_e.htm (E.T. 09.05.2023).
- Twenty Eight Hour Law (ABD), <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/49/80502> (E.T. 09.05.2023).
- Universal Declaration of Animal Rights 1978, <https://constitutii.files.wordpress.com/2016/06/file-id-607.pdf> (E.T. 09.05.2023).
- Universal Declaration of Animal Righths 1989, <http://www.la.utexas.edu/users/bump/Universal%20Declaration%20of%20Animal%20Rights.htm> (E.T. 09.05.2023).
- Universal Declaration of Animal Righths 2018, <https://www.fondation-droit-animal.org/la-fondation/declaration-des-droits-de-lanimal/> (E.T. 09.05.2023).
- Uygun, Oktay, *Devlet Teorisi*, İstanbul: On İki Levha Yayınları, 6. Baskı, 2019.
- Üstel, Fusun. "Vatandaşlık", içinde *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojileri, Disiplinler Arası İlişkiler*, Editör: Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin, İstanbul: Yordam Kitap, 7. Basım, 2012: 213-135.
- van der Linde, Morne. "A Review of the African Convention on Nature and Natural Resources", *African Human Rights Law Journal*, 2/1 (2002): 33-59.
- Veterinary Law/Law 3423-XII (Belarus), https://www.vertic.org/media/National%20Legislation/Belarus/BY_Law_on_Veterinary.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Voltaire, "A Reply to Descartes", *Animal Rights and Human Obligation*, Editör Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.
- Vorhaus, John. "Citizenship, Competence and Profound Disability", *Journal of Philosophy of Education* 39/3 (2005): 462-475.
- Wadiwel, Dinesh Joseph. Zoopolis: Challenging our Conceptualisation of Political Sovereignty Animal Sovereignties", *Dialogue* 52/4 (2013): 749-758.
- Waldau, Paul. "Factory Farming", içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.

- Waldron, Jeremy. "Redressing Historic Injustice", içinde *Justice in Time: Responding to Historical Injustice*, Editör Lukas Meyer, Baden: Nomos, 2004.
- Warren, Mary Anne. *Moral Status: Obligations to Person and Other Living Things*, New York: Oxford University Press, 1999.
- Weir, Alex A., Jackie Chappell, Alex Kacelnik, "Shaping of Hooks in New Caledonian Crows", *Science*, 297 (2002): 981.
- Wild Bird Conservation Act (ABD), <https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/house-bill/5013/text> (E.T. 09.05.2023).
- Wild Mammals (Protection) Act (Birleşik Krallık), <https://www.legislation.gov.uk/asp/2002/6/contents> (E.T. 09.05.2023).
- Wildlife Conservation Act (Tanzanya), https://www.oaklandinstitute.org/sites/oakland-institute.org/files/pdfpreview/wildlife_conservation_act_2009_tanzania_0.pdf (E.T. 09.05.2023).
- Wildlife Conservation and Management Act (Kenya), <https://www.ecolex.org/details/legislation/wildlife-conservation-and-management-act-2013-no-47-of-2013-lex-faoc134375/> (E.T. 09.05.2023).
- William Russell, Rex Burch, *The Principles of Humane Experimental Technique*, <https://caat.jhsph.edu/principles/het-toc> (E.T. 09.05.2023).
- Wohlleben, Peter. *Hayvanların Gizli Yaşamı*, Çeviren Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Kolektif Kitap, 2019.
- Yargıtay 15. Ceza Dairesi, K. 2012/41089, (11.09.2012) <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.05.2023).
- Yargıtay 18. Ceza Dairesi, K. 2018/13104 (16.10.2018), <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.05.2023).
- Yargıtay 18. Ceza Dairesi, K. 2020/4442 (17.02.2020), <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.05.2023).
- Yargıtay 2. Ceza Dairesi, K. 2020/15802 (17.12.2020) <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.05.2023).
- Yargıtay 9. Ceza Dairesi, 2008/1661 E., 2009/6615 K. (Çalışır vd., *Hayvan Hakları Mevzuatı*, s.235.).
- Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, K. 2010/54 (03.02.2010), <https://karararama.yargitay.gov.tr/> (E.T. 08.05.2023).
- Yumurtacı Tavukların Korunması ile İlgili Asgari Standartlara İlişkin Yönetmelik, RG 22.11.2014, Sayı: 29183.
- Yurt İçinde Canlı Hayvan ve Hayvansal Ürünlerin Nakilleri Hakkında Yönetmelik, RG 17.12.2011, Sayı: 28145.

- Yücel Dericiler, Özge. *Sosyal Haklar ve İnsan Hakları Hukuku Çerçevesinde Devletin Yükümlülükleri: Refah Devletin Krizi Ekseninde Bir İnceleme*, İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2014.
- Zentall, Thomas R. ve Olivia L. Raley, "Object Permanence in the Pigeon (Columba livia): Insertion of a Delay Prior to Choice Facilitates Visible and Invisible-Displacement Accuracy", *Journal of Comparative Psychology*, 133/1 (2019): 132-139.
- Zentall, Thomas R.. "Animal Intelligence", İçinde *The Cambridge Handbook of Intelligence* Editör Robert J. Sternberg, Cambridge: Cambridge University Press, 2. Baskı, 2020.
- Zuolo, Federico. "Equality, its Basis and Moral Status: Challenging the Principle of Equal Consideration of Interests", *International Journal of Philosophical Studies*, (2017): 170-188.
- Zurlo, Joanne ve Alan M. Goldberg, "Alternatives to Animal Experiment-Reduction, Refinement and Replacement (the Three Rs)", İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- 11.794/08 sayılı Kanun (Brezilya), http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_ato2007-2010/2008/lei/111794.htm (E.T. 07.12.2021).
- 1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu, RG 04.04.1971, Sayı: 13799.
- 24.645/1934 sayılı Kararname (Brezilya), http://www.planalto.gov.br/ccivil_-03/decreto/1930-1949/D24645.htm (E.T. 07.12.2021).
- 4721 Sayılı Türk Medeni Kanunu, m. 940, RG 08.12.2001, Sayı: 24607.
- 4915 Sayılı Kara Avcılığı Kanunu, RG 11.07.2003, Sayı: 25165.
- 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu (2010), RG 24.06.2004, Sayı: 25509.
- 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, RG 01.07.2004, Sayı: 25509.
- 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu, m. 142/1 (g)-151, RG 12.10.2004, Sayı: 25611.
- 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu, RG 17.12.2004, Sayı: 25673.
- 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu, RG 13.06.2010, Sayı: 27610.
- 6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu, m. 220, RG 04.02.2011, Sayı: 27836.
- 6112 sayılı Radyo ve Televizyon Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun, RG 03.03.2011, Sayı: 27863.

onikilevha

